

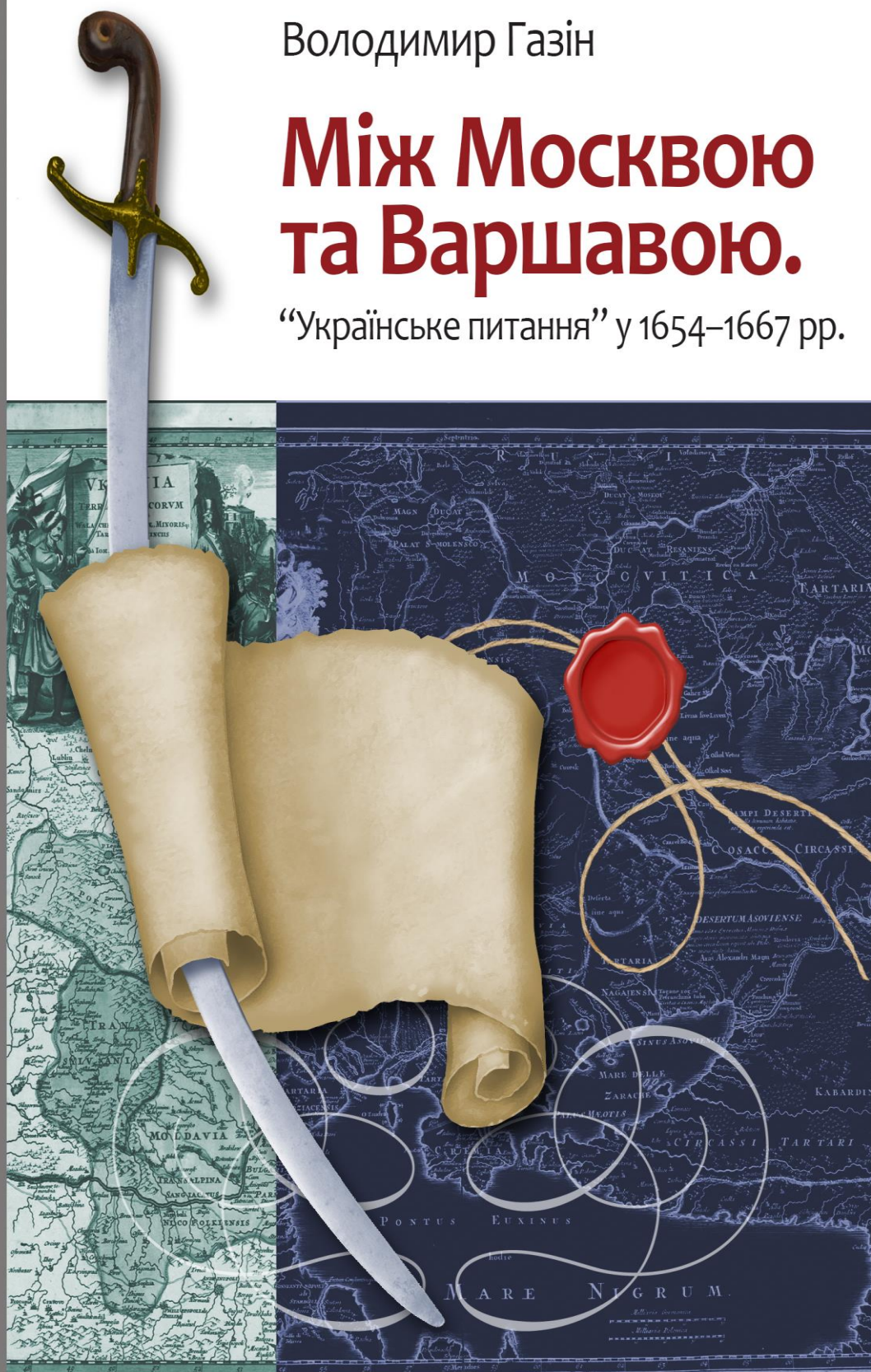
Між Москвою та Варшавою.
“Українське питання” у 1654–1667 рр.

Володимир Газін

Володимир Газін

Між Москвою та Варшавою.

“Українське питання” у 1654–1667 рр.

*Дорогим моїм дітям Катерині й Тарасу,
та коханій дружині Ірині присвячую*

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University

Volodymyr Hazin

**BETWEEN MOSCOW AND WARSAW. “UKRAINIAN
QUESTION” IN 1654-1667**

Kamianets-Podilsky, 2019

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Володимир Газін

**МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ. «УКРАЇНСЬКЕ
ПИТАННЯ» У 1654-1667 РР.**

Кам'янець-Подільський, 2019

УДК 94 (477):327(470:438) «1654/1667» (081)
ББК 63.3 (4Укр)46+66.4 (4Укр)
Г 13

Друкується згідно рішення вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №1 від... січня 2019 р.

Рецензенти:

Ботушанський В. М., доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Брехуненко В. О., доктор історичних наук, завідувач відділом актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Філінюк А. Г., доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Науковий редактор – Степанков В. С., доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Газін В. В.

Між Москвою та Варшавою. «Українське питання» у 1654-1667 рр.. / наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.

Г 13

ISBN 978-617-7626-59-5

У монографії, з урахуванням новітніх досягнень історичної науки, на основі масиву залучених документів, здійснено узагальнюючий аналіз місця «українського питання» у боротьбі Речі Посполитої та Московського царства в 1654-1667 рр., з'ясовано вплив українського чинника на протистояння Москви й Варшави, роль «українського питання» в мирних переговорах між ними. Проаналізовано процес розробки сторонами шляхів його вирішення.

УДК 94 (477):327(470:438) «1654/1667» (081)
ББК 63.3 (4Укр)46+66.4 (4Укр)

© Газін В. В., 2019

Зміст:

Вступ.....	6
Розділ 1. Український фактор напередодні та в початковий період московсько-польської війни 1654-1667 рр.....	40
1.1. «Українське питання» в середині 50-х рр. XVII ст.....	40
1.2. Становище Козацької України на початковому етапі московсько-польської війни (1654 – початок 1656 р.).....	64
Розділ 2. Вільно 1656 р. : постановка та місце «українського питання» в московсько-польському діалозі.....	78
2.1. Боротьба навколо вирішення «українського питання» в ході віленських переговорів 1656 р.....	78
2.2. Україна в умовах «політичної гри» навколо питання реалізації віленських положень (кінець 1656 – серпень 1657 рр.).....	126
Розділ 3. Українські «політичні гойдалки» серпня 1657 – жовтня 1659 рр., їх вплив на розвиток московсько-польського протистояння.....	143
3.1. Українська політика Москви та Варшави як чинники становлення курсу українського Гетьманату на Гадяч	143
3.2. Москва, Варшава та Чигирин в постгадяцький період. «Клінічна смерть» імперських планів Москви в Конотопі та «реанімація» в Переяславі 1659 р..	179
Розділ 4. На шляху до Андрусова. Поділ України.....	206
4.1. Україна за умов загострення московсько-польського протистояння в 1660-1664 рр.....	206
4.2. Українська проблема на московсько-польських переговорах в Дуровичах.....	271
4.3. Андрусівський договір 1667 р. Українська ціна польсько-московського перемир'я.....	288
Заключення.....	321
Джерела та література.....	323
Перелік імен.....	364

Вступ.

У XVII ст. Європа переживала один з переломних періодів своєї історії. Серед дослідників набула поширення теза про «кризу XVII століття». Англійський історик Клайв Понтінг окреслив її часом з 1560 по 1660 р., коли Європу охопили війни, громадянські смути, голод та численні селянські повстання¹. Водночас саме в цей період були започатковані тенденції, які визначили характер наступних століть та означили завершення переходу від середньовіччя до нової історії, відбулися якісні зміни в політичному, соціально-економічному та культурному житті континенту. У цей час відбувається зміщення центрів політичного життя Європи, на провідні ролі виступають нові «гравці» на її політичній карті. Завершення Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. ознаменувало кінець епохи домінування Габсбургів, поступово втрачає позиції Османська імперія, змушена розпрощатися з амбітними європейськими планами.

У Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) в середині століття також відбуваються кардинальні зміни. Глибока криза Речі Посполитої, спричинена, насамперед, революційними подіями в Україні, та активізація Московської держави після кризового періоду початку XVII ст., створили передумови для започаткування боротьби за домінування в регіоні. І саме Україна опинилася в епіцентрі цього протистояння. Склалася ситуація, за якої вирішення «українського питання» безпосередньо впливало на результат боротьби між Москвою та Варшавою.

Українська козацька держава, яка постала як наслідок революційних процесів, в силу свого геополітичного становища, міліарного потенціалу та активності й політичних амбіцій керівництва стала активним суб'єктом регіональної політики. На думку одного з провідних українських істориків, академіка Валерія Смолія, Україна не була плацдармом «...між Сходом і Заходом, а повноправним політичним суб'єктом – творцем цивілізаційного мікроклімату в центрально-східному регіоні європейського континенту»². При цьому він наголошує, що Україна «...ніколи не існувала (і не існує) у світі ізольовано. Перебуваючи у силовому полі європейських цивілізаційних течій, вона не тільки постійно відчувала їх впливи на своєму політичному, економічному, соціальному чи куль-

---

¹ Понтинг К. Всемирная история. Новый взгляд; пер. с англ. Москва : Астрель, 2010. С. 624-625.

² Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 5.

турному розвитку, але водночас самотністю і оригінальністю власних процесів неодноразово змінювала геополітичну ситуацію на сході європейського континенту...»¹.

Московсько-польська війна 1654-1667 рр. стала помітною подією в європейській політичній історії XVII ст. Звичайно, за значимістю та наслідками для європейського континенту її важко порівняти з Тридцятилітньою війною чи Англійською революцією, однак її результати справили помітний вплив на політичне життя регіону ЦСЄ, означили активний вихід на політичну арену Московського царства та окреслили передумови занепаду Речі Посполитої. Війна безпосередньо торкнулася й українських земель. Власне її початок виявився спровокованим українськими подіями, а територія козацької України стала одним з фронтів московсько-польського протистояння, вона стала ареною запеклої боротьби, у ході якої на карту було поставлено питання про домінування у регіоні ЦСЄ. Водночас українські землі опинилися в епіцентрі «торгів», коли Варшава і Москва обговорювали умови можливого замирення. Врешті результати тривалого польсько-московського протистояння цілком логічно безпосередньо торкнулися України. Її поділ став одним з ключових моментів в трагічній історії боротьби українського народу за утвердження власної держави.

Загалом актуальність даного дослідження визначається декількома моментами.

Насамперед, без з'ясування усіх складових польсько-московської боротьби з метою вирішення на свою користь «українського питання», без аналізу перебігу як військового протистояння, так і спроб мирних переговорів, у ході яких яскраво прослідковується сама генеза обговорення української проблематики та прийняття відповідних рішень, без визначення ступені впливу політики українського гетьманату та подій в Україні на розвиток московсько-польської боротьби, неможливо відтворити цілісну картину розвитку міждержавних відносин в регіоні, а також перебігу одного з ключових періодів в ході Української національної революції XVII ст.

У ході дослідження ми безпосередньо торкнулися низки дискусійних питань української історії XVII ст. Серед них: причини та передумови прийняття московської протекції гетьманським урядом Богдана Хмельницького у 1654 р.; зміст та цілі московської політики стосовно козацької України в постперереяславський період; місце «українського питання» у ході віленських переговорів 1656 р. та в самій московсько-польській угоді; передумови укладення Гадяцького договору 1658 р. та причини краху спроби польсько-українського зближення. Ва-

---

¹ Україна в Центрально-Східній Європі. С. 4.

жливим вбачається всебічний аналіз розвитку московсько-польських, українсько-московських та українсько-польських взаємин напередодні укладення Андрусівського договору, який зафіксував хитке перемир'я, що означило завершення московсько-польської війни 1654-1667 рр.

Звичайно, дана проблематика не може не торкатися різних питань, що стоять перед нашим суспільством сьогодні. Сучасна Україна, як і понад 360 років тому, знову опинилася у вкрай складних геополітичних умовах. Як і тоді, перед нами стоїть проблема вибору стратегічного шляху розвитку; як і тоді, «українське питання» знову в епіцентрі міждержавних переговорів, що фактично покликані вирішити долю регіону ЦСЄ; як і тоді обговорюються різні концепти, у яких, зокрема, і присутні тези про можливість різноманітних територіальних змін України тощо. Відтак, сьогодні є актуальним вивчення історичного досвіду та його врахування під час прийняття доленосних для сучасної України та її народу рішень.

Насамкінець, слід відзначити, що проблема місця «українського питання» в московсько-польському протистоянні 1654-1667 рр. досі безпосередньо не ставилася в наукових дослідженнях. У цьому сенсі доречно навести слова сучасної російської дослідниці Тат'яни Таїрової-Яковлевої¹, що проблема ролі «українського питання» в російсько-польських відносинах середини XVII ст. не знайшла комплексного дослідження в історіографії. А якщо й розглядалася, «...то лише з погляду спеціалістів зовнішньої політики Росії чи Польщі... Навпаки для українців (представників української історіографії – В. Г.) на перший план виступали події, що передували укладенню договору (мається на увазі Андрусівський договір 1667 р. – В. Г.) ті, що настали після цього, між тим стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики й змови яких стала Україна, залишалися невисвітленими»². Така ситуація створила певну незаповнену лауну в системі історичних знань про події Української національної революції XVII ст., що створює значні можливості та перспективи для сучасних досліджень. Власне це й стало поштовхом для написання даної монографії.

Дослідження місця «українського питання» у відносинах Московської держави та Речі Посполитої в 1654-1667 рр., передбачає аналіз трьох напрямів міждержавних відносин в регіоні ЦСЄ, це стосунки між Річчю Посполитою та Московським царством (Московією) в сенсі їх протистояння за вирішення на

---

¹ Усі імена іноземного походження в монографії вжиті згідно з їхньою оригінальною транскрипцією.

² Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 3. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 179.

свою користь «українського питання». Вони включають як військовий, так і дипломатичний аспекти та дають змогу прослідкувати постановку та генезу даної проблеми у вказаний період. Важливим видається аналіз подій, на фоні яких відбувалася боротьба Москви та Варшави за Україну і які безпосередньо впливали на співвідношення сил та визначали ініціативу в протистоянні. Другий і третій напрями – польсько-українські та московсько-українські стосункам. Без глибокого аналізу розвитку відносин Чигирин з Москвою та Варшавою, впливу подій в козацькій Україні на перебіг московсько-польського протистояння, спроб польського і московського керівництва політикою в Україні та стосовно України досягти переваги над противником, не можливо досягти головної мети дослідження – з'ясування ролі «українського питання» в московсько-польських відносинах 1654-1667 рр.

Звичайно, не можна ігнорувати впливу на розвиток протистояння Москви та Варшави, зокрема в сенсі вирішення «українського питання», з боку Криму, Туреччини, Швеції, а також Імперії Габсбургів. Також важливим вбачається дослідження військово-політичних подій, які безпосередньо не стосувалися України, але опосередковано впливали на розвиток польсько-московського протистояння, в епіцентрі якого були українські землі. Мається на увазі військові кампанії та події політичного характеру в Литві, Білорусі, а також події відомого шведського «Потопу».

Історіографія проблеми складає доволі великий масив досліджень, які представляють, насамперед, праці українських, польських та російських істориків.

В українській історіографії питання місця України в політичних процесах ЦСЄ середини XVII ст. та, зокрема, польсько – московському протистоянні торкалися автори починаючи з кінця XVIII ст. Уже в «Історії Русів звертається увага на загальноєвропейський резонанс, який викликало укладення українсько-московського договору 1654 р., що «...стривожило всі майже двори Європейські» та порушило існуючу рівновагу та спричинило особливу увагу в Європі до «українського питання»: «...Хмельницький зі всіх боків атакований був наріканнями та погрозами за свою протекцію»¹.

У першій половині XIX ст. питання московсько-польської боротьби за вирішення на свою користь «українського питання» торкався Д. Бантиш-Каменський², а серед істориків другої половини XIX ст. в сенсі дослідження проблеми місця козацької України в ході московсько-польської боротьби 1654-1667 рр. слід відзначити праці Миколи Костомарова, Володимира Антоновича, Дмитра

---

¹ История Русов или Малой России. Москва, 1846. С. 122.

² Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ: Час, 1993. С. 182-183.

Яворницького¹. А на переломі XIX-XX ст. знаковою подією в українській історіографії стала поява багатотомної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського, в яка, згідно визначення сучасних українських істориків Валерія Смоля та Валерія Степанкова, стала своєрідною «енциклопедією знань» з історії боротьби за незалежність і створення національної держави середини XVII ст.² На основі широкої джерельної бази Грушевський яскраво показав роль козацької України середини XVII ст. в міжнародній політиці, сфокусованій в регіоні ЦСЄ. Він дійшов висновку, що революційні події, які охопили Україну, стали важливою складовою загальноєвропейського революційного руху XVI-XVIII ст., звернув увагу на вплив українських подій та «українського питання» на перебіг польсько-московського протистояння за регіональне домінування³.

Як таке, що займало одне з визначальних місць в ході московсько-польського протистояння за домінування в ЦСЄ розглядав «українське питання» В. Липинський. Відзначав, що починаючи з Віленської угоди 1656 р. і до Андрусівського перемир'я 1667 р. навколо нього тривав процес польсько-московських дипломатичних торгів, які завершилися трагічно для української державності, коли були порушені усі «...найважливіші політичні інтереси України» та зруйновані «..великі державні плани Гетьмана (Богдана Хмельницького – В. Г.)»⁴.

Проблематика ролі козацької України в умовах польсько-московської боротьби розглядається в роботах Василя Герасимчука. Саме володіння Україною він розглядав в якості головного мотиву конфлікту Москви та Варшави. При цьому зазначав, що «нова політична кристиляція залежала від того, на чий сторону перекинуть ся Україна»⁵.

У 1941 р. побачила світ робота Михайла Марченка «Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664 рр.)», у якій автор показав Україну (за його словами, таке собі «золоте яблуко») в якості об'єкту, навколо якого після 1654 р.

---

¹ Костомаров М. Руїна. Гетьманство Івана Брюховецького // Історичні монографії. Тернопіль, 1892. Т. 7. С. 90 – 92; Антонович В. Коротка історія козаччини. Вінніпег, Давфін, 1971. С. 67-68; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т.2. С. 190-191.

² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 19.

³ Грушевський М.С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т.IX-1. 880 с.; його ж. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т.IX-2. 776 с.; його ж. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т.X. 408 с

⁴ Липинський В. Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Липинський В. Твори. Філадельфія, 1991. Т. 3. С. 35.

⁵ Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському. Львів, 1906. С. 291

розгорнулося польсько-московське протистояння¹. Попри те, що «червоною лінією» через усю книгу проходить теза про надзвичайно прогресивний характер «приєднання України до Росії», яке «політично зміцнило останню (Московську державу – В. Г.) в її зовнішніх стосунках», водночас автор цілком справедливо вважав, що з боку Б. Хмельницького союз з Москвою розглядався як засіб знищення Речі Посполитої, а сам договір являв собою акт надання протекції московського царя Війську Запорозькому.

50-ті – 80-ті рр. ХХ ст. був неоднозначним періодом для української історичної науки. За умов «хрущовської відлиги» та у зв'язку з відзначенням 300-річчя Переяславської ради з'явилися можливості працювати над козацькою тематикою (на цьому наголошував, зокрема, у передмові до другого видання монографії «Запорозьке козацтво» Володимир Голобуцький²). У цей час було видано ряд наукових праць та збірок документів з історії національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. З іншого боку, саме в цей час з'явилися сумнозвісні «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. 1654-1954 рр.», якими була визначена чітка та єдина ідеологічна схема відображення українсько-московських відносин середини ХVІІ ст.³. Торкаючись питання московсько-польського протистояння за Україну, В. Голобуцький, зокрема, відзначив вкрай негативні наслідки для України Андрусівського договору 1667 р., який, на думку вченого, став наслідком, з одного боку, втоми Москви та Варшави від тривалого протистояння та відмови Москви від об'єднання обох частин України, а з іншого – «...того величезного національного нещастя, яке дістало назву Руїни і було результатом... діяльності Брюховецьких (українських гетьманів, які не відстоювали національні інтереси, а проводили відкриту промосковську, чи пропольську політику – В. Г.)»⁴.

З другої половини 80-х рр. в Україні розпочався новий період в дослідженні історії України. Важливим кроком для дослідження суспільно-політичної історії України ХVІІ ст., зокрема й різних зовнішньополітичних аспектів розвитку Української держави, стала розробка нової концепції історії Національно-визвольної війни українського народу, започаткована Валерієм Смолієм та Валерієм Степанковим, згідно якої події з 1648 по 1676 р., розглядаються як ланки єдиного процесу боротьби українського народу за визволення з-під влади

---

¹ Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1664 рр.). Київ : Вид. АН УРСР, 1941. С. 12-13.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. С. 3.

³ Чухліб Т., Стецишин О. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією // Політика і культура, № 43 / 26 листопада – 2 грудня 2002

⁴ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. С. 430-431

польських панів й інших загарбників та створення незалежної національної держави¹. У другій половині 90-х рр. стосовно характеристики подій 1648-1676 рр. було запропоновано поняття «національна революція», що засвідчувало прагнення акцентувати увагу на процесах державотворення, кардинальних соціально-економічних та політичних змінах². При цьому однією з ключових тез, яку аргументовано вони доводять вчені, є твердження, що Українська козацька держава, яка виникла в ході революції, «стала важливим чинником впливу на розвиток міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі», її поява привела до істотної зміни конфігурації співвідношення сил у регіоні³. Водночас, на їх думку, у своєму поступі до утвердження суверенної національної держави український гетьманат опинився у вкрай вразливому геополітичному становищі. Жодна з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи не бажала визнавати незалежність України. Тим паче, Військо Запорозьке опинилося у фактичному «трикутнику смерті», між вороже до нього налаштованими Річчю Посполитою, Московською державою та Кримським ханством, за яким стояла Порта. «Вирватись із нього самотужки було неможливо, а отримання допомоги з боку якоїсь із названих держав так чи інакше супроводжувалося втратою суверенітету...»⁴. Проблеми московсько-польських міждержавних відносин та місця в них власне «українського питання» автори опосередковано торкнулися й у монографії, присвяченій Петру Дорошенку. Зокрема, аналізуючи перебіг російсько-польських переговорів, які тривали протягом 1654-1667 рр., В. Смолій та В. Степанков зауважують: «Виснажені багаторічною війною, обидві сторони дедалі більше виявляли схильність до пошуків компромісу, ціною якого неминуче мала стати доля Української держави»⁵.

Останнім часом окремі аспекти досліджуваної нами проблеми знайшли відображення в низці монографій та наукових статей. Насамперед, у цьому сенсі слід назвати дослідження Ярослава Федорука «Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття» (2011 р.)⁶, в якому

---

¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992.

² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 3-12.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С.115.

⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби... С.118.

⁵ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. С. 110.

⁶ Федорук Я. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.

міститься всеохоплюючий аналіз історії підготовки та укладення Віленської московсько-польської угоди 1656 р., що безпосередньо торкалася й козацької України. Власне цілий розділ монографії присвячено аналізу розгляду «українського питання» в ході переговорів. Зокрема, автор дійшов висновку, що примирення між Московською державою та Річчю Посполитою зачіпало «...головні підвалини української зовнішньої політики» і ставило під загрозу ідею «...об'єднання усіх українських земель у межах території Княжої Русі»¹.

Слід також відзначити, що Я. Федорук є автором цілої низки публікацій, в яких предметом дослідження виступає саме Віленська угода 1656 р.², зокрема, - розгляд «українського питання» у ході роботи віленської комісії³. При цьому вчений доходить висновку, що саме проблема українсько-польського кордону повсякчас заводила у глухий кут дискусії між московськими та польсько-литовськими послами⁴.

Один з провідних українських фахівців з питань зовнішньої політики українського гетьманату в 50-60-х рр. XVII ст. Тарас Чухліб, аналізуючи вплив українського чинника на європейську політику, дійшов висновку, що саме революційні події в Україні спричинили великі міждержавні конфлікти в Центрально-Східній, Південно-Східній і навіть Північній Європі, підірвавши хиткий Вестфальський мир⁵. Оцінюючи перспективи Української держави в умовах московсько-польського протистояння 1654-1667 рр. вчений дійшов висновку, що вже після 1654 р. почала визначатися тенденція до розчленування козацької України, спричинена незацікавленістю Москви й Варшави в появі «...третьої сили,

---

¹ Федорук Я. Віленський договір 1656 року. С. 322.

² Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.796-861; його ж. Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 р. // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С.985-1017

³ Федорук Я. Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. // Укр. іст. журнал. 2012. № 5. С. 52-64

⁴ Там само. С. 63.

⁵ Чухліб Т. Українсько-російські домовленості 1654 року в контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 72.

яка мала власні геополітичні інтереси в регіоні, де протягом попередніх десятиліть точилася запекла боротьба за розподіл сфер впливу»¹, відтак будь-яке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою, на його думку, було смертельним для козацької України².

Доволі багато місця проблематиці українсько-польсько-московських відносин в період 1654-1667 рр. відводить у своїх дослідженнях Віктор Горобець. Зокрема, у низці публікацій він торкається різних проблем міжнародної політики 50-х рр. XVII ст., в регіоні ЦСЄ, в епіцентрі яких опинилася козацька Україна. Аналізує зовнішньополітичний курс українського гетьманського уряду в постперейславський період³, місце Української держави в регіональній політиці на першому етапі московсько-польської війни 1654-1667 рр.⁴, розвиток українсько-російських відносин в 50-60-х рр. XVII ст.⁵, а також зосереджується на проблемі Гадяча 1658 р., розглядаючи його не лише в контексті українсько-польських стосунків, а й розкриває суть даної події як такої, що торкалася інтересів усіх основних гравців на геополітичній мапі ЦСЄ⁶.

---

¹ Чухліб Т.В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1995. С. 35.

² Там само. С. 37.

³ Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журнал. 2005. №2. С. 16-47; його ж. Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина. Вип. 1. Нікополь-Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005. С. 72-80.

⁴ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 245-271.

⁵ Горобець В. Українсько-російська інтеграція / дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 52-64; його ж. Українсько-російські відносини на переломі: 1657-1658 рр. (у пошуках передумов руїни) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1994. С. 19-25; його ж. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659 рр.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей). Київ: Генеза, 1998. С. 112-130.

⁶ Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року // Укр. іст. журнал. 2009. №4. С. 48-66.; його ж. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108.

У монографії «Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665» В. Горобець простежив розвиток стосунків української еліти з польською та московською владою на широкому тлі міжнародних взаємин ЦСЄ, окреслив основні напрямки зовнішньої політики українського гетьманату та проаналізував внутрішні та зовнішні чинники, що впливали на їх формування¹. Ключовою виступає теза, що козацька Україна у результаті революційних подій перетворилася з об'єкта регіональної політики у важливий суб'єкт міжнародних відносин ЦСЄ², а в стосунках з Москвою та Варшавою – у впливовий суб'єкт політичної взаємодії³.

Питанням місця козацької України в європейських політичних процесах середини XVII-XVIII ст., зокрема, й впливу українського чинника на розвиток боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ багато місця приділяється в монографії Віктора Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст.»⁴. Автор вважає, що після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. відбулося помітне зростання впливу українського чинника на розвиток політичних процесів в Європі. Насамперед, це позначилося на послабленні позицій Речі Посполитої та зростанні військового та політичного потенціалу її головного супротивника в Європі – Московської держави⁵.

Андрій Бульвінський, досліджуючи проблему українсько-московських відносин 1657-1659 рр., зокрема, аналізуючи причини війни 1658-1659 рр., акцентує увагу на значній ролі козацької України в суспільно-політичних відносинах Європи, яка проявилася з початком Національної революції⁶. Остання порушила існуючий баланс сил у ЦСЄ, що, на думку дослідника, «...створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи»⁷. При цьому він відзначає, що Україна «...була країною, володіння якою давало геополітичну перевагу у Східній Європі в цілому»⁸.

---

¹ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.

² Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. С. 22.

³ Горобець В. Еліта козацької України... С. 10.

⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 504 с.

⁵ Там само. С. 148-149.

⁶ Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. С. 57.

⁷ Там само. С. 87.

⁸ Бульвінський В. Українсько-московська війна 1658-1659 років. Історія в школах України. 2003. №5. С. 42.

Сьогодні українські історики в своїх дослідженнях торкаються ряду питань, які прямо, чи опосередковано стосуються проблеми місця козацької України в подіях 1654-1667 р., обумовлених боротьбою Московської держави та Речі Посполитої за домінування в регіоні ЦСЄ. Зокрема, Володимир Борисенко в ряді своїх публікацій здійснив аналіз змісту московської політики щодо України в післяпереляславський період, коли саме очевидними стали плани Кремля здійснити ревізію договору 1654 р.¹ Окремі аспекти досліджуваної в монографії проблематики висвітлені у статтях В. Газіна². Політика Варшави та Москви, зумовлена участю українських козацьких полків в Раднотській антипольській коаліції досліджується в роботах А. Гурбика та В. Горобця³. Ю. Мицик є автором низки досліджень, в яких здійснено аналіз джерел з історії військового та політичного протистояння Варшави та Москви, в центрі якого опинилися українські

---

¹ Борисенко В. Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 143-151; його ж. Україна на межі політичного розриву з Московською державою в 1656 – першій половині 1657 рр. // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 11. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційному процесі : проблеми і перспективи», 25 – 26 лютого 2006 року. Київ, 2006. С. 12-18

² Газін В. Вільно 1656 р.: «українське питання» в російсько-польських переговорах // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 428-446; його ж. Кримський Ханат між Московією, Варшавою та Чигирином: участь Бахчисараю у військово-політичному протистоянні в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. XVII ст. // *Regiones euksinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*. Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydawnictwo Naukowe, 2012. S. 273-288; його ж. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6 (8). С. 112-129; його ж. Польська корона для Романових : московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 415-423.

³ Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 315-334; його ж. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Випуск 8. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. С. 195-219; Горобець В. Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги // Україна – Угорщина : спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 120-133.

землі¹. Особливості української політики керівних кіл Речі Посполитої стали предметом дослідження О. Юги². Для розкриття змісту політики українського гетьманату в умовах московсько-польського протистояння 1654-1667 рр. важливими є праці, в яких авторами змальовано історичні портрети та проаналізовано політику тогочасних українських гетьманів. Зокрема, це роботи В. Газіна, В. Горобця, Я. Дашкевича, Ю. Мицика, Н. Савчук (Стеньгач), В. Смолія та В. Степанкова³.

Сьогодні в українській історіографії спостерігається інтерес до проблем, пов'язаних з геополітичними умовами розвитку Української революції XVII ст.,

---

¹ Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 87-90; його ж. Браїлівська битва (1666 р.) в описі «Віршованої хроніки» // Наукові записки. Том 78, Історичні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – 2008. – С. 68-82; його ж. Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хроніки // Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції (1-4 жовтня 2008 року) / Всеукр. спілка краєзнавців ... [та ін.]. Житомир : В. Б. Котвицький, 2008. С. 292-303.

² Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 101-113; його ж. Періодизація «української політики» владної еліти Речі Посполитої середини XVII століття: постановка проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 270-278; його ж. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 року через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої // Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С. 17-22

³ Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 230 с.; Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. 2003. №6. С. 39-51; Його ж. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 235-251; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 254-284; Його ж. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. 1995. №1-2. С. 81-101; Мицик Ю.А. (отець) Гетьман Іван Виговський. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.; Його ж. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 191-236; Його ж. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 237-251; Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський : Каліграф, 2001. 236 с.; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид. доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. 624 с.; Їх же. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.; Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 285-316.

зокрема й тих, що стосуються московсько-польського протистояння в 1654 – 1667 рр., ролі та місця козацької України в цей період. Відтак, останніми роками з'явився ряд колективних праць та збірників, в яких присутня дана проблематика. Зокрема, це: «Нариси історії дипломатії України» (2001 р.)¹, «Історія українського козацтва» (2007 р.)², «Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.)» (2016 р.)³, а також збірники матеріалів: «Переяславська рада 1654 року» (2003 р.)⁴, «Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин» (2003 р.)⁵, «Гадяцька унія 1658 року» (2008 р.)⁶.

Серед польських дослідників, які першими зробили спроби наукового осмислення ролі козацької України у боротьбі Речі Посполитої з Московською державою в 50-60-х рр. XVII ст. був Міхал-Димітр Краєвській, автор першої узагальнюючої праці з історії Речі Посполитої доби Яна Казімежа. Він наголошував на важливій ролі України в ході боротьби між Москвою та Варшавою, зазначав, що для польського керівництва було вкрай важливо будь-яким чином «відтягнути козаків від Москви»⁷.

У другій половині XIX ст. Антоній Валєвській та Адам Даровській, розглядаючи питання зовнішньої політики Речі Посполитої часів правління Яна Казімежа, торкалися й проблеми місця України як в політичних планах Варшави, так і в її протистоянні з Москвою. Так, перший, як і Краєвській, з огляду на посилення Московської держави вважав важливим для Речі Посполитої союз саме з козацькою Україною («русинами»), яку розглядав в якості «передмур'я проти Москви»⁸. Натомість, Даровській в своїх студіях, присвячених московсько-польським переговорам 50-60-х рр. XVII ст. виказував традиційну для тогочасної польської історіографії думку, що події середини XVII ст. були не чим іншим

---

¹ Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.

² Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. 800 с.

³ Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.

⁴ Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.

⁵ Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 604 с.

⁶ Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.

⁷ Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. Warszawa, 1846. T.I. S. 154.

⁸ Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo za panowania Jana Kazimierza (1655 – 1660). Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. T. 1. S. 28.

як зіткненням «польської цивілізаційної місії з натовпами козацької черні, підбурюваними духовенством східного визнання»¹.

Початок ХХ ст. позначився появою історичних творів Францішека Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі. Роботи першого стосувалася українських подій і польсько-українських відносин періоду після смерті Б. Хмельницького². Досліджуючи спроби розв'язання польсько-українського конфлікту, він зосередив увагу на питаннях, пов'язаних з підготовкою та укладенням Гадяцького договору 1658 р. та Слободищенського трактату 1660 р. Для нас важливою є оцінка політики керівництва Речі Посполитої стосовно України (як альтернативи московській), що виступала одним з вагомих факторів боротьби Варшави з Москвою за Україну. При цьому він вважав, що остання опинилася між двома альтернативами, якими були Річ Посполита і Московська держава. При цьому Ф. Равіта-Гавронській, цитуючи Йоахіма Єрлича, вважав, якщо неволя для українців з боку першої була «малою й такою, що її можна було послабити», то московська неволя була великою, вічною, такою, що «повільно, але систематично відбирає всі життєві соки народу»³. Своєю чергою, Л. Кубала у серії робіт, присвячених Північній війні, багато уваги приділив проблемам розвитку тогочасних польсько-московських та польсько-українських відносин⁴. Слід відзначити, він досить високо оцінював вплив українського чинника на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, і міждержавні відносини в ЦСЄ, особливо польсько-московські стосунки. Промовистою є його теза, що під час тривалих переговорів між Москвою та Варшавою «...з обох сторін пильним оком слідкували за подіями в Україні»⁵.

Чи не найбільшим доробком в сенсі дослідження історії дипломатії Польщі, міждержавних відносин ХVІІ ст., зокрема, московсько-польських стосунків та протистояння Москви та Варшави в 1654-1667 рр. відзначена наукова

---

¹ Darowski A. Trzydziesci lat traktatów pokojowych. (1656-1686) I. Przed pokojem andruszowskim // Szkice historyczne, skreślony na podstawie współczesnego pamiętnika. Petersburg : Nakładem księgarni K. Grendyszynskiego, 1895. Ser. II. S. 349.

² Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rosją. Poselstwo Bieniewskiego : od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.; Rawita-Gawroński F. R. Ostatni Chmelniczenko (zarys monograficzny) 1640-1679. Poznań : Nakładem „Ostoji” spółki wydawniczej, 1919. 171 s.

³ Rawita-Gawroński F. R. Ostatni Chmelniczenko. S. 2.

⁴ Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654-1655. Szkiców historycznych. Serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 443 s.; tego z. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. Lwów: H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 1913. 495 s.; tego z. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Szkiców historycznych. Serya V. Lwów : H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, ... 439 s.; Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. Szkiców historycznych. Serya VI. Lwów : Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922. 651 s.

⁵ Kubala L. Wojny duńskie... S. 123

спадщина польського історика другої половини ХХ ст. Збігнева Вуйціка. Досліджуючи обставини польсько-московського зближення перед лицем шведської загрози¹, чи перебіг дипломатичної боротьби між Варшавою та Москвою на шляху до укладення Андрусівського договору 1667 р.², він не міг обійти увагою й ролі козацької України. Втрата останньої, на його думку, була «справжньою катастрофою» для Речі Посполитої, відтак повернення під владу Варшави розглядалося як одне з пріоритетних завдань³. Власне Україну Вуйцік розглядав як об'єкт, навколо якого й розгорнулося польсько-московське протистояння в 1654 – 1667 рр. і який тривалий час, будучи каменем спотикання, не давав змоги сторонам дійти якогось консенсусу.

У рамках польської історіографії слід розглядати й праці канадського вченого польського походження Анджея Болєслава Перналя, визнаного фахівця з історії польської дипломатії XVI-XVII ст., зокрема, і польсько-українських стосунків. Відтак, у своїх дослідженнях він не міг оминати питань, пов'язаних з боротьбою Речі Посполитої та Московії за Україну та впливом українського фактора на перебіг цього протистояння. У роботі «Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр.»⁴ автор формує цілісну картину польсько-українських стосунків у вкрай складний період, зокрема, в умовах, з одного боку, посилення тиску на Чигирин з боку Москви, а з іншого – коли фактор війни з Москвою тяжів і над керівництвом Речі Посполитої. Значний інтерес для нас складає аналіз генезису концепцій вирішення «українського питання» в політичних колах польсько-литовської держави протягом 1654-1660 рр.

Серед сучасних істориків Польщі, які в своїх працях тією, чи іншою мірою торкаються проблеми польсько-московських стосунків періоду 1654-1667 рр. навколо вирішення «українського питання» можна назвати Януша Домбровського, який через призму сеймової діяльності, зокрема, розглянув ставлення політичної еліти Речі Посполитої до ключових питань польсько-московських та польсько-українських відносин⁵. Питань формування та спроби реалізації гадяцької ідеї, політики еліти Речі посполитої стосовно козацької України в 1658-

---

¹ Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1.S. 331-378.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 с.

³ Там же. С. 12

⁴ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ: Видавничий дім КМ Академія, 2013. 400 с.; Мицик Ю., Тарасенко І. Andrzej B. Pernal. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659. Kraków, 2010 // Український археографічний щорічник. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 608-610.

⁵ Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. Kielce, 1996. S. 94-95; tegoż. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672

1660 рр., спільного українсько-польського протидії політичному та військовому наступу з боку Москви присвячені роботи Кшиштофа Коссажецького та Пьотра Кролля¹. М. Нагельській досліджуючи перебіг та особливості польсько-московських відносин в умовах шведської загрози, торкнувся й питання боротьби між Варшавою та Москвою навколо вирішення «українського питання»². Діяльністю українського гетьмана Павла Тетері, який відіграв значну роль у формуванні умов для польсько-українського діалогу в 1657-1660 рр. та здійснював чітко виражену пропольську політику на посаді гетьмана в 1663-1665 рр., присвячена докторська робота Анни Кришак³. Загалом спостерігається інтерес до питань, пов'язаних з історією України новомодерного часу та польсько-українськими стосунками. Польська історична наука все більше відходить від розгляду подій Української революції лише як проявів громадянської (домової) війни. Якщо раніше козацька Україна розглядалася виключно об'єктом політики Варшави та Москви, то тепер все частіше спостерігається тенденція до визнання впливу політики Чигирини на розвиток міждержавних відносин як в ЦСЄ, так і загалом на континенті, відбувається визнання серйозних помилок польського уряду, допущених у відносинах з Україною, які в кінцевому результаті й призвели до падіння Речі Посполитої.

Досліджувана проблематика також користувалася увагою і в російській історіографії. Одними з перших дослідників, які торкнулися питань московсько-польського протистояння в 1654-1667 рр. та місця в ньому України були Василій

---

przez polskie elity polityczne // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Ви п. 7. С. 143-160; tegoz. Przed "potopem". Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654-1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 87-102; tegoz. Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica“, 2000. 285 s.; tegoz. Uгода hadziacka na sejmie 1658 roku // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury / Pod. red. P. Borka. Kraków : Collegium Columbinum, 2008. S. 45-78

¹ Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze : Wyd. "Inforteditions", 2005. 461 s.; tegoz. Sluck wobec zagrozenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwa w latach 1654-1667 // Materiały do Historii Wojskowosci. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 93-113; його ж. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 177-227; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.; tegoz. Moskwa wobec unii hadziackiej // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury / Pod. red. P. Borka. Kraków : Collegium Columbinum, 2008. S. 119-134.; tegoz. Polsko-kozacka współpraca wojskowa w latach 1658-1659. Militarne aspekty unii hadziackiej // Studia historyczno-wojskowe. Zabze; Inforteditions, 2008. Tom II za rok 2007. S. 128-147.

² Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656-1661 // Петербургские славянские и балканские исследования. 2014. №1. Январь-июнь. С. 98-117

³ Kryszak A. Pawel Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. Poznań, 2013. 255 s.

Берх¹ та Александр Вейдемейер². Останній, зокрема, описуючи перебіг війни 1654-1667 рр., зазначав, що головним предметом суперництва Москви та Варшави була саме Україна. При цьому вважав, що загострення відносин між Польщею та Московською державою відбувалося саме через дії українських гетьманів, які в боротьбі за владу приймали підданство то однієї, то іншої сторони³.

Події боротьби Москви та Варшави за Україну висвітлені роботі Ніколая Павліщева «Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину»⁴. Автор описує перебіг віленських переговорів 1656 р. та польсько-московських переговорів протягом 1663-1664 рр., а також андрусівського політичного процесу. При цьому звертає увагу на гостре протистояння Москви та Варшави в боротьбі за Україну як в ході вказаних переговорів, так і на полях битв (під час Чуднівської кампанії 1660 р., походу Яна Казімежа на Лівобержжя в 1663-1664 рр.).

Велике значення в сенсі дослідження історії протистояння Москви та Варшави в боротьбі за Україну має праця Сергея Соловйова, яка містить цінний фактологічний матеріал про хід польсько-московських переговорів на шляху укладення Андрусівського перемир'я, підготовку та проведення посольських з'їздів, розвиток українсько-московських стосунків. Однак, докладно розглядаючи політику московського уряду, хід московсько-польського протистояння за Україну, він, не розглядає останню в якості суб'єкта міжнародної політики чи впливового чинника в боротьбі між Москвою та Варшавою. Для нього «суспільство малоросійське вийшло надто юним на сцену, коли історія вирішувала найголовніші для нього питання. Відсутність внутрішньої єдності, розбрід складаючих начал, ворожнеча не дозволяли їй не лише незалежного, а й своєрідного політичного існування. Звідси ці хитання, коливання... нещасна Малоросія хиталася дуже довго, хиталася і між поляками, і між турками...»⁵.

У російській історіографії радянського періоду в сенсі дослідження теми московсько-польської боротьби за вирішення на свою користь «українського питання», насамперед слід виділити праці Івана Галактіонова. У 1660 р. ним була видана монографія «Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг.

---

¹ Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. Санкт-Петербург : Тип. Х. Гинце, 1831. Ч.1. С.109.

² Вейдемейер А. О Росии подъ державою дома Романовыхъ до единодержавія Петра Великого. Санктпетербург : В типографіи Якова Трея, 1858. 147 с.

³ Там же. С. 66-67.

⁴ Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1887. Т. 2. 405 с.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11-12. / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. С. 183-184.

XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года)»¹, де автор здійснив доволі глибокий аналіз розвитку московсько-польських відносин, боротьби між різними політичними угрупованнями як в середовищі польської, так і московської еліти щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Ним докладно описано перебіг мирних переговорів між Москвою та Варшавою, акцентується увага й на місці української проблематики в ході польсько-московської дипломатичної боротьби. Однак, кидається у вічі факт цілковитого ігнорування впливу українського фактора на розвиток московсько-польського протистояння. Також у співавторстві з Єкатеріною Чистяковою Галактионовим була опублікована монографія, присвячена постаті московського дипломата Афанасія Ордіна-Нащокіна, який вважається творцем нової московської зовнішньої політики, орієнтованої на Європу. Саме Ордин-Нащокін виступив головним ідеологом Андрусівського миру, в основі якого лежав поділ України між Москвою та Польщею².

Боротьба за домінування у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі в середині XVII ст., яка тісно пов'язувалася з національно-визвольною війною українського народу, була головним предметом наукових студій Льва Заборовського. У монографії «Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.» історик аналізує міжнародну кризу в Східній Європі і доходить висновку, що її започаткування було безпосередньо пов'язане з «воз'єднанням України з Росією та початком війни Росії з Річчю Посполитою»³. Окреме дослідження Л. Заборовській присвятив польсько-московським переговорам у Львові в травні-вересні 1653 р., на яких була чітко означена «українська проблематика» та які, на думку історика, поклали початок рішучому повороту в політиці московського уряду в бік війни з Польщею⁴.

У сучасній російській історіографії здійснюється активна розробка питань, що стосуються зовнішньої політики Московської держави у досліджуваній період. Це стосується вивчення різних аспектів московсько-польських відносин часів війни 1654-1667 рр. Що ж до України та боротьби навколо вирішення «українського питання», то політика московського уряду, переважно, представ-

---

¹ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.

² Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащекин русский дипломат XVII в. Москва : Изд. социально-экономической литературы, 1961. 134 с.

³ Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе. Москва : Наука, 1981. С.164-165

⁴ Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения : Переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 24-30.

ляється як така, що здійснювалася в інтересах українського народу та спрямовувалася на захист православного населення, що зазнавало утисків з боку поляків-католиків. За умов ігнорування ролі Української держави, формується теза, що саме завдяки московській державній потузі й було збережено український народ, який, будучи неспроможним організувати власне державне життя, був приречений на знищення. Водночас наштовхувалася на зрадливі дії українських гетьманів з їх постійними хитаннями між Варшавою та Москвою.

Одним з дослідників, які в своїх працях торкаються проблем польсько-українсько-московських стосунків 1654-1667 рр., є Геннадій Санін, відомий також як фахівець з історії московсько-кримських відносин середини XVII ст. На його думку, саме протистояння між Москвою та Варшавою, в епіцентрі якого опинилася Україна, стало головною віссю протиріч, яке не лише впливало на політичні процеси в регіоні ЦСЄ, а й стало одним з чинників руйнування Вестфальської системи європейської рівноваги¹.

Проблем московсько-польських відносин, зокрема, й боротьби між Варшавою та Москвою за Україну у низці монографій та статей торкається Борис Флоря. Насамперед, слід відзначити факт визнання сучасним російським вченим того, що Українська козацька держава, її становлення та політика мали серйозний вплив на політичну ситуацію в Європі. Зокрема, звертає увагу, що вони на самому початку носили локальний характер, проте стали початком глибокої внутрішньої кризи та послаблення Речі Посполитої та стимулювали активність сусідніх держав (Московська держава, Швеція), які за рахунок послаблення Польщі прагнули посилити свої позиції в ЦСЄ².

Проблемі міжнародних відносин в ЦСЄ в другій половині 50-х – на початку 60-х рр.. XVII ст. Б. Флоря присвятив монографію «Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.)»³, в якій чимало місця приділено московсько-українським стосункам. Автор зазначає, що «...Україна в ті роки знаходилася в особливих стосунках з Росією. Російська політика здійснювала сильний вплив як на внутрішньополітичне життя українського гетьманства, так і на його

---

¹ Санін Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648-1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 305.

² Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 9.

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с.

відносини з сусідами»)¹. Однозначним позитивом є його висновок про необхідність дослідження впливу подій, що відбувалися в Україні на російський зовнішньополітичний курс. Однак, в цілому, не можна не відмітити, що автор до даної проблеми підходить з традиційної російської історіографічної позиції, безапеляційно називаючи усі концепції, які не відповідають офіційній російській, неправильними. У даному випадку це стосується московсько-українських стосунків XVII ст. та концепції історії України в цілому, яка була сформована М. Грушевським².

Логічним продовженням вказаної наукової праці стала монографія Б. Флорі «Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления», видана в 2013 р., в якій автор проаналізував становлення зовнішньополітичного курсу Московської держави, в основні якого лежала політична концепція А. Ордіна-Нащокіна і який безпосередньо привів до підписання Андрусівського договору з Річчю Посполитою. Характеризуючи дану концепцію, Б. Флорія багато уваги приділив власне баченню Ордіном-Нащокіним місця козацької України в умовах побудови військово-політичного союзу Москви та Варшави, спрямованого проти Швеції та Туреччини³.

У сенсі аналізу місця «українського питання» у зовнішньополітичній доктрині Московської держави у середині XVII ст. важливими виявилися дослідження І. Вдовіна, П. Прудковського та Л. Пушкарьова⁴, в яких автори торкаються проблеми становлення концепції Москви як III Риму та її реалізації в період московсько-польської війни 1654-1667 рр. Звичайно, не обходять і місця України в зовнішньополітичних планах Московської держави.

У сенсі інформативної бази для реконструкції перебігу польсько-московського військово-політичного протистояння, оцінки військового потенціалу Московського царства в 50-60-х рр. XVII ст., реформування московського війська тощо, важливим є дослідження сучасних російських істориків Александра

---

¹ Флорія Б. Н. Русское государство и его западные соседи... С. 7.

² Там же. С. 8.

³ Флорія Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва : Индрик, 2013. 448 с

⁴ Вдовин И.А. Идея славянского единства в контексте русской общественной мысли XVII века/ URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/vdovin.htm>; его же. “Проблема юга” в произведениях русской общественной мысли XVII века. URL: <http://www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomnosov97/vdovin.htm>; Прудковский П. И. Притязания московского правительства на господство в Восточной Европе: их ареал и политическое содержание на начальном этапе русско-польской войны 1654-1667 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филлюшкин. Санкт Петербург : Любавич, 2010. С. 256-258; Пушкарев Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века. Очерки истории. Москва : Наука, 1982. 288 с.

Малова¹ та Сергея Нефьодова². Ряд матеріалів, які стосуються московсько-української війни 1658-1659 рр. опубліковані І. Бабуліним³.

Московсько-шведська боротьба (військова і політична) за Балтійське узбережжя в 1655-1661 р, яка безпосередньо впливала й на формування української політики Москви та розгляд «українського питання» у відносинах Московської держави та Речі Посполитої, є темою досліджень Єкатеріни Кобзарєвої⁴.

Насамкінець, окремо слід зупинитися на дослідженнях Т. Таїрової-Яковлевої, в основі наукових інтересів якої перебуває саме українська проблематика. Питання, які стосуються нашого дослідження, а власне щодо місця «українського питання» у відносинах Речі Посполитої та Московської держави розглядаються в її роботах «Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни» та «Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.)»⁵. При цьому слід відзначити, що в останній праці цілий розділ присвячений проблемі польсько-московських переговорів та їх ролі у долі України⁶. На її думку, необхідність дослідження історії московсько-польських переговорів 50-60-х рр. XVII ст. зумовлена тим, що вони були одним з найважливіших зовнішніх факторів, що визначили долю Гетьманщини. При цьому Т. Таїрова-Яковлева зауважує, що з огляду на вирішення «українського питання», «...реалії перепетій переговорів насправді вкрай неприємні як для російської, такі для польської сторони»⁷.

Загалом визначальними тенденціями сучасного російського бачення особливостей розвитку міждержавних відносин у ЦСЄ, зокрема в сенсі московсько-

---

¹ Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656-1671 гг. Москва : «Древнехранилище», 2006. 624 с.; его же. Русско-польская война 1654-1667 гг. Москва : Цейхгауз, 2006. 48 с

² Нефедов С. А. Первые шаги на пути модернизации России : реформы середины XVII века // Вопросы истории. 2004. №4. С. 33-51.

³ Бабулин И. Б. События под Конотопом летом 1659 г. // Военно-исторический журнал. 2009. № 7. С. 35-41; его же. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. 48 с. Его же. Украинско-российская война 1658-1659 годов и военно-патриотическая мифология // Российская история. 2011. № 3. С. 175-178.

⁴ Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. Москва : Ин-т рос. истории РАН, 1999. 300 с.

⁵ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.; її ж. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.

⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини.... С. 515-572.

⁷ Таїрова-Яковлева Т. Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. // Україна-Росія: діалог історіографій : Матеріали міжнар. наук. конф. / Ін-т історії України НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.; Редкол.: В. Ф. Верстюка (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. Київ-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. С. 50.

польсько-українських відносин та боротьби між Варшавою та Москвою за Україну, по-перше, розгляд козацької України виключно об'єктом політики, відповідно Москви, Варшави та ін. По-друге, основну причину українсько-московських конфліктів сучасні російські історики вбачають виключно в інтригах та зраді з боку українських гетьманів та старшинських кіл¹.

Слід відзначити, що досліджувана тематика знайшла відображення не лише в роботах українських, російських, чи польських істориків. Окремих аспектів проблеми, яка стосується місця «українського питання» у боротьбі між Річчю Посполитою та Московією в 1654-1667 рр. торкався білоруський історик Генадзь Сагановіч. Зокрема, у монографії: «Невідома війна: 1654-1667»². Він зосередився на характеристиці військово-політичних подій, що відбувалися у ході московсько-польської війни на території Великого князівства Литовського, водночас які мали безпосередній вплив на формування загального співвідношення сил між Москвою та Варшавою, а також на їхню боротьбу за Україну. Водночас, він багато уваги приділив таким подіям, які безпосередньо торкалися боротьби навколо вирішення і «українського питання» як Віленські переговори 1656 р., Дуровицька комісія 1664 р. та Андрусівські переговори 1667 р.

Також слід згадати роботи угорського історика Шандора Гебеї³ та австрійських вчених Кристофа Аугустіновича⁴ й Іскри Шварц⁵, в яких розглядаються питання московсько-угорських та московсько-австрійських відносин періоду війни 1654-1667 рр. та згадується про московсько-польське протистояння навколо вирішення на свою користь «українського питання».

На вирішальному значенні України в процесі становлення Російської імперії наголошує відомий англійський історик Норман Девіс. На його переконання, саме з 1654 р. (договір з Україною) почалося перетворення Московського

---

¹ Яценко В. Б. Битва после битвы: казацко-московская война 1658–1659 гг. в изображении современной российской и украинской историографии // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 387.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна : 1654-1667. Менск: Навука і тэхніка, 1995. 144 с.

³ Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. URL : http://www.russtudies.hu/php/upload/File/06Gebei-OR_kesz_jav.pdf

⁴ Аугустінович К. Русско-польская война 1654-1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 47-52.

⁵ Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 31-46.

царства з провінційної східної деспотії в імперію. Безперечно вдалою є, запропоновано Девісом, коротка і влучна формула, що характеризує процес становлення Російської імперії: «Московія + Україна = Росія»¹.

Характеризуючи зарубіжну історіографію, не можна не відзначити той факт, що автори, які досліджували історію воєнно-політичної боротьби в Східній Європі періоду середини – другої половини XVII ст. не оминули в ній українського чинника, що доводить значущість цієї проблеми в загальноєвропейському сенсі.

Загалом же, аналіз історіографії проблеми ролі «українського питання» у боротьбі речі Посполитої та Московської держави в 1654-1667 рр. дає підстави говорити, що в історіографії, як українській, так і зарубіжній знайшли відображення ряд питань, що торкаються предмету нашого дослідження, або складають його компоненти. Зокрема, доволі ґрунтовно дослідженими є проблеми московсько-польських відносин, хід переговорів та перебіг воєнних кампаній 1654-1667 рр. Також активно досліджуються різні аспекти українсько-польських та українсько-московських відносин означеного періоду. Однак, на сьогодні відсутні праці, в яких би містився комплексний аналіз саме місця «українського питання» у стосунках Варшави та Москви, розвитку боротьби між ними за Україну та впливу українського чинника на перебіг польсько-московського протистояння за домінування в регіоні ЦСЄ. Потребує подальшого дослідження питання генезису концепції поділу козацької України між Річчю Посполитою та Московською державою, яка остаточно оформилася в 1667 р., визначення усіх факторів, що впливали на вироблення такого варіанту вирішення «українського питання».

Джерельну базу дослідження складають як неопубліковані, так і опубліковані матеріали. Найважливішими з них є ті, що містяться в архівах та рукописних відділах бібліотек України (Київ, Львів), Росії (Москва) та Польщі (Варшава, Краків).

Значний комплекс джерел, які висвітлюють роль українського чинника в польсько-московській боротьбі за першість в регіоні ЦСЄ міститься у фондах Російського державного архіву давніх актів (Российский государственный архив древних актов, РГАДА). Серед них значну вагу становлять документи Посольського приказу, які стосуються взаємовідносин Московської держави та Речі Посполитої (Ф. 79. Сношения России с Польшей). Це, переважно, посольські інструкції, листи та статейні списки царських послів, які в різний час про-

---

¹ Дэвис Н. История Европы; пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва : АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. С. 410.

водили переговори з представниками Речі Посполитої. Вони, дають нам можливість визначити зміст підходу московського керівництва до вирішення «українського питання» у відносинах з Варшавою та прослідкувати його генезу протягом 1654-1667 рр. Власне, офіційна позиція Москви з цього питання та намагання її відстоювати в ході переговорів з польським комісарами відображені в матеріалах, що стосуються московсько-польських переговорів, що проводив князь Борис Рєпнін у Львові в 1653 р.¹, переговорів Васілія Ліхарева з керівниками ВКЛ у 1655 р.², Віленської комісії 1656 р.³ та чергових переговорів у Вільно в 1658 р.⁴ та переговорів у Борисові в 1660 р.⁵, Смоленську в 1662-1663 рр.⁶ та в Дуровичах в 1664 р.⁷. Підготовка та укладення Андрусівського перемир'я 1667 р., зокрема, й матеріали, які стосуються обговорення «українського питання», власне процес досягнення трагічного для козацької України московсько-польського компромісу відображені в документах, що містяться в книгах 105, 106 та 108 означеного фонду⁸.

Для розуміння процесу вироблення положень, що лягли в основу Андрусівського договору 1667 р., який завершив московсько-польську війну та визначив формат вирішення «українського питання», важливими є документи фонду 79 (Польсько-російські стосунки 1662 р. Спр. 27.), в яких містяться інструкції московським послам А. Ордіну-Нащокіну та Д. Богданову, що в жовтні 1662 р. відбули на переговори до Львова, на яких вперше йшлося про можливість поділу українських земель між Москвою та Польщею⁹.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики були почерпнуті з інших фондів РДАДА. Зокрема, це Ф. 68. Стосунки Росії з Молдавією та Волощиною, Ф.74. Стосунки Росії з Бранденбургом, Ф.123. Стосунки Росії з Кримом. Дані матеріали дозволяють з'ясувати вплив зовнішніх факторів на перебіг московсько-польського протистояння, і зокрема й на формування позицій Москви та Варшави по Україні¹⁰. Водночас різні аспекти відносин Москви з козацькою Україною, які дають змогу проаналізувати зміст політики царського уряду,

---

¹ РГАДА Ф79 Сношения России с Польшей. Оп. 1. Кн.83. 649 л.

² Там же. Кн.85. 22 л.

³ Там же. Кн. 87. 202 л.; Кн. 88. 668 л.; Кн. 89. 488 л.

⁴ Там же. Кн. 94. 81 л.; Кн. 95. 627 л.

⁵ Там же. Кн. 98. 946 л.

⁶ Там же. Кн. 99. 240 л.

⁷ Там же. Кн. 101. 640 л.

⁸ Там же. Кн. 105. 667 л.; Кн. 106. 1454 л.; Кн. 108. 475 л.

⁹ Там же. 1662 г. Д. 27. Л. 22-56, 73

¹⁰ Там же. Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп. 2. 1656 г. Д. 28. 2 л.; Ф.74. Сношения России с Бранденбургом. Оп.1. 1656 г. Д. 5. Л. 5-22; Ф. 123. Сношения России с Крымом. Оп. 1. Д. 4.

спрямованої на посилення своїх позицій в Україні, що розглядалося як важливий фактор в перебігу московсько-польського протистояння, висвітлюють матеріали Ф. 124. (Малоросійські справи). Зокрема, для нас інтерес представляють матеріали, які характеризують активізацію Москвою української політики в 1657 р. (посольства В. Кікіна, Ф. Бутурліна, А. Матвеева, під час яких обговорювалися питання відносин з Річчю Посполитою, участі українських полків в діях Раднотської коаліції, необхідності введення московських воєвод до українських міст тощо)¹, політику Московського керівництва щодо України в 1658-1659 рр. та умови укладення Переяславської угоди 1659 р.²; ситуацію в козацькій Україні після катастрофічної для Москви Чуднівської кампанії 1660 р., коли сформувалися передумови для розколу Української держави на два гетьманства³.

Роблячи висновки на основі матеріалів, що виходили з офіційних державних інституцій Московії (відписки воєвод, статейні списки царських послів тощо), слід враховувати, що вони не завжди повною мірою відображають реальну картину подій. Стосовно інструкцій, царських наказів тощо слід враховувати, що часто окремі настанови послам давалися в усній формі. Тому, важливим є загальний аналіз подій із використанням також джерел іншого походження (польські та українські матеріали, мемуари, матеріали листування). Ще більш сумнівними є відписки воєвод та інформація зі статейних списків послів, в яких автори (враховуючи їх залежність від царя) намагалися представити свої дії в найкращому світлі, фальшуючи в окремих епізодах історичну правду. Такою ж мірою це стосується джерел польського походження, та й документів, які виходили з гетьманської канцелярії. Будучи дипломатичним засобом ведення політики, вони не завжди відображали справжні наміри їхніх авторів.

Звичайно, дані зауваження жодною мірою не ставлять під сумнів цінності джерел, а лише визначають необхідність комплексного аналізу із залученням усіх наявних матеріалів різного походження.

Політику польського керівництва, його бачення політичних процесів, зокрема, напрямів розвитку стосунків з Московією, Військом Запорозьким та умов вирішення «українського питання», містять матеріали з польських архівосховищ, зокрема, у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, AGAD). Важливими у сенсі даного дослідження можна вважати матеріали, що зберігаються в зібраннях Коронного Варшавського Архіву (Archiwum Koronne Warszawskie) у відділах Російському,

¹ РГАДА. Ф. 124 Малороссийские дела. Оп.1. 1657. Д. 4. Л. 1-25; Д. 7. Л. 1-108; Д. 14. Л. 1-14.

² Там же. 1659. Д. 2. Л. 1-228; Д. 3. Л. 1-5; Д. 11. Л. 1-16; Д. 12. Л. 1-27.

³ Там же. 1660. Д. 17. Л. 1-19; Д. 16. Л.1;

Козацькому й Татарському (działy Rosyjskie, Kozackie, Tatarskie). Там знаходяться матеріали, що відображають кореспонденцію в державних справах Речі Посполитої, зокрема, листування між Яном Казімежем та Алексеем Михайловичем, яке стосується московсько-польського переговорного процесу¹, кореспонденція між польськими урядовцями та комісарами, які перебували на переговорах з московськими послами. Остання містить інформацію щодо власне перебігу переговорів та, зокрема, розгляду сторонами питань, що стосувалися України². Для з'ясування перебігу польсько-українського переговорного процесу на етапі підготовки Гадяцької угоди важливими є матеріали листування королівського посланця С. К. Беневського та І. Виговського³. Також представляють інтерес матеріали, що стосуються польсько-кримських відносин, зокрема листи, в яких відображено позицію Бахчисараю стосовно польсько-московських мирних переговорів⁴. Матеріали дипломатичного характеру, які стосуються різних посольських місій між Москвою та Річчю Посполитою, а також між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким в 1654-1667 рр., містяться в зібраннях посольських книг (Libri Legationum)⁵. Також в роботі використані матеріали зібрань Архіву Радзівілів (Archiwum Radziwillow) Зокрема, для нас важливими є інструкції королівським комісарам на переговори з московськими послами та тексти самих угод⁶.

Польську складову неопублікованих матеріалів, використаних в дослідженні, становлять також документи, почерпнуті в архівосховищах Кракова. Зокрема, дані стосовно підготовки Варшави до походу на Лівобережну Україну в 1663 р. містяться в фондах Краківського державного архіву (Archiwum państwowy w Krakowie) в зібранні Русецьких (Zbior Rusieckich)⁷. Чималий масив документів, що відображає польсько-московські та польсько-українські відносини в 1654-1667 рр. присутній у фондах рукописного відділу Бібліотеки Музею Чарториських (Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów). Зокрема, важливими для нас з огляду оцінки позиції керівництва Речі Посполитої стосовно козацької України, співвідношення української та московської політики Варшави, ставлення до «українського питання» одного з найяскравіших представників польського політикуми другої половини XVII ст. познанського воєводи Яна Лещинського та вирішення «українського питання»,

---

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Koronne Warszawskie (AKW). Dz. Rosyjski (Ros). 54, I, 1/8; 1/35; 1/47; 1/49; 2/22; 2/59; 2/62.

² Там же. 54, I, 1/40; 1/41; 2/20; 2/21; 2/27 2/30; 2/44; 2/45; 2/48-50; 2/75; 2/78; 2/83; 2/105.

³ Там же. Dz. Kozackie (Koz). 42/63.

⁴ Там же. Dz. Tatarskie (Tat). K. 60. T. 109, 117, 118; K. 61. T. 60.

⁵ Там же. Libri Legationum (LL). Nr 33. Fol. 12-14; 64-66; 77-78; 79-80; 82-83; 99-101.

⁶ Там же. Archiwum Radziwillow (AR), II. Ks. 20. S. 671-674; Ks. 21. S. 285-286

⁷ Archiwum państwowy w Krakowie. Zbior Rusieckich. 465. Sygn. 120

формування офіційної опозиції керівництва Речі Посполитої на переговорах з Москвою (зокрема й стосовно України) є матеріали поміщені у зібраннях «Кореспонденції Яна Лещинського» 1653-1656 та 1656-1660 рр.¹ Також власне позицію польсько-литовського керівництва щодо умов мирного договору з Москвою розкривають матеріали сеймових постанов щодо польсько-московських переговорів². Важливою для аналізу особливостей політики Варшави щодо козацької України, характеру польсько-українських відносин, змісту міждержавних угод (Гадяцької, Чуднівської), а також визначення ролі України в польсько-московському протистоянні 1654-1667 рр., є колекція «Оригінали за правління Яна Казімежа, 1648-1670»³. Для написання монографії використано також матеріали офіційної кореспонденції між правителями Московської держави та Речі Посполитої, в якій обговорювалися перспективи мирних переговорів, міститься інформація стосовно складу офіційних делегацій⁴, листи польських комісарів про перебіг переговорів з царськими послами⁵, матеріали, які розкривають перебіг московсько-польських переговорів, що тривали в березні – травні 1663 р. у Львові, дискусію між представниками короля та керівником московської делегації Афанасієм Ордіном-Нащокіним, позицію останнього щодо перспектив польсько-московських відносин та вирішення «українського питання» в ході андрусівських переговорів⁶.

В українських архівосховищах порівняно мало матеріалів про польсько-московські відносини. Однак, тут маємо документи, що проливають світло на перебіг українсько-польських та українсько-московських відносин, що є важливим для розуміння прагнення Москви та Варшави за рахунок посилення своїх позицій в Україні здобути перевагу у стратегічному протистоянні за домінування в регіоні Східної Європи. Також дають матеріал для аналізу впливу українського чинника на розвиток стосунків Москви та Варшави.

Значний масив джерел міститься у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема, у теках Нарушевіча знаходяться копії листів з описом військових дій в козацькій Україні у 1664-1665 рр. під час походу Яна Казімежа на Лівобережжя, який означився як

---

¹ Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów (далі – Czart.). Rkps 384/IV, 388/IV.

² Там же. Rkps 401/IV.

³ Там же. Rkps 402/IV.

⁴ Там же. Rkps 2104/III.

⁵ Там же. Rkps 2105/IV.

⁶ Там же. Rkps 2106/IV.

остання спроба Варшави збройно вирішити долю польсько-московської боротьби за домінування в регіоні Східної Європи¹, а серед копій документів Розрядного приказу Белгородського столу містяться матеріали, що дозволяють з'ясувати окремі моменти розгортання соціальної та національно-визвольної боротьби на Правобережжі, яке водночас стало ареною польсько-московського протистояння в боротьбі за Україну в 1664-1665 рр.² Також окремі аспекти стосовно позиції Криму в політичних процесах в Східній Європі та його впливу на розвиток польсько-московсько-українських відносин в 1654-1667 рр. розкривають матеріали, які містять копії Стовбців Посольського приказу. Кримські справи³.

Чимало інформації з досліджуваної проблематики містять матеріали відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника. Серед них «Збірник історичних документів 1648-1666 рр., складений Марцином Голінським», у якому вміщені копії посольських інструкцій, листів польських урядовців, а також повідомлення, що надходили до Польщі з королівського табору під час походу Яна Казімежа на Лівобережну Україну⁴.

Серед археографічних публікацій джерел автором використано такі збірки, як «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (Т. 3-8, 10, 11, 14, 15), «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов» (Ч. III, т. VI), «Памятники, издаваемые Временною комиссией для разбора древних актов» (Т. 3, 4), Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (Т. 3) тощо. Вони містять урядове листування, чолобитні, «расспросные речи» тощо. Нас цікавили саме ті матеріали, які стосується московсько-українських, українсько-польських та українсько-кримських, а також ілюструють роль українського фактору в розвитку московсько-польських відносин, боротьбу Москви та Варшави з метою посилення своїх позицій в козацькій Україні та встановлення контролю над українським гетьманським урядом. У документах, поміщених у збірнику, також знаходяться дані, що відображають наростання соціально-політичного протистояння в Україні в 1657 - 1663 рр. та ролі в ньому відповідно Москви та Варшави.

---

¹ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. (далі – НБУ. ІР.) Ф. II. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII – XX ст. Оп. 5. Спр. № 13698-13716. Теки Нарушевича. 84 арк.

² Там само. Спр. № 15401-15424. Стовбці Розрядного приказу. Белгородський стіл. 911 арк.

³ Там само. Спр. № 15425-15487. Стовбці Посольського приказу. Кримські справи. 265 арк.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ. ВР). Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських, № 189/II. Збірник історичних документів 1648-1666 рр., складений М. Голінським. 1662 арк.

Окрім зазначених, нами також використані матеріали, поміщені у таких збірках, як «Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук» (Т. 2, 3); «Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне» (Т. 34); «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею» (Т. 5); «Документи Богдана Хмельницького», «Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.», «Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным»; «Источники малороссийской истории, собранные Д. И. Бантыш-Каменским» (Ч. 1); «Воссоединение Украины с Россией» (Т. 3) тощо.

Офіційні московські урядові матеріали містяться у зібранні «Полное собрание законов Российской империи»¹. Важливими в сенсі нашого дослідження є тексти міждержавних угод (Березневі статті 1654 р., Віленська угода 1656 р., Переяславський договір 1659 р. тощо. Також важливу інформацію містять різноманітні царські грамоти, записи послів, що стосуються московсько-польських відносин в 1654-1667 рр. Ряд документів опубліковано українськими вченими Миколою Крикуном, Юрієм Мициком, Ярославом Федоруком. Серед них важливе значення мають ті, що стосуються саме українсько-польсько-московських стосунків та місця «українського питання» в московсько-польському протистоянні 1654-1667 рр.²

Серед публікацій документів, що використані в роботі, слід також відзначити праці Льва Заборовського, Сагіта Фаїзова, Бориса Флорі³. Зокрема, ними

---

¹ Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года (далі – ПСЗ). Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т.1. 1029 с.

² Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 205-248; його ж. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 99-174; Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Т.ССXXXII. Львів, 1997. С. 360-397; його ж. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. Київ-Львів, 1996. Вип.8. С. 205-214; Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. URL: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um/1/Dokumenty/1-fedoruk%20yaruslav.htm>

³ Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656) : Документы, исследование. Москва : Наука, 1994; Фаизов С. Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем 1654 – 1658 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 438-478; Флоря Б. Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII

були опубліковані архівні матеріали які стуються переговорів московського керівництва з представниками Великого князівства Литовського наприкінці 1655 – на початку 1656 рр., підготовки та проведення Віленської комісії 1656 р. Зокрема, цікавими є дані про обговорення «українського питання» в рамках переговорів московського керівництва з представниками Речі Посполитої та Кримського ханства.

Значний масив матеріалів, що стосуються політики Варшави стосовно Московської держави та Війська Запорозького в 1654-1667 рр., протистояння з Москвою навколо вирішення «українського питання» міститься у зібраннях документів, опублікованих в Польщі. Зокрема, нами використані збірки, підготовлені А. Даровським, А. Грабовським, Я. Качмарчиком, М. Нагельським, В. С. де-Броел-Платером¹.

Важливий комплекс матеріалів, що стосуються досліджуваної проблематики (місця «українського питання» в стосунках Речі Посполитої та Московської держави в 1654-1667 рр.) міститься в різноманітних щоденниках (diariuszach), написаних учасниками воєнних кампаній, дипломатичних акцій, посольств та переговорів. Їх цінність полягає, насамперед, в тому, що вони часто містять ту інформацію, яку не можна отримати з текстів офіційних документів (посольських інструкцій, відписок послів, текстів договорів тощо), які, як правило, за дипломатичними кліше, загальними деклараціями ховають справжній зміст подій. Слід враховувати й те, що в офіційних документах (відписках, статейних списках) події часто змальовуються у вигідному для послів чи воєвод світлі і демонструють їх вірну службу своєму володарю. Автори ж діаріушів,

---

века // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 137-230

¹ Darowski A. Trzydziesci lat traktatów pokojowych. (1656-1686) I. Przed pokojem andruszowskim // Szkice historyczne, skreślony na podstawie współczesnego pamiętnika. Petersburg : Nakładem księgarni K. Grendyszynskiego, 1895. Ser. II. S. 347-419; Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków : Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T. I. 367 s.; Kaczmarczyk J. “Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Oktobra anno 1660” // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiętkowa diarowana prof. dr hab. W. A. Serczykowi w 60 rocznicę jego wrodzin. Białostok, 1995. S. 221-226; Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 243-262; Zbiór pamiętników do dziejów polskich, wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Broel-Plater. Warszawa : W drukarni gazety codziennój, 1859. T. 4. 242 s.

описуючи події, свідками та учасниками яких були, не відчували тиску відповідальності. Їм не обов'язково було прикрашати свої дії. Вони висвітлювали події в такому ракурсі, в якому їх бачили, відображаючи ідеологію відповідних соціальних груп, до яких належали. Також, якщо, до прикладу, офіційні тексти тих, чи інших міждержавних договорів відображають кінцевий результат тривалих переговорів, то щоденники їх учасників – часто сам процес вироблення рішень, перебіг важких дискусій, зміст таємних перемовин тощо. Останні зазвичай краще характеризують наміри сторін, ніж офіційні декларації.

Звичайно, в щоденниках часто присутній певний суб'єктивізм в оцінках, вони залежні від позиції самого автора, однак в цьому і їх перевага, адже позиція окремих учасників подій, політичних сил, які вони репрезентували, є важливою для історичного аналізу політичного процесу.

Таким важливим джерелом з історії дипломатичних стосунків Московської держави та Речі Посполитої другої половини 50-х рр. XVII ст. є щоденник Павла Кипріяна Бжостовського (Бростовського)¹, в якому описується перебіг московсько-польських переговорів у Вільно 1656 р. Його було опубліковано в російському перекладі П. Мухановим ще в 1866 р., але в історіографії дане джерело до недавнього часу практично не використовувалося. На сьогодні матеріали щоденника Бжостовського були задіяні російськими дослідниками Д. Івановим та Б. Флорею, а також українським істориком Я. Федоруком. Цінність щоденника в тому, що він написаний одним з активних учасників переговорів, який був присутній під час тривалих дискусій, таємних консультацій. Він містить докази того, що «українське питання» було одним з ключових під час перемовин і що московська сторона, повсякчас в офіційних заявах, демонструючи непоступливість у питанні приналежності українських земель, під час самих переговорів не відкидала можливості прийняття компромісних рішень. Загалом, ставлення росіян до українців характеризують слова, сказані керівником московської делегації князем Нікітою Одоевським, які зафіксував Бжостовський: «... це такий народ (українці – В. Г.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...»².

Окрім щоденника Бжостовського в роботі широко використані й інші наративні джерела: мемуари, літописи й хроніки. Зокрема, перебіг подій під час походу польсько-татарських військ і полків П.Тетері на Лівобережжя у 1663-1664 рр. допомагають з'ясувати мемуари французького Антуана Грамона, поляків

¹ Бростовский П. К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // Сборник Муханова. 2-е изд. Санкт-Петербург, 1866. С. 483-542.

² Там же. С. 518.

Яна Паска, Міколая Єміоловського, Яна Флоріана Дробиша-Тушинського¹. Попри однозначно вороже ставлення до національно-визвольної боротьби українців та спроб українського народу відродити власну державу, на що звертає увагу Ю. Мицик², ці твори представляють для нас інтерес позаяк демонструють оцінку тогочасних подій (перебігу кампанії польських військ в Лівобережній Україні 1663-1664 рр., зокрема й політики Варшави стосовно України) польською шляхтою, яка брала активну участь у вказаних подіях.

Важливим джерелом для дослідження подій Ніжинської чорної ради 1663 р., яка ознаменувала рішучий крок Москви, спрямований на розкол козацької України та утвердження окремого лівобережного гетьманату, їй підконтрольного, є щоденник Патріка Гордона³.

Українським подіям приділив багато уваги у своєму творі православний шляхтич Йоахим Єрлич. Описуючи перебіг початкового етапу московсько-польської війни 1654-1667 рр., він не оминув похід українських та московських військ на Львів та події під Озерною. Стосовно останніх, зокрема, він зазначив на укладенні між Хмельницьким й кримським хоном угоди, яка передбачала розрив Війська Запорозького з Москвою та визнання зверхності польського короля⁴.

Цінний матеріал для дослідження історії Польщі та України в досліджуваній період має хроніка «Historia panowania Jana Kazimierza» Веспасиана Коховського, польського поета та історика другої половини XVII ст.⁵. Дана робота представляє собою докладну оповідь політичного розвитку Речі Посполитої в

---

¹ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. Юрьев : Типогр. Маттисена, 1929. 30 с. ; Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. 287 s.; Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III; wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakładem Ludwika Merzbacha, 1840. 279 s.; Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII wieku. Wrocław-Kraków, 1954. S. 21-108.

² Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Єміоловського // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 88.

³ Гордон Патрик. Дневник 1659-1667. Москва : Наука, 2002. 315 с.

⁴ Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Warszawa. 1853. T. I. S. 177.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 1-3.

період 1648-1668 рр., перебігу війн та мирних переговорів, які проводилися королівським двором. Автор, традиційно для тогочасної польської історіографії, події, що розпочалися в Україні, кваліфікує не інакше як конфлікт між владою Речі Посполитої та козацтвом (як внутрішньо польський, домовий), а в оцінці польсько-московської боротьби за Україну помітною є гіперболізація московського зла, яке протиставляється цивілізованій позиції Варшави¹. Водночас слід відзначити, що Коховській в своїй роботі подав досить докладні описи подій російсько-польської війни 1654-1667 рр., перебіг дипломатичного протистояння Речі Посполитої та Московської держави, а також тексти укладених Варшавою договорів.

Серед важливих джерел слід виділити групу літописів. Зокрема, це «козацькі літописи» Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки², особливо перший, автор якого був сучасником досліджуваних подій. У цьому творі містяться відомості про події, свідчення про які обмежені у документальних джерелах. Досить детально автор описує події Ніжинської чорної ради 1663 р. Указаний літопис цікавий для нас в плані виявлення ставлення лівобережної козацької старшини до суспільно-політичних подій 1654-1667 рр. та зовнішньополітичних пріоритетів за умов протистояння Москви та Варшави, яке саме сфокусувалося на території України.

Літописи С. Величка та Г. Грабянки були написані значно пізніше, їх можна назвати компілятивними, а то й віднести до історичних творів першої третини XVIII ст. Хоча автори використовували значною мірою тексти попередніх літописів, вказані джерела є, без сумніву, важливими. Так, Г. Грабянка надзвичайно яскраво зображує події на Лівобережжі, що наступили після Ніжинської ради 1663 р. та були пов'язані з утвердженням там влади Івана Брюховецького та посиленням позицій Москви, що розглядалося останньою в якості важливого аргументу в боротьбі з Варшавою за Україну³.

С. Величко, описуючи події другої половини 60-х рр. XVII ст. висловив думку про зумовленість укладення московсько-польської угоди в Андрусові (поряд зі значним знесенням Речі Посполитої в ході тривалого протистояння з Москвою) саме позицією тогочасного правобережного гетьмана Петра Дорошенка, коли Ян Казімеж зрозумів, що той «...лишається в неодмінному нейтральстві і не схиляється до нього»⁴. Крім того, С. Величко наводить повний текст

---

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.1. S.172-173.

² Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.; Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с

³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. С. 130.

⁴ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 53.

Андрусівського договору, який, власне, й підбив підсумки тривалого московсько-польського протистояння, в епіцентрі якого опинилася Україна та, врешті, стала жертвою «порозуміння» Москви та Варшави¹.

Отже, підсумовуючи невеликий аналіз історіографії проблеми та огляд джерельної бази дослідження, слід відзначити, що актуальність проблеми місця «українського питання» в боротьбі Московської держави та Речі Посполитої в 1654-1667 рр. зумовило значний інтерес до неї з боку дослідників. Однак, поперше, в польській та московській історіографії акцент робився, переважно, на характеристиці, відповідно, зовнішньополітичних завдань Варшави та Москви, а козацькій Україні відводилося місце лише об'єкта політичних процесів. Подруге, на оцінку політики стосовно України, місця України в польсько-московському протистоянні, позиції українських гетьманських урядів в умовах військового та політичного протиборства Москви та Варшави, значний вплив мала імперська ідеологія, яка тривалий час визначала польське ставлення до «українського питання», а в Росії є визначальною і сьогодні. У той же час в українській історіографії, хоча й спостерігається інтерес дослідників до проблем зовнішньої політики Української козацької держави, все ж обмаль праць, в яких розглядається місце «українського питання» у міждержавних відносинах Польщі та Московії у досліджуваній період. Переважно автори торкаються цих питань в контексті дослідження зовнішньополітичних аспектів становлення Української козацької держави XVII ст. Говорячи про джерельну базу дослідження, слід відзначити, що вона є достатньо репрезентативною та дозволяє з'ясувати суть поставленої проблеми.

---

¹ Величко С. В. Літопис. Т. 2. С. 54-69.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ ФАКТОР НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654-1667 РР.

1.1. «Українське питання» в середині 50-х рр. XVII ст.

Із завершенням Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. в Європі була встановлена Вестфальська система рівноваги, яка ознаменувала початок переходу міждержавних відносин на континенті до якісно нових принципів, які, певною мірою, працюють і сьогодні. Це була система, в основі якої лежали державні інтереси та баланс сил між основними гравцями на європейській політичній арені¹. При цьому, династичний та конфесійний інтереси все більш відходили на задній план², поступаючись національному, як кінцевій меті політики держави-нації³.

Однак, створена вперше в світовій практиці система рівноваги залишалася хиткою. Політичні кризи та військові конфлікти, які спалахували в тому, чи іншому регіоні, загрожували штовхнути Європу в чергову війну. Одним з таких регіонів неспокою і напруженості була Східна Європа. Особлива гострота політичних конфліктів в регіоні спонукала істориків до гіпотези про утворення у XVII ст. «Балто-Чорноморської конфліктної системи», полюсами якої були відповідно Річ Посполита, Швеція, Московська держава та Османська імперія, що вели боротьбу за гегемонію в регіоні⁴.

Одним з ключових векторів протистояння в Східній Європі було саме суперництво Москви та Варшави⁵. До середини XVII ст., як відзначає В. Брехуненко, стабільність підтримувалася там, зокрема, доволі міцними позиціями Речі Посполитої, яка стримувала московські «апетити». При цьому така рівновага ґрунтувалася на «...непохитній річпосполитській орієнтації руської шляхти та силі козацької зброї»⁶. Однак у 1648 р. цю частину європейського континенту сколихнуло антипольське повстання українського народу (на думку К. Аугусті-

---

¹ Санин Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648 – 1702 гг.). С. 306; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения... С. 31

² Кочегаров К. А. Внешняя политика Речи Посполитой во второй половине XVII века. URL : <http://www.portal-slovo.ru/history/40307.php>

³ Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В. В. Львова. Москва : Ладомир, 1997. С. 9, 47.

⁴ Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. С. 87.

⁵ Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй 1654 – 1655 гг. / Пераклад з польск. Мовы Антона Кузміча. 2-е выд. Смаленск : Інбелкульт, 2014. С. 12.

⁶ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 148.

новіча, воно було однією з важливих причин порушення рівноваги сил в Євразії¹), яке ознаменувало початок Української національної революції. У результаті на значній частині українських земель, де було ліквідовано польське панування, постала Українська козацька держава, для якої головне політичне завдання зводилося до реалізації основних складових національної ідеї, сформованої гетьманом Б. Хмельницьким уже на першому етапі революції. Ними, на думку українських істориків В. Смолій та В. Степанкова, було створення незалежної держави та її поширення на всі етнічні українські землі (Галичина, Підляшшя, Холмщина, Волинь, Західне Поділля). Теза щодо спадкоємності новоутвореної держави Київській Русі проголошувала необхідність включити до її складу «...всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі»².

Реалізація національної державної ідеї вела до становлення в центрі Європи держави, яка, як відзначає український історик Віктор Заруба, «...з невідомої, занедбаної східно-кресової провінції Речі Посполитої» перетворювалася у потужну та незалежну політичну силу, з якою «...мусили рахуватися всі учасники східноєвропейського міждержавного співробітництва: не лише найближчі – Москва, Порта, Ханат, Річ Посполита, Молдавія, Валахія, Бранденбург, Швеція, а й більш віддалені – Австрія, Франція, Англія»³. Цей факт вплинув на політичні процеси та вніс принципові зміни в геополітичну обстановку в Східній Європі, привів до перетворення України з об'єкта у важливий суб'єкт регіональної міжнародної політики⁴. І. Шварц відзначає, що «... нова політична сила – запорозькі козаки – почала відігравати активну роль в Євразії»⁵, а на думку Т. Чухліба, українські події майже відразу вийшли за межі українсько-польського протистояння й призвели, «...до чергового протиборства за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи та стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту після «загальноєвропейського миру» 1648 р.»⁶.

---

¹ Аугустинович К. Русско-польская война 1654-1657 гг... С. 47.

² Цит за: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). С. 248-249.

³ Заруба В. «Українське питання»... С. 3.

⁴ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наукова думка, 2004. С. 18.

⁵ Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения... С. 31

⁶ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 89; його ж. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журнал. 2003. №4. С. 46

«Українське питання», яке гостро постало в Східній Європі зайняло там одне з центральних місць. Як відзначає В. Заруба, «...в цей час Україна (як територія), безпосередньо чи опосередковано, вільно чи невільно, через участь у політичній, дипломатичній чи військовій боротьбі, через перерозподіл її земель між сусідніми країнами, втрапила в сферу інтересів європейських політиків і була задіяна у творенні принципово нової геополітичної ситуації, причетна до виникнення нової розстановки сил у Східній Європі»¹.

Особливо відчутним став український чинник після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Аналізуючи її наслідки, В. Степанков акцентує, що через неї українська проблема остаточно перетворилася з внутрішньополітичною у зовнішньополітичну і стала однією з головних у сфері міжнародних відносин на майбутні 30 років².

Вкрай гостро постало на середину XVII ст. «українське питання» для Речі Посполитої. З його вирішенням пов'язувалося саме існування польсько-литовської держави, яка будучи, за висловом Л. Заборовського, «однією з провідних держав Центральної і Східної Європи»³ та важливим чинником європейського балансу сил, внаслідок Української революції опинилася на межі політичного та військового краху. Повстання в Україні та втрата східних (українських) територій, за висловом З. Вуйціка, стали «справжньою катастрофою» та однією з найсуттєвіших проблем Речі Посполитої в середині XVII ст.⁴ Це добре розуміла верхівка Речі Посполитої, там жодним чином не допускали можливості відокремлення українських земель у статусі самостійної держави⁵.

Саме ситуація, викликана наслідками Української революції, з одного боку, спричинила постановку «українського питання» в якості одного з головних у політиці керівництва Речі Посполитої, а з іншого – наклала помітний відбиток на підходи до його розв'язання та спроможність Варшави досягти поставлених цілей.

Першочерговим для річпосполитської верхівки виступило завдання повернення втрачених територій. У якості шляхів досягнення цієї мети розглядалася

---

¹ Заруба В. „Українське питання” в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. 2003. №1. С. 3.

² Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 117.

³ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 131.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... С. 12

⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 116.

як широкомасштабна військова кампанія, яка мала повернути українським землям статус, який був до 1648 р., так і дипломатичні засоби (переговори з українським гетьманським урядом з метою відновлення польсько-українських стосунків білоцерківського формату 1651 р. чи зборівського 1649 р.)

Слід відзначити, що у підходах до вирішення «українського питання» проявилися суперечності між різними політичними угрупованнями (партіями) в середовищі польського «народу політичного». У польській історіографії в цьому сенсі традиційно виділяють «прихильників миру», які схилилися до переговорів з українцями і навіть укладення компромісної угоди, та «прихильників війни», що визнавали лише збройні методи придушення українського повстання. Серед перших називають коронного канцлера Єжи Оссолінського, Адама Киселя, пізніше в якості очільників «партії миру» фігурують представники династії Лещинських та Станіслав Казімеж Беневській. Найбільш яскравими і впливовими лідерами «партії війни» були великий коронний гетьман Миколай Потоцкій, а пізніше – Станіслав Ревера Потоцкій¹. Водночас якогось аналізу стосовно принципів формування відповідних угруповань в середовищі польсько-литовської політичної еліти не знаходимо. Януш Домбровській пов'язує цей процес з ідеологією відповідно «християнської ліги», що виступала за створення антитурецького союзу «...за участі католиків і православних» (йдеться про можливість залучення українців до такого) та «католицької ліги», яка не допускала участі у відповідній коаліції некатоліків². Однак, гадається, у справі визначення позиції стосовно шляхів вирішення «українського питання» мали місце як релігійні чинники, так і особисті політичні погляди, а також, звичайно, той факт, що серед прихильників жорсткої політики щодо Війська Запорозького були переважно ті, хто втратив у результаті Української революції свої східні маєтності. Саме вони вимагали рішучого збройного придушення «українського свавілля» й безумовного повернення втрачених земель. Водночас серед тих, хто не був пов'язаний з володіннями в українських землях переважали ті, що схилилися до мирних методів та прийняття компромісних рішень. Їх цікавило не стільки повернення втрачених маєтностей та покарання винуватців, як загальна політична стабілізація в Речі Посполитій.

У дипломатичній площині вирішення справи повернення втрачених українських земель Варшавою розглядалися в формі цілого комплексу заходів, спрямованих в сторону Чигирини. При цьому ставка робилася на пропольські сили в українському суспільстві, насамперед, частину козацької старшини, що свого

---

¹ Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne // СОЦУМ. Альманах соціальної історії. Ви п. 7. С. 146-151.

² Там же. С. 146-147.

часу отримала польську освіту, перебувала на королівській службі й у свідомості якої збереглося ставлення до Речі Посполитої як вітчизни. Використовуючи такі методи як підкуп (надання посад, маєтків), так і прямий тиск, залякування й терор, польське керівництво прагнуло внести розкол в середовище козацької старшини, а також розпалити суперечності між старшиною та рядовим козацтвом.

З метою послаблення позицій українського керівництва та створення передумов для придушення повстання в козацькій Україні здійснювалися заходи по ізоляції Чигирини. Спрямовувалися зусилля, з одного боку, на недопущення створення антипольських коаліцій за участю Війська Запорозького (у будь-якому форматі), а з другого, - на зруйнування існуючих союзів, створених гетьманом Богданом Хмельницьким. Насамперед, це стосувалося союзу між козацькою Україною та Кримом. У Варшаві розуміли, що ханат, уклавши антипольську угоду з Військом Запорозьким, керувався, насамперед, своїми інтересами, а події 1649 р. (Збаразько-Зборівська кампанія) та 1651 р. (Берестецька битва та укладення Білоцерківського договору) показали, що в Бахчисараї не зацікавлені в поразці Польщі. Відтак на цьому можна було зіграти. Також апелювати до Криму можна було з огляду на можливе зближення Чигирини і Москви, яке ханат сприймав вкрай негативно. У Варшаві розглядали перспективи укладення союзної угоди з ханством та спрямування новоутвореної коаліції (до якої планувалося залучити і Військо Запорозьке) проти Москви. Вона ж мала гарантувати від можливого українсько-московського союзу. Останній створив би для Речі Посполитої суттєві проблеми, призвівши до зіткнення з сильним, насамперед у військовому відношенні, противником. Спільна антимосковська кампанія мала назавжди «зачинити» Московію на периферії Європи, виключивши її з боротьби за вплив у регіоні. За сприятливих умов польське керівництво розраховувало на значні територіальні придбання.

Підготовка війни проти Московії, з обов'язковим залученням до неї військового потенціалу українського козацтва розпочалася з першими успіхами в створенні польсько-кримського військового союзу, коли були досягнуті усні домовленості між керівництвом Речі Посполитої та Криму під час Жванецької кампанії 1653 р.

Слід відзначити, що з розв'язанням української проблеми тісно пов'язувалися завдання і внутрішньополітичного характеру. Йдеться про безпосередній його зв'язок з урядовою спробою проведення реформи системи обрання спадкоємця польського престолу, утвердження так званого принципу *vivente rege* (обрання наступника ще за життя чинного короля), який мав посилити вплив двору на процес обрання короля, максимально унезалежнивши його від шляхти та посиливши позиції королівської влади у Речі Посполитій. З одного

боку успіх реформи мав створити передумови для розв'язання кризи, пов'язаної з Українською революцією. З іншого боку, просування в справі приборкання бунтівної України мало значно піднести авторитет королівського двору та створити передумови для реалізації проекту реформ. При цьому навіть розглядалася можливість використання українського козацтва проти опозиційної шляхти¹.

На середину 50-х рр. XVII ст. супротивником Речі Посполитої у боротьбі за домінування в Східній Європі і зокрема в протистоянні навколо вирішення «українського питання» виступила Московська держава, яка після смутних часів кінця XVI – початку XVII ст. отримала нагоду, скориставшись послабленням польсько-литовської держави в результаті Української революції, реально заявити про себе в Європі та спрямувала зусилля на підвищення свого геополітичного статусу та нової ролі у європейській політиці².

У російській історіографії утвердилася думка, що саме період правління Алексея Михайловича ознаменував епоху, коли створювалися зовнішньополітичні основи імперії Петра I. Стосовно визначення основних напрямків зовнішньої політики Московської держави в середині XVII ст. сучасні російські історики сходяться на тому, що Москві необхідно було повернути території, втрачені в результаті «Смути», а, в перспективі – приєднати українські й інші землі, що входили до складу Київської Русі, чому мали сприяти «релігійні й національні імпульси, що підштовхували до об'єднання із спорідненими українським і білоруським народами»³. Однак, не варто перебільшувати роль цих чинників в тогочасній російській політиці. Слід погодитися з американським вченим Едвардом Кінаном, який ставить під сумнів наявність у свідомості тогочасної московської еліти «...міркувань, які ми сьогодні назвали б релігійними, історичними чи етнічними»⁴. Скоріше самі ідеї про релігійну близькість, спільні корені, «спільну київську спадщину» з'явилися як результат ідеологічного обґрунтування зовнішньополітичного експансіоністського курсу протягом не одного століття. Як відзначається в передмові до видання повідомлень шведського комісара Йогана де Родеса, «...в Москві продовжувала жити і міцніти споконвічна

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... С. 13.

² Газін В. В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина XVII ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої та нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 144.

³ Арсланов Р. А., Мосейкина М. Н. Курс лекцій: «История Отечества». URL : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1249>

⁴ Кінан Е. Російські історичні міти. Київ : Критика, 2003. С. 41.

думка російського народу перекинутися від моря до моря і стати в своєму економічному житті більш самостійною від сусідніх держав»¹. Очевидно, це вже більше відповідає істині, ніж заяви про релігійні та етнічні мотиви в діях московського керівництва. Останні просто використовувалися.

Російський історик М. Рогожін також відзначає, що з середини XVII ст. зовнішня політика Московської держави була спрямована на Захід. Її основними складовими була боротьба зі Швецією за вихід до Балтійського моря та з Польщею за українські та білоруські землі². При цьому саме роль України була визначальною. На думку О. Оглобліна, тривале «...змагання між Московською та Литовсько-Польською державами за панування на Сході Європи не можна було розв'язати без участі України. Здобуття київської «спадщини» й здійснення дальшої частини московської програми III Риму були неможливими без опанування України і підкорення Української козацької держави московському політичному впливові»³.

У російській історіографії домінує теза, що після Переяслава відбулося значне посилення геополітичної ролі Москви. Так, І. Галактіонов зазначав, що «...після возз'єднання України з Росією» Московська держава входила до складу «першорядних держав Європи» При цьому вчений дійшов висновку, що «...зрослий міжнародний престиж Росії робив її центром притягання для споріднених слов'янських народів... Ці народи чекали свого звільнення за допомогою великого російського народу»⁴. Україна ж розглядалася в Москві в якості першої сходинки на шляху на Подунав'я та Балкани. Не випадково, що відразу після 1654 р. Москва почала переговори про встановлення свого протекторату над придунайськими князівствами⁵. Також В. Артамонов відзначає, що «...для Росії возз'єднання з Україною прискорило перетворення царства в імперію»⁶.

Про особливе значення України для Московської держави писав і Норман Девіс. Аналізуючи процес зародження Російської імперії, він відзначав, що для Москви «...факт оволодіння Україною, яку було відібрано від Польщі, неможливе переоцінити. Це дало Московії і економічний ресурс, і геополітичне ста-

---

¹ Состояние России в 1650-1655 гг. по донесениям Родеса. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1914. С. 237.

² Проезжая по Московии. Москва : Международные отношения, 1991. С. 21.

³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.166.

⁴ Галактирнов И. И. Из истории Руссо-польского сближения... С. 26-27.

⁵ Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений .... С. 19.

⁶ Артамонов В. Украина-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII вв. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 609.

новище, необхідне для того, щоб стати великою державою». Девіс виводить формулу становлення Російської імперії (при цьому вказує, що вона не приймається російською історіографією): «Московія + Україна = Росія». Продовжуючи свою думку, доходить висновку, що саме Алексея Михайловича (зокрема, саме у зв'язку з «приєднанням України») слід вважати засновником Російської імперії, а не його сина Петра I¹.

В означений період у суспільно-політичній думці Московської держави все більш активно продукується теза про Московію як центр притягання для інших слов'янських народів². Показовими в цьому плані були ідеї відомого суспільного діяча Сімеона Полоцького, який у своїх віршованих привітаннях московському царю виголошував радість Білорусії й України, які «лобзают» царя-рятівника. Останнього ж закликав «...розширити свою владу морем і землею»³.

Роль України в досягненні імперських цілей була, без перебільшення, важливою. Як на це звертає увагу О. Оглоблін, в Москві, розуміючи культурну вищість України, зокрема значення київського освітньо-наукового осередку (Києво-Могилянська колегія), прагнули скористатися ним в своїх інтересах⁴. Привласнивши його можна було говорити про свою нову, центральну роль в православному світі. При цьому, саме представники духовенства (московського і не лише) відіграли чи не основну роль у формуванні ідеологічної основи московської імперської політики. Цією основою стає теорія, що проголошувала Москву III Римом. Ще в 1471 р. московський митрополит Філіп писав: «...Якщо інші царства падали за зраду православ'ю то Москва буде непорушно стояти, залишаючись вірною йому. Вона третій і останній Рим...»⁵. А в 1524 р. старець чернець Філотей у своєму посланні проголосив відому формулу «...два Рима впали, третій стоїть (Москва – В. Г.), а четвертому не бути»⁶.

У середині XVI ст. ідея III Риму стає державним концептом Московського царства, яке проголошувалося спадкоємцем Візантійської імперії⁷. Офіційно ж

---

¹ Дэвис Н. История Европы. С. 410.

² Вдовин И. А. Идея славянского единства...

³ Пушкирев Л. Н. Общественно-политическая мысль России... С. 203-204.

⁴ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. С. 166.

⁵ Цит за: Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року : історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 98.

⁶ Цит за: Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. // Теорія Третього Риму. Збірник праць членів Церковно-Археологічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Під редакцією проф. д-ра І. Мірчука. Мюнхен : Церковно-Археологічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. С. 25.

⁷ Там само. С. 32-35.

доктрина III Риму як ідеологія і практика Московської держави постала наприкінці XVI ст. утворення Московського патріархату. Зокрема, в тексті «Уложеної грамоти», в якій проголошувалося утворення Московського патріархату, фігурував, вище згадуваний, вислів старця Філотєя¹. А вже на середину XVII ст., як зазначає С. Фаїзов, теорія III Риму «...захопила найширші кола російського суспільства»². У 1649 р. єрусалимський патріарх Паїсій, звертаючись до Алексея Михайловича, бажав йому «...сприйняти...найвищий престол великого царя Костянтина, прадіда Вашого, аби звільнити народ благочестивих і православних християн від нечистивих рук»³. Починаючи з 1650-х років, церква виявляла зростаючий інтерес до православних єдиновірців у Польщі та Османській імперії. Одним з ідеологів такої активності був патріарх Нікон, активна реформаторська діяльність якого тісно пов'язувалася з зовнішньою політикою Московської держави⁴. У серпні 1655 р. він писав царю про доцільність захоплення всіх центрів Речі Посполитої – Вільни, Варшави і Кракова⁵. Війна проти Речі Посполитої розглядалася Москвою як війна релігійна проти католиків та уніатів, які чинять всілякі утиски православному населенню, зокрема й Україні⁶.

Імперські тенденції в зовнішній політиці Москви знайшли відображення в нових царських титулах. Уже після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. в царській титулатурі з'являється «Божиєю милостью великий государь, царь и великий князь, Всея Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчич и дедич, и обладатель...». Називаючи східні, західні та північні землі, Москва декларувала свої агресивні плани (ці землі мали бути включені до складу Московії). Як наголошував П. Медовиков, ця титулатура гучно промовляла «...перед цілим світом, що Государ і Самодержець всієї Русі ніколи прямо не відмовлявся від земель, які коли-небудь були зайняті росіянами»⁷.

---

¹ Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. С. 36

² Фаїзов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655 – 1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С.140.

³ Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року. С. 99.

⁴ Вдовин И.А. «Проблема юга»...

⁵ Артамонов В.А. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII – XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану професора А.О.Копилова. С. 295.

⁶ Miropowicz A. Prawoslawie i unia za panowania Jana Kazimierza. 2-ie wyd. Bialystok, 1997. S. 128.

⁷ Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. Москва : В типографии Александра Семена, 1854. С. 64.

Кампанія московських дипломатів з утвердження нових титулів мала кілька підтекстів. З їх визнанням відбувалося фактичне визнання нових геополітичних реалій, які склалися внаслідок військових успіхів Москви. Сама ж титулатура проголошувала царя одним з найвеличніших і наймогутніших монархів Європи, що мало виправдати політику захоплення чужих територій в інших країнах. Насамкінець, помилки в написанні царських титулів часто використовувалися як привід для розв'язання війн, відмови від проведення переговорів тощо, тобто як засоби тиску¹.

З початку 50-х рр. XVII ст. для Московської держави складаються сприятливі умови для того, щоб заявити претензії на першість в регіоні Східної Європи. У цьому сенсі окреслилися декілька пріоритетних напрямів її воєнно-політичних планів: ослабити й усунути головного конкурента в регіоні – Річ Посполиту; повернути втрачені на початку століття території (Смоленщину) та здобути вихід до Балтійського моря; поступово включити в сферу своїх політичних впливів з наступною інкорпорацією руські землі (Україна, Білорусія). Останнє розглядалося як перший крок до формування слов'янської православної імперії з центром в Москві².

Отже, як зазначалося вище, на середину XVII ст. особливої гостроти й актуальності в політичному житті східноєвропейського регіону набуло «українське питання». В умовах, коли Московська держава виступила головним суперником Речі Посполитої у боротьбі за першість в регіоні, саме Україна опинилася в епіцентрі цього протистояння. Сторони розуміли особливу її вагу в сенсі здобуття вирішальної переваги над супротивником. Як для Москви, так і для Варшави, володіння українськими землями ставилося в основу вирішення важливих стратегічних завдань зовнішньополітичного, військового та економічного характеру. Водночас, вирішення питань, пов'язаних з Україною, для них було неможливим без узгодження з Кримом, Туреччиною, Швецією, Австрією та ін. Безпосереднє чи опосередковане їх втручання у польсько-московське протистояння (зокрема і довкола України) суттєво впливало на позиції супротивників та визначало співвідношення сил між ними. Окрім цього, серйозний вплив на перебіг протистояння Москви та Варшави здійснював власне український фактор. Політика Чигирин та позиції сторін в самій козацькій Україні часто визначали

---

¹ Газін В. В. Зміна царської титулатури в середині XVII ст. , як вияв імперських тенденцій у зовнішній політиці Московської держави // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, 6 – 7 квітня 2006 р. Кам'янець-Подільський, 2005. Вип.5. Т.1. С. 50.

² Газін В. В. Європейський вектор... С. 141-154; його ж. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654-1667 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 392-401.

перебіг польсько-московського військово-політичного протистояння. Успіхи в Україні давали змогу супротивникам зайняти сильнішу позицію в двосторонньому діалозі й диктувати опоненту свою волю. При цьому сторони (і Варшава, і Москва), намагалися використати український фактор, часто вдавалися до шантажу, наголошуючи на загрозі з боку «неконтрольованої та дикої сили», яку, згідно їх бачення, представляло собою українське козацтво. Одними з головних аргументів у цьому сенсі виступали реальні чи надумані факти про спроби гетьмана отримати протекцію Швеції чи Туреччини. Тут, варто врахувати той факт, що на середину XVII ст. український гетьманат не був пасивним об'єктом політики інших держав, а виступав активним гравцем, будуючи свою зовнішньополітичну лінію, намагаючись використати різноманітні міждержавні альянси для досягнення головної мети – утвердження незалежної та соборної Української держави. Гострота «українського питання» часто залежала від політики самого гетьманського уряду, його політичних комбінацій та військових акцій. Слід відзначити, що, хоча кожен з учасників боротьби навколо «українського питання» виношував свої конкретні плани, реалізуючи свої стратегічні цілі, використовувалися одні й ті ж методи вирішення поставлених завдань та засоби впливу на ситуацію. Найчастіше це була відкрита військова агресія проти козацької України, або ж агресія під прикриттям надання військової допомоги або протекції; здійснювалися спроби шантажу як українського гетьманату, так і конкурентів в боротьбі за українські землі, доля України вирішувалася під час закулісних таємних переговорів, в перебігу яких «українське питання» часто виступало як «розмінна карта», а Україні відводилася роль тієї ціни, яку платили за отримання інших політичних чи територіальних надбань. Насамкінець, московсько-польське суперництво за володіння Україною поєднувалося також з боротьбою проти неї самої. На цьому тлі, як це не парадоксально, збігалися інтереси Москви й Речі Посполитої, що породжувало можливість узгодження дій суперників, навіть запровадження спільного контролю над козацькою Україною, чи елементарного її поділу.

«Українське питання» у міждержавних відносинах Москви та Варшави набуло особливої гостроти на середину 50-х рр. XVII ст. й мало вирішальний вплив на переростання московсько-польського суперництва у війну, що тривала протягом тринадцяти років (з 1654 по 1667 р.).

Вагому роль напередодні початку війни відіграли події осені 1653 р. Першою з них слід вважати надання Війську Запорозькому московської протекції відповідно до рішення Земського собору. Друга – крах військово-політичного українсько-кримського союзу, який означився у ході Жванецької кампанії серпня – грудня 1653 р.

Стосовно першого слід відзначити, що питання підтримки Москвою антипольського повстання в Україні постало уже з самого його початку. Богдан Хмельницький, шукаючи союзників у війні проти Польщі, уже з 1648 р. звертає увагу в бік Москви. Навіть висуває ідею коронації царя на польський престол, наголошуючи, що в разі переможної війни «великий государ за божою допомогою буде над обома над польською і над литовською землею государем»¹. Водночас, саме в 1648 р. була цілком реальна небезпека фактичної участі московських військ у придушенні повстання в Україні. Адже згідно московсько-польського договору від 25 вересня 1647 р., спрямованого проти Кримського ханства, Москва мала надати військову допомогу полякам проти військ Туғай-бея (які саме прийшли на допомогу Хмельницькому), однак неочікувано блискавичні перемоги українсько-татарських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем, внаслідок яких було знищено військо коронного гетьмана М. Потоцького, очевидно, змінили плани Москви і загалом ставлення до українських подій у Кремлі². Там, безумовно, зацікавлені були в послабленні Речі Посполитої, а також, безумовно, розглядали плани можливого приєднання України до своїх володінь (в рамках реалізації ідеї III Риму), однак (враховуючи, що Б. Хмельницький сам продовжував послідовно спонукати Москву до виступу проти Польщі), за висловом В. Брехуненка, перебували на роздоріжжі, балансує між спокусою, підтримавши українське козацтво, спробувати задовольнити свої давні територіальні апетити та необхідністю дотримання «вічного миру» 1634 р., відтак «...довго не наважувалася перейти доленосу (як потім з'ясувалося) межу в українському питанні»³. Водночас, у 1648 р. в ставленні московського керівництва до Речі Посполитої не було жодної ворожості, що було пов'язано із занепокоєнням царського уряду українсько-кримським союзом, а також радикальним, антифеодальним характером самого українського повстання⁴. Не слід виключати й того, що Москва дійсно не була зацікавлена в передчасному зриві Полянського договору 1634 р. (саме згідно нього польський король відмовлявся від претензій на московську корону) допоки ще не були оцінені масштаби українських подій

---

¹ Брехуненко В. Православна політика гетьмана Богдана Хмельницького у світлі міждержавних стосунків між Україною та Московією // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 67; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 14.

² Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. С. 228; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 14.

³ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. С. 315.

⁴ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 169.

та їх можливі наслідки¹. Також заслуговує на увагу висновок В. Смолія та В. Степанкова, що московська позиція невтручання в українсько-польський конфлікт, яка спостерігалася у 1648-1652 рр., була продиктована очікуванням на виснаження і Речі Посполитої, і Війська Запорозького, що мало б створити сприятливі умови для реалізації Москвою своїх політичних задумів².

Серед дослідників немає єдності щодо того, коли відбувся поворот московської політики від миру до війни з Польщею. На думку З. Вуйціка, яку підтримує також К. Бобятинській, його слід датувати березнем 1650 р.³, коли до Варшави прибули царські послы Грігорій та Степан Пушкіни. Тоді звучали доволі різкі заяви, які можуть свідчити про вступ Москви на шлях конфронтації. Претензії були дріб'язкові, але за ними ховалися істинні наміри. Поляки звинувачувалися у свідомому допущенні різних помилок та скорочень у написанні царських титулів, що у книгах, виданих у Польщі «...надруковані злі безчестя та звинувачення, чого не лише Великим Государям Християнським, Помазанникам Божим, і простій людині чути не можливо й подумати страшно»⁴. При цьому, разом з вимогою покарання винуватців цього та спалення усіх книг, де принижувалася царська гідність, висувалася вимога «...за образу царської честі повернути Смоленськ зі всіма сіверськими фортецями»⁵.

І якщо вкрай гостра реакція з боку московського керівництва на зазначені помилки в тогочасних європейських урядових колах розцінювалася як пошук приводу до загострення відносин з Польщею (член імператорської придворної ради барон Августин Майєрберг, який відвідував Москву в 1661 р., стосовно цього зазначав, що скарги росіян слугували лише приводом до війни⁶), то мос-

---

¹ Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html>

² Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. ... С. 118.

³ Wójsik Z. Dyplomacja polska... S. 195; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 15.

⁴ Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. С. 66.;

Утверждение династии / Андрей Роде. Августин Мейерберг. Самуель Коллинс. Яков Рейте-нфельс. Москва : Рита-Принт, 1997. С.48.

⁵ Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). К.: Наукова Думка, 1954. С. 320-322.

⁶ Путешествие в Московию барона Августина Майєрберга, члена императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майєрбергом. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1874. С. 4; Утверждение династии... С.48-49.

ковські автори намагалися акцентувати увагу на всій серйозності даної проблеми. Так П. Медовиков відзначав, що «...титул царя для Росії був виразом її державної гідності: тому вона так цінувала його»¹.

Уже в лютому – березні 1651 р., коли на Земському Соборі вперше офіційно розглядалася українська проблема, Посольським приказом було представлено звіт про різноманітні образи на адресу Московської держави з боку поляків, а також проінформовано стосовно прохання гетьмана Хмельницького надати протекцію Війську Запорозькому². Однак тоді не було прийнято відповідних рішень, що могло бути спричинене Берестецькою трагедією та Білоцерківською угодою, які значно погіршили військово-політичне становище козацької України³.

На думку ж Л. Заборовського, реальні кроки Москви по підготовці до війни з Польщею стали помітними з початку 1653 р., що було спричинене «інформацією про можливість її (козацької України – В. Г.) переходу під протекторат Османської імперії»⁴. Уже в березні 1653 р. питання взаємовідносин з Річчю Посполитою і перспектив війни було винесене на обговорення Боярської думи⁵. Безпосередній вплив на позицію московського керівництва мала перемога українських військ під Батогом в червні 1652 р., яка кардинально змінила ситуацію в українсько-польському протистоянні, що й підштовхнуло Москву до рішучих кроків. З іншого боку, у цей час активізуються зусилля Чигирини з метою добитися прийняття Війська Запорозького «під государеву високу руку». Уже в листопаді 1652 р. до Москви з цією метою відправляється посольство, очолюване генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним⁶, а у квітні 1653 р. туди прибули нові гетьманські послы Кіндрат Бурляй та Силуян Мужилівський⁷.

Не бажаючи завчасно спровокувати Варшаву на якісь рішучі дії (у Польщі ширилися чутки про підготовку Москви до війни, зокрема, про передислокацію

---

¹ Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. С. 66-67.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : В 3-х т. (далі – ВУР). Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т.3. С. 7-11; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-1. С. 207-210.

³ Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 15.

⁴ Заборовский Л. Переяславская рада...

⁵ Заборовский Л. Великое княжество литовское и Россия... С. 135.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург : Тип П. А. Кулиша, 1861. Т.3. С. 483-484.

⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. 1653. Д. 1. Л. 1-25; АЮЗР. Т.3. С. 489.

військ до кордонів в районі Смоленська¹), московське керівництво демонструвало миротворчі зусилля. 14 травня 1653 р.² до Польщі було направлено посольство, очолюване боярином Б. Рєпніним-Оболенським для обговорення питання польсько-українського примирення за посередництва Москви³. Однак, йшлося не лише про посередництво, а про значно складнішу процедуру – отримання Алексеєм Михайловичем статусу гаранта виконання сторонами умов угоди. Передбачалася можливість створення тристоронньої комісії, яка й мала розробити умови договору та механізм їх дотримання, що, на думку поляків, грубо порушувало суверенітет Речі Посполитої⁴.

Слід відзначити, що в той самий час, як Москвою демонструвалися зусилля по примиренню Війська Запорозького з Польщею, у Кремлі уже були прийняті рішення щодо надання козацькій Україні царської протекції, що було попередньо зафіксовано уже в березні 1653 р. на згадуваному засіданні Боярської думи⁵. У червні дане рішення було підтверджене царем⁶.

Польсько-московські переговори, які відбулися в Глинянах під Львовом у серпні 1653 р., виявилися безрезультатними⁷. Царські послы, в якості посередників, мали запропонувати умови польсько-українського замирення, які відповідали пунктам Зборівського договору 1649 р. Однак, враховуючи динаміку та результати українсько-московських дипломатичних контактів, сама постановка питання про утвердження зборівських умов аж ніяк не відповідала інтересам Москви. Надання протекції Війську Запорозькому виключало можливість збереження автономного статусу козацької України в складі Речі Посполитої. Відтак, розмови про відновлення дії Зборівського договору слід розглядати як звичайну політичну гру з метою відволікання Варшави від українсько-московських переговорів та підготовки Москви до війни з Польщею.

Слід звернути увагу й на те, що в ході переговорів, замість зосередження на українській проблематиці (яка мала б бути головною), московські послы на перший план поставили питання польсько-московських взаємин, а саме стосовно покарання осіб, винуватих в невірному написанні царських титулів⁸. Відбулося повернення до питань, які піднімалися 1651 р., що не могло не загострити конфліктну ситуацію між Польщею та Московією. При цьому було заявлено,

---

¹ Darowski A. Trzydziest lat... S. 349.

² Датування в роботі подається згідно нового стилю (Григоріанського календаря).

³ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. S.367-371; Горобець В. Волимо царя східного... С. 33.

⁴ Заборовский Л. Великое княжество литовское и Россия... С. 136.

⁵ Заборовский Л. Последний шанс... С. 239.

⁶ ВУР. Т. 3. С. 322-323, 584.

⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. 1653. Д. 3

⁸ Заборовский Л. Последний шанс... С. 240.

що без позитивного рішення цих питань подальші переговори є безпредметними¹. Відтак, проблема замирення Польщі з Військом Запорозьким, опинилася на другому плані і цілком залежала від вирішення питання царських образ. З огляду на примарні перспективи його позитивного вирішення миротворча місія московських послів завідомо ставала нездійсненою, що цілком влаштувало Москву.

Грунтуючись на інформації, яка виходила з московської сторони, Л. Заборовській, а також і В. Горобець дійшли висновку, що причиною провалу переговорів стала непоступливість поляків, які відмовлялися від будь-яких компромісних варіантів і погоджувалися лише на повну капітуляцію козацтва². Той же Заборовській попри це зауважував і на тому, що поведінка московських послів справляла враження втручання у внутрішні проблеми Речі Посполитої³, відтак у польському керівництві, ображеному ультимативними вимогами царських послів, відмовилися від будь-яких компромісів в «українському питанні» й знову віддали перевагу збройним методам, що проявилось уже в ході Жванецької кампанії.

11 жовтня 1653 р. відбулося рішення Земського Собору про прийняття Війська Запорозького під «високу царську руку»⁴. Розуміючи, що такий крок є своєрідним «переходом Рубікону» у стосунках з Річчю Посполитою, окремою постановою було оголошено війну польському королю Яну Казімежу⁵.

Другою подією осені 1653 р., яка визначила співвідношення сил фактично на весь період війни, став крах українсько-кримського антипольського союзу, що на початковому етапі Національної революції відіграв вкрай важливу роль, забезпечивши перемоги над польськими військами упродовж 1648-1652 рр. Водночас, виступаючи союзником Війська Запорозького, Кримський Юрт демонстрував чітку й послідовну політичну лінію стосовно українсько-польського протистояння, намагаючись зберегти рівновагу сил між супротивниками, не даючи змогу жодному з них здобути вирішальну перемогу та створюючи умови для їх взаємного виснаження. Таким чином Бахчисарай отримував можливість відігравати вирішальну роль в конфлікті, а залучення кримських військ в ході військових кампаній давало йому змогу отримувати необхідні ресурси у вигляді пограбування територій та виведення ясиру. Також створювалась можливість

---

¹ Czart. 2107/IV. S. 433-441.

² Заборовский Л. Последний шанс... С. 242.; Горобець В. Волимо царя східного... С.34.

³ Заборовский Л. Последний шанс... С. 242.

⁴ ВУР. Т.3. С. 406-407; АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т.10. С. 4-18.

⁵ ПСЗ. Т. 1. С. 293-297.

впливати на ситуацію довкола українсько-польського протистояння. Пріоритетність для Криму польсько-української рівноваги відзначали і російський історик другої половини XIX ст. В. Смирнов¹, і сучасний польський тюрколог Д. Колодзейчик².

Водночас у зовнішній політиці Криму, дотичній до вирішення «українського питання», чітко простежувалася антимосковська спрямованість. Бахчисарай виявляв неприйняття можливості надання козацькій Україні московської протекції, а інформація стосовно українсько-московських переговорів створювала напругу у стосунках між Чигирином та Бахчисараєм³. Так, під час Жванецької кампанії (жовтень – грудень 1653 р.), думається, саме чутки про переговори з Москвою, попри всі застережні заходи Богдана Хмельницького (гетьман прямо заявляв, що інформація з Москви може призвести до негайного розриву Криму з Військом Запорозьким та укладення антиукраїнської кримсько-польської угоди), відіграли свою роль для розриву українсько-кримського союзу. Саме інформація про активні українсько-московські переговори та позитивний їх результат і підштовхувала хана Іслама III Герая на досягнення порозуміння з поляками⁴. Воно відбулося у грудні 1653 р. під стінами Кам'янецького замку, коли між сторонами було укладено усний договір, що передбачав припинення військових дій та відновлення пунктів Зборівської угоди 1649 р.⁵ У даному випадку йшлося саме про польсько-кримську її частину, а не про пункти, що стосувалися козацької України⁶. Дана угода лише в окремих положеннях відтворювала зміст Зборівського договору. Водночас, ігноруючи питання про збереження адміністративно-територіальної автономії Війська Запорозького, захист інтересів православної церкви, недвозначно окреслювала плани окупації козацької України коронними військами, повернення шляхти та поновлення там дореволюційних

---

¹ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография в Казани, 1887. С. 566.

² Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 83-89.

³ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. С. 331.

⁴ Там само. С. 332.

⁵ Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma Jacuba Michałowskiego. S.716; Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. Перевод с польского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). Москва , 1846. №4. С.51-52.

⁶ Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям). Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 44.

порядків¹. Особливо наголошувалося на планах сторін (навесні 1654 р.) здійснити спільний похід проти Московського царства, до якого мали долучитися й козаки.

У цьому сенсі слід зазначити, що, аналізуючи умови прийняття Чигирином московської протекції, з певним застереженням слід говорити про відсутність можливостей для маневру Б. Хмельницького через фактичну зраду Криму й утворення антиукраїнського польсько-кримського альянсу². Швидше зусилля українського гетьмана з метою долучити Москву до антипольської коаліції, зокрема, й призвели до польсько-кримського зближення (тут також був присутній інтерес Криму в збереженні рівноваги сил між Польщею та козацькою Україною), а факт його оформлення, дійсно, остаточно позбавив українське керівництво можливостей маневру й підштовхнуло його й далі по шляху зближення з Москвою. Як наслідок, на осінь 1653 р. сформувалося цілком нове співвідношення сил у Східній Європі, з одного боку накреслилися контури українсько-московського військово-політичного об'єднання, з іншого – польсько-кримського.

Після фактичного оголошення війни, яким стало рішення Земського Собору, постало завдання дипломатичної її підготовки. Для Москви важливим було забезпечити позитивне ставлення з боку провідних європейських держав до її позиції у конфлікті з Польщею (привабливою видавалася можливість отримання союзників проти Варшави) та нейтралізувати вплив країн, що співчують Речі Посполитій³. Звичайно, в Кремлі усвідомлювали всю складність цього завдання. На боці Польщі міг виступити її васал Бранденбург, а також Швеція, яка не бажала посилення московських позицій на узбережжі Балтики. Невідомими залишалися позиції Франції та Австрії. Перша, будучи основним творцем Вестфальської системи, могла негативно зреагувати на посилення Москви на

---

¹ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 332; Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького : витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 5-17.

² Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 102.

³ Фаизов С.Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем 1654 – 1658 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 439.

сході Європи, а друга, традиційно розглядаючи католицьку Польщу в якості союзника у боротьбі з протестантським світом, Францією та Туреччиною, не була зацікавлена у послабленні Речі Посполитої¹.

З майбутніми дипломатичними місіями також пов'язувалися надії стосовно посилення кадрового та матеріального забезпечення московського війська. Зокрема йшлося про можливість найму досвідчених вояків та закупівлю новітньої зброї. Попри військову реформу, яка розпочалася ще в 1648 р., на початок 50-х рр.. XVII ст. відчувалася гостра нестача сучасного озброєння та кваліфікованих командних кадрів². Нарешті, московські дипломати мали представити царя як великого володаря, що було прагненням утвердити новий статус Московії та окреслити її нову роль у європейській політиці. Першочерговим у цьому сенсі було утвердження нових царських титулів, які відображали, по-перше, бажаний царю статус, по-друге, бажані геополітичні обриси Московської держави³.

Уже в останній декаді 1653 р. Москвою були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії – переважно країн-учасників антигабсбурзького союзу часів Тридцятилітньої війни, яких в Москві вважали до себе більш лояльними⁴. Завдання - прозондувати їх ставлення до майбутньої московсько-польської війни та аргументувати справедливість своїх дій⁵.

Досить цікавими і промовистими стосовно місця московської дипломатії в тогочасній європейській політиці були події навколо посольства до Франції. Так 6 грудня 1653 р. туди було направлено гонця Константіна Мачохіна⁶. Як відзначав український історик Ілько Борщак, Москва «...до середини XVII ст. взагалі не існувала для Франції, дипломати якої були сильно здивовані, почувши про московського царя від своїх шведських колег на Вестфальському конгресі»⁷. У той же час московські послы хотіли, щоб їх сприймали як представників великого й могутнього монарха. Відтак, їхнє обурення викликали епізоди, коли під час їхньої аудієнції у короля неповнолітній Людовік XIV не встав під

---

¹ Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654-1667 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18 : На пошану професора В. С. Степанкова. С. 394.

² Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя... С. 47.

³ Газін В. В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654-1667 рр. С. 394-395.

⁴ Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения... С. 32.

⁵ Бабятынскі К. Ад Смаленску да Вільні... С. 15.

⁶ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 4. Москва : Тип. Э. Лиснера и А. Гешеля, 1902. С.80

⁷ Борщак И. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648-1657 гг. (по неизданным документам). URL : <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru>

час оголошення царських титулів, а в царській титулатурі були допущені незначні помилки¹. Загалом, метою посольства було інформування французького двору про причини московсько-польської війни. У якості доказу зумисного невірного написання поляками царських титулів були надані посольські книги, в яких «всі ці неподобства» були надруковані². Однак, попри сподівання московських послів, відповідь французького уряду виявилася доволі стриманою. Було рекомендовано замиритися з польським королем³.

З метою інформування європейських дворів стосовно причин московсько-польського конфлікту і придбання зброї для московської армії 1 листопада та 14 грудня 1653 р. були споряджені посольства в Швецію та придунайські князівства⁴. Одразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., об'єктами московської дипломатії стали Бранденбург, Курляндія та імперія Габсбургів. Таким чином Москва намагалася гарантувати невтручання в її конфлікт з Польщею з боку потенційних союзників останньої⁵. Так, до Відня відбули дворянин Іван Баклановський та дяк Іван Міхайлов з листом, в якому виказувалися сподівання на підтримку з боку цісаря у війні з поляками⁶. Стосовно цього посольства, Я. Федорук звертає увагу на той факт, що саме під час розмови з царськими посланцями цісар вперше висловив ідею свого посередництва в справі примирення Москви та Варшави. Цю ж пропозицію він виклав і у листі до царя від 4 листопада 1654 р.⁷

Слід відзначити, що в Європі вважали основним мотивом війни Москви з Польщею саме Україну, і розцінювали розмови царських послів про образи та невірне написання царських титулів лише як спроби знайти привід до військових дій та переконати у цьому європейські двори⁸. Таку оцінку політичних зусиль московського керівництва дає і Августин Майєрберг в описі подорожі в Московію⁹.

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т. 9-10. Москва : Мысль, 1990. С. 594; Борщак И. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648-1657 гг.

² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России. Ч. 4. С. 80

³ Соловьев С. М. История России. Т. 9-10. С. 594

⁴ Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. (по материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 121; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России. Ч.4. С. 170.

⁵ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России. Ч. 4. С. 4-5; Ч. 3. С. 3.

⁶ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными (далі – Памятники). Т.3. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (с 1632 по 1660 год). Санкт-Петербург, 1854. С. 96-97.

⁷ Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року. С. 59.

⁸ Борщак И. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648-1657 гг...

⁹ Путешествие в Московию барона Августина Майерберга. С. 5-6.

Загалом, на думку В. Горобця, результати посольських місій Москви виявилися доволі скромними¹, однак свої мети вони все ж досягли. Правителі вказаних держав хоча й не виказали захоплення перспективою московсько-польської війни і навіть пропонували свої посередницькі послуги для залагодження конфлікту, однак все ж гарантували невтручання у майбутню війну, а з боку Швеції та Нідерландів були здійснені поставки найновішої на той час стрілецької зброї².

Однак, у Москві, зважаючи на результати посольств, оцінювали ситуацію як сприятливу для початку війни проти Речі Посполитої. У січні-березні 1654 р., реалізуючи рішення Земського Собору, цар взяв під свою протекцію козацьку Україну. Розпочавшись в Переяславі присягою Війська Запорозького, даний процес був завершений в Москві підписанням власне українсько-московського договору (Березневі статті)³. Зважаючи на доволі значну історіографію Переяслава (аналіз причин, умов та наслідків українсько-московського договору здійснено в публікаціях М. Грушевського, В. Липинського, А. Яковліва, О. Оглобліна, М. Брайчевського, В. Брехуненка, В. Горобця, В. Смолія, В. Степанкова, Т. Чухліба та ін.⁴), не варто зайвий раз зупинятися на змісті угоди. Однак, у сенсі дослідження впливу українського фактору на розвиток московсько-польських відносин слід відзначити, що дана угода, якою було зафіксовано створення військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Московською державою у формі протекції Алексея Михайловича над козацькою Україною⁵, мала суттєвий вплив не лише на події Української національної революції та розвиток українсько-московських та українсько-польських стосунків, а й внесла корективи у розвиток політичних процесів у ЦСЄ⁶. У цьому сенсі, вартим уваги є висновок В. Степанкова, що у 1654 р. сформувалися передумови для становлення нового співвідношення сил у Східній Європі, а «українська проблема» остаточно перетворилася з внутрішньопольської у зовнішньополітичну та стала однією з найголовніших у сфері міжнародних відносин в регіоні на майбутні 30 років⁷.

---

¹ Горобець В. Зірки та терени козацької революції... С. 363.

² Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 16.

³ РГАДА. Ф. 124. Ст. 1653. Д. 4; Ст. 1654. Д.1; Ст. 1654. Д. 4. Л. 2-6

⁴ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ : Смолоскип, 2003. С. 5-54; Липинський В. Україна на переломі... 346 с.

⁵ Горобець В. Зірки та терени козацької революції... С. 355.

⁶ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 245

⁷ Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки. С. 22

Фактично процес входження Московської держави у війну з Річчю Посполитою, який розпочався рішенням Земського Собору, завершився саме укладенням українсько-московського договору 1654 р. Відігравши роль ключового чинника початку війни, «українське питання» і надалі залишилося в епіцентрі московсько-польського протистояння. Його вирішення на користь того, чи іншого суперника було ціною домінування в регіоні Східної, а то й Центрально-Східної Європи. У Варшаві розуміли, що остаточна втрата козацької України призведе до втрати регіональної першості, а в майбутньому й до краху Речі Посполитої. Для Москви це був крок на початку просування до реалізації ідеї III Риму.

Прийняття Військом Запорозьким московської протекції спонукало до відповідних дій Варшаву. Про результати Переяславської ради у Варшаві дізналися уже 21 лютого (цю інформацію привіз з Москви королівський посол Я. Млоцкій¹) і відразу король спробував вплинути на населення України і не допустити остаточного оформлення антипольського українсько-московського об'єднання. Відтак, тоді ж було видано низку королівських універсалів до старшини і козаків, а також мешканців українських міст з закликом залишатися вірними «своєму природному підданству» та виступити проти Б. Хмельницького та його московських союзників. Ян Казімеж обіцяв прислухатись до всіх вимог українців та піти на максимальні поступки у двосторонніх відносинах². (слід відзначити, що Хмельницький використав ці листи, які демонстрували поступливість Варшави, для тиску на царське керівництво з метою скорішого укладення українсько-московського договору³). Водночас у Варшаві розпочали активні приготування до силового вирішення проблем пов'язаної з українсько-московським зближенням. 23 лютого у короля відбулася таємна нарада⁴. На ній було вирішено видати мобілізаційний наказ шляхті прибути на військову службу, а коронному гетьману Станіславу «Рівері» Потоцькому доручено розпочати підготовку до наступу проти Війська Запорозького⁵.

Прагнучи не допустити оформлення українсько-московського союзу керівники Речі Посполитої намагалися задіяти зовнішні сили. Уже в 29 січня 1654 р. до Стамбулу було направлено королівського посла Миколая Бегановського з

---

¹ Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654-1655. Szkiców historycznych. Serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. S. 100.

² АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т.10. С. 549-552; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 133; Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої... С. 104.

³ Вернадский Г.В. История России. Т.5. Московское царство. URL : <http://www.spsl.nsc.ru>

⁴ Dąbrowski J.S. Senat koronny... S. 88; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 20; Горобець В. Зірки та терени козацької революції... С. 358.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С.870-873.

метою переконати султана, що альянс Москви та Чигирини несе безпосередню загрозу Османській імперії, а відтак отримати дозвіл Порти на утворення військового союзу проти Московії, до якого мали б увійти її васали Крим, Молдавія, Валахія та Трансильванія¹. У березні – квітні 1654 р. саме стосовно надання військової допомоги Речі Посполитій йшлося в листуванні Яна Казімежа й трансильванського володаря Дьєрдя II Ракочі². Головні ж зусилля було спрямовано на завершення формування польсько-кримського союзу³. Слід нагадати, що під час Жванецької кампанії було досягнуто лише усних домовленостей між ними. Відтак, для підготовки польсько-кримського договору у лютому 1654 р. до Криму відбув королівський посол Маріуш Яскульській⁴, який, водночас, щоб запобігти можливому відновленню українсько-кримського союзу, у розмовах з ханом мав переконати того у нещирості Б. Хмельницького, звернути увагу на таємні переговори гетьмана з царем («давно веде листування з Москвою») ⁵.

У березні 1654 р. польсько-кримський договір було укладено. Він передбачав утворення союзу двох держав проти Московії та козацької України. У його тексті зазначалося, що «...поки ця війна продовжуватиметься, війська його милості кримського хана повинні завжди допомагати і не відступатися від його милості короля. Ні московських, ні козацьких послів кримський хан приймати не буде і ніякого миру з ними укласти без короля також не буде»⁶. А вже у червні 1654 р. ханський посол передав Яну Казімежу проект «вічного договору», який передбачав спільні військові дії як проти Москви, так і проти «...віроломних козаків і селян». Іслам Герай обіцяв не приймати ні московських, ні українських послів і не укласти з ними жодних договорів⁷. Серед умов хана містилася теза, що вся здобич союзних військ, яка буде отримана в ході війни, а також території Казанського та Астраханського ханств мають дістатися Криму.

---

¹ Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. С. 277-278; Kubala L. Wojna moskiewska ... S. 129-130; Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu // Kwartalnik Historyczny. 1954. Rocznik LXI. Nr. 3. S. 94-97; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 128; Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої... С. 103.

² Хаванова О.В. Трансильванское княжество. С. 342.

³ Там же. С. 351-354.

⁴ Kubala L. Wojna moskiewska ... S. 139.

⁵ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Кевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе (далі – ПВК.). Киев : Университетская типографія, 1852. Т.3. С. 59-64; Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 197; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 129-130.

⁶ Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). Київ : Наукова Думка, 1954. С. 762-763.

⁷ Там же. С. 760.

10 липня 1654 р. дана угода була урочисто підписана¹ і остаточно затверджена в листопаді 1654 р. під час другої місії Яскульського до Бахчисараю².

9 червня 1654 р. у Варшаві розпочав роботу надзвичайний сейм, на якому саме постало питання відносин з Військом Запорозьким. У ході дискусій означилися два основних підходи. Частина делегатів сейму (хелмінський біскуп Я. Гембіцкій, войніцький каштелян М. Тарновскій) виступала за необхідність формування війська для захисту Речі Посполитої. Також йшлося про необхідність найшвидшого отримання військової допомоги з боку Криму³. Водночас, серед делегатів були й ті, що виступали проти негайного використання сили проти козацької України. Зокрема, Януш Радзівілл наполягав на максимальному використанні дипломатичних засобів з метою розірвати союз Москви з Чигирином. Для цього він допускав навіть можливість болісних поступок козакам⁴. Перевага була за першими. Відтак, сейм завершився ухваленням рішення про 35-тисячний компут війська, а також надав право королю у разі необхідності скликати посполите рушення⁵.

Слід сказати, що поряд з військовими приготуваннями керівництвом Речі Посполитої була здійснена й відчайдушна спроба все ж уникнути зіткнення з Москвою. З цією метою до царя знову було відряджено сенатора Млоцкого, який також повів листа від архієпископа гнєзненського до патріарха Нікона з проханням не допустити пролиття християнської крові. Однак ця місія виявилася невдалою⁶. Причина полягала у спрямованості Москви на війну, а всі подібні кроки польського керівництва лише переконували царських урядовців у слабкості супротивника.

---

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...». С. 60.

² ПВК. Т.3. С. 104; Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 198-199.

³ Dąbrowski J. S. Przed "potopem". Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654–1655 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 94; Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої... С. 107.

⁴ Wisner H. Król i car: Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995. S. 107.

⁵ Leszczyński J. Dwa ostatnie sejmy przed "potopem" szwedzkim w oczach dyplomaty cesarskiego // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1975. R. 30. S. 291- 292; Wisner H. Król i car... S. 107

⁶ Костмаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Передмова В. С. Мороза; Худож. оформ. А. П. Дерев'янка. Дніпропетровськ : Січ, 2004. С. 677.

1.2. Становище Козацької України на початковому етапі московсько-польської війни (1654 – початок 1656 р.)

2 листопада 1653 р. в Успенському соборі було офіційно оголошено про початок походу проти польського короля, а вже 28 травня 1654 р. основні московські сили, очолювані самим царем Алексеем Михайловичем виступили в напрямку Смоленська¹. Полки під командуванням Васілія Шереметьєва рухались в район Полоцька – Вітебська, а Алексея Трубецького – в район Рославля та Мстиславля. Окрім того, на вимогу царя гетьман Богдан Хмельницький на допомогу московським військам направив козацький корпус в складі Ніжинського, Чернігівського та Стародубського полків під загальним керівництвом наказного гетьмана Івана Золотаренка, який мав здійснити удар у фланг литовської армії й здобути міста Гомель, Пропойськ та Старий Бихів². Так розпочалася кампанія 1654 р., головною метою якої було завоювання території ВКЛ на схід від р. Березина, яку в Москві традиційно вважали межею руських земель, а відтак тих, які по-праву мають належати Московській державі³.

Слід зазначити, що московське керівництво, проігнорувавши плани українського гетьмана, та його заклики організувати спільний українсько-московський похід для визволення Західної України, головний удар спрямувало на Білорусію. При цьому доводилося, що саме таким чином створюються передумови для звільнення всієї України з-під польської влади. Хмельницькому було обіцяно направити на допомогу армію Трубецького, навіть відповідний наказ було дано воєводі⁴, однак останній (безумовно, не без відома царя) спрямував свої полки на Рославль. В Україну було направлено лише невеликий 4-х тисячний відділ, очолюваний Андреем Бутурліним⁵.

У цей час у Варшаві вдалися до ще одної спроби зупинити московську агресію. І якщо першого разу намагалися переконати московське керівництво не допустити пролиття християнської крові, то тепер спробували діяти методом погроз. Так, у травні 1654 р. до Москви було відправлено листа від senatorів, в якому містилося звинувачення на адресу царя, який замість того, щоб «продовжити вже почату справу по приведенню до покори віроломного зрадника Хмельницького», сам з ним об'єднався. Наслідком таких дій, на думку senatorів,

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т. 9-10. С.601; Сагановіч Г. Невядома вайна... С. 14; Бабятынскі К. Ад Смаленску да Вільні... С. 26.

² Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. С. 37; Сагановіч Г. Невядома вайна... С. 14.

³ Бабятынскі К. Ад Смаленску да Вільні... С. 29.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т. 9-10. С.601.

⁵ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. С. 36.

стала денонсація чинного договору 1634 р., а відтак – відновлення права польських королів на московську корону¹. Показовим було те, що лист направлено на адресу бояр в обхід самого царя, що в Москві викликало гостре обурення².

Дипломатичний випад з боку керівництва Речі Посполитої однак жодним чином не вплинув на перебіг військової кампанії. Уже до кінця 1654 р. царським військам та українськими полками, очолюваними Іваном Золотаренком було зайнято Смоленщину та територію Східної Білорусі³. Успіх кампанії значною мірою був зумовлений доволі складною внутрішньополітичною ситуацією в самій Речі Посполитій, що не дало змогу королівському двору організувати ефективну протидію московським військам. У цьому сенсі, насамперед, слід відзначити наявність глибоких протиріч між політичним керівництвом Корони та ВКЛ, які виявилися в декількох аспектах. Насамперед у Литві викликало незадоволення домінуюче становище Корони в державі двох народів, якою проголошувалася Річ Посполита. Також на польсько-литовських відносинах позначався й те, що литовські землі на середину XVII ст. опинялися в ролі передового форпосту перед потенційною загрозою з боку Москви та Швеції. Не маючи змоги самотужки обороняти свої землі, литовці погрожували розірвати унію з Польщею в разі ненадання Коронаю необхідної військової допомоги⁴. Присутній був і особистий чинник. Найяскравіше він проявився у відносинах короля Яна Казімежа і впливового литовського князя Януша Радзівілла, який часто у висловлював сепаратистські ідеї та відкрито дозволяв собі антипольські заяви⁵.

У Варшаві перед лицем московської загрози терміново намагалися вжити заходів, які б дали змогу протистояти їй. У червні 1654 р. були здійснені призначення вищого військового керівництва. Посаду великого коронного гетьмана зайняв 76-річний подільський воєвода Станіслав Потоцький. Булаву польного коронного гетьмана отримав руський воєвода Станіслав Лянцкоронський. Після тривалого зволікання король змушений був віддати посаду великого литовського гетьмана віленському воєводі князю Янушу Радзівілли, відомого своєю опозиційністю до королівського двору. Щоб дещо обмежити його вплив, булава польного литовського гетьмана була надана литовському підскарбію Вінценту

---

¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. С.129; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 906.

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 907.

³ Перебіг та результати літньої кампанії 1654 р. докладно проаналізовані в монографії: Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 26-59..

⁴ Szwara M. Od ugody kiejdańskiej do "wieczystego" pokoju z Moskwą. Polityczne aspekty separatyzmu litewskiego w latach 1644-1686 // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. Wrocław : Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego i Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 1995. T. XIII. S. 52.

⁵ Dąbrowski J. S. Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. Kraków : Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica“, 2000. S. 97.

Корвіну Госевському, який ворогував з Радзівіллом¹, звичайно це не могло не позначитися на боєздатності та ефективності дій керованих ними військ. Окрім цього перед польсько-литовським керівництвом постали і проблеми організаційного характеру. Так, основну силу Речі Посполитої складало наймане (кварцяне) військо, яке, з одного боку відзначалося високим ступенем підготовки та досвідом, проте, з іншого, вимагало значного фінансування, що створювало перед урядом постійну проблему виплат військам, які погрожували конфедерацією². На даний момент ця проблема також постала у вигляді боргу перед коронним військом в 4 млн. злотих. Звичайно в уряді терміново шукали ці кошти, намагалися зорганізувати посполите рушення в Литві та укріпити фортеці, особливо Смоленськ³. Однак усі ці заходи виявилися запізними. Не дало очікуваних результатів, зокрема, й призначення Я. Радзівілла та В. Госевського, конфлікт між якими лише знизив боєздатність литовського війська⁴.

З самого початку московсько-польської війни значний вплив на її перебіг здійснював український фактор. Насамперед, що, безумовно, вірно розраховали в Москві, небезпека наступу військ Богдана Хмельницького в напрямку на Львів, а далі – Варшаву, Краків змусила польське керівництво зосередити основні сили коронного війська на українському театрі. Це виключало можливість надання необхідної військової допомоги силам ВКЛ, які самотужки протистояли царським військам. Українське військо, своєю чергою, прикривало фланги наступаючих московських сил та власне московські землі від можливого удару з боку поляків і особливо татар. По-друге, доволі результативними були дії в Білорусі 20-тисячного українського корпусу під керівництвом наказного гетьмана І. Золотаренка, у результаті яких було зайнято південно білоруські землі і де відбувалося активне покозачення місцевого населення⁵.

У Варшаві повною мірою усвідомлюючи ту роль, яку відводили козацькій Україні в Московії, прагнули зруйнувати московсько-українське об'єднання та

---

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T. 1. S. 175-176; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 138; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 16-19; Смирнов Н. В. Военная кампания 1654-55 гг. на литовском направлении // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Фильюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 296.

² Смирнов Н. В. Указ соч. С. 296.

³ Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне (далі – АВК). Вильно, 1909. Т. 34. Акты относящиеся к времени войны за Малороссию (1654 - 1667). С. 8-13; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С.916; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T. 1. С. 175.

⁴ Podhorodecki L. Sławne bitwy polaków. Warszawa : Wydawnictwo „MADA”, 1997. S. 251.

⁵ Jemiołowski M. Pamiętnik. С. 47.

всіма можливими засобами повернути Військо Запорозьке під свою владу. Насамперед, здійснювалися спроби послабити позиції (а можливо й усунути від влади) Богдана Хмельницького, на що спрямовуються спроби його дискредитації в очах козацтва. У червні 1654 р. Ян Казімеж, звертаючись з універсалом до українського козацтва («...полковникам, сотникам, осавулам, отаманам і всім молодцям війська нашого Запорозького»), наголошував на злочинних діях Хмельницького, який «...запродав вас цареві Московському» й намагався переконати козаків у необхідності повернутися у підданство королю і Речі Посполитій¹. Водночас, поряд з зусиллями дипломатичного характеру, ефективність яких була сумнівною, королівським урядом планується військова операція на українському театрі, на яку у Варшаві покладали великі надії. Так, у разі її успіху польське керівництво розраховувало не лише підкорити козацьку Україну, а й створити умови для контрнаступу в Литві (як відзначав М. Грушевський, поляки вважали, що переможний похід на Україну «...підірвав би московську акцію на Білій Русі»²) та подальшого руху в напрямку Москви³. Дана кампанія польськими урядовцями розглядалася як ключова в справі як повернення України, так і протистояння з Москвою.

Наприкінці жовтня 1654 розпочався «пацифікаційна акція» польських військ⁴, який вилився в справжню катастрофу для Брацлавщини, яку Л. Кубаля охарактеризував як «криваву прогулянку з Вінниці до Умані й назад»⁵. М. Грушевський писав: «...перші тижні 1655 р. були однією кривавою оргією польського війська. Брацлавщина гинула на очах. Роковини переходу України під «високу руку великого государя» ознаменувалися такою загибеллю «святих божих церков и православних християн», якої Україна не бачила вже давно»⁶. Ілюстрацією цих трагічних подій стало винищення польськими військами 16 тис. мешканців Буші, які наважилися чинити опір коронній армії⁷.

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1654 г. Д. 8. Л. 1-2; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЗР). Санкт-Петербург : Тип. Э.Пратца, 1853. Т. 5. С. 91-92.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1013.

³ Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Випуск 2. С. 86.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.1. С. 189; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1013-1014; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна...С. 134.

⁵ Kubala L. Wojna moskiewska... S. 169.

⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1035

⁷ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.1. S.190-191.

Значною мірою катастрофа Брацлавщини була спричинена позицією царського уряду, який всупереч сподівань Богдана Хмельницького не надав необхідної військової допомоги гетьманові. Останній протягом грудня 1654 р., в листах до царя та московських воєвод інформував про розвиток подій та закликав негайно виступити проти польських військ¹. Однак, реалізуючи свої плани в балтійському напрямку, московське керівництво залишало без уваги інтереси Чигирин. Хмельницький, не отримавши московської допомоги і відправивши сильний відділ Івана Золотаренка в Білорусь, не міг терміново виступити на Брацлавщину для відсічі супротивнику. Лише 15 січня 1655 р., до гетьмана прибув московський посол Артамон Матвеев, з розмов з яким стало очевидним повне ігнорування царським урядом ситуації в Україні. Матвеев ознайомив Хмельницького з планами царя на 1655 р. в Литві: наступ на Мінськ і Вільну, а відтак і на Варшаву). Більше того, цар вимагав надати у розпорядження Шереметьєва три козацькі полки, а з іншими силами обмежитися охороною кордонів України².

Також з розмови Матвеева з гетьманом стосовно московсько-українських відносин, виявилось, що Москва взяла курс на ревізію угоди 1654 р. Зокрема, він зазначив, що цар хоче зробити Київ своєю резиденцією, збудувавши там двір і покої. Як зазначалося, це було пов'язане з бажанням царя помолитися «образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих». Водночас переконував Хмельницького, що перетворення Києва в столицю й розміщення там царського двору стане грізним фактором проти Польщі. Матвеев також натякнув на необхідність запровадження солдатського війська в Україні. Він говорив: «Великий государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести на 10 тис. солдатських полків – крім тих, що вписані в реєстр. Щоб навчити їх солдатському строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капітанів і всяких урядників – солдатського строю офіцерів, а коли навчатимуться, призначить полковників і урядників з людей солдатському ученню навчених». Окрім цього декларувалася доцільність призначення в українські міста московських воєвод: «Стало відомо великому государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людності утиски і кривди від приїжджих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи...»³. Таким чином крок

---

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). Київ : Вид. АН УРСР, 1961. С. 400-407.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 1029.

³ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15557-15561. Арк. 11-14; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 1033

за кроком Москва зміцнювала б свої державницькі позиції в Україні, відбираючи їх в гетьманату.

Дана декларація яскраво демонструвала справжні плани Москви стосовно України, пов'язані з укладенням угоди 1654 р. Фактично, цар розглядав його лише в якості першого кроку до встановлення свого контролю над козацькою Україною та її подальшої інкорпорації до складу Московської держави, або, як це відзначає В. Горобець, до «більш тісної інтеграції України до Московської держави»¹. Це мало бути досягнуто шляхом наступної ревізії московсько-українських відносин в бік посилення позицій Москви. Керівництво останньої намагалось скористатися зі складного військово-політичного становища козацької України, пропонуючи збільшення своєї присутності як захист від польсько-кримської загрози.

Богдан Хмельницький відкинув можливість перегляду умов договору 1654 р. Водночас продовжував наполягати на виконанні Москвою своїх зобов'язань, говорячи про спільний українсько-московський похід проти власне Польщі з метою звільнення етнічних українських територій.

Діждавшись нарешті підходу московських військ Василя Шереметьєва (хоча в обмеженій кількості й зі значним запізненням) гетьман зміг виступити проти поляків 23 січня 1655 р.², коли ті здійснювали вже облогу Умані. Головною подією цієї кампанії стала битва біля Охматова (29 січня – 1 лютого), яка увійшла в історію як одна з найбільш запеклих та кровопролитних баталій часів Української революції XVII ст. (здагується ще одна її назва – Дрижпільська). Її опис знаходимо в листах учасників, зокрема, самого коронного гетьмана Станіслава Потоцького, черняхівського каштеляна Яна Замойського та коронного обозного Стефана Чарнецького³, а також в тексті анонімної «Віршованої хроніки»,

---

¹ Горобець В. Еліта козацької України... С. 145.

² ДБХ. С. 409-410.

³ Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma Jacuba Michałowskiego. S. 741-748.

опублікованому Ю. Мициком¹. Перебіг битви проаналізований М. Грушевським², а також в роботах сучасних українських істориків (Ю. Мицик, В. Степанков³) та польського дослідника Р. Бабки⁴.

Хоча в польській історіографії йдеться про перемогу під Охматовим, однак українсько-московське військо зазнало відносно незначних втрат і змогло відійти з поля бою⁵. Водночас, оцінюючи плани сторін та досягнуті результати, можна з впевненістю говорити, що під Охматовим були перекреслені головні стратегічні плани керівництва Речі Посполитої шаблею змусити українців до покори. На думку А. Перналя, жорстокість поляків призвела, навпаки, до укріплення українсько-московського союзу⁶. Уже на кінець березня польські й татарські війська змушені були відступити з Брацлавщини, яку до того часу встигли перетворити на пустелю⁷.

Військові невдачі поляків підштовхнули московське керівництво до активізації наступальних дій. Однак, царський уряд і надалі в якості стратегічного розглядав саме балтійський напрямок. Відтак, уже наприкінці квітня 1655 р. в Литві відновилися воєнні дії⁸.

Складність ситуації (її король характеризував в універсалі до пінської шляхти від 23 лютого 1655 р. як «страшну небезпеку»⁹) змусила Варшаву до термінових заходів. За умов московського наступу 19 травня розпочав роботу сейм¹⁰. Загроза, яка нависла над столицею ВКЛ Вільно¹¹, змусила керівництво Речі Посполитої негайно оголосити про скликання посполитого рушення, мобі-

---

¹ Мицик Ю. «Віршована хроніка про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.» // Історичний журнал. 2004. № 1-2. С 98-110; його ж. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: (1655-1658). С. 252-288.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1043-1049.

³ Мицик Ю. А. Охматівська битва 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 704; Степанков В. Охматівська битва та її наслідки // Визанчальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. С. 18-25.

⁴ Babka R. Kampania ochmatowska 1654-1655. Część II. W: Studia i materiały do historii wojskowości. T. XLV. Białystok: 2008, S. 56

⁵ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна..С. 144.

⁶ Там само.С. 135.

⁷ Latopisiec, albo kroniczka J. Jerlicza. T.1. S.167, 169; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу». С. 129.

⁸ Matelski D. Grabież. S.29; Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 143.

⁹ АВК. Т.34. С. 33-35.

¹⁰ Там же. С. 36-37.

¹¹ Matelski D. Grabież... S. 29.

лізацію литовської ланової піхоти, а також вжити негайних заходів для посилення віленської залоги, керівництво якою було доручено Яну Ходкевічу¹. Однак, зруйнування у результаті військові дії ряду литовських воєводств (Полоцьке, Вітебське, Мстиславське) стало на заваді проведення означених заходів. До цього додалася невдала кампанія в Україні, та як наслідок – виникнення загрози наступу військ Богдана Хмельницького на Польщу, що унеможливило надання військової допомоги литовцям з боку коронних військ².

У ході успішного наступу московськими військами 30 червня 1655 р. було здобуто Веліж, а 13 липня – Мінськ³. Уже наприкінці липня почалися бої за Вільно, у ході яких московським військам вдалося завдати поразки основним силам литовців та увірватися до міста⁴. Варто відзначити, що 9 серпня першими у місто увірвалися козаки І. Золотаренка, зайнявши браму та навколишні будівлі. У серпні – вересні московським військам вдалося здобути Ковно (Каунас), Гродно, а також міста по Прип'яті – Турів, Давидгородок та Столін⁵.

Московське керівництво для закріплення своїх перемог та примусу литовського та білоруського населення на окупованих землях до підданства царю вдається до практики «батого та пряника». З одного боку, сама військова кампанія супроводжувалася надзвичайною жорстокістю та насильствами з боку московських військ. Просуваючись вглиб литовської території, вони грабували села та розорили костели. Останнє освячувалося вищим керівництвом московської церкви, яке було категорично проти будь-яких переговорів з католиками та поступок відносно них⁶. Особливо безжально винищувалися околиці литовських міст, які чинили спротив. Як наслідок, спалені містечка та селища й винищене, або забране в полон населення Литви⁷. Як відзначає Г. Сагановіч, «...полон вважався найціннішою здобиччю царських вояків»⁸. Мала місце й практики заручництва. Зокрема, час від часу направлялися розпорядження місцевій шляхті прибути до ставки воєводи й залишатися там певний час. При

---

¹ Kubala L. *Wojna szwecka...* S. 51.

² Заборовский Л. В. *Великое княжество Литовское и Россия...* С. 8.

³ Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений... С. 10.

⁴ Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук (далі - Акты археогр. эксп). Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. Т. 4. Т.4. С. 126.

⁵ Matelski D. *Grabież...* S. 30; Бабятынскі К. *Ад Смаленску да Вільні...* С. 139-154.

⁶ Кобзарева Е. И. *Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю...* С. 54.

⁷ Kossarzecki K. *Sluck wobec zagrozenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwa w latach 1654–1667 // Materialy do Historii Wojskowosci.* Pultusk, 2004. Nr 2. S. 97; Сагановіч Г. *Невядомая вайна...* С. 30.

⁸ Сагановіч Г. *Невядомая вайна...* С. 30.

цьому їх всілякими способами примушували до підданства царю¹. З іншого боку, цар повсякчас намагався показати себе захисником православного населення ВКЛ. Так з самого початку походу розсилалися царські грамоти, в яких містилися заклики до підтримки московських військ². Також демонструвалася прихильність до тих, хто виявляв лояльність. Так, у вересні 1655 р. з'являється низка царських указів, в яких заборонялося чинити кривди литовським мешканцям³, а лояльній до московської влади шляхті обіцялося надання царських грамот «з червоними печатками» на їх колишні маєтності, а також нові маєтки, міщанам гарантувалося право безкоштовної торгівлі, а посполитим обіцяні були різноманітні пільги⁴.

Попри це, повністю виконати завдання московським військам не вдалося. Марними виявилися всі спроби захопити Старий Бихів⁵ та Слуцьк, облога якого тривала з кінця серпня до 30 вересня 1655 р.. Утримання останнього мало особливе значення для литовців. Як відзначав Я. Радзівілл, «...якщо б Слуцьк опинився в руках противника, то відкрилися б йому дороги не лише до Слоніма, Волковийська, але й до Пінська и Берестя – аж до самої Варшави тракт...»⁶. Саме тому міська залога була поповнена досвідченими вояками, які в свій час брали участь ще у Жванецькій кампанії 1653 р.⁷. Невдалими були також спроби здобути Ригу. На думку польського історика А. Кіяса, саме там завершилася тривала серія московських перемог⁸. Однак, їхнім наслідком стала окупація майже всієї Литви та Білорусі⁹. На грудень 1655 р. московський цар поширив свою владу на 26 литовських міст, що піддалися добровільно та 68 покорив силою зброї, після чого повернувся до Москви і 30 грудня видав маніфест про прийняття навіки всього ВКЛ у своє підданство «згідно їх чолобитної». 13 вересня 1655 р. було видано царський указ, згідно якого після здобуття «...предків наших государських, великих государів, князів російських, Великого князівства

---

¹ Dobiecki M. Car Aleksy Michałowicz na Litwie. Fragment dziejowy z XVII stulecia // Przegląd Powszechny. Kraków : Druk. Wl. L. Anczyca i spółki, 1892. R. 9. T. 33. S. 358-359.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 14

³ АМГ. Т. 2. С. 434; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 15.

⁴ АМГ. Т. 2. С. 445.

⁵ Там же. С. 425.

⁶ Цит за: Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656). С. 811.

⁷ AGAD, AR, dz. II, ks. 69/14. S. 55-60; Kossarzecki K. Sluck wobec zagrozenia moskiewskiego i kozackiego. S. 95-98.

⁸ Kijas A. Dyplomatyczna dzialalnosc Atanasego Ordina-Naszczokina. Przyczynek do stosunkow polsko-rosyjskich w drugiej polowie XVII w. // Polska. Niemcy. Europa: Studia dziejow mysli politycznej I stosunkow miedzynarodowych. Pod. red Antoniego Czubinskiego. Poznań, 1977. S. 113.

⁹ РГАДА. Ф.96. Оп.1. 1655. Д.3. Л. 377-378; Кобзарева Е. Россия и Швеция в середине XVII века. С. 24.

Литовського стольного міста Вільни», а також після того як «...Війська Запорозького гетьман Богдан Хмельницький зі всім Військом Запорозьким польського ж короля міста у Волині та по Поділлю здобули», наказувалося царський титул писати «...великим князем литовським і Білої Росії, і Волинським, і Подільським»¹. Саме включення у царські титули захоплених московськими військами територій покликане було назавжди зафіксувати московське володіння ними й, відповідно, змусити цей факт визнати європейські двори.

Успішна кампанія московських військ в 1654-1655 рр., а відтак – посилення позицій Москви в Східній Європі, яке загрожувало руйнуванням існуючого там співвідношення сил, змусила до активізації керівництво Швеції². З одного боку, успіхи Москви й критичне послаблення Речі Посполитої давали можливість здійснити наступ проти останньої й зупинити польську інвазію в балтійському регіоні. З іншого боку, витіснення звідти поляків передбачало й недопущення захоплення Балтії (Ліфляндія, Литва) Москвою. Скориставшись формальним приводом (Яна Казімежа було звинувачено в претензіях на шведську корону, що відображалось в титулатурі польського короля)³, 21 липня 1655 р. шведські війська під керівництвом фельдмаршала Віттенберга, пройшовши через бранденбурзьке помор'я, вторглися в межі Речі Посполитої, що ознаменувало початок події, яка увійшла в історію під назвою «Шведський Потоп»⁴.

Нашвидкоруч скликане поляками посполите рушення виявилось неспроможним зупинити наступ шведів. 25 липня 1655 р. під Уйстям зазнало нищівної поразки. Протекцію Карла Густава визнали Познанське, Каліське та Серадзьке воєводства. Невдовзі було здобуто Познань, а 8 вересня – Варшаву. 16 вересня у бою під Жарновим зазнало поразки кварцяне військо, а 19 жовтня після тривалого опору, яким керував С. Чарнецький, упав Краків. Король Ян Казімеж змушений був тікати у Сілезію⁵.

Успіхам шведів сприяв і український фактор. В історіографії незаперечною є думка про тісний зв'язок «Шведського Потопу» з повстанням в Україні, яке розпочалося в 1648 р. та московсько-польською війною 1654-1667 рр., поді-

---

¹ ПСЗ. Т.І. С. 360; АМГ. Т.2. С. 432.

² Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656-1661 // Петербургские славянские и балканские исследования. 2014. №1. Январь-июнь. С. 100.

³ Podhorodecki L. Sławne bitwy polaków. Warszawa : Wydawnictwo „MADA”, 1997. S. 252.

⁴ Kubala L. Wojny duńskie... S. 70.

⁵ Podhorodecki L. Sławne bitwy polaków.. S. 252

ями, які серйозно змінили геополітичну ситуацію в Балтійському регіоні та послабили Річ Посполиту¹. Значна частинна польської та литовської верхівки ладна була визнати владу того, хто гарантуватиме завершення війни з Москвою та козаками) та забезпечить повернення втрачених маєтностей. Опальний коронний канцлер Г. Радзівівський, який свого часу втік до Швеції, звертаючись до польської шляхти, обіцяв, що шведський король звільнить її від контрибуції й виступить проти ворогів Речі Посполитої, зокрема, змусить до миру Москву і козаків, а також поверне Короні втрачені провінції².

Сподівання польської шляхти на вирішення «українського питання» за допомогою шведського короля знайшло відображення в інструкції послам коронних військ, які прибули на переговори зі шведами: «Провінції, які у ході війни відірвані, як то воєводства Руське, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське та землі ВКЛ, щоб король його милість як найперше повернув»³. Про це йшлося і в Кейданському трактаті, укладеному з шведами частиною литовської верхівки 18 серпня 1655 р. і який передбачав входження Литви як автономної провінції до складу Швеції⁴.

Саме в цей критичний для Речі Посполитої момент розпочався похід українсько-московських військ у Західну Україну, основними подіями якого стали облога Львова у вересні та здобуття в жовтні 1655 р. Любліна. Перебіг та результати цієї військової кампанії всебічно проаналізовані в роботах М. Грушевського та польського дослідника Ф. Яворського, а також сучасних українських вчених В. Горобця, В. Смоля та В. Степанкова⁵. У сенсі ж даного дослідження доцільно звернути увагу на причини виникнення суперечностей між Б. Хмельницьким та московськими воєводами, які, зокрема, призвели до відмови гетьмана здобувати Львів (за висловом А. Перналя, «...Хмельницький будь-якою

---

¹ Семененко А. В. Взгляды современников и историков на проблему «Шведского Потопа»// Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филлюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 280

² Kubala L. Wojny duńskie.. S. 76.

³ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S. 169.

⁴ Codello A. Wydarzenia wojenne. S. 49; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T. 1. S. 244; Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. С. 55.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1113-1126; Jaworski F. Obrona Lwowa, 1655 r.: wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę oblężenia miasta przez moskali i kozaków. Lwów : Nakładem gminy król. stól. m. Lwowa, 1905. 45 s.; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації... С. 97-105; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 192-193.

ціною намагався не здобути» місто¹), мешканці якого відбулися викупом. Формальним чинником, який нібито змусив гетьмана до вказаних дій було вторгнення в Україну татарської орди. Проте справжні причини лежали в площині московсько-українських взаємин та тісно пов'язувалися з імперськими амбіціями московського керівництва, яке прагнуло українські землі та міста здобути в ході кампанії, безпосередньо підпорядкувати владі царя. На визначальний вплив різниці позицій союзників (керівництва Війська Запорозького та Московської держави) звертає увагу В. Степанков². Водночас, на думку В. Горобця, попри існування татарської загрози та наростання конфлікту між українським гетьманом та московськими воєводами, головну роль зіграла вимога шведського короля, який вважав недоцільним поширення влади Б. Хмельницького на західноукраїнський регіон³. Фактично перебіг і трагічні наслідки кампаній літа 1654 – зими 1655 рр. засвідчили хибність угоди з Москвою та вже тоді змусили українського гетьмана переглянути характер відносин з нею⁴. Під час західного походу 1655 р. стали очевидними розбіжності між московським та українським керівництвом. Хмельницький, прагнучи поширити юрисдикцію Війська Запорозького на всі етнічні українські землі, виказував невдоволення практикою приведення здобутих під час походу міст до присяги царю. Про це, зокрема, він писав в інструкції абату Данилу, якого направив в якості посла до шведського короля в жовтні 1655 р. Стосовно причин зняття облоги Кам'янця, Львова та інших міст, зазначав, що це було зумовлено його бажанням не допустити «...в фортеці московських гарнізонів, до чого прагнули московитяни, бо ми бажаємо, щоб ця сторона й прохід залишалися вільними від московитян»⁵. Гетьман намагався в повній мірі використати і московську, і шведську агресію проти Польщі. З одного боку організація спільного з московським військом походу на Західне Поділля та Галичину мав суттєво підкріпити царський наступ в Литві й означити перспективи загальної поразки Варшави. Водночас, перебуваючи під Люблінном та погрожуючи подальшим наступом, гетьман закликав польську шляхту та магнатурію присягнути шведському королеві та «обрати його за

---

¹ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 158.

² Степанков В. С. Львівські облоги 1648, 1655, 1672 // Енциклопедія історії України : у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С 369.

³ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 255; Його ж. Західний похід українського та російського військ 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. С. 291

⁴ Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу» С. 129.

⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе (далі – Архив ЮЗР). Киев : Тип. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. Ч.ІІІ, т. VI. С. 89-90.

пана»¹. Фактично, діючи в інтересах Української держави, він ладен був сприяти потенційному супернику Москви.

Ще більше наявність кризи в українсько-московських відносинах засвідчили озернянські події, коли по завершенні західного походу 1655 р. в районі Озерної військо Богдана Хмельницького та московські полки В. Бутурліна зіткнулися з кримською Ордою. Наслідком бойових дій та тривалих переговорів стало укладення 22 листопада 1655 р. українсько-кримської угоди про відновлення військово-політичного союзу. Досить ґрунтовне дослідження передумов, ходу та наслідків цих подій здійснено В. Горобцем². Саме відновлення (формальне, чи ні) союзних відносин між Кримом та Військом Запорозьким жодним чином не відповідало інтересам Москви, тим паче прийнятий на вимогу кримської сторони пункт про спрямування спільних зусиль на повернення польського трону Яну Казімежу (на думку Горобця, це був тактичний крок гетьмана, продиктований оцінкою тогочасної міжнародної ситуації³). Більш важливим бачиться питання стосовно зобов'язання Б. Хмельницького розірвати союз з Москвою і навіть видати хану всіх московитів, які на той час перебували при гетьманові⁴. Про це, зокрема, повідомляв королю й сам хан⁵. Хоча стосовно цього відсутні достовірні джерела (на думку Я. Федорука, відомості про те, що хан повернув козаків на службу Яну Казімежу, були дуже перебільшеними і популяризувалися в самій Речі Посполитій⁶), незаперечним і важливим є сам факт обговорення даного питання⁷. Останнє свідчило про існування кризи в українсько-московських стосунках, хоча й Хмельницький у цей час не бажав розриву з Москвою.

Отже, «українське питання», яке наприкінці 1653 – в першій половині 1654 р. гостро постало у відносинах Речі Посполитої та Московської держави фактично спровокувало московсько-польську війну, продовжувало відігравати важливу роль на першому її етапі, який тривав з травня 1654 по листопад 1655 р. По-перше, дія українського фактора визначалася участю чисельного козацького корпусу під керівництвом Івана Золотаренка у білоруській кампанії мос-

---

¹ Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismow zebrał X. Sadok Barącz Dominikan. Lwów : W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. S. 67.

² Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 257-267.

³ Там само. С. 264.

⁴ Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського... С. 107.

⁵ Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. С. 375; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна.. С. 159.

⁶ Федорук Я. О. "Mercurius Politicus" про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. The World of the Orient. В. 2-3. Київ, 2016. С. 120.

⁷ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною... С. 265.

ковських військ. По-друге, проти України були зосереджені основні сили коронного війська та союзних полякам татар, що унеможливило їх участь у війні з московськими силами на литовсько-білоруському театрі й значною мірою визначило успіхи царя в литовських кампаніях 1654 та 1655 рр. По-третє, «українське питання», зокрема, сподівання значної частини польської та литовської шляхти на його вирішення за допомогою Швеції, стали одним з вагомих чинників успіхів шведів у війні проти Речі Посполитої. Насамкінець, уже в цей початковий період війни, невдовзі після укладення українсько-московського договору 1654 р. між Чигирином та Москвою окреслюються суттєві протиріччя, породжені різним баченням подальших шляхів розвитку двосторонніх відносин. Насамперед, це зумовлювалося бажанням московського керівництва посилити свої державницькі позиції в Україні за рахунок обмеження прерогатив гетьманату. Водночас, якщо в Москві прагнули максимально скористатися міліарним потенціалом України для того, щоб завдати вирішальних ударів по Речі Посполитій та знищити її як конкурента у боротьбі за домінування в регіоні Східної Європи, то перед Варшавою стояло головне завдання: за будь яку ціну (політичними чи воєнними методами) розірвати українсько-московський союз та повернути Військо Запорозьке під владу польського короля.

РОЗДІЛ 2. ВІЛЬНО 1656 Р. : ПОСТАНОВКА ТА МІСЦЕ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ДІАЛОЗІ

2.1. Боротьба навколо вирішення «українського питання» в ході віленських переговорів 1656 р

Ідея замирення Речі Посполитої Московської держави належала австрійському імператору Фердинанду III., який ще напередодні війни офіційно виступив з пропозицією свого посередництва у мирному вирішенні польсько-московського конфлікту. Я. Федорук звертає увагу на те, що Австрія після завершення Тридцятилітньої війни потребувала часу для поновлення своєї військової могутності, проте й відмовитися від нагоди впливати на політичні процеси в Центрально-Східній Європі не могла. У Відні розуміли, що їх пасивність сприятиме посиленню в регіоні впливу головних суперників – Франції та Швеції¹. Останній сценарій ставав реальністю за умови поразки Варшави. Окрім того власне наближення Московської держави до східного кордону Австрії створювало для неї реальну загрозу.

У лютому 1655 р. імператор з мирними ініціативами звертався до царя, однак тоді їх було відхилено². Переможна кампанія 1654 р. в Білорусі породжувала в московського керівництва плани значно ширших завоювань в Балтійському регіоні. Будучи переконаними в неспроможності польсько-литовських сил чинити суттєвий опір, там ставилося завдання ще до можливих переговорів суттєво зміцнити свої позиції, що мало б створити умови для реалізації в ході переговорного процесу (де можна було б говорити з позиції сильнішого) стратегічних завдань, що стояли перед Москвою в сенсі її європейської політики.

Миротворчі ініціативи австрійський двір спрямовує також і в бік Варшави. Так, про хід переговорів з московськими послами були докладно проінформовані резидент Речі Посполитої у Відні Д. Вісконті та посланець польського короля абат Александр Денгоф. З'ясувати позицію польського двору стосовно можливих переговорів з Москвою 25 листопада 1654 р. було наказано австрійському резиденту у Варшаві І. Фрагштейну, який мав у ненав'язливій формі передати королю ідею замирення з Москвою за посередництва Австрії³. Однак після тривалого обговорення сенатською радою за присутності короля імператорські пропозиції були відхилені. Як вказував канцлер С. Корицінській,

¹ Федорук Я. О. Віленський договір . С. 59-60.

² Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 153.

³ Там же. С. 153; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 34; Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648-1657) // Матеріали до історії української козаччини. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. XII. С. 334-335.

слід було дотримуватися угоди з Кримом, яка унеможлиблювала будь-які сепаратні переговори з Москвою¹. Окрім цього представники польської магнатерії вважали переговори безперспективними. Як зазначалося в постанові, московський цар Алексій Михайлович не захоче поступитися тими литовськими землями, які він захопив в ході військової кампанії 1654 р. У той же час Річ Посполита, на думку сенаторів, не мала міцних позицій, особливо в Київському і Чернігівському воєводствах, аби вести рівноправні переговори².

Остання теза вказує на значимість власне українського фактору в ході польсько-московських протистояння, що розуміли у середовищі польської верхівки. Там вважали, що шлях до переговорів з Москвою має лежати через вирішення «українського питання» і що лише відновлення польської влади в козацькій Україні створить сприятливі передумови для переговорів з Москвою.

З наростанням небезпеки шведсько-польської війни, яка вже почала відчуватися навесні 1655 р., у Варшаві змінюють ставлення до перспектив замирення з Москвою. Уже в березні питання переговорів та посередництва Австрії обговорювалося на сенатській раді, а 7 квітня королівський резидент у Відні Д. Вісконті передав цісареві звернення сенаторів з проханням направити в Москву посольство (таємне), яке б обговорило там питання перемир'я³.

Звичайно у Варшаві мали рахуватися з позицією Криму. Резидент курфюрста бранденбурзького у Варшаві тоді писав: «Хотіли б (польський уряд – В. Г.) з москалями трактувати і готові піти на значні поступки, проте на перешкоді стоїть союз з татарами, який забороняє Польщі вступати в будь-які переговори з Москвою без згоди хана»⁴. Тому, відповідаючи на імператорські пропозиції та даючи «зелене світло» початку підготовки польсько-московських мирних переговорів, у Варшаві намагалися представити це як виключно ініціативу Відня, що не викликало б недовіри з боку Москви, а також дало б змогу уникнути неприємностей у сосунках з Бахчисараєм⁵.

---

¹ Памятники. Т. III. С. 209-212; Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648-1657). // Матеріали до історії української козаччини. Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львов, 1911. С. 338; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 154; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 34; Walewski A. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...* Т. I. S. 36-43.

² Кордуба М. Акти до Хмельниччини ..С. 344; Федорук Я. Переговори... С. 798; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 34.

³ Памятники. Т. III. С. 209-212; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 154; Walewski A. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej...* Т. I. S. 36-43.

⁴ Kubala L. *Wojna szwecka...* S. 49.

⁵ Там же; Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 155; Федорук Я. Переговори... С. 800.

Фердинанд III дав позитивну відповідь стосовно свого посередництва¹ і вже навесні 1655 р. австрійським урядом було підготовлене посольство до Москви в складі Алегретто Алегретті та Теодора Лорбаха, яке мало, запропонувати посередництво імператора, визначити місце та час проведення польсько-московських переговорів².

У Варшаві, водночас, розуміли, що ситуація для проведення мирних переговорів з Москвою є вкрай несприятливою. Польща була явно слабка, щоб диктувати свої умови. За таких обставин, як доволі перспективну у Варшаві розглядали можливість переговорів з Військом Запорозьким. Розрив українсько-московського союзу суттєво змінив би співвідношення сил між супротивниками на користь Польщі. У такому разі можна було сподіватися на створення бажаної коаліції Польща-Україна-Крим, яка могла б вирішити будь-які завдання у війні проти Москви. Проте, у цьому випадку слід було йти на максимальні поступки українській стороні (зрівняння в правах католицької та православної церков, ліквідацію унії, визнання української державності та тих соціально-економічних змін, що відбулися в козацькій Україні), а також будувати цілком нові стосунки з українцями, які могли взагалі призвести до необхідності визнання юрисдикції Війська Запорозького на всіх етнічних українських землях. Однак, польська верхівка у відносинах з Україною продовжувала жити категоріями першої половини XVII ст., коли українська проблема розглядалася в якості, насамперед, козацької. Відтак даліше ніж гарантування нових прав та свобод українському козацтву, аж до визнання його станом рівним шляхті, збільшення реєстру, визнання автономії козацького краю (як то визначалося в Зборівському договорі) тощо, у Варшаві йти не могли.

Однак, українську сторону на середину 50-х рр. XVII ст. такі можливі польські поступки уже не влаштовували, а також вирішення «українського питання» без розв'язання проблем з Москвою було неможливим, і навпаки. Відтак, український фактор займав важливе місце в тогочасних польсько-московських стосунках, зокрема мав безпосередній вплив на розвиток переговорного процесу.

У сенсі підготовки умов майбутніх переговорів з Москвою королівський двір і шляхетські кола активізують спроби умиротворити козацтво і якщо й не створити польсько-український альянс проти Москви, то хоча б домоглися, щоб

---

¹ Федорук Я. Переговори... С. 800.

²Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 234; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 34.

козацька Україна зайняла нейтральну позицію. Слід погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, що в цей час спостерігалася «... різка зміна тактики Речі Посполитої – від військової агресії до дипломатичних інтриг», коли домінуючим стає прагнення поляків або укласти мир з козаками, або шукати порозуміння з Москвою на максимально вигідних для себе умовах¹.

За два тижні до згадуваного уже травневого 1655 р. сейму король задля замирення надіслав в Україну листа, якого мали оголошувати в церквах та на ярмарках. Він звертався до старшини й черні (оминаючи гетьмана (!)) й закликав їх опам'ятатися та відступити від царя, який несе лише «...вічну неволю, тиранство і мучительство московське», висловлював готовність забути усі попередні провини та гарантувати дотримання прав козацтва., обіцяв в разі покори «...всіх вас лицарських людей до вільностей і чину шляхетського допустити». Посполитим же обіцялося встановлення максимально легких податків, а також «...навіки вчинити вільними» й визнати за ними право на шинкування та вільне виробництво пива й горілки. Король обіцяв ці права узаконити відповідною конституцією². Звичайно, можна розцінити такі слова короля як пусті обіцянки, зважаючи, що для їх реалізації замало однієї монаршої волі, а необхідні відповідні сеймові постанови³. А прийняття таких, за умов категорично різного бачення шляхів вирішення «українського питання» в середовищі шляхти, було практично неможливим. Однак, в якості певного засобу впливу на свідомість, насамперед, частини українського населення, в польському керівництві подібні універсали та звернення (як з боку короля, так і окремих урядовців та магнатів) розглядалися.

Цей королівський лист викликав занепокоєння в шляхетських колах, що відразу проявилось під час сейму. Вкрай гостро були сприйняті обіцянки стосовно українських селян та міщанства (зокрема, щодо дозволу на вільне виробництво та продаж меду та горілки), а також щодо вільного перебування козаків в шляхетських маєтках⁴. Відтак, сейм вирішив справу польсько-українського замирення взяти в свої руки. Наприкінці червня групою магнатів, серед яких були Я. Радзівілл, С. Корицінській, П. Сапега, Б. Лещинській та ін. було запропоновано свій проект угоди⁵. Для переговорів з керівництвом Війська Запорозького

---

¹ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 153.

² ЛНБ. ВР. Ф. 5. Спр. Осолінських № 189/11. Арк. 749; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу». С. 142; АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. Ф. Елеонського и К⁰, 1889. Т.14. С. 624; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1091-1092; Kubala L. Wojna szwedzka... S. 50; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 147.

³ Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої... С. 109.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1093.

⁵ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 156

було сформовано делегацію з представників обох палат, яку очолив Януш Радзівілл. Туди також увійшли воєвода берестейський Максим Березівський, Юрій Немирич та Станіслав Казімеж Беневській. Комісарами на переговори визначені Тишкевіч та Березівській¹.

Комісією були вироблені пропозиції щодо умов замирення, які якщо й не повертали польсько-українські стосунки до часів «золотого спокою», то цілком відповідали формату Білоцерківської чи Зборівської угод. Йшлося про можливість відновлення прав православної релігії (однак без порушення прерогатив католицької церкви та без скасування унії); гарантування всіх козацьких вольностей та привілеїв, які можна було б навіть включити до збірки законів Речі Посполитої «*Volumina legum*». А 6 тис. осіб з числа козаків, яких вони мають самі обрати, навіть пропонувалося допустити до шляхетського стану. Передбачалося формування козацького реєстру згідно Білоцерківського або Зборівського договору. Однак, козаки мали проживати лише в королівщинах та староствах Київського воєводства. Пропонувалося надання київському митрополиту місця в сенаті, яке він мав посідати після католицьких біскупів. При цьому обумовлювалося, що надання митрополичого уряду є виключним правом короля. Український гетьман, який мав отримати водночас посаду воєводи також мав займати місце в сенаті «при воєводах». Призначення гетьмана визначалося правом короля. У крайньому випадку козаки могли обрати чотирьох претендентів, з яких потім король мав призначити гетьмана. Гарантами дотримання угоди могли виступити семигородський князь та кримський хан. Безпосередньо слідкувати за виконанням даних пунктів мали постійні комісари від Речі Посполитої та від Війська Запорозького. Ця комісія має засідати від сейму до сейму в Києві й займатися розглядом скарг та претензій в особистих та маєткових справах. Однією з головних умов було те, що відразу після замирення між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким, останнє має розірвати союз з Московією. Гетьман мав відразу випроводити московських воєвод зі своїх міст (хоча на той час такий знаходився лише в Києві) і дозволити охочим козакам іти з коронними військами і татарами на війну з Московією. Військо Запорозьке мало безперешкодно пропустити через свою територію польські і кримські війська².

Як зазначав М. Грушевський, дані пропозиції відображали те, «що магнатська і шляхетська Польща вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демагогічних заходів короля – в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни – шведської...

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1093.

² Czart. Rkps. 402/IV. S. 51-59; *Volumina Legum*. T. IV. S. 230-231; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1093-1095; Kubala L. *Wojna moskiewska...* S. 295-298; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна..С. 148-149.

сей замисел був дуже серйозний і по своєму радикальний; коли б його вдалося перевести в життя, він міг би мати в нім чималі наслідки»¹.

Однак на середину 1655 р. перспективи реалізації даного польського проєкту виявилися примарними. Для Чигирин компроміс у вигляді відмови від планів звільнення всіх українських земель з-під польського панування, повернення до умов співіснування з Коронаю зразку 1648, чи навіть 1649 р. був неприйнятним. Водночас на 1655 р. ще вочевидь не дискредитувала себе в якості союзника Московська держава (цілком обґрунтованими видаються міркування, висловлені в сучасній історіографії, що статус козацької України, запропонований Варшавою, значно поступався тому, який передбачала угода з Москвою від 1654 р.²) і Хмельницький все ще сподівався на активізацію спільних дій проти Польщі.

Повертаючись до підготовки польсько-московських мирних переговорів, слід відзначити, що вона відбувалася під значним впливом литовської верхівки, яка виявилася вкрай зацікавленою в припиненні військових дій, що найбільше завдавали збитків саме ВКЛ. Вони переважно виступали активними прихильниками результативного переговорного процесу з Москвою та доволі обережно ставилися до перспектив замирення з Військом Запорозьким, остерігаючись, що це може призвести до загострення стосунків з Москвою та негативно позначитися на перспективах досягнення польсько-московського миру. Відтак, не дивно, що згадувана сеймова комісія (до складу якої входило багато представників ВКЛ) виступала за максимальне звуження бази можливих компромісів стосовно козацької України, що врешті робило їх неприйнятними для Чигириня.

Отже, якщо офіційна Варшава у справі замирення з Москвою прагнула діяти через австрійських посередників, то в Литві вирішили безпосередньо «достукатися» до московського керівництва. При цьому там поспішали з огляду на небезпеку здобуття московськими військами Вільна. Так, 25 липня 1655 р. московським воєводам надходить лист від віленського єпископа Єжи Тишкевіча та послання, підписане рядом високопоставлених представників литовського війська. У тому й іншому було прохання припинити військові дії та встановити перемир'я до часу, коли за цісарського посередництва розпочнуться польсько-московські переговори³.

Звичайно, в умовах значної переваги в силах (саме тоді значно переважаючим московським силам під Вільно протистояла здеморалізована литовська

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 1096.

² Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна.. С. 150; Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України... С. 109.

³ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 9-17.

армія¹) московське керівництво не бажало жодних розмов про перемир'я. У царській грамоті до воєвод з роздратуванням констатувалося, що дані листи викликали «подив та сміх», що біскупу й гетьманам не слід було писати боярам, чого «ніколи не бувало в Короні Польській», а необхідно було звертатися безпосередньо до царя, щоб «...їм бути під нашою, царської величності, високою рукою в нашому, государевому, милостивому жалуванні»².

Одним з основних складників тогочасної московської політики в Литві стало намагання примусити якомога більшу частину литовської шляхти та магнатерії присягнути на вірність царю та визнати своє підданство. Це розглядалося як важливий

елемент включення литовських територій до царських володінь, а пізніше використовувалося як аргумент у переговорах з польською стороною³. Так, уже 30 серпня в табір у Кейданах до литовських гетьманів прибув царський гонець Василій Ліхарєв з пропозицією прийняти підданство царя⁴. У листі, привезеному ним, зазначалося, що в разі згоди литовські вельможі будуть наділені царським «...жалуванням більше королівського вдвічі і втричі». А в розмові з Радзівіллом Ліхарєв говорив: «Коли ти бажаєш бути віленським воєводою, і ти пошукай государеві милості до себе і будь в підданстві царської величності у государя нашого. І государ тебе пожалує, учинить тебе великим гетьманом Великого князівства Литовського, віленським воєводою, а також пожалує тебе государ всіма твоїми маєтностями. А зверх того пожалує тебе государ своїм великим царським жалуванням, не лише гетьманством, і високою своєю царською милістю...»⁵.

8 вересня 1655 р. разом з Ліхарєвим до московського табору з грамотою до воєводи Я. Черкаського та проханням про припинення військових дій й укладення миру з королем відбули посланці литовських гетьманів: староста росенський Станіслав Вінцент Орда та довірена людина В. Госєвського хорунжий його панцерної хоругви Стефан Францишек Медекша⁶. У Москві вирішили продемонструвати свою ласку до литовців, щоб схилити на свій бік. Посланців було наділено жалуванням, а гетьманам передали листи з пропозиціями перейти на царську службу, підкріплені щедрими подарунками⁷.

---

¹ Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні... С. 145.

² Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 15, 20.

³ Прудовский П. И. Притязания московского правительства... С. 257.

⁴ Medeksza S. F. Księga Pamiętnicza... S. 15.

⁵ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия. С. 23-25.

⁶ Там же. С. 34; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. С. 129.; Medeksza S. F. Księga Pamiętnicza... S. 16-17.

⁷ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 35-36.

Вражені царською щедрістю посланці засвідчили готовність служити царю і, своєю чергою, радили надіслати грамоти «з милостивим словом» жмудському старості Єжи Глебовічу, що приведе до підпорядкування всього Жмудського старства, яке «багатолюдне й багате»¹.

Ініціатива започаткування мирних переговорів також виходила і від ще одного впливового представника литовської верхівки – Павла Сапєги. На початку вересня 1655 р. з ним зустрічався царський посланець Фьодор Ртіщєв. Уже тоді Сапєга, піднімаючи чашу, «...про великого государя, про його царської величності здоров'я і про королівське вкупі», наголошував на необхідності укладення московсько-польського миру, вбачаючи в ньому єдиний порятунок Литви². А 30 листопада 1655 р. у Смоленськ, де тоді перебував цар Алексеї Михайлович, ним було направлено гінця Ян Ладовіцкоґо (Глядовіцкоґо) з грамотою, в якій містилося прохання про припинення війни і проект статей перемир'я³. Свої підписи під даним документом окрім Сапєги (цікаво, що він називався литовським гетьманом і титулував короля як володаря Білої Росії, що викликало вкрай гостру реакцію з боку московських урядовців⁴) поставили новгородський воевода П.-К. Вяжевіч, брестський М. Березівській та мстиславський Горській, а також маршалок великий ВКЛ К. Завіша⁵, що вказує на те, що дані пропозиції відображали загальну позицію литовської верхівки⁶. Грамота містила прохання про припинення московського наступу в Литві та початок переговорів про умови перемир'я. Також вимагалось, щоб ще до початку посольського з'їзду литовській шляхті було дозволено повернутися до своїх маєтків, що знаходилися на зайнятій московськими військами території⁷.

Пропозицію розпочати переговори про перемир'я в Москві зустріли іронічно. З одного боку, у московських бояр викликало невдоволення те, що в грамоті не було навіть натяку на бажання литовців прийняти царське підданство (не проминули вказати литовцям, що «...дарував Бог його царській величності всю Білу Русь, и стольний город Вільно, і інших багато воеводств, городи і міста Великого князівства Литовського.... царська величність учинився на всій Білій

---

¹ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 39-40.

² Там же.

³ Wójsik Z. Dyplomacja polska... S. 204-205; Федорук Я. Віленський договір... С. 195.

⁴ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 129.

⁵ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 64-65.

⁶ Федорук Я. Переговори... С. 812.

⁷ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 70.

Росії, і на Великому князівстві Литовському, а також на Волині і Поділлі великим государем»¹, з іншого, ставлення московського керівництва визначалося загальним катастрофічним становищем Речі Посполитої, яка, на його думку, «перестала існувати як самостійна держава»².

Слід відзначити, що найбільш промосковську позицію зайняла дрібна литовська шляхта, яка особливо страждала від московської окупації. У жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковіча шляхтич Павел Роля, який представив пункти, на основі яких литовська шляхта готова була прийняти підданство московського царя. Вони стосувалися захисту прав католиків та католицької церкви в Литві, зрівняння в правах литовського населення і «народу Московського», дозволу скликати сеймові з'їзди литовської шляхти та мати своє представництво в боярській думі. Йшлося також про повернення литовцям захоплених московськими військами маєтків та гарантії, що шляхетське ополчення не буде використовуватися далеко за межами Литви. У сенсі нашого дослідження важливим видається те, що серед пунктів містилося прохання, «...щоб як панство наше Велике князівство Литовське, також краї, що здавна до нього належали, а неправомірно через чини польські від князівства Литовського відлучені, як Україна, Поділля і Волинь та інші, в єдине панство з'єднані нероздільно були. А потім з державою його царської милості вірною унією в єдності перебували, як були перед тим з Короною Польською, так щоб той народ наш с народом московським у всьому зрівняний був»³. Таким чином литовська шляхта, користуючись з ситуації, ставила питання про повернення до складу ВКЛ українських земель, втрачених Литвою (переданих до складу Корони Польської) під час Люблінського сейму 1569 р. Це розглядалося як одна з умов нового союзу (унії) уже з Московською державою.

Відповідь московської сторони виявилася доволі несподіваною. Вона, на перший погляд, свідчила про незгоду царського уряду таким чином вирішити «українське питання». У самому тексті цитованого документу на полях значилося: «Унії бути по Березу (р. Березина, лінія розмежування між землями ВКЛ, які перебували під московською окупацією і тими, що залишалися під контролем литовського керівництва – В. Г.)», тобто лише на литовських землях⁴. Тут, очевидно, мало місце звичайне нерозуміння змісту терміну «унія», який трактували в чисто релігійному сенсі. Це зрозуміли і самі литовці. Тому, під час наступних переговорів, коли бояри вкотре наголосили, що «...унії не бути», литовські послы змушені були пояснювати, що «... то де слово, що унія, не до віри,

¹ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 70.

² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи... С. 44.

³ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 89.

⁴ Там же. С. 70, 86, 90

але до об'єднання чи до з'єднання народів». Відтак, коли литовці пояснили значення вживаного ними терміну та взагалі вилучили його, замінивши проханням, щоб ВКЛ «...та краї, що до нього належать...в одну державу нероздільно в з'єднанні перебували», відповідь уже не була настільки категоричною: «По тій статті царської величності милостивий указ і воля будуть пізніше»¹.

Даний епізод демонструє важливі тенденції, які й надалі чітко проявлялися в московсько-польських стосунках і безпосередньо торкалися «українського питання». По-перше, між сторонами окреслилася практика вирішення взаємних питань за рахунок українських земель. По-друге, Москва лише за рік після укладення договору з Військом Запорозьким уже готова була вести дискусію про Україну, не відкидаючи можливість компромісу. Уже невдовзі ці тенденції проявилися під час переговорів 1656 р.

Хоча й не так інтенсивно, як в Литві, ідеї польсько-московського примирення дедалі більше поширювалися в середовищі верхівки Корони Польської. Там мир з Московією розцінювали як необхідну умову порятунку держави, а також як засіб недопущення створення московсько-шведського альянсу. Як писав Ян Лещинській, «...дуже нам потрібна ліга з Москвою – або для війни, або для миру зі шведами»². В іншому листі він зазначав: «... московський мир мав би в часі передувати шведському, бо за собою обов'язково тягне або мир зі шведами, або руйну шведів. Проте мир зі шведами не веде за собою примирення з Москвою, котра нам і без шведів була сильною в союзі з козаками»³. Остання фраза демонструє значимість для Москви союзу з козацькою Україною, який створював для неї військову перевагу над Польщею. Фактично, на думку Лещинського, мир з Московією визначав майбутнє Речі Посполитої, її існування як єдиної держави. Пізніше він писав: «... якщо шведи і росіяни скоріше дійдуть згоди, нам прийде кінець. Москва Литву і Україну візьме, курфюрст – Великопольщу, шведи – Пруссію, Краків...»⁴.

Звичайно, були й ті, що доволі скептично ставилися до перспектив польсько-московського договору. Насамперед, це коронний канцлер Стефан Корицінській, який вважав, що вирішення «українського питання» знаходиться в площині переговорів безпосередньо з керівництвом Війська Запорозького. Був

---

¹ Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия... С. 94.

² Федорук Я. Переговори... С. 816.

³ Там само.

⁴ Czart. Rkps. 384/IV. S. 477; Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. S. 172.

переконали, що слід домагатися розпаду українсько-московського союзу, наслідком чого мало б стати суттєве послаблення Москви¹.

Однак, уже на початку 1656 р., коли значно погіршилося військово-політичне становище Речі Посполитої (успішні дії шведів, з одного боку, та московських військ – з іншого, невдачі переговорів з козаками, перспективи укладення шведсько-московсько-українського антипольського альянсу), Варшава бере курс на мирні переговори з Москвою. Водночас і в Москві починають проявляти зацікавленість у переговорах з Польщею. Це визначалося кількома чинниками. Насамперед, загрозою московським інтересам в балтійському регіоні з боку Швеції. Особливо царське керівництво непокоїла активізація шведсько-українських стосунків². Як відзначив М. Грушевський, «...ще не оформлена, але реальна» українсько-шведська угода, яка мала місце в серпні 1655 р. під Кам'янцем під час переговорів Хмельницького і шведського посла Торквата³. Її обговорювали у Москві з шведськими послами у березні 1656 р.⁴. На думку М. Нагельського, до переговорів з Варшавою Москву підштовхувала неспроможність воювати на два фронти (проти Речі Посполитої та Швеції), а також те, що саме вихід до Балтійського моря був пріоритетним в політиці царського уряду⁵. У Москві усвідомлювали ще одну загрозу, яка могла постати у результаті можливого замирення Варшави і Стокгольма. Воно могло призвести до утворення могутньої антимосковської коаліції⁶. Насамкінець, у Москві переговори з Річчю Посполитою розглядали в сенсі перспективи утворення нової великої держави як результату династичної унії Москви та Речі Посполитої⁷. Той факт, що московське посольство наприкінці серпня 1656 р. поставило це питання як обов'язкову умову вирішення московсько-польсько-литовських територіальних суперечок свідчить про зацікавленість цією справою ще до початку переговорів.

Отже австрійські мирні ініціативи лягли на благодатний ґрунт, коли і у Варшаві, і у Москві виявили інтерес до взаємного замирення. Відтак, коли 27 грудня цісарські послы зустрілися з боярами, то отримали чітку відповідь, що цар приймає «доброхотну пораду» цісаря і погоджується на мир з Польщею⁸.

---

¹ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668 / Zebrała I opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. T. I (1648-1660). Wrocław-Warszawa: "Volumen", 1989. S. 167.

² Nagielski M. Rywalizacja Polsko-rosyjska... S. 104

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1108

⁴ РГАДА. Ф.96. Оп.1. 1656. Д. 3. Л. 242-245.

⁵ Nagielski M. Rywalizacja Polsko-rosyjska... С. 104-105.

⁶ Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 58.

⁷ Kubala L. Wojna brandenburska... S. 28.

⁸ Соловьев С. М. История России. Т.9-10. С. 626; Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 34.

Під час розмов бояр з австрійськими послами торкнулися й української тематики. Австрійці застерегли московських керівників, щоб ті уважно поставилися до дій Хмельницького, який, за їхніми даними, прагне піддатися шведам. Гадається, у Відні, будучи зацікавленими в позитивному результаті польсько-московських переговорів та зважаючи на можливу негативну реакцію Чигирин на мир між Москвою та Річчю Посполитою, намагалися відразу нейтралізувати можливі спроби гетьмана зірвати переговорний процес.

Водночас у самій Польщі тривала підготовка до майбутніх переговорів. На початку січня 1656 р. у Кросно відбулася чергова нарада Яна Казімежа з сенаторами, де було обговорено ситуацію в країні у зв'язку з шведською окупацією та вироблено подальшу тактику стосовно Москви, зокрема, вирішено направити туди з дипломатичною місією оршанського маршалка Пьотра Галінського¹. Останній, прибувши до Москви 15 квітня 1656 р., представив проект угоди про перемир'я. Вимоги керівництва Речі Посполитої зводилися до необхідності повернення Москвою всіх захоплених територій. Зі свого боку, поляки погоджувалися повернути царю Смоленськ, Дорогобуж, Білу, а також Стародуб². Зміст польських вимог засвідчив, марність сподівань царського уряду, що Польща, знесилена та вкрай зацікавлена в перемир'ї, буде ладна йти на значні поступки, щоб лише досягти бажаного результату³.

29 квітня Галінській відбув з Москви. Унаслідок переговорів було досягнуто домовленість щодо організації польсько-московської посольської комісії у липні 1656 р. До того мали бути припинені воєнні дії, а поляки обіцяли не укладати миру з Швецією⁴. Я. Федорук наводить зміст царської трансакції, наданої королівському послу. Пропонувалося місцем переговорів обрати Вільно, а в якості посередника мала виступати Австрія. Сторони застерігалися від будь-яких угод зі шведами⁵. На час переговорів припинялися військові дії в Литві⁶.

А 4 травня 1656 р. уже до Польщі було направлено царського посла Фьодора Зикова, який і мав підтвердити згоду на переговори за посередництва ці-

---

¹ Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны. С. 36.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 86. Л. 137 зв.-138; Czart. Rkps 2103/IV. S. 134-143; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 130; Федорук Я. Віленський договір. С. 234; його ж. Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 р. С. 985-1017.

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 79-80.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 86. Л. 127; Czart. Rkps 2103/IV. S. 134-143; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. С. 130.

⁵ Федорук Я. Переговори.... С. 814.

⁶ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 405.

саря. Зиков також отримав завдання по дорозі відвідати гетьмана Б. Хмельницького й вручити тому царську грамоту з повідомленням про майбутні переговори з поляками¹.

Звичайно, інформація про спроби московсько-польського примирення не могла не викликати занепокоєння у Чигирині. Плани укладення миру суперечили інтересам керівництва Війська Запорозького, яке в якості головного ставило завдання продовження війни проти Польщі з метою звільнення всіх українських земель. Крім того, як на те звертає увагу Ш. Гебеї, у зв'язку з польсько-московськими переговорами поставало ряд питань, які, зокрема, стосувалися саме України. Якою буде доля Війська Запорозького? Чи не віддадуть Україну Польщі? Чи залишаться в силі рішення 1654 р.? Чи змушена буде Україна вести боротьбу одночасно і з Польщею, і з Москвою?² Відтак, у Москві намагалися заспокоїти гетьмана, завіривши, що царські послы будуть неухильно відстоювати інтереси України.

Невдовзі до Чигирина прибув стольник Василій Кікін, який уже привіз офіційну грамоту про початок підготовки переговорів з Польщею, склад московського посольства. Гетьману рекомендувалося відписати царю на предмет того, «...як між нашими, царської величності, черкаськими і польськими містами і між якими містами, місцями і урочищами рубіж учинити». Для врахування позиції українського уряду під час переговорів Хмельницький мав надіслати свої пункти. При цьому цар обіцяв, що в разі відмови поляків виконувати вимоги Війська Запорозького, ніяких домовленостей не буде³.

Попри вкрай негативне ставлення до самого факту переговорів (не вірячи у щирість поляків, український гетьман закликав царя не довіряти їм, звертав увагу на бажання короля укласти антимосковський союз з шведами, турками, татарами та Ракочі, якому була вже обіцяна польська корона⁴), Хмельницький все ж сформулював чіткі умови, на яких можливим було укладення миру з Польщею. У листі-відповіді від 22 червня 1656 р. гетьман наполягав, що кордон між Військом Запорозьким та Польщею слід встановити як це було «за споконвічних предків», щоб рубіж «по Віслу ріку був, аж до угорського кордону»⁵. Пізніше, на початку серпня 1656 р.) Б. Хмельницький повідомив про наміри надіслати своїх представників (великих і повноважних послів) на переговори й просив, щоб їм були надані відповідні мандати, «тим нашим послам на з'їзді любов

¹ ДБХ. С. 39; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 59.

² Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. С. 37.

³ Две неизвестные грамоты из переписки царя Алексея Михайловича с гетманом Богданом Хмельницким в 1656 г. // Славянский архив. 1958. С. 81-82.

⁴ ДБХ. С. 502; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1233.

⁵ Две неизвестные грамоты ... С. 83-86; ДБХ. С. 501-502.

показали». При цьому зазначав, що своїх посланців направляє спочатку до самого царя, «щоб указ від вашої царської величності взяли, як себе мають поводити на з'їзді»¹.

23 липня 1656 р. повноважні московські послы на чолі з ближнім боярином та намісником астраханським князем Нікітою Одоевським відбули на переговори². Їм було надано два царських накази – великий та таємний³. Перший містив виклад причин, які спонукали Алексея Михайловича до війни проти Польщі, а також попередні умови миру, які й мали бути представлені на початку переговорів. Слід відзначити, що серед причин війни окреме місце відводилося «українському питанню». Так, на можливе звинувачення поляків на адресу московського керівництва у підтримці козаків, які «збунтувалися, закликавши на допомогу спільного християнського ворога кримського хана, почали... державу їх (Річ Посполиту – В. Г.) розоряти», послы мали вказати, що причиною втручання московського царя в польсько-український конфлікт було переслідування поляками православної церкви та недотримання договорів з запорозькими козаками. Відтак, московська позиція мала бути представленою виключно як прагнення не допустити захоплення України «бусурманами» та захистити православне населення⁴.

Значне місце в наказі приділялося питанню вживання царських титулів. По-перше, послы мали вкотре наголосити, що саме невірне й образливе вживання титулів Алексея Михайловича є однією з причин справедливої з боку Росії війни, а по-друге, мали підкреслити, що усі царські титули відповідають існуючій політичній традиції та відображають реальні царські володіння, серед яких були новопридбані території ВКЛ, ряд польських міст, а також Мала й Біла Русь, Волинь та Поділля. При цьому наголошувалося, «...що Бог (царю – В. Г.) дав, і без його божої волі ніхто у нього, государя, того не відбере»⁵.

Звичайно, московське керівництво видавало бажане за дійсне, окреслюючи в титулах свої геополітичні апетити. Водночас вони яскраво демонстрували власне агресивність Москви, суть її загарбницької політики. Слід відзначити,

---

¹ ДБХ. С. 519; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. С. 182.

² РГАДА. Ф.79. Оп.1. Кн. 87. Л.1-1 об.

³ Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-росийских переговорах у дер. Немежа в 1656 г.: (Предыстория). Документы // Славяне и их соседи. Москва, 1991. Вып. 3. С. 163-167; Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. Москва : Памятники исторической мысли, 1998. С. 256-262.

⁴ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л. 45-63.

⁵ Там же. Л.101 об.-103 об.

що це розуміли в сусідніх королівських дворах. Зокрема, про це свідчить інструкція шведським послам до гетьмана Богдана Хмельницького, датована вереснем 1656 р. Зокрема, вони мали звернути увагу гетьмана на політику Москви, декларовані царські титули та місце України в реалізації планів Кремля. Наголошувалося, що «... даною війною великий князь (московський цар – В. Г.) підтверджує свої задуми, що виражаються в словах титулу – Волинь, Поділля, Біла Росія і багатьох інших земель на сході, заході і півночі спадкоємець від батьків та дідів, прагнучи таким шляхом пред'явити претензії на всі ці землі, які ніколи на належали до Великого князівства Московського: Володимир, Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ та Галич та багато інших, на які жоден з його предків не претендував»(!) Тут в інструкції говориться, що козаки самі можуть легко усвідомити, що буде з ними, якщо вони не стануть на заваді виконанню цих задумів. Посли мали звернути увагу, що московський цар включив до своїх титулів і їх власну землю і що Москва має намір позбавити козаків свободи якої не терплять ні поряд, ні в самих московських землях¹.

Ще різкішою була оцінка царської титулатури, дана кримськими урядовцями ще в 1654 р. Тоді, у відповідь на прагнення Москви утвердити нові царські титули («Божою милістю великого государя, царя и великого князя, Всієї Великої і Малої, і Білої Росії самодержця и багатьох держав і земель східних і західних, і північних отчича і дідича, і володаря...») калга Газі Герай заявив, що «...нібито, государ їх всім світом володіє. А на сході і на заході, і на півночі і крім них є багато держав. І такою де гордістю перед цим московські государі і батько його государя не писалися, тому що те слово видумане і Богу грубо сильно»². А хан Мехмет Герай вказував: «...де Москва, де схід, де захід? Між сходом і заходом хіба мало великих государів і держав? Слід було те знати і такі слова не писати, всієї вселеної отчичем і дідичем, і володарем пишеться, і так брехливо і аморально писати...»³. Далі «...у нас де царі не похваляються і похвали свої в жодну державу не пишуть. Наш де Іслам Герай цар близько 600 міст завоював і про це государю вашому похвали свої і в інші держави не писав»⁴.

У таємному наказі, який було надано послам 17 липня 1656 р. містилися чіткі інструкції стосовно умов на яких слід укласти мирний договір з поляками⁵. Як зазначає Б. Флоря, вони відображали максимум того, на що могло розраховувати московське керівництво, а також дозволяли «...з'ясувати реакцію на них

¹ Арзивь ЮЗР. Ч.ІІІ. Т.6. С. 160-161.

² Памятники. С. 130.

³ НБУ ІР. Ф.ІІ. Спр. 15425-15487. Арк. 61.

⁴ Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва : Наука, 1994. С. 25

⁵ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л.128-147; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 130-131.

іншої сторони і щоб була можливість від чого відступати в разі необхідності»¹. Насамперед, посли мали означити вимогу забезпечення прав православної церкви (саме її захист перед посяганнями та утисками з боку католиків та уніатів визначався основною причиною війни з Польщею), щоб «...православним церквам бути як раніше в православ'ї і владикам православним як раніше у всіх справах бути вільними»². Другою умовою, якої царські посли мали суворо дотримуватися, було, знову таки, визнання поляками всіх новопридбаних царських титулів³. Надалі акцент робився на територіальній проблемі. Посли мали відстоювати всі московські завоювання, «...ті всі міста затверджувати вічним миром і стояти і розмовляти про це міцно й вперто». У разі ж спротиву поляків, який би загрожував зривом переговорів, московським послам дозволялося погодитися на поділ ВКЛ по р. Березина⁴.

У статті 6 наказу йшлося про можливість обрання царя на польський престол з огляду на те, що «королівська величність за давністю років зістарився і спадкоємців по собі не має». На думку московського керівництва, саме такий варіант був би найкращим для збереження єдності Корони Польської та ВКЛ за умов, коли останнє «з божою допомогою під нашою царською величністю високою рукою утвердилося»⁵.

Наказ торкався й «українського питання». Зазначалося, що вічним миром має стати визначена територія Війська Запорозького (по р. Буг), куди польські війська не мають права вступати й чинити жодних ворожих дій проти тамтешніх міст. Мають бути пробачені всі провини гетьмана та козацтва. Як говорилося в наказі, «бути цій статті навіки непорушною»⁶. Цікавим є положення, яке містилося наприкінці наказу. Так, в разі, коли б польська сторона проявила впертість і не погоджувалася на укладення миру згідно запропонованих статей, для успішного завершення цієї «божої справи» посли мали запропонувати укласти мирний договір згідно «запасних статей» (!), які окремо були розроблені московським керівництвом і, очевидно, передбачали досягнення компромісу з низки питань⁷.

На думку Б. Флорі, московське керівництво намагалося продиктувати полякам «...надзвичайно жорсткі умови миру, які фактично означали б включення однієї частини Польсько-Литовської держави до складу Росії та підпорядкування іншої (з обранням Алексея Михайловича майбутнім польським королем)

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи... С. 95-96.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л.131-131 об.

³ Там же. Л.133-133 об.

⁴ Там же. Л.135-136.

⁵ Там же. Л.139 об.-140 об.

⁶ Там же. Л.142-142 об.

⁷ Там же. Л.147 об.

російському політичному впливові». Значною мірою позиція Москви була продиктована помилковою оцінкою становища Варшави, як вкрай складного та переконанням, що Польща перед лицем шведської загрози буде ладна йти на значні поступки Москві¹. Не можна не погодитися з висновком російського історика. При цьому варто звернути увагу на те, що утвердження царя на польському престолі розглядалося в якості одного з ключових моментів становлення Московської імперії, коли після зосередження влади і в Московській державі, і в Речі Посполитій (навіть за умови обмеженості королівських повноважень) в руках династії Романових, наступним кроком мало стати повне підпорядкування польсько-литовської держави Москві.

Польсько-литовську державу на переговорах представляли комісари: полицький воєвода Ян Казімеж Красінський, великий литовський маршалок та міньський та браславський староста Кшиштоф на Бакштах Завіша, віленський біскуп номінант Ян Довгялло Завіша, а також референдарій ВКЛ Кипріан Павел Бжостовській і грабовецький та коритницький староста (пізніше мазовецький воєвода) Станіслав Сарбієвській². Вони, як і їхні опоненти, отримали наказ, що визначав в якості головного територіальне питання, у вирішенні якого за основу бралися умови Полянського договору 1634 р. У разі супротиву московських послів, допускалася можливість незначних територіальних поступок (максимально Сіверщина, а також Смоленськ)³. Щодо козацької України, то власне сама постановка питання про визнання Полянського договору як ключової умови замирення, передбачала й відповідне визнання входження її до складу Речі Посполитої. У якості можливої поступки розглядалося надання амністії козакам, які брали участь у війні проти Польщі та відновлення дії Зборівського договору⁴. Крім цього пропонувалося обговорити можливість перебування українських козаків на військовій службі в однаковій мірі королю та царю⁵. Очевидно, таким чином поляки в обмін на визнання Москвою входження козацької України до складу Речі Посполитої, пропонували царському уряду (як майбутньому союзнику Варшави) можливість використовувати козацтво у війнах проти третіх країн.

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 81, 97.

² Czart. Rkps 386/ IV. S. 1-6; Darowski A. Trzydzieści lat traktatów... S. 355; Бростовский П. К. Дневник... С. 483; Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 206.

³ Czart. Rkps 386/ IV. S. 4.; Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655-60). T.I. S. 308-309; Федорук Я. Віленський договір... С. 330; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»... С. 132-133.

⁴ Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»... С. 133; Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 405.

⁵ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 184-185.

Звертає на себе увагу й пункт інструкції, в якому йдеться про те, що в разі, коли б позиція гетьмана Богдана Хмельницького та його представників (в разі якщо б вони були присутні на переговорах) стояла на перешкоді досягненню порозуміння з Москвою (зокрема, якщо б наполягали на врахування чинного українсько-московського договору 1654 р.), комісари мали б прикласти максимум зусиль для дискредитації українського гетьмана в очах московської сторони, зокрема, використовуючи факт його відносин з шведським королем¹. Цікавим видається той факт, що польська сторона передбачала можливість прибуття на переговори послів від Хмельницького й продумувала шляхи їх нейтралізації.

Аналізуючи зміст королівської інструкції, Я. Федорук дійшов висновку, що у Варшаві, вимагаючи повернення до статей Полянівського договору, не враховували реальне становище Речі Посполитої, на якому позначилися невдачі 1654-1655 рр. у війні проти Москви та наслідки шведської окупації. Фактично царю пропонувалося відмовитися від усіх своїх завоювань (більша частина ВКЛ) та політичних надбань (козацька Україна), що було на даному етапі нерéalним завданням².

Дійсно, Польща переживала один з найважчих періодів за все XVII ст. Фактично було втрачено значну частину українських земель, а всі спроби вирішити цю проблему силовими методами, чи дипломатичними зусиллями протягом 1654-1655 рр. завершилися невдачею. Унаслідок воєнних кампаній московських військ в Білорусії та Литві тамтешні землі опинилася під московською окупацією. А «Шведський Потоп» взагалі поставив під сумнів саме існування Речі Посполитої й призвів до еміграції короля. Шведську протекцію прийняв курфюрст бранденбурзький, який до того часу був лояльним ленником короля Яна Казімежа³. Становище Польщі погіршувалося гострою внутрішньою кризою, в якій переплелися протиріччя між польською й литовською верхівкою, королівським двором та магнатсько-шляхетськими колами, окремими угрупованнями в середовищі магнатерії, які зайняли прошведську, промосковську позиції, чи схилилися до союзу з семигородським князем Ракочі. Попри те, що здобутком польсько-литовського керівництва стало оформлення військово-політичного союзу з Кримом, відносини з Бахчисараєм не були безпроблемними. Ханат різко негативно ставився до будь-яких спроб Варшави порозумітися з Москвою, чим значно обмежував можливості польської дипломатії.

---

¹ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 405.

² Федорук Я. Віленський договір... С. 330.

³ Konopczynski W. Polska polityka balticka // Roczniki Historyczne. Poznań : Towarzystwo Miłośników Historii, 1927. R.3. S. 163.

Однак, уже на осінь 1655 – першу половину 1656 р. стали вимальовуватися й окремі позитивні тенденції. Так, 23 серпня 1655 р. більша частина литовського війська, не підтримавши Кейданську угоду, оголосила конфедерацію у Верзболові та присягнула на вірність Яну Казімежу¹. Прокоролівську позицію зайняв і воєвода вітебський, а пізніше й віленський Павел Сапега, якого було обрано великим литовськими гетьманом².

У відповідь на шведську окупацію почав поширюватися патріотичний національно-визвольний рух поляків³, який швидко охопив Великопольщу та поширився на малопольські землі⁴. Активні дії повстанців, а також погрози розправитися зі всіма зрадниками вплинули на позицію польської магнатерії і шляхти, яка зібравшись в Ополі також задекларувала вірність королю Яну Казімежу та оголосила про підготовку до боротьби проти шведів⁵.

Важливу роль у консолідації польських патріотичних сил перед лицем шведської агресії відіграла конфедерація в Тишовцях, у створенні якої 29 грудня 1655 р. вагомою була роль Стефана Чарнецького, який в листах до сенаторів та шляхти закликав до оборони краю і скликав всіх до Тишовець⁶. Під конфедерацією поставили свої підписи відомі польські магнати: гетьмани С. Потоцкій та С. Лянцкоронській, К. Тишкевіч, Ю. Потоцкій, С. Служевській та ін.⁷.

Велике значення мало повернення короля з Сілезії. Прибувши до Львова, він почав розсилати універсали із закликами до повстання проти шведів. Як відзначав В. Коховській, «...тими універсалами розбудив багато тих, котрих конфедерація (Тишовецька – В. Г.) не розбудила. Відразу шляхта волинська, подільська, покутська, руська сіла на коней... до короля Казімежа з радістю прибула»⁸. Поверталися до королівського табору й ті, що свого часу перейшли на бік шведів⁹.

Затишшя на московсько-польському фронті, яке встановилося на початок 1656 р., дало змогу польському керівництву зосередитися на боротьбі проти

¹ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. S. 161.

² Baranowski B. Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655-1660 // *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej*. 1956. R.II. S.216; Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. T.1. S. 271.

³ Baranowski B. *Organizacja...* S. 215.

⁴ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 178.

⁵ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej. S. 181-182.

⁶ Baranowski B. *Organizacja...* S. 216; Rogalski L. *Dzieje Jana III Sobieskiego, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*. Warszawa : Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1847. S. 13; Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. T.1. S. 271, Przyboś A. *Stefan Czarniecki w latach "Potopu" 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. T.2. Warszawa : PWN, 1957. S. 131.

⁷ АМГ. Т.2. С. 482.

⁸ Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. T.1. S. 275.

⁹ Baranowski B. *Organizacja...* S. 217.

шведів. Влітку 1656 р. успішні акції проти шведських військ на р. Вісла проводили підрозділи П. Сапєги та С. Чарнецького¹, а в червні розгорілися бої під Варшавою (так звана трьохденна битва 28-30 липня)². Хоча перемога була на боці шведів (на думку З. Вуйціка, саме ця поразка остаточно переконала польське керівництво у необхідності замирення з Москвою задля утворення антишведської ліги³), польська армія зазнала доволі незначних втрат і змогла зберегти сили для наступних кампаній⁴. Відтак, уже на кінець серпня шведи змушені були покинути польську столицю⁵. Як зазначає Б. Флоря, до літа 1656 р. Ян Казімеж та його оточення уже не перебували у тому відчайдушному становищі, щоб погоджуватися на вимоги Москви⁶.

Упевненість напередодні переговорів полякам також вселяла інформація про суперечності у стосунках Москви й Чигирини. Хоча їм не вдалося переконати українського гетьмана розірвати союз з Москвою, все ж не полишали надії в ході переговорів використати «українську карту». Головне завдання полягало в тому, щоб посяяти недовіру між царем та гетьманом. Для цього слід було поширювати чутки, з одного боку, про зраду Москвою інтересів українського козацтва та її наміри віддати Військо Запорозьке полякам, а з другого, – про активні переговори і співпрацю між гетьманатом і Швецією та Семигородом.

Що ж до позицій Москви, то, безумовно, її перевага визначалася контролем над значною частиною території Речі Посполитої: білоруські землі, частина Литви, де, діючи методами «батога та пряника», вдалося змусити місцеве населення, особливо шляхту, присягнути царю⁷.

Напередодні переговорів московське керівництво намагалося забезпечити найкращі зовнішньополітичні умови для їх проведення. У цьому сенсі прикладаються зусилля для укладення угод про протекторат з Бранденбургом⁸, а також Молдавією та Волощиною⁹.

---

¹ Codello A. Wydarzenia wojenne na Zmudzi i w Kurlandii 1656-1660 // Przegląd Historyczny. – Warszawa: PWN, 1966. Т. 57. S.49; ДБХ. С. 44.

² АМГ. Т.2. С.504, 511.

³ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 208.

⁴ Majewski W. Bitwa pod Prostkami (8. X. 1656 r.) // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej. 1956. R.II. S. 324.

⁵ ДБХ. С. 42-44.

⁶ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 85.

⁷ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л.7-8.

⁸ Кобзарева Е. И. Отношения России и Бранденбурга... С. 312, 320-322.

⁹ Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в контексте русско-польского конфликта в 50-х гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 126.

На користь Москви діяв і той факт, що в середовищі польської еліти сильними були позиції угруповання, яке в якості варіанту розвитку польсько-московських відносин розглядало можливість обрання царя або царевича на польський престол після смерті Яна Казімежа.

Слід відзначити, що польська корона була вагомим аргументом у тогочасній дипломатії керівництва Речі Посполитої. Шукаючи допомоги в боротьбі проти Швеції, там розглядали різні варіанти стосовно майбутнього польського престолу. У 1655 р. корона пропонувалася електору бранденбурзькому Фрідріху Вільгельму. Тоді ж розглядалася можливість обрання на польський престол семигородського князя Ракочі або його сина Францішека. Претендентом на польську корону в разі надання військової допомоги з боку Австрії розглядався й арцекнязь Карл Габсбург. Насамкінець обговорювали можливість елекції на польський престол московського царя Алексея Михайловича чи його сина Алексея¹. В останньому випадку це давало не лише можливість отримання союзника для боротьби проти Швеції, а й вело до припинення війни з Москвою. Також прихильники цього варіанту сподівалися, що таким чином вдасться повернути до складу Корони українські землі (цар в якості польського короля буде зацікавлений в поверненні козацької України як чинника стабілізації в державі).

Водночас, у зовнішній і внутрішній політиці Московської держави були присутні фактори, які значно послаблювали московські позиції на майбутніх переговорах. Так, підкинута поляками ідея про обрання царя на польський престол, створила найуразливіше місце в позиціях Москви. Вхопившись за неї, московська сторона була ладна йти на будь-які поступки, аби лиш добитися бажаного королівства. Як показали майбутні переговори, ця карта успішно розігравалася поляками.

Ще однією проблемою Москви напередодні переговорів був шведський фактор. Шведська загроза штовхала царський уряд до переговорів з Польщею. Від вирішення цього питання залежала реалізація основних зовнішньополітичних планів царя. І це створювало ще одну можливість для політичної гри. Зокрема, польська сторона могла взяти на озброєння тактику шантажу, лякаючи росіян можливим укладенням антиросійського польсько-шведського договору. З огляду на те, що поляки на літо 1656 р. досягли значних успіхів у війні зі Швецією, це видавалося цілком вірогідним.

Українська карта в московському політичному пасьянсі відігравала роль як козира, так і створювала чималі проблеми. Насамперед, як уже зазначалося,

---

¹ Jadwisieńczyk Maria. Projekt elekcji "vivente rege" z r. 1665 (Mikołaja Prażmowskiego) // Studia Historyczne. 1979. R. 22. S. 537-538.

самі переговори з Польщею сприймалися вкрай негативно Богданом Хмельницьким, який намагався будь-що їм завадити, тим самим послаблюючи позицію Москви. На 1656 р. очевидними стали протиріччя між Москвою та Чигирином. Вони стосувалися південної частини Білорусі, яку гетьман вважав за доцільне включити до складу Війська Запорозького, що суперечило планам Москви. Подібні проблеми виникли і стосовно західноукраїнських земель, Волині та Поділля, які цар поспішив включити до своїх титулів. Хмельницький же вважав, що на ці території має бути поширено суверенітет Війська Запорозького. Негативною була реакція гетьмана на спроби Москви ревізії договору 1654 р. Враховуючи це, у польсько-литовському керівництві ставили завдання, по-перше, продовжувати посилювати антимосковські настрої в Україні, а по-друге, – налаштовувати московський двір проти гетьманського уряду, повсякчас акцентуючи увагу на нещирості Хмельницького, його бажання укласти союз з Швецією чи піддатися під владу Туреччини тощо.

Відтак, напередодні віленських переговорів, попри, на перший погляд, суттєву перевагу Москви, сторони опинилися в майже рівних умовах та виявляли зацікавленість у встановленні миру. Їх позиції характеризувалися численними слабкими місцями, які в перебігу переговорів намагалися використати опоненти.

З'їзд було призначено поблизу Вільна на р. Немежі, де було поставлено чотири намети – центральний для самих переговорів та три для послів (польських, московських, а також посередників – австрійців)¹.

Переговори розпочалися досить напружено. Сторони відразу намагалися означити свій статус та поставити максимальні вимоги. Як згадував у своєму щоденнику член польської делегації Кипріан Павел Бжостовській, Москва вдалася до очевидного тиску на польсько-литовських комісарів. Зокрема, у самому Вільно було зосереджено до 4 тис. московського війська. Ще 24 липня воєводі князю Я. Черкасському було направлено царську грамоту, в якій наказувалося вислати туди кращих служилих людей, виставити біля воріт сильну варту, а навколо міста сторожу. 12 серпня 1656 р. стольник, що прибув від московських послів до поляків, відразу попередив їх, щоб вони не зупинялися в місті задля уникнення будь-яких зіткнень з московськими ратними людьми². Адам Даровській також акцентує увагу на вражаючому ескорті московської делегації (називає 12 тис. війська), який, на його думку, був призначений «...скоріше для постраху, ніж для безпеки»³.

¹ Бростовский П. К. Дневник... С. 483; Соловьев С. М. История России. Т.9-10. С. 633.

² Бростовский П. К. Дневник... С. 485-486.

³ Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 355.

Готуючи відповідну атмосферу переговорів, цар напередодні (25 липня 1656 р.) розіслав в Білорусі та Литві грамоти (хоча, як зазначає Б. Флоря, це була лише відповідь на ініціативу самої литовської шляхти, що визнала своє підданство цареві¹) з вимогою, щоб піддана йому шляхта зібрала сеймики і вибрала по два чоловіки від повіту «добрих і розумних», які й мали прибути на зустріч з комісарами від Речі Посполитої і всіляко вихвалити перед ними своє становище під владою Москви, «государеву милість і жалування до себе славили». Тоді б, як наголошував цар, «почувши нашу государеву милість до вас, литовські й польські сенатори і всяких чинів люди нашої милості стали шукати, до миру схилилися б й були під нашою високою рукою...»². Пізніше Н. Одоєвській повідомляв, що на виконання даного царського наказу до Вільна прибули послы від шляхти й залишалися там протягом усіх переговорів, за що й отримали відповідне жалування³. Ці шляхтичі не просто засвідчували свою присутність в районі посольських з'їздів, а й проявляли неабияку активність на користь Москви, намовляючи «...польських та литовських людей, які приїхали з комісарами»⁴.

У цілому, на переговорах проявилися дві протилежні тенденції: з одного боку, відчувалося прагнення обох сторін в умовах шведської загрози налагодити воєнне партнерство, однак з іншого, жодна з сторін не бажала йти на будь-які поступки, особливо в «українському питанні»⁵.

Перший з'їзд (засідання) послів відбувся 22 серпня 1656 р⁶. Московська сторона виступила з максимальними вимогами. Одоєвській упродовж двох годин зачитував, в якості прикладів образ на адресу царя, різні листи з Польщі та Литви, в яких містилися помилки та неточності в написанні царських титулів, а також каталог друкованих в Польщі книг з образами на адресу царя та його предків. Насамкінець, було згадано й про Україну, вказано на численні «...кривди, завдані (поляками – В. Г.) козакам». Після цього за всі ці образи на адресу царя (між іншим, Алексея Михайловича у листі, зачитаному Одоєвським, було титуловано як Князя Литовського) поставив вимоги, серед яких значилося повернення Брестського воєводства з Пінським повітом, Жмуді і всього того, що належало

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 110-111.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л.52-61; Соловйов С. М. История России. Т. 9-10. С. 634.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 89. Л. 521-527.

⁴ Там же. Ст. 1656 г. Д. 25. Л. 115.

⁵ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 406; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»... С. 134.

⁶ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л.120.

Князівству Литовському¹, а також компенсації збитків та відшкодування платні, виданої московським воякам протягом 1654-1655 рр.².

Зі свого боку, поляки також звинувачували московську сторону у діях, спрямованих проти Речі Посполитої ще до 1654 р. Зокрема, згадувалося про прийом козацьких послів і як наслідок надання протекції Війську Запорозькому³.

Характерно, що вже з першого засідання розпочалося активне розігрування «шведської карти» з метою тиску на опонентів. Польські делегати звертали увагу московітів на доволі успішний шведсько-польський переговорний процес, але при цьому давали зрозуміти, що король і республіка все ж більше схиляються до порозуміння з Москвою⁴, спонукаючи опонентів до зустрічних кроків.

Щодо «українського питання», то сторони безпосередньо його торкнулися уже з перших засідань. Так, польські комісари, висуваючи територіальні вимоги і наголошуючи на тому, що супротивною стороною мають бути повернені всі землі, які належали Короні, мали на увазі саме територію України. З іншого боку, московські послы повсякчас, говорячи про причини війни, звертали увагу на антиукраїнські дії польського керівництва. Зокрема, наголошували, що саме польський король стосовно козаків не виконав своєї присяги, що давав під час коронації. Московське керівництво вважало, що козаки відповідно до умов договору звільнялися від будь-яких зобов'язань перед Короною. При цьому зазначалося, що цар «прийняв до себе козаків, щоб вони не передалися туркам і татарам»⁵. Ця теза лягла в основу всіх наступних дискусій. Московські послы повсякчас наголошували, що українські козаки, в разі відмови царя від них, неодмінно опиняться під протекцією Османської імперії чи Криму і від цього не буде жодної користі ні королю, ні царю. Тож, на їх думку, перебування козаків під контролем царя мало влаштовувати і польську сторону.

Таким чином «українське питання» зайняло одне з чільних місць на переговорах. При цьому, слід звернути увагу, що і у Варшаві, і у Москві розглядали козацьку Україну не як державу, а в якості спірної території, якою жодна зі сторін не бажали поступатися⁶. Водночас в ході цієї суперечки проявилася ще одна тенденція, коли опоненти дискутуючи навколо «українського питання» повсяк-

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л.128-129; Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 355-356.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л.129-129 об; Бростовский П. К. Дневник... С. 496; Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 355-356.

³ Czart. Rkps 386/ IV. S. 3; Федорук. Я. Віленський договір... С. 334.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л.136-137.

⁵ Бростовский П. К. Дневник... С. 498.

⁶ Федорук Я. Віленський договір... С. 456.

час наголошували (особливо це звучало з боку московських послів), що для досягнення згоди готові на певні компроміси, зокрема в територіальних питаннях, зокрема й тих, що стосувалися України.

Під час перших засідань віленської комісії означилася ще одна тенденція, яка, фактично, надалі лягла в основу зовнішньої політики спочатку Московської держави, а потім і Російської імперії. Її символізували слова Одоєвського, який, відповідаючи на вимоги поляків щодо повернення захоплених Москвою земель і компенсації збитків, відповів: «Що великому государю Бог подарував, тим він ніколи не поступиться»¹.

Під час третього з'їзду, який відбувся 26 серпня 1656 р., керівник московської делегації вперше офіційно поставили питання обрання царя на польський престол, зазначивши, що «...було б чудово, якщо б ці дві держави могли з'єднатися ... Вони усьому світові були б страшні»². Дане питання було підняте й на наступному з'їзді. Одоєвській знову наголосив, що єдиним шляхом для досягнення порозуміння є обрання царя спадкоємцем польського престолу та акцентував увагу на тому, що цар має бути обраний спадкоємцем Яна Казімежа з умовою, що наступним спадкоємцем корони стане син Алексея Михайловича. Фактично мова йшла про встановлення спадковості корони польської по лінії династії Романових. Він також зазначав, що, в разі прийняття такого рішення, обидві держави будуть з'єднані в одну. Звичайно цар гарантуватиме недоторканість всіх шляхетських прав і привілеїв³, припиниться ворожнеча і не буде більше сенсу сперечатися стосовно приналежності тих чи інших «провінцій»⁴. Останнє, безумовно, стосувалося й українських земель і свідчило про те, що в Москві заради отримання польської корони готові були поступитися козацькою Україною, якщо й не віддаючи її територію до складу Корони, то дозволяючи повернення в Україну старих власників та відновлення дореволюційних порядків.

Загалом, стосовно питання обрання царя на польський престол слід визнати, що це було теоретично можливою, проте через несумісність політичних культур двох суспільств – абсолютно нереальною справою⁵, що власне й продемонстрували наступні події.

Водночас, наприкінці четвертого засідання польські комісари, реалізуючи одне з важливих завдань, що було визначене посольськими інструкціями, вда-

---

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 144 об. -145.

² Бростовский П. К. Дневник... С. 504; Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 207.

³ Бростовский П. К. Дневник... С. 506.

⁴ Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в.. С. 38.

⁵ Горобець В. Зірки та терени козацької революції. С. 407.

лися до спроб переконати царських послів у ненадійності Хмельницького, звертаючи їх увагу на стосунки гетьмана зі шведами та семигородським князем Ракочі. Переконували опонентів, що Хмельницький хоче відлучитися від царя: «...нині між царською величністю і королівською величністю чиниться згода, і він, остерігаючись на себе за свою зраду всілякого зла, хоче від його царської величності відстати і пристати або до шведа, або до Ракочі»¹. Тоді ж (28 серпня 1656 р.) король направив своїм послам на Віленську комісію листа, в якому наказував «нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповноваженими». Там підкреслювалося, що гетьман, «...передбачаючи близький договір наш з царем його милістю, схиляється до нового протектора, складаючи новий союз, не тільки проти нашої держави, а й проти царя його милості... козацькі послы тепер в таборі шведського короля». Послам наказувалося «остерегти царя від такої поведінки (Б. Хмельницького – В. Г.)... а хто знає, чи шведський король, порозумівшись через Ракочі з Хмельницьким, не задумує й диверсії – походу на державу його царської величності»². Аналогічного змісту був також лист великого коронного канцлера³.

Поляки «гуділи в московські вуха», що гетьман за першої ж нагоди відступиться від царя. Демонстрували докази листування Хмельницького з шведами, турками та ханом. Окрім цього в якості доказу його зради було зачитано листа від цісарського резидента при королівському дворі, в якому той пише про Хмельницького: «То Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством уміє повернутися як вітряниця на кожний вітер. Та й се не диво – бо з молодості навчився таких штук у єзуїтів»⁴.

Водночас, здійснюючи спроби «вбити клин» в московсько-українські стосунки, поляки продовжували шукати можливості для порозуміння з Хмельницьким. Тут ініціативу виявляв близький до королівського двору сенатор Ян Лещинській. У своїх листах до гетьмана він нагадував про давні приятні стосунки між козацтвом і Короною, переконував його у помилковості курсу на зближення зі Швецією та закликав до нових переговорів, наголошуючи, що лише шляхом компромісів можна вирішити взаємні проблеми⁵.

На наступному (п'ятому) засідання Віленської комісії продовжилася дискусія навколо обрання Алексея Михайловича на польський престол. Позиція польських комісарів зводилася до того, що дане питання не може вирішуватися

---

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 175 об.-176; Соловьев С. М. История России. Т.9-10. С. 635.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1241-1242.

³ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 186.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1241-1243; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 186.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С.1240.

«без відома королівської величності та всієї Речі Посполитої» й до того, поки не будуть повернені всі захоплені Москвою території. Вони наполягали, що питання долі корони мають розглядатися лише після укладення миру¹. При цьому наголошували, що «...є у нас закон, згідно якого королі зобов'язуються піклуватися про повернення всіх відторгнутих провінцій, і повернувши, повинні приєднати ті, як власність Республіки, до Корони і Великого Князівства Литовського». Тут, без сумніву, йшлося й про українські землі. У відповіді московських послів не було категоричності й звучало бажання для досягнення мети йти на будь-які поступки. Вони заявили: «Що стосується відторгнутого від Корони Польської та Великого Князівства Литовського, то цар згідний все зробити, і не лише Лівонію чи інші провінції, але навіть Шведське королівство бажає спільними зусиллями знову придбати. Він готовий повернути все, що здавна належало Короні Польській». На запитання Бжостовського, чи під цим розуміються землі, закріплені за Польщею згідно Поляннівського договору (зокрема і українські), була відповідь: «Можливо й це»². Як бачимо, слова московських послів підтверджують їх готовність шляхом значних поступок добитися обрання царя на польський престол. Українські землі могли розглядатися саме у цьому контексті. З іншого боку, в Москві, очевидно, були переконані, що в разі отримання польської корони ці компроміси не будуть мати значення, адже всі спірні території все одно залишаться під владою царя. Польських же комісарів конкретно цікавила доля українських земель. Зокрема, наголошували, що в разі обрання царя на польський престол він має гарантувати повернення до складу Корони Війська Запорозького. Відповідь московських послів, на перший погляд, демонструвала тверду позицію стосовно козацької України. Вони зазначили, що Військо Запорозьке «учинилося під государевою високою рукою у вічному підданстві»³. При цьому наголошували, що «... про Україну нічого й згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися, і як тільки б ми залишили їх без свого покровительства, вони б передалися бусурманам, а у вас не залишились би». При цьому все ж означили можливість компромісу у цьому питанні, вказавши, що готові подумати над польськими умовами й скорегувати свої пропозиції⁴. Московська сторона продовжувала відстоювати думку, що в результаті об'єднання під царською владою Речі Посполитої та Московської держави усі спірні територіальні питання самі собою вирішаться: «І за такою справою (обрання царя спадкоємцем польського престолу – В. Г.) ті дві давно об'єднані дер-

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 182 об.-185 об.

² Там же. Л. 200-201 об; Бростовский П. К. Дневник... С. 509-510.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 210.

⁴ Бростовский П. К. Дневник... С. 511-512.

жави, тобто Корона Польська і Велике князівство Литовське як і раніше під владою його королівської величності з Україною і зі всіма землями залишаться», як було згідно Поляннівського договору¹.

До вирішення питання стосовно польської корони, Н. Одоєвській запропонував повернутися до територіальних проблем. Московські пропозиції з цього питання також безпосередньо торкнулися і українських земель. Власне самі переговори яскраво продемонстрували роль «українського питання» в польсько-московських відносинах, коли усі дискусії розпочиналися й закінчувалися ним, а неможливість дійти згоди стосовно України заводи́ла в тупик весь переговорний процес. Так, пропонуючи варіант розподілу територій московська сторона поставила вимогу, що Польща «...має віддати Малу Росію, Волинь і Поділля, по Буг і не має торкатися України». Звичайно, така постановка питання викликала вкрай негативну реакцію комісарів².

Московська сторона намагаючись схилити поляків до поступливості, використовувала усі можливі засоби. По-перше, здійснювалися спроби вплинути на польських комісарів, яким обіцялася різноманітна винагорода та царська милість. По-друге, проводилася робота стосовно впливових представників політичної еліти Речі Посполитої. По-третє, царська дипломатія активно працювала з метою загального покращення міжнародного становища Московської держави. Уже 6 вересня 1656 р. до Варшави було направлено стольника Нестєрова³, якому було доручено провести таємні переговори з сенаторами і шляхтою стосовно приєднання Польщі до Москви⁴. Особлива він мав «попрацювати» з представниками литовської знаті. Відповідні звернення, в яких йшлося про обіцянки збереження всіх прав, надання маєтностей та щедрого царського жалування «зверх королівського», були направлені до В. К. Госєвського⁵ та К. Паца⁶.

У середовищі польсько-литовської верхівки не було єдності щодо питань відносин з Москвою і, зокрема, можливості обрання царя на польський престол. Серед тих, хто допускав це були арцибіскуп гнєзнєнський Анджей Лещинський, підканцлер коронний Анджей Тшебіцкій, воєвода віленський та великий гетьман литовський Павел Сапега, маршалок великий коронний Єжи Любомірський, польний литовський гетьман Вінцент Корвін Госєвський⁷. Вони сподівалися таким чином завершити війну, продовження якої загрожувало самому існуванню

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 219-220.

² Бростовский П. К. Дневник... С. 514.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. 1656 г. Д. 30. Л. 1.

⁴ Там же. Л. 2-12; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 131.

⁵ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1656 г. Д. 26. Л. 73-74, 247; Д. 27. Л. 110-112.

⁶ Там же. Д. 26. Л. 203.

⁷ Там же. Л. 216-217.

Речі Посполитої. Також поширеним було міркування, що возведення на польський престол представника династії Романових (таким кандидатом міг бути й царевич) зміцнить Річ Посполиту, приведе до повернення втрачених територій без тривалої війни, сприятиме «нейтралізації козаків Хмельницького»¹. Представники ж литовської верхівки сподівалися таким чином врятувати Литву від подальшого розорення. Водночас, були й категоричні та безкомпромісні противники возведення Романових на польський престол. Серед них, зокрема, називався коронний канцлер Стефан Корицінський², який вважав, що це жодним чином не приведе до повернення втрачених східних земель (як в Литві, так і в Україні). На його думку, примирення з Московською державою та обрання царя, чи його сина на польський престол було занадто високою ціною за мир. Крім того це могло спровокувати нову війну з сусідами Речі Посполитої (Кримом, Туреччиною, Семигородом)³. Він наголошував: «Московська війна... завжди щасливіша була для поляків. Є що у них взяти, є що придбати. До шведської війни мало серця і уміння маємо»⁴.

Вів переговори Нестеров і з представниками католицького духовенства, яким обіцяв, що в разі обрання царя їм «...єзуїтам і бернардинам, і домініканам, і францисканам, і ксендзам, і усьому духовенству від великого государя... буде жалювання і милість велика і віри вашої римської і прав ваших великий государ наш його царська величність порушувати не звелить»⁵.

У сенсі намагань Москви покращити своє зовнішньополітичне становище можна розглядати її зусилля в напрямку Бранденбургу та Данії. Так 22 вересня 1656 р. було укладено угоду з електором бранденбурзьким Фрідріхом Вільгельмом, згідно якої той зобов'язувався не надавати жодної допомоги ні Швеції, ні Польщі, яка була б спрямована проти Москви⁶. Крім цього, курфюрст запропонував своє посередництво у справі замирення Москви зі Швецією⁷. У вересні 1656 р. відбулися також московсько-данські переговори⁸.

---

¹ Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga... S. 330-338.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1656 г. Д. 30. Л. 218.

³ Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska. С. 106.

⁴ Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga... S. 312-330.

⁵ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1656 г. Д. 30. Л. 210-211.

⁶ Kijas A. Dyplomatyczna działalność Atanasego Ordina-Naszczokina. Przyczynek do stosunków polsko-rosyjskich w drugiej połowie XVII w. // Polska. Niemcy. Europa: Studia dziejów myśli politycznej i stosunków międzynarodowych. Pod. red Antoniego Czubińskiego. Poznań, 1977. S. 113.

⁷ Кобзарева Е. И. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII века. С. 328-329.

⁸ Иванова О. В. Русско-датские переговоры 1656-1659 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 391-404.

У цей же час продовжувалися переговори у Вільно. Через непоступливість сторін вони весь час були на межі зриву. Поляки послідовно вимагали повернення до умов Полянівського договору, погоджуючись віддати Москві Смоленськ, Білу, Дорогобуж, Рославль, Мозовськ, Чернігів, Стародуб, Попову-Гору, Новгород-Сіверськ, Почеп, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красний. Хоча, як про це писав Бжостовській, зокрема, Чернігів комісари включили до цього списку на свій страх і ризик, бо відповідних інструкцій від короля не мали, а робили це задля того, «щоб спонукати росіян на відповідні поступки – повернення Польщі України»¹.

Польські пропозиції демонструють нам появу тенденції, коли за неможливості домовитися про цілісну передачу українських земель одній із сторін, з'являється варіант, що передбачає їх поділ. Зокрема, в даному випадку поляки погоджувалися відмовитися на користь Москви від Чернігова, Стародуба, Новгорода-Сіверського.

Новою також була пропозиція щодо можливого царського посередництва в справі примирення польського уряду з керівництвом козацької України². На думку комісарів, це мало сприяти вирішенню інших не настільки важливих проблем, як то стосовно костелів, сповідування віри, шляхетських маєтностей, повернення фортець з гарматами, полонених тощо.

Царські послы у відповідь вкотре наголосили, що цар не поступиться Військом Запорозьким і «надалі б вони, комісари, про це їм, государевим великим послам, не говорили, тому що тій справі не відбутися». При цьому нагадали, що вже виступали в свій час (у 1653 р.) посередниками між поляками та козаками, але тоді «королівська величність і Пани-рада самі того не хотіли»³. Однак, за такої категоричності московські послы все ж залишали можливість для досягнення компромісу за певних умов. Зокрема, погоджувалися все ж відписати царю й повідомити про останні польські пропозиції. Ключовим моментом, який містив оцінку Москвою перспектив польсько-московської боротьби за Україну було те, що «як тільки царська величність їх (козаків – В. Г.) від себе відлучить, і вони відразу піддадуться до турецького або до кримського, або до свейського і з'єднаються з ними, обом великим державам почнуть чинити всіляке зло й розорення». Єдиний вихід вбачався саме в обранні царя на польський престол, тоді й «запорозькі черкаси будуть разом»⁴. Згідно ж записів Бжостовського це звучало наступним чином: «... це такий народ (українські козаки – В. Г.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи

¹ Бжостовский П. К. Дневник... С. 518.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 265 об.

³ Там же. Л. 266-266 об.

⁴ Там же. Л. 266 об.-267.

шведа, чи Ракочія, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від скаженого пса...»¹. Фактично, цією фразою московські послы намагалися переконати поляків у тому, що козацька Україна становить небезпеку і для Москви, і для Варшави, й тому в усуненні її мають бути зацікавлені обидві держави. Ця теза цілком суперечила філософії Переяславсько-Московського договору 1654 р., водночас ставала провідною ідеєю тривалих польсько-московських торгів навколо України, які врешті завершилися в 1667 р.

Поляки продовжували кампанію з дискредитувати українського гетьмана в очах московського керівництва. 30 серпня, під час тривалої перерви в переговорах шляхтич Геронім Комар передав царським послам лист, цісарського резидента при польському королі, у якому містилася оцінка позиції Хмельницького, яка, на думку поляків, мала б посилити недовіру царя до гетьмана: «Дивним є те, що Хмельницький, бачачи, що поляки відновлюються і шведів всюди побивають, до короля польського пише і обіцяє йому служити проти всіх супротивників його. І такий той чоловік, то Москві, то Шведам, то полякам служити хоче й уміє повертатися, як вітряк на кожен вітер, і то не диво, тому що він з молодю таких речей у єзуїтів навчився» ...»². 10 вересня московським послам були передані листи, написані шведським королем Богдану Хмельницькому від 4 березня та 2 серпня 1656 р.³. Також про угоду між українським гетьманом та правителями Валахії, Молдавії та Трансільванії, яка носила антимосковський характер, був проінформований і царський посол Нестеров⁴. Останньому ж у жовтні за наказом Яна Казімежа були передані листи польського шляхтича, який служив при шведському дворі, що стверджували факт доволі успішних українсько-шведських переговорів⁵. А сам король під час зустрічі з послом 1 листопада 1656 р. між іншим торкнувся питання України, зазначивши, що у нього є інформація про переговори гетьмана з шведським королем: «А Хмельницький мені зрадив і царю турецькому, і хану кримському зрадив, а сьогодні стосунки має зі свейським королем, щоб надалі Хмельницький і царській величності не зрадив»⁶.

Зазначені антиукраїнські випадки з боку як Москви, так і Варшави, свідчать, що вже в 1656 р. почало вироблятися спільне негативне ставлення до козацької України. Можливо, в даному випадку це було більше засобом впливу на

---

¹ Бростовский П. К. Дневник... С. 518.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 89. Л. 561 об.

³ Там же. Л. 562 об.

⁴ Там же. Ст. 1656 г. Д. 30. Л.78-79.

⁵ Там же. Л. 193.

⁶ Там же. Л. 241-242.

опонента з метою посіяти у нього недовіру до Війська Запорозького та його керівництва та спонукати поступитися українськими землями заради бажаного для обох сторін миру. Однак сама постановка питання у такому ключі (про пошуки гетьманським урядом шляхів зближення з ворогами як Москви, так і Польщі, про необхідність об'єднання зусиль для контролю над Військом Запорозьким...) почала формувати основу для польсько-московського «порозуміння» стосовно «українського питання».

Водночас, Москва й надалі наполягала на обранні царя спадкоємцем польського престолу¹ При цьому усі інші спірні питання, які могли завадити цьому (очевидно й ті, що стосувалися України), прагнули відкласти. Слід відзначити, що така позиція повністю суперечила обіцянкам, які свого часу були дані гетьману Богдану Хмельницькому, що в разі незгоди поляків прийняти усі вимоги, зокрема і української сторони, угода не буде підписана. При цьому та категоричність щодо приналежності України, яка звучала раніше, тепер змінилася на тон невизначеності. Ставало очевидно, що заради польської корони Москва могла «пожертвувати» й Військом Запорозьким, усвідомлюючи, що влада над Варшавою буде й владою над Україною.

Щоб спонукати польську сторону до вирішення питання корони (в інтересах Москви), царські послы, з одного боку, демонстрували показну непоступливість, вкотре заявляючи, що не може йтися про жодні територіальні поступки (зокрема й в Україні)², проте, з іншого боку, давали зрозуміти, що за поступливості Варшави, з'являться шанси для взаємоприйнятних рішень. Бжостовській наводить висловлювання московських послів: «...якщо поляки приступлять до обрання царя на королівський престол, вони можуть бути спокійні» (?)³. Фактично нагнітаючи дискусію та заводячи її в глухий кут, Одоєвській та компанія привідкривали перед опонентами невеличкий вихід (через обрання царя на польський престол) і таким чином давали надію на вирішення усіх питань, навколо яких точилася дискусія, особливо – українського.

Конкретні пропозиції, які, за висловом Одоєвського, мали б бути несподіваними для поляків (?)⁴, були сформульовані у спеціальній грамоті, яку очільник московської делегації передав польським комісарам. Йшлося, що за умови обрання царя спадкоємцем Яна Казімежа, Речі Посполитій має бути повернено низку територій в Литві та Білорусі. Стосовно ж України пропонувалося повернутися до визначення кордонів пізніше (!). також йшлося про збереження всіх

---

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 283.

² Там же. Л. 291.

³ Бростовский П. К. Дневник... С. 522.

⁴ Там же. С. 523.

прав шляхти, що, очевидно, стосувалося й повернення колишнім власникам маєтностей, втрачених в Україні¹.

На початку жовтня 1656 р. проблема України в ході віленських переговорів вийшла за межі територіальних суперечок між делегаціями. Це було пов'язане з прибуттям до Вільна українських послів. К. П. Бжостовській вперше згадує про це 4 жовтня, коли між сторонами відбувалося одинадцять (!) засідання².

Українське посольство, очолюване сотником Романом Гапоненком, на думку Богдана Хмельницького, отримавши офіційний статус («мандат»), мало під час польсько-московських переговорів відстоювати інтереси Війська Запорозького. У посольській інструкції Гапоненку, яку той мав передати царю (посли спочатку направилися до Риги, де знаходився цар, а звідти, заручившись відповідною грамотою, що підтверджувала його офіційний статус, – до Вільна), містилися пункти, які відображали позицію гетьмана Богдана Хмельницького стосовно умов можливого замирення з Річчю Посполитою та мали бути включені до загальних вимог московської делегації. Так, зокрема, йшлося про визнання кордонів Війська Запорозького («згідно з володіннями давніх князів руських»), щоб рубіж «по Віслу»³), ставилися питання конфесійного характеру, що мали бути вирішеними ще до розмежування українських та польських земель. Серед них: повернення православним усіх владицтв, архимандрицтв, ігуменств, церков, а також сіл і маєтностей, що були з давніх часів їм надані у межах Речі Посполитої; негайної ліквідації унії та гарантування православним права вільного здійснення обрядів та святих таїнств «згідно зі старим грецьким звичаєм»; заборона обкладати податками священників, а також судити їх світським судом. Православні мали бути зрівняні в правах з католиками. Це стосувалося також можливості для шляхтичів без перешкод обіймати різні урядові посади, а для міщан обиратися до складу магістратів. Насамкінець Хмельницький вимагав, щоб король і Пани-рада присягнули, що «...вони на Військо Запорозьке війною не підуть»⁴.

Водночас слід звернути увагу на помітки, зроблені Алексеем Михайловичем щодо кожної зі статей. Так, лише в питаннях вільного здійснення православних служб та обрядів, а також стосовно звільнення від податків і повинностей православних священників, було наказано «...стояти міцно без будь-якого відтермінування». Стосовно ж усіх інших статей, то у випадку, коли б польські

---

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л. 174 об.-178 об.; Бжостовский П. К. Дневник... С. 525.

² Бжостовский П. К. Дневник... С. 526.

³ Две неизвестные грамоты ... С. 83-86.; ДБХ. С. 501-502.

⁴ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л. 182 об.-186 об.; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1235-1237.

комісари не захотіли поступатися, цар наказував відкласти їх вирішення до інших з'їздів¹, що вказує на прагнення Москви будь-що добитися укладення бажаної угоди, в основі якої мало бути положення про обрання царя спадкоємцем польського престолу після Яна Казімежа. Відтак, жодні вимоги, які поступали з Чигирини цьому не мали завадити.

Прибувши до Вільна, українські послы, всупереч сподівань Хмельницького, не були допущеними до участі в переговорах². При цьому як польсько-литовська, так московська сторона виявили повну незацікавленість у їхній присутності в переговорному шатрі. Королівські комісари побоювалися, що їх опоненти, тримаючи біля себе українських послів, намагатимуться таким чином вплинути на прийняття остаточних пунктів договору. Вони скаржилися королю, що гінці Хмельницького «...нічого зараз не роблять, і хто знає, чого їх тут тримають»³. Водночас відносно позиції московських послів щодо участі в переговорах українців в історіографії існують різні міркування. Так, на думку Б. Флорі, ставлення до українських послів стало наслідком непорозуміння. Так, їх прибуття спочатку до Риги московським керівництвом було розцінене як те, що саме цар мав визначити їх роль в ході Віленської комісії. Сталося так, що цар не надав своїм великим послам чітких інструкцій стосовно цього, що врешті й призвело до «непорозумінь та конфліктів»⁴. Л. Заборовській та Н. Захарьїна вважали, що неприйняття української делегації, як московськими послами, так і поляками було викликане невідповідним їй статусом. Поляки гостро протестували проти ведення переговорів з «хлопами», які через своє низьке походження не можуть на рівних розмовляти з шляхтичами. Московські послы також виказували невдоволення низьким статусом українського посольства, очолюваного всього лиш сотником⁵. На думку Т. Таїрової-Яковлевої, основна причина крилася у звичайній чванливості російського боярства, а також небажанні «...визнавати за Україною право на певну незалежність у питаннях зовнішньої політики»⁶. На думку ж Я. Федорука, в основі конфлікту лежав не статус представників Війська Запорозького (те, що делегацію очолював сотник, було виявом зверхнього ставлення Б. Хмельницького до самих переговорів), а суперечності між царем та українським гетьманом⁷. Останній був категоричним противником московських планів

---

¹ Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. 1991. Вып. 3. С. 167-169.

² Бростовский П. К. Дневник... С. 529.

³ Федорук Я. Переговори... С. 843.

⁴ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 159.

⁵ Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах ... С. 171.

⁶ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 183; Її ж. Руїна Гетьманщини... С. 518.

⁷ Федорук Я. Переговори... С. 844.

замирення з поляками. Безумовно, що на дії московської сторони вплинуло розуміння, що присутність українських послів під час переговорів, їх втручання в процес досягнення згоди між сторонами, можуть негативно вплинути на кінцевий результат роботи Віленської комісії. Сам факт польсько-московських переговорів вкрай негативно сприймався Хмельницьким, що вже говорити, коли мова зайде про можливість досягнення компромісу за рахунок перерозподілу українських територій. Особливо в умовах, як це відзначає Я. Федорук, коли Віленський мир був для Москви життєво необхідним, навіть за найбільшу ціну¹.

Присутність українських послів та їх участь в переговорах позбавила б як польських комісарів, так і московських послів можливості маневру, який, зокрема, стосувався безпосередньо вирішення «українського питання». Також, безсумнівно, тут було присутнім елементарне зверхнє ставлення як поляків, так і московитян до українців. Фактично ні для Польщі, ні для Москви у їх баченні Україна не була рівноправним партнером і розглядалася ними лише як поле протистояння та об'єкт експансії. Слід відзначити, що пізніше, коли постало питання направлення українських послів на московсько-польські переговори у 1658 р., у Москві торкнулися теми посольства Романа Гапоненка. Пояснення стосовно його недопущення до переговорів під час Віленської комісії звучало наступним чином: «А що раніше прислав попередній гетьман Богдан Хмельницький послів на з'їзд, і ті його послы були люди незнаючі, і царської величності великі і повноважні послы їх з собою на з'їзд не брали, тому що вони завжди на з'їзд прибували п'яними й жодних справ не знали, все ходили за пиятикою та по шинкарях»². Дане пояснення зайвий раз підтверджує думку про загальну зневагу царського уряду як українського посольства, так і самих інтересів Війська Запорозького та намагання за будь-яку ціну (зокрема і за рахунок України) досягти своїх бажаних цілей – миру, підкріпленого польською короною. Як наслідок, українські послы, знаходячись у місці переговорів і будучи відстороненими від них (їх не допускали до посольського намету), змушені були керуватися лише чутками та спеціально сфальсифікованою інформацією, якою їх постачали обидві сторони. М. Грушевський відзначав, що «...коли б козацькі послы були допущені до нарад віленської комісії, се мабуть розсіяло багато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на яким вони розвивалися – через цю неофіціальну, образливу для козаків ролю: недопущених до переговорів консультантів»³. Однак, гадається, що допущення їх до переговорів, навпаки, могло перетворити підозри у цілком обґрунтоване переконання в тому, що у Вільні

---

¹ Там само. С. 843.

² АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. В. В. Платц, 1873. Т. 7. С. 227.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1244.

Москвою та Варшавою розігрувався чіткий антиукраїнський сценарій, а козацька Україна та її інтереси були лише розмінною картою, об'єктом торгів та засобом досягнення компромісів. Крім того, спільна позиція стосовно українського посольства створювала якісь, поки непевні, можливості для досягнення порозуміння між Москвою та Варшавою, для їх зближення на спільній платформі. Формуванню такої сприяло розуміння, що поки тривають безкомпромісні суперечки навколо питання про приналежність України, остання може опинитися під протекцією третьої сили. Це могла бути або Швеція, або Туреччина, або Трансільванія, або Крим. Інформація про переговори гетьманського уряду з представниками цих країн постійно надходила до Вільна.

Першою про цю небезпеку заговорила Москва. Так, на чергові вимоги поляків відступитися від України, бояри звісно відповіли відмовою. При цьому доволі промовистою стала їх аргументація. Так вони вказували: «Нічого доброго з того б (відмова від України на користь Польщі – В. Г.) не вийшло: не будуть ні вашими, ні нашими, - коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу»¹. Далі наголошували: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть»².

Московські послы й далі наполягали, що способом розв'язання «українського питання» стане обрання царя на польський престол: «Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануванням московського царя то й козаки будуть з ними разом»³. Загалом же, з коронацією Алексея Михайловича, або царевича на польський престол пов'язувалися плани включення до складу Московської держави всієї України (включаючи Волинь та Поділля)⁴.

За таких умов у польському керівництві визріло кілька підходів щодо вирішення долі польської корони та перспектив зовнішньої політики Речі Посполитої. Власне тісний зв'язок цих питань з «українським питанням» спонукає здійснити стислий аналіз позицій, що окреслилися в польському політикумі.

Першу репрезентував коронний канцлер Стефан Корицінській, який виступав проти зближення з Москвою й всіма силами намагався спрямувати мирні

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1245.

² Цит за: Липинський В. Україна на переломі... С. 35.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1245.

⁴ Прудовский П. И. Притязания московского правительства... С. 257.

зусилля в бік Швеції¹. На початку жовтня 1656 р. він підготував розлогий меморіал, у якому торкався актуальних проблем держави, в тому числі, й польсько-московських стосунків та зважив усі «за» і «проти» замирення з Москвою. На його думку, московське керівництво у ході переговорів прагне все отримати, нічого не даючи взамін. Гостро критикував проект обрання на польський престол представника династії Романових (чи царя, чи його сина) ще за життя Яна Казімежа, послідовно захищаючи усталену в Польщі практику вільної елекції монарха як гарантії збереження існуючої політичної системи. Канцлер дійшов висновку, що союз з Москвою і обрання царя на польський трон жодним чином не приведе до стабілізації ситуації в Польщі, а навпаки – спричинить нову війну з Туреччиною, Кримом та Швецією. Як безпідставні оцінював надії, що шляхом створення польсько-московського союзу на чолі з єдиним монархом вдасться повернути втрачені українські землі. Реальним наслідком такого альянсу міг стати лише розрив з Кримом, оформлення союзу з яким, на його думку, було головним успіхом польської зовнішньої політики 50-х рр. XVII ст.² Виходячи з цього, Корицінській вважав більш прийнятним для Польщі порозуміння з Швецією³.

Інший погляд на дану проблему представляв коронний підскарбій Богуслав Лещинській. У листі від 12 жовтня 1656 р. до Корицінського він позиціонує себе прихильником союзу з Москвою. У якості аргументів на його користь називав наступні: мирне розв'язання конфлікту з Москвою та утворення московсько-польського союзу мало привести до повернення втрачених земель (зокрема й українських); наслідком союзу з Москвою мало стати значне зростання сили та авторитету самої Польщі, що було важливим, зокрема, для «козацького задоволення»; Варшава отримала б можливість відмовитися від небезпечного та хиткого альянсу з Кримським ханством; московська фінансова підтримка дала б можливість вирішити проблему боргів перед військом. Насамкінець, союз з Москвою, на його думку, мав лише сприяти замиренню зі шведами (останні змушені були б рахуватися зі зміною співвідношення сил, а відтак – шукати миру з Варшавою). Заради цього він уважав за можливе навіть піти на порушення давніх прав і звичаїв пов'язаних з королівським обранням *vivente rege*. Подібну позицію дотримувалися також Кшиштоф Пац, примас Анджей Лещинській, Єжи Любомірській, лечицький воєвода Ян Лещинській, гетьман польний литовський Вінцент Госевській та інші. «Група Лещинських»,

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1656 г. Д. 30. Л. 180-181.

² Wójcik Z. Polska i Rosja... S. 361.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 87. Л. 613 об.

як її називає З. Вуйцік, прагнула подібно Корициньському отримати назад Україну і Білорусію, проте не шляхом війни з Москвою, а через союз з нею¹.

На цьому етапі думка «групи Лещинських» відіграла ключову роль у формуванні офіційної позиції Варшави. Щодо вирішення «українського питання» там було підготовлено кілька «концептів», в основу яких було покладено ймовірне проголошення Алексея Михайловича спадкоємцем польського престолу².

Перший з них передбачав, що після елекції царя в якості майбутнього польського короля, він має зберігати свою протекцію над Військом Запорозьким, а відразу по коронації Алексея Михайловича козацька Україна повинна увійти до складу Речі Посполитої. Після укладення московсько-польського договору будуть припинені будь-які ворожі дії Війська Запорозького проти Корони та ВКЛ, натомість козаки мають виступити проти будь-якого супротивника і Речі Посполитої, і Москви. Усім учасникам війни проти Речі Посполитої обіцялася амністія, а також мали бути відновлені давні права та привілеї козацтва. Водночас, наголошувалося на необхідності забезпечення умов для повернення шляхти у свої маєтки та їх безпечного проживання поміж козаків. Другий «концепт», враховуючи можливість пошуку козацькою Україною якоїсь третьої протекції, пропонував царю взяти на себе посередництво у стосунках між Варшавою та Чигирином: «Аби і Річ Посполита була помирена з тим військом, завжди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх претензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали – хоча б прийшлося виділити якусь частину Запорізькому війську». У разі, якщо б козацька Україна залишалася під московською владою, цар мав би наказати козакам переселитися на території, визначені для їх проживання, а на інші землі має бути забезпечене вільне повернення шляхти до своїх маєтків. Третій варіант вирішення «українського питання» передбачав скликання після царської елекції спеціальної комісії, на яку б з'їхалися представники Речі Посполитої, Московської держави та Війська Запорозького для «заспокоєння України». Король мав проголосити амністію козакам та підтвердити їхні привілеї, а цар, своєю чергою, виступити гарантом («протектором») дотримання рішень комісії. Там же йшлося про встановлення лінії відмежування козацького краю, згідно Білоцерківського договору (лише Київське воєводство), за межами якого козаки не мають чинити жодної перешкоди шляхті у справі її повернення до власних маєтків. Нарешті, в разі неприйняття жодної з цих пропозицій, пропонувалося вирішення даного питання відкласти до сейму. Тим часом цар мав забезпечити дотримання перемир'я з боку Війська Запорозького, а

---

¹ Wójcik Z. Polska i Rosja... S. 362-363.

² Kubala L. Wojna brandenburska. S. 406-407.

також готовність козаків у будь-який момент виступити на службу королю та царю¹.

Безумовно, як позиція Москви, так і пропозиції, що надійшли з боку Варшави, несли безпосередню загрозу українській державності, саме існування якої цілковито суперечило імперським устремлінням керівництва і Речі Посполитої, і Московської держави. Утвердження царя на польському престолі вимагало б загравання з польською шляхетсько-магнатською верхівкою. Московська влада мала б йти назустріч її вимогам. А це, насамперед, повернення бувшим власникам втрачених маєтків в Україні, що мало б потягти за собою зіткнення інтересів шляхти та козацтва. Подальше посилення Москви в процесі інкорпорації Речі Посполитої також нічого доброго не віщувало Війську Запорозькому, особливо з огляду на тенденції, які окреслилися в політиці Москви щодо України уже невдовзі після укладення угоди 1654 р. та явно демонстрували намагання царату підпорядкувати собі козацьку Україну.

Слід відзначити, що хоча українські послы, не маючи офіційного статусу, не могли брати участь у переговорах, деяка інформація до них все ж доходила. А утаємниченість польсько-московських переговорів переконувала їх в тому, між Варшавою та Москвою йде торг навколо українських земель і компроміс може бути досягнутий саме за рахунок України.

Між тим самі польсько-московські переговори добігали завершення. 18 жовтня 1656 р. до комісарів надійшли королівський лист й так звана «Категорична резолюція», у яких містився наказ чимшвидше укласти мирний договір, в основу якого мають бути покладені принципи положення Полянівського договору (стосовно територіального розмежування)². Очевидно, що саме такі суттєві поступки з московського боку, на думку королівського двору, мали слугувати платнею за польську корону для Романових. При цьому наголошувалося, що обрання спадкоємцем престолу царя або царевича можливе лише за згодою сейму, скликання якого планувалося на грудень 1656 р., або початок 1657 р. Стосовно «української проблеми» зазначалося, що комісари мають наполягати, щоб «заспокоєння козаків відбулося... згідно зборівських, або білоцерківських умов». Йшлося про можливість «...їм (козакам – В. Г.) щось удільне за Дніпром виділити»³.

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-2. С. 1247.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 341, 343 об.-344.; Czart. Rkps 386/IV. S. 85; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 306-307, 395-398.

³ Czart. Rkps 386/IV. S. 63, 85; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 395-397.

Фактично, пропозиції Варшави створили передумови для завершення переговорного процесу. Головну роль в даному випадку відіграла офіційна згода на обрання царя (за певних умов) спадкоємцем короля Яна Казімежа¹.

Уже наступного дня відбулося чергове (тринадцяте) засідання комісії. Попри вдалі до дебатів щодо умов царської елекції. Обговорювалися питання територіальних поступок з боку Москви в разі обрання царя на польський престол², а також кандидатури майбутнього польського короля та великого князя литовського. Зокрема, комісари наполягали, що ним має стати не Алексій Михайлович, а його трирічний син після відповідної адаптації у Варшаві³. Тут слід відзначити, що така постановка питання категорично не влаштувала московську сторону, адже «адаптація» означала проходження відповідного навчання та прийняття католицизму, що не могло вітатися на світською, ні церковною московською владою. Там прагнули об'єднати під одним скіпетром і Москву, і Польщу, і Литву.

Попри окремі дискусії, уже з цього засідання розпочалось таємне формування та узгодження положень остаточної декларації Віленської комісії. Московські послы потурбувалися, щоб цьому не завадили представники Хмельницького, які вкотре наполягали на своїй присутності під час переговорів, і особливо під час вироблення остаточного рішення. Бжостовській згадував, що позиція московитів, які не хотіли приймати українських послів та виявляли краще ставлення до поляків, ніж до них, «жахливо» розсердила козаків⁴.

Під час наступного засідання (20 жовтня 1656 р.) поляки передали московським послам свої пропозиції у форму документа під назвою: «Пункти, що стосуються елекції Великого государя царя і великого князя Алексея Михайловича всієї Великої, Малої та Білої Русі самодержця над Коронаю Польською та Великим князівством Литовським»⁵. У якості ключової умови обрання царя спадкоємцем королівського престолу значилося обов'язкове повернення до складу Речі Посполитої всіх захоплених Москвою земель, «...окрім тих, якими володів... великий князь Іван Васильєвич»⁶. Дана вимога безпосередньо стосувалася України. Однак, зважаючи на складність даного питання, польська сторона не наполягала на негайному його вирішенні й погоджувалася відтермінувати до сейму⁷.

¹ Бростовский П. К. Дневник... С. 530; Федорук Я. Переговори... С. 851.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 342 об.-343, 345-349.

³ Федорук Я. Переговори... С. 852.

⁴ Там само.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 365 об.-374; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 398-403.

⁶ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 365 об.-369 об., 370-370 об.; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 402.

⁷ Kubala L. Wojna brandenburska... S. 403.

Після чотириденних обдумувань, 24 жовтня 1656 р. московськими послами була зачитана відповідь¹. Як відзначає Бжостовській, «...вони (московські послы – В. Г.) перемішали наші пункти, наробивши безліч невідповідностей». Зокрема, виключили «...Білу, Малу Росію, а також і Україну» з переліку відторгнутих від Речі Посполитої володінь, які поляки вимагали повернути. Також наполягали на необхідності ліквідації унії².

Королівські комісари були вкрай обурені відповіддю, особливо вимогами щодо унії та претензіями Москви на володіння Україною³. Тоді ж польські комісари відзначали, що в ході переговорів окреслилися три найскладніших питання: релігійне, територіальне, «а по-третє, Україна і козаки, яких вони самі побоюються, щоб вони, зрозумівши, що цар хоче приєднати їх до Речі Посполитої, не стали б шукати собі іншого пана»⁴. Складність ситуації загрожувала зривом переговорного процесу. Однак, вирішальним був той факт, що і Варшава, і Москва сходилися в принциповому бажанні завершити переговори укладенням договору. Якщо про це йшлося в королівській інструкції комісарам від 18 жовтня 1656 р., то 29 жовтня подібна інструкція надійшла і царським послам з наказом будь-що зберегти перемир'я, навіть ціною територіальних поступок⁵.

При цьому, заявляючи офіційно, що за жодних обставин не поступляться українськими і білоруськими землями, московські послы у приватних розмовах говорили про можливість компромісу задля досягнення головного – обрання царя на польський престол. Це підтверджують спогади Бжостовського, який писав, що вони «...зі слізьми на очах просили нас (польських комісарів – В. Г.) знайти засіб для завершення цієї справи (підписання угоди – В. Г.), скаржилися на Царя, й клятвено обіцяли, що все буде повернено». Тоді ж, за даними того ж Бжостовського, від московських послів до комісарів прибув якийсь Ярмоліч й передав пропозицію передати справу про обрання до сейму. При цьому зазначав, що «... вони (московські послы – В. Г.) бажать зараз же поступитися по Березину, а під час обрання домовитися про решту»⁶. Гадається, під «рештою» розумілися, зокрема, й українські землі.

Однак, уже під час наступного засідання, яке відбулося 2 листопада 1656 р., московські послы знову зайняли вкрай непоступливу позицію. У якості голо-

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 374.

² Бжостовский П. К. Дневник... С. 534.

³ Там же.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 412; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 186.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 450.

⁶ Бжостовский П. К. Дневник... С. 538.

вного аргументу знову звучала теза про неможливість поступитися територіями, як були дані цареві самим Богом: «Які землі і міста великому государу нашому його царській величності Бог подарував, тими титулами він великий государ, й описується»¹. На думку ж Бжостовського, причиною зміни позиції Москви стала інформація про поразку поляків від шведів на пруському кордоні, яка надійшла напередодні до Вільна².

3 листопада 1656 р. відбулося останнє засідання Віленської комісії. Не зважаючи на тривалі попередні перемовини та бажання сторін досягти компромісу, на цьому з'їзді справа ледве не дійшла до зриву переговорів. Польські комісари, протестуючи проти привласнення царем титулу «великого князя литовського», погрожували, що покинуть Вільно. Їх опоненти, керуючись царським наказом будь-що досягти укладення перемир'я та бажаючи завершити справу обрання Алексея Михайловича на польський трон, погодилися «написати в запису до королівського титулу «Велике князівство Литовське»³. Водночас вони наполягали, що польським королем може бути обраний лише цар Алексей Михайлович, а не його син, про що вели мову комісари. Також ставилася вимога, щоб Польща назавжди відмовилася від України та частини Литви. В останній день роботи комісії все ж було вироблено остаточний документ, який фактично й поставив крапку в тривалих польсько-московських переговорах. Він набрав вигляду пропонованого польською стороною універсалу та «реверсалу» царських послів на нього. Між Річчю Посполитою та Московською державою встановлювалося перемир'я. Його головними умовами були: елекція царя Алексея Михайловича на престол польського короля та великого князя литовського ще за життя чинного монарха Яна Казімежа, рішення про яку має бути прийняте на наступному сеймі Речі Посполитої; московське керівництво має надіслати на сейм повноважну делегацію; Москва та Варшава мають спільно виступити проти Швеції та Пруссії. Окремо відзначалося, що умов польсько-московського перемир'я мають дотримуватися й українські козаки («жодних зачіпок та наїздів від царської величності війська і від жовнірів, а ні від козаків запорозьких не має чинитися»⁴.

Що ж, до вирішення «українського питання», яке протягом всіх переговорів було одним з основних каменів спотикання й не давало змоги досягти згоди, то сторони погодилися на його відкладення до часу обрання царя на польський

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 472 об.-473.

² Бростовский П. К. Дневник... С. 539.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 88. Л. 473, 475-475 об.

⁴ Там же. Л. 476 об.-484.; AGAD. AR. Dz. II. Ks. 21. S. 285-286; Czart. 2111/IV. S. 35-36; ПСЗ. Т. 1. С. 406-410; Бростовский П. К. Дневник... С. 540; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 404-406; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 62.

престол. Однак на час перемир'я для Війська Запорізького вводилися обмеження які нагадували ті, що визначалися положеннями Білоцерківської угоди 1651 р.: «...козаки запорозькі не лише за межі, у статтях білоцерківських визначені, не втікали, і в володіннях короля його милості Корони польської і Великого князівства Литовського шкоди ніякої... не робили»¹.

Що ж отримали сторони в результаті Віленської угоди?

Найголовнішим досягненням Москви, якщо так можна сказати, була примарна обіцянка польської корони для Алексея Михайловича, а також домовленість про наміри спільно виступити проти Швеції. Також у якості здобутку можна розцінити вирішення територіального питання згідно принципу *uti possidetis* («як володієте, так і володійте»), що означало визнання за кожною зі сторін тих володінь, які були зафіксовані на момент припинення воєнних дій². Відтак Москва зберігала за собою усі захоплені території в Литві та Білорусі, а також протекторат над козацькою Україною (у царському оточенні його розглядали як володіння Україною). Виходячи з того, що поляки на початку переговорів наполягали на повернення до умов Полянівського договору, у Москві не могли не бути задоволеними своєю дипломатичною перемогою.

На думку угорського дослідника Ш. Гебеї, московські послі виявилися недалекоглядними і допустили ряд грубих помилок. Вони не звернули увагу на юридичні умови та правові труднощі скликання сейму, а також недооцінювали українську проблему³. Це стало наслідком прагнення царських урядовців за будь-яку ціну добитися найшвидшого підписання з поляками угоди, в якій би йшлося про обрання царя на польський престол. Відтак, поза належною увагою опинилися деталі угоди. На дії Москви, зокрема, впливало й погіршення стосунків з Чигирином⁴, яке стало наслідком торгів навколо «українського питання» та недопущення гетьманських послів до переговорів.

У польській історіографії Віленський договір розглядається як безумовний успіх дипломатії Речі Посполитої. Перемир'я з Москвою давало змогу Варшаві завершити війну на два фронти та відновити боєздатність військ і системи управління державою. З'явилася можливість зосередити усі сили проти Швеції та розпочати боротьбу за звільнення захоплених шведами польських земель⁵. Цей успіх вартував і обіцянок московським послам, щодо обрання царя на польський престол, і того, що повернення втрачених земель (як литовських і білоруських, так і українських) відкладалося на невизначений термін. Відновлення

¹ АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип В. В. Пратц, 1873. Т.8. С. 397.

² Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 91.

³ Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения... С. 39-40.

⁴ Федорук Я. Переговори... С. 854.

⁵ Nagielski M. Rywalizacja Polsko-rosyjska... С. 105.

влади Польщі на цих територіях можливе було за умови коронації Алексея Михайловича на престол Корони Польської та Великого князівства Литовського. Однак, це, своєю чергою, згодом загрожувало ліквідацією польської шляхетської демократії та парламентаризму, а відтак – самої Польсько-Литовської держави. Тому польська верхівка, беручи курс на зволікання зі скликанням сейму, жертвувала вирішенням територіального питання. Вірніше відкладала його на потім. Однозначно позитивним наслідком віленських переговорів у Варшаві вважали створення анитшведської коаліції (союзу) з Москвою¹.

Віленське перемир'я вітали в обох державах. Фактично, була досягнута мета-мінімум, яка ставилася і Польщею, і Москвою. У самій Вільні два дні відбували офіційні бенкети, у Вастрабрамському костелі проводилися спеціальні святкові служби. З Віленського замку лунали гарматні залпи. Більша частина московського війська вже 6 листопада покинула Вільно, де залишилася лише замкова зала. Цар видав грамоту московському воєводі Куракіну, у якій писав, що його вже «обрали на Королівство Польське і Велике Князівство Литовське...» Алексеї Михайлович наказав грамоту цю читати в храмах при великому скупченні людей, «...щоб всяких чинів людям про це було відомо»².

«Українське питання», як уже зазначалося, протягом усіх переговорів було одним з «каменів спотикання», навколо вирішення якого тривали дискусії. За умов домінування в діях переговорних сторін власних інтересів та неприкритого ігнорування інтересів Війська Запорозького, козацька Україна опинилася в ролі сторони, що найбільше постраждала від укладення Віленської угоди. Хоча ніде в офіційних документах не зазначалося, що Україна переходить під владу Польщі, а самі московські послы показово демонстрували наміри до останнього її захищати, під час кулуарних (неофіційних) розмов йшлося про можливість досягнення компромісу і в «українському питанні», який розглядали як засіб отримання польської корони для Алексея Михайловича. Загалом, питання, які стосувалися українського козацтва, православної церкви та України, відкладалися до рішення наступного сейму³.

Укладення польсько-московської угоди викликало тривогу в Чигирині. Прибувши до гетьмана, його посланці змалювали вкрай сумні перспективи для Війська Запорозького, які склалися внаслідок віленських домовленостей. Вони доповіли, що їх «...навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої», що змусило їх керуватися відомостями, якими їх

---

¹ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 183.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 62.

³ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 183.

постачали поляки. Останні ж їх переконували, що Москва погодилася на укладення миру на умовах Поляннівського договору 1634 р., згідно якого всі українські землі мали входити до складу Польської Корони¹.

Посли Богдана Хмельницького представили гетьманові варіант польсько-московської угоди, який пізніше Москвою розцінювався як спеціально створений поляками фальсифікат, що мав на меті, як це зазначає Б. Флоря, «...внести розбрат в російсько-українські відносини й змусити Богдана Хмельницького... шукати згоди з Річчю Посполитою»². Також це міг бути польський проект договору, відхилений московськими делегатами чи текст таємної угоди між Москвою та Польщею. Зокрема, там містилися й варіанти вирішення «українського питання». Перший з них проголошував, що Україна має залишитися в складі Речі Посполитої за умови об'єднання під владою одного монарха (московського царя) Корони Польської, Великого князівства Литовського та Московської держави. Відповідно, цар після своєї елекції разом з діючим королем мають створити спеціальну комісію для розв'язання ситуації з козацькою Україною. Допускалася можливість залагодження усіх суперечностей з козаками шляхом визначення для них окремого уділу. Обіцялася повна амністія учасникам антипольського повстання, відновлення прав та привілеїв козацтва. Гарантом виконання даних постанов мав виступити цар. При цьому йшлося про можливість повернення до своїх маєтків шляхти, а козакам забороняється чинити будь-які військові акції за лінією, визначеною Білоцерківською угодою 1651 р. Своєю чергою, вони мали бути готовими виступити на службу як цареві, так і Речі Посполитій проти будь-якого супротивника. При цьому, пункти по Україні мали бути затвердженими рішенням того ж сейму, який мав вирішити й долю корони (очевидно, останнє ставилося в залежність саме від вирішення «українського питання»³.

Ще один варіант польсько-московської угоди передбачав відтермінування вирішення долі українських земель до сейму. Тим часом козаки мали залишатися під протекцією царя, їм заборонялося чинити будь-які кривди мешканцям Корони та ВКЛ, виходячи за визначену лінію (очевидно визначену Білоцерківським договором). Знову таки, вони мали бути готовими виступити як проти ворогів Московської держави, так і Речі Посполитої⁴.

---

¹ АЮЗР. Т.3. С. 555-556, Липинський В. Україна на переломі... С. 36.

² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 158.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1249-1250.

⁴ Там само. С. 1250.

Інформація про перебіг та результати переговорів, представлена Р. Гапо-
ненком Богдану Хмельницькому, вкрай розлютили гетьмана. В емоційному по-
риві він погрожував розірвати угоду Москвою та шукати турецької протекції,
для чого оголосив про скликання старшинського ради¹.

Своєю чергою, передбачаючи негативну реакцію на Віленську угоду з
боку Богдана Хмельницького, цар, не зволікаючи, вже 28 грудня 1656 р. напра-
вив до Чигириня Аврама Лопухіна, який мав передати гетьману царську грамоту
і проінформувати його про результати віленських переговорів. Через свого по-
сланця цар передав, що в разі виконання польською стороною своїх зобов'язань,
коли вся Річ Посполита опиниться під владою царя, тоді й буде вирішене пи-
тання стосовно кордонів між Військом Запорозьким і польськими землями. Для
цього Богдан Хмельницький мав «оголосити достовірно де бути між черкась-
кими містами і Корони Польської кордону». При цьому дана інформація має
бути передана у письмовій формі таємно («говорити тихо»), має містити дані як
проходив кордон раніше і як слід «нині учинити». Щоб завірити гетьмана у ві-
дсутності в польсько-московських домовленостях неприйнятних для України
пунктів, цар пропонував гетьману на майбутній сейм послати також своїх пред-
ставників «людей знатних та добрих», які мають перебувати в складі московсь-
кого посольства².

Водночас, в царському наказі Лопухіну значилося, що в разі коли б геть-
ман почав дорікати, що під час переговорів його послі не були допущені до
засідань комісії, той мав відповісти, що на цьому наполягли цісарські представ-
ники, які виконували посередницьку місію. Водночас, слід було акцентувати
увагу на тому, що гетьманські представники постійно інформувалися стосовно
ходу переговорів³.

Дізнавшись про наявність у Хмельницького копій польсько-московської
угоди, що надійшли до гетьмана з Польщі, Лопухін переконував того не вірити
«жодним грамотам: великий государ, його царська величність жодного правос-
лавного християнина польському королю не віддасть»⁴.

Зі свого боку, гетьман виявив чітку критичну позицію стосовно перспек-
тив польсько-московського союзу. Він запевняв царського представника в не-
щирості поляків, які прагнуть лише виграти час для відновлення військової мо-

---

¹ АЮЗР. Т.3. С. 553.

² Там же. Т.8. С. 385-386.

³ Там же. С. 388.

⁴ Там же. С. 392.

гутності, а також таємно прагнуть створити антимосковську коаліцію, залучивши до неї Туреччину та Крим¹. За даними гетьмана, султан у відповідь на заклики польського керівництва віддав наказ всім Кримським, Ногайським та Білгородським ордам готуватися до наступу на Україну².

9 лютого 1657 р. Лопухін подав Хмельницькому той єдиний вірний, за версією Москви, варіант Віленської угоди. Стосовно вирішення «українського питання» у ній значилося, що «Україна, як складова Речі Посполитої, яка хоча в сум'ятті була й через козаків під владу царя його милості піддалася і цар його милість під свою оборону прийняв козаків; однак через обрання Короною Польською та Великим князівством Литовським з Московською державою царя його милості на панство союзом відриватися від Речі Посполитої, як з віків належача земля, не має; проте після елекції (обрання царя на польський трон – В. Г.), цар його милість в першому році свого обрання на панство, для заспокоєння гетьмана запорозького і всіх козаків має... скласти з'їзд, на який від короля його милості і Речі Посполитої і царя його милості комісари з'їдуться з гетьманом і козаками, то все, що до цього заважало, заспокоять та приборкають... а король його милість та Річ Посполита всі минулі провини їм та їхнім спадкоємцям пробачить і збереже їх при всіх вольностях та привілеях». Там же йшлося про те, що «...обивателям (шляхті – В. Г.) корони Польської так і Великого князівства Литовського вільно було до своїх маєтностей та до будинків, між козаками в різних місцях будучи, безпечно приїжджати та мешкати можна було. А козаки запорозькі, щоб не лише за межі, написані в статтях білоцерківських, не тікали, в панства короля його милості корони Польської й Великого князівства Литовського шкоди ніякої та зачіпок жодних не чинили, але на службу військову, як царя його милості так і короля його милості та Речі Посполитої, проти будь-якого супротивника готові були»³.

Очевидною є подібність остаточного формулювання у Віленській угоді статті стосовно України з варіантом вирішення «українського питання», свого часу запропонованим польською стороною. Це зайвий раз доводить факт компромісу, на який пішли в Москві заради обіцяного поляками обрання царя на польський престол.

Загалом в історіографії Віленська угода оцінюється як одна з ключових подій московсько-польської війни 1654-1667 рр. Зокрема З. Вуйцік відзначав, що «порозуміння віленське було безперечно визначною подією в ході другої війни північної, коли Польща і Росія об'єдналися на певний час в єдиному антишведському таборі, а Швеція опинилася перед загрозою утворення спільного

¹ АЮЗР. Т.8. С. 393.

² Там же. С. 395.

³ Czart. Rkps 2113/IV. S. 165-173; АЮЗР. Т.8. С. 397.

фронту двох держав...»¹. Водночас, Г. Сагановіч вважає, що не слід перебільшувати її значення з огляду на те, що польсько-московські домовленості все ж були кроком вимушеним². У сучасній українській історіографії акцентовано увагу на суттєвих змінах, насамперед, в українсько-московських відносинах, які відбулися внаслідок укладення Віленської угоди. На думку В. Горобця, українсько-московське протистояння, яке назрівало впродовж двох років, уже з осені 1656 р. набуло цілком нової якості³. Я. Федорук, розцінює Віленську угоду в якості найважливішої події «...дипломатичної історії Хмельниччини післяперяславського періоду»⁴. Також Т. Чухліб, зазначаючи, що Віленська угода стала логічним наслідком відносної рівності військових і дипломатичних можливостей Москви та Варшави, наголошує, що самі переговори «...створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її «спиною» й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці»⁵.

Цілком можна погодитися з висновком Т. Таїрової-Яковлевої, що Віленська угода була не чим іншим, як прямим порушенням з боку Москви договору 1654 р., коли Гетьманщину з її територією та інтересами було просто продано в обмін на польську корону⁶.

Важко погодитися з Б. Флорею, який зазначає, що досі не до кінця з'ясованими залишаються політичні мотиви курсу Москви на замирення з Річчю Посполитою⁷. Аналіз тогочасних подій дає підстави стверджувати, що політика царського уряду, яка в кінцевому результаті вилася у Віленську угоду, цілком випливала з його політичного курсу, що передбачав декілька етапів. Першим було утвердження на польському престолі династії Романових. У ході другого етапу російське керівництво, користуючись з ситуації, коли власне Польща й Литва у володіннях Алексея Михайловича мали зайняти місце підлеглого партнера⁸, планувалося здійснити реформу політичної системи Речі Посполитої, забезпечивши перехід престолу в спадок по лінії Романових. На третьому етапі мало відбутися остаточне об'єднання Московської держави та Речі Посполитої, що фактично зняло б і «українське питання», про що часто говорили царські послі під час переговорів. Елементарний підкуп, гарантування економічних та релігійних прав польської та литовської шляхти забезпечили б підтримку з їх

¹ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 208-209.

² Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 62.

³ Горобець В. Зірки та терени козацької революції... С. 409.

⁴ Федорук Я. Переговори... С. 796.

⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 91.

⁶ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 187-188.

⁷ Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений.. С. 12.

⁸ Там же. С. 14.

боку політики Кремля. У кінцевому результаті здійснювалися дві стратегічні мети Москви – ліквідувався головний суперник в регіоні ЦСЄ – Річ Посполита і формувалася територіальна основа для становлення омріяної слов'яно-православної імперії. У такому ключі відбувалося й вирішення «українського питання».

2.2. Україна в умовах «політичної гри» навколо питання реалізації віленських положень (кінець 1656 – серпень 1657 рр.).

Досягнувши бажаного перемир'я та задекларувавши його умови у тексті Віленської угоди, сторони надалі «загрузли» на шляху її реалізації. Справа виконання положень угоди, у чому була найбільше зацікавлена Москва, наштовхнулася на позицію польської верхівки. У Варшаві, насамперед, прагнули добитися припинення війни на два фронти (проти Москви та Швеції), що й було досягнуто. Стосовно ж долі польської корони не було єдності й на етапі переговорів з Москвою, коли ще над Річчю Посполитою висіла загроза знищення двома агресивними сусідами. Коли ж встановленням перемир'я з Москвою ця небезпека відпала, різко зросла кількість противників передачі корони династії представнику Романових¹. Як наслідок – Варшава зайняла позицію вичікування. Обіцяний на кінець 1656 – початок 1657 року сейм так і не відбувся. Насамперед, проти обрання царя на польський престол категорично виступило керівництво католицької церкви. Біскупи стояли на тому, що це можливо лише за умови прийняття царем католицизму. При цьому сам Ян Казімеж, скориставшись такою маніфестацією духовенства, відразу наказав якомога ширше оприлюднити цей протест. Король давав зрозуміти всім полякам, що він також проти царської елекції. Називалася аж 21 причина, що унеможлилювала передачу польської корони Алексею Михайловичу, зокрема, йшлося про можливий розрив з головним і традиційним союзником Речі Посполитої – Австрією². Імперію Габсбургів (яка свого часу ініціювала московсько-польські мирні переговори і виступала на них посередником, а також хотіла зберегти свого союзника Польщу та використати її разом з Москвою проти одного з своїх головних суперників в регіоні – Швеції) жодним чином не влаштовувало обрання Алексея Михайловича на польський престол. Уже на переговорах цісарські представники гостро опонували цій ідеї, оскільки віденський двір мав свої види на польський трон. Тому австрійська дипломатія після підписання віленських домовленостей прикладає зусилля для їх нейтралізації. Відразу по завершенні роботи віленської комісії у

---

¹ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 185.

² Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 36-37.

Відні 1 грудня 1656 р. було укладено польсько-австрійську угоду, в якій цісар зобов'язувався схилити електора бранденбурзького і гетьмана Хмельницького, щоб ті повернулися в підданство Речі Посполитої. Тоді ж йшлося про найм в Австрії 4 тис. вояків. і закупівлю зброї для польського війська¹. За цим послідували й конкретні дії Відня: до Чигирини в січні 1657 р. було відправлене спеціальне посольство на чолі з архієпископом П. Парчевичем².

Проти зближення Москви й Варшави виступав і головний опонент Австрії – Франція, яка мала значний вплив на політику польського королівського двору й опікувалася примиренням Польщі та Швеції, що значно погіршило б позиції Габсбургів у Центрально-Східній Європі. Навіть задля цього пропонувала своє посередництво. Польсько-московський союз розглядався в Парижі таким, що загрожує реалізації цієї ідеї³.

Ще одним активним противником зближення Речі Посполитої та Московської держави виступив Кримський ханат, який з самого початку негативно поставився до віленських переговорів, уважно відстежував їх перебіг, па по їх завершенні – відкрито виступив проти реалізації домовленостей між Варшавою та Москвою. Зокрема, відомий лист одного з кримських воєначальників Субхан Газі аги до Яна Казімежа від 16 жовтня 1656 р., в якому виражається стурбованість курсом Варшави на встановлення миру з Москвою («краще б собі любові короля свейського бажав»)⁴. Пізніше сам хан Мехмед IV Герай у своєму ярлику до короля категорично відраджував його від миру з Москвою та схилив до порозуміння зі шведами⁵.

Нарешті, в період після підписання московсько-польської угоди відчутний вплив на її практичну реалізацію здійснював український фактор. По-перше, питання, що стосувалися козацької України, в ході самих переговорів у Немежі, так і не були вирішені. Відтак, «українське питання» продовжувало залишатися одним з ключових в польсько-московських відносинах. На думку А. Перналя, прагнення керівництва Речі Посполитої повернути Україну виступило одним з головних приводів для погіршення польсько-московських стосунків⁶. По-друге, після підписання Віленської угоди позиція українського гетьманату продовжувала впливати на співвідношення сил та перебіг політичних відносин в Східній Європі. Недопущення представників Хмельницького до перемовин у

---

¹ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 211.

² Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса. С. 253.

³ Wójcik Z. Polska i Rosja... S. 370.

⁴ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1656 г. Д. 25. Л. 348.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 33-34.

⁶ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 186.

Немежі, суперечлива інформація щодо змісту московсько-польських домовленостей, очевидні спроби Варшави та Москви вирішити свої проблеми за рахунок Війська Запорозького (гетьман був переконаний, що Військо Запорозьке було віддане «... як і раніше у володіння ляхам»¹), змушували український уряд вжити рішучих контрзаходів, які мали звести до мінімуму негативні для Війська Запорозького наслідки московсько-польського порозуміння, яке загрожувало фактичною ізоляцією Війська Запорозького, через відмову Москви від продовження війни проти Польщі та унеможливлювало подальшу боротьбу за звільнення всіх українських земель з-під польської влади.

У якості контрзаходу проти Віленської угоди, яка, безперечно, була спрямована проти інтересів Війська Запорозького, а також способу продовження боротьби за виконання головного завдання Революції – об'єднання в межах Української держави всіх етнічних українських земель слід розглядати участь козацької України, всупереч політики Москви та положень її угоди з Польщею, в діях країн Раднотської коаліції в першій половині 1657 р. Власне її приєднання до антипольського об'єднання Швеції й Трансільванії відбулося ще під час віленських переговорів. З одного боку, це був вияв політики гетьмана Богдана Хмельницького, спрямованої на формування полівасалітетних зв'язків (головним чинником була антипольська спрямованість коаліцій), а з другого – очевидне його невдоволення самими польсько-московськими переговорами та занепокоєння перспективами порозуміння Москви та Варшави за рахунок українських земель.

Відтак, уже 17 вересня 1656 р. в трансільванському місті Дюлафехерварі було підписано договір про дружбу між Військом Запорозьким і Трансільванією². А за тиждень (25 вересня) до Хмельницького зі Стокгольма було направлене посольство Якоба Тернешельда та Готарда Веллінга, метою якого була розробка умов майбутнього шведсько-українського договору. Останній передба-

---

¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4: 1655-1658 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Ред.кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. С. 113.

² АЮЗР. Т.3. С. 546-547; Архивъ ЮЗР. Ч.3. Т.6. С. 178-179; Rudawski W. J. Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. / Wawrzyniec Jan Rudawski. Petersburg, Mohylew : Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. Т. 2. S. 222-223; Хаванова О. В. Трансильванское княжество... С. 349-350; Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 142.

чав визнання Швецією незалежності Української держави: послали мали «переко-
нати козаків скласти цілком вільну державу, ні від кого не залежну, проте таку,
що знаходиться під протекцією королівської величності (Карла X Густава – В.
Г.)». Договір про протекцію передбачав також активну участь українського вій-
ська у всіх воєнних кампаніях Швеції, будь то проти Москви, чи Польщі. Посли
зосередилися і на тому, щоб розірвати московсько-український союз. Зокрема,
акцентували увагу на неправомірних діях з боку Москви стосовно Швеції, коли
цар «...без жодних підстав на те напав на володіння його королівської велично-
сті і за відсутності короля став воювати їх варварськи і у вищій степені тирани-
чно». При цьому зазначалося, що дії Москви цілком суперечать інтересам Вій-
ська Запорозького. Зверталася увага на неправомірне включення до царських
титулів українських земель (Волині, Поділля), «територій, які ніколи не нале-
жали до Великого князівства Московського», чим висловлює свої претензії на
ці землі¹.

Українсько-трансільванська угода, укладена ще у вересні 1656 р., де-фа-
кто зробила Військо Запорозьке учасником шведсько-трансільванської анти-
польської коаліції, утвореної 16 грудня 1656 р. в угорському місті Радноті². Як
зазначав Л. Кубаля, «...уклавши союз з Ракочі, виношував план захопити цілу
Русь Червону аж по Віслу, де споконвічно віра руська існувала та мова руська
утримувалася»³. Відтак, 10 січня 1657 р. Хмельницький видав універсал, яким
повідомляв про направлення козацького корпусу на з'єднання з військами се-
мигородського князя та оголошувалося, що українськими військами не буде чи-
нитися жодної кривди тим, хто визнає юрисдикцію Війська Запорозького⁴. Не-
вдовзі війська під командуванням наказного гетьмана А. Ждановича вирушили
з Чигирин до Білої Церкви, а звідти – в район Перемишля на з'єднання з силами
Ракочі⁵. Пізніше Хмельницький направив на допомогу Ждановичу ще й досвід-
ченого полковника Івана Богуна⁶. Без сумніву, реалізація основних положень
Раднотської угоди значною мірою залежала саме від мілітарної сили українсь-
кого козацтва і власне від участі корпусу Ждановича у поході в Польщу.

---

¹ Архивъ ЮЗР. Ч.3. Т.6. С. 155-156, 159-160.

² Там же. С. 185.

³ Kubala L. *Wojna brandenburska...* S. 185.

⁴ Хаванова О. В. *Трансільванское княжество...* С. 354.

⁵ Літопис Самовидця. С. 74; Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. С. 211; Іржиць-
кий В. Київський полк як військова і адміністративно-територіальна одиниця козацько-геть-
манської держави // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2010. Вип. 48. С. 254.

⁶ Шевченко Г. Участь Івана Богуна у військово-політичному конфлікті між козацьким геть-
маном Виговським та полтавським полковником Пушкарем // Етнічна історія народів Єв-
ропи. 2005. Вип. 19. С. 134.

Звичайно, такі дії українського гетьмана не могли не турбувати Москву. Щораз в наказах царським послам до гетьмана звучала вимога провідувати «...чи не очікується з боку гетьмана та писаря якась зрада, чи немає в них якихось дурних задумів»¹. Водночас до Москви надходила інформація стосовно українсько-шведських та українсько-трансільванських контактів, а також посольства Хмельницького до «...до Волоського, і до Мультянського володарів і до Кримського хана...»². Там розуміли, що активною участю у військових акціях проти Польщі, зорганізованих державами Раднотської коаліції, Хмельницький, окрім того, що йшов у розріз з московсько-польськими домовленостями 1656 р., загрожуючи тим самим їх зірвати, що мінімалізувало перспективи отримання царем польської корони, ще й сприяв планам захоплення польської корони Д'єрдем II Ракочі. Власне проведення такої самостійної політики зайвий раз демонструвало, що гетьман Хмельницький аж ніяк не бачив себе підвладним Москві. Водночас сам український гетьман участь у антипольській кампанії разом з країнами Раднотської коаліції розглядав як виключний шанс завдати поразки Польщі й визволити всі українські землі (аж до Вісли) з-під польської влади.

У лютому 1657 р. українські полки Ждановича (київський, переяславський, білоцерківський), до яких приєдналося чимало охочих, з'єдналися з військами Ракочі поблизу Перемишля³. Спільна кампанія військ Раднотської коаліції розвивалася успішно. Уже 28 березня було здобуто Краків, у другій половині квітня – Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров та Городок, а 23 травня 1657 р. капітулював Брест, а вже на початку червня 1657 р. було здобуто Варшаву⁴.

Польське керівництво здійснювало відчайдушні спроби врятувати ситуацію й організувати відсіч супротивнику. Активно працювала дипломатія, намагаючись заручитися допомогою Кримського ханства й Туреччини⁵. Спрямувалися зусилля на зміцненні союзу з Австрією, який розглядався як основа для створення антишведської ліги. 27 травня 1657 р. було укладено новий польсько-австрійський договір, згідно якого Леопольд, тоді ще тільки король чеський і угорський, зобов'язався надіслати до Польщі 12 тис. корпус з артилерією, а також виступити посередником між Польщею, Бранденбургом та козацькою Україною. У відповідь Ян Казімеж та п'ять найвпливовіших польських senatorів

---

¹ АЮЗР. Т.3. С. 552.

² Там же.

³ Там же. Т. 8. С. 393.

⁴ Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 204.

⁵ Жерела. Т. XII. Ч.5. С. 422-425; АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип М.Этингера, 1879. Т.11. С. 733-735; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 190.

обіцяли обрати на польський трон представника дому Габсбургів¹. Останнє за-свідчувало, що всі дипломатичні ігри з Москвою стосовно польської корони були чистісінької води спекуляціями лише задля того, щоб укласти так необ-хідне Варшаві перемир'я.

З огляду на вагому роль українських військ в антипольській кампанії країн Раднотської коаліції одним з пріоритетних завдань для Польщі стало замирення з Військом Запорозьким. В умовах очевидного загострення в українсько-московських стосунках, спричиненого Віленським договором 1656 р., це виглядало досяжним. Цю місію було покладено на досвідченого дипломата чернігівського воєводу Станіслава Казімежа Беневського, який не-одноразово був посланцем до Війська Запорозького і зарекомендував себе знавцем «настроїв козацьких»². Він мав відмовити гетьмана від участі в тран-сільвансько-шведській антипольській коаліції та переконати в тому, що так-тика пошуку різних протекцій є помилковою, звернути увагу на антиукраїнську поведінку московського керівництва, зокрема, й під час переговорів у Вільно. Важливим для польського керівництва бачилося порозуміння з Військом За-порозьким ще до сейму, на якому мало обговорюватися питання обрання Алексея Михайловича на польський престол. У разі позитивних наслідків мі-сії Беневського Польща отримала б перевагу в подальших переговорах з Мо-сквою, що дало б змогу відмовитися від виконання віленських умов стосо-вно польської корони³. У Варшаві сподівалися, що в разі вдалого розвитку пе-реговорів з Чигирином буде змога отримати перевагу над Москвою («збити Мо-скві її пиху»)⁴. У крайньому випадку поляків влаштовувала ситуація, за якої Вій-сько Запорозьке зайняло б нейтральну позицію в польсько-московському про-тистоянні⁵.

Беневській прибув до Чигирин 20 березня 1657 р. Хоча його місія розпо-чалася доволі складно (посли навіть потрапили під варту і протягом трьох тиж-нів гетьман не виявляв жодного інтересу до них), проте результати виявилися доволі позитивними⁶. Сам Богдан Хмельницький в листі до короля дякував того за надіслану грамоту «...з оголошенням своєї милості і пробаченням проступ-ків», а також висловив задоволення результатами переговорів з Беневським, під час яких сторони «старалися всіма мірами, щоб і гідність вашої королівської

¹ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 212.

² Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 8.

³ Wójcik Z. Polska i Rosja... S. 374-375; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 33; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 8.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1333-1334, 1336.

⁵ Жерела. Т.XII. Ч.5. С. 420-422.

⁶ ПВК. Киев : Университетская типография, 1852. Т.3. С. 136-137; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 10.

милості залишилася недоторканою, і наші вольності не були порушені». І хоча, як зазначив Хмельницький, «бажання вашої королівської милості не виконані остаточно», на що були вагомі причини, він висловив надію на позитивне розв'язання всіх українсько-польських проблем під час наступних переговорів¹.

У Варшаві той факт, що український гетьман, виславши відповідні листи, задекларував бажання і можливість діалогу з Річчю Посполитою, викликав захоплення². Ян Лещинській в листі до краківського стольника в середині червня 1657 р. з оптимізмом повідомляв, що «з козаками є певний мир». Звичайно, жодними офіційними угодами цей «мир» не був встановлений, однак, на думку, впливового польського політика для цього з'явилася конкретна перспектива³. Загалом, як зазначає А. Перналь, переговори, проведені С. К. Беневським заклади ґрунт для примирення⁴.

Насамкінець, об'єктом польської дипломатії виступає Московія, яку у Варшаві прагнули підштовхнути до активізації дій проти Швеції (згідно Віленських домовленостей), а також – через Москву намагалися вплинути на позицію гетьмана Богдана Хмельницького й змусити того відмовитися від участі в антипольських діях Раднотської коаліції. Польське керівництво виявляло неабияку активність. Уже в березні до Москви було відправлено королівського посланця І. Боньковського⁵, а від коронних та литовських вельмож – Комара та Кучерського⁶. У квітні туди прибув новий королівський посланець Я. Шумовській, а в травні 1657 р. – К. Монтремовіч⁷. Останній, зокрема, передав царю королівську грамоту, у якій містилося прохання змусити Хмельницького порвати з шведським королем та трансільванським князем⁸. З метою максимальної дискредитації Хмельницького в царських очах, посли звертали увагу на угоди гетьмана з Трансільванією та Швецією, яка передбачала передачу польської корони Д'єрдю II Ракочі, що є порушенням віленських домовленостей та фактичною зрадою царю⁹. А С. Медекша, направлений до Москви на початку серпня 1657 р. мав переконати царське керівництво, що саме дії українського гетьмана (укладення

¹ ПВК. Т.3. С. 138-140; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 10.

² Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 13.

³ Czart. Rkps. 388. S. 155; Kubala L. Wojny duńskie... S. 520.

⁴ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 203.

⁵ Жерела. Т. XII. Ч.5. С. 434-435; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 186.

⁶ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С.132.

⁷ Горобець В. Еліта козацької України... С. 145-146.

⁸ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій : Том 1 : Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. С. 72; Горобець В. Еліта козацької України... С. 145.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1353; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 186.

угод з Трансільванією та Швецією, участь козацьких полків в поході проти Польщі) стали на перешкоді скликання сейму для затвердження віленських постанов¹.

Хоча розрахунки керівництва Речі Посполитої були цілком обґрунтованими (Москва згідно положень Віленської угоди мала б виступити союзником Речі Посполитої в боротьбі зі шведами та змусити Хмельницького, як свого васала, відмовитися від участі в антипольських діях, очікуваної реакції від Москви, окрім загальних декларацій про засудження дій Раднотської коаліції (царський посол поставив вимогу перед Д'єрдем II Ракочі, щоб той припинив наступ на Польщу), не послідувало. Таку позицію Кремля можна пояснити тим, що успіхи коаліціантів у війні з поляками, сприяли реалізації його планів. Катастрофічне погіршення становища Речі Посполитої внаслідок шведсько-трансільвансько-української агресії створювало передумови для тиску на її керівництво з метою прискорення практичної реалізації віленських домовленостей. Мета змусити Польщу до їх виконання стає домінуючою в політиці Москви протягом 1657 – першої половини 1658 р. Це яскраво проявилось у дипломатичних зусиллях, спрямованих як в бік Варшави, так і Чигирини.

Стосовно Польщі царський уряд вдається до тактики тиску й шантажу. Користуючись складним військовим та політичним становищем Речі Посполитої, у Москві прагнули домогтися якнайшвидшого скликання сейму й давали зрозуміти, що їх активні військові дії проти Швеції безпосередньо залежать від оперативності Варшави у питанні обрання царя на польський престол. Про це говорив стряпчий Кліментій Ієвлев, який відбув до столиці Польщі на початку березня 1657 р.² По дорозі він зустрічався з маршалком Завішею, у розмові з яким докоряв з приводу зволікань зі скликанням сейму, скликання якого очікували ще в січні 1657 р. Завіша запевняючи царського посла в дотриманні керівництвом Речі Посполитої умов угоди, водночас вказував на те, що перешкоди чиняться противниками Віленського договору, зокрема, звернув увагу на дії Хмельницького, який «Ракочі угорському присягнув і бажає великому государю вашому зрадити»³.

Слід відзначити, що тема політики українського гетьмана стала однією з центральних під час зустрічей Ієвлева з різними посадовцями Речі Посполитої

---

¹ Medeksza S.F. Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654-1668. S. 158, 161; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 186-187.

² Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным. Киев, 1911. С. 72; Kubala L. Wojna brandenburska... S. 436; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 132.

³ Документы эпохи Богдана Хмельницкого. С. 75-76.

та і самим королем¹. Останні намагалися його переконати у свідомих діях Хмельницького, спрямованих на зруйнування московсько-польського перемир'я. Так, референдарій ВКЛ К. П. Бжостовській наголошував, що той «...робить це свідомо, як би посварити (Річ Посполиту та Москву – В. Г.), і бажає бути собі паном»².

Окрім тиску на польський королівський двір Москва уже традиційно прагнула заручитися підтримкою з боку литовської еліти, в якій вбачала свого союзника, і яка й надалі виявляла власну позицію відмінну від польської знаті. При цьому частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була визнати зверхність царя. Насамкінець, московське керівництво традиційно вдалося до підкупу. Москва не скупилася на обіцянки, подарунки, хабарі з метою отримати сприяння з боку знатних литовців. Уже невдовзі після підписання Віленської угоди, 14 листопада 1656 р. царем було відправлено стольника Матвєєва і піддячого Первільєва до Литви з метою переконати польного гетьмана Госєвского, щоб той на сеймі «доставив російському государю польську корону»³. А з початку 1657 р. тиск на високопосадовців ВКЛ посилювався, коли з метою створення умов для виконання пунктів Віленського договору до Сапєги було направлено Афанасія Нєстерова, а до Госєвского – Артамона Матвєєва⁴.

Слід відзначити, що якщо серед польських можновладців було важко очікувати на якусь підтримку ідеї обрання царя на польський престол (тенденції, що зробили можливою Віленську угоду 1656 р. давно зникли і більшість польського політикуму виступала за те, що наступником Яна Казімежа має стати представник дому Габсбургів, чи Ракочі), то у середовищі литовської знаті, як то і передбачали в Москві, ситуація була іншою. Той же Госєвській говорив Матвєєву: «Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казімежа... Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і війсьکو таємно і присягу дам за всіх»⁵.

У відповідь на активність московської дипломатії (7 червня 1657 р. до Госєвского було направлено Аврама Лопухіна і Ніколая Тіхоновского, а 14 червня 1657 р. Дєніс Астафєєв та шляхтич Єрмолич відправилися до гетьмана

---

¹ Документи епохи Богдана Хмельницького. С. 91-92.

² Там же. С. 81.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп.1. Ст. 1656. Д, 37. Л. 18-19; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 131-132.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1656. Д, 43. Л. 9-12; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 132.

⁵ Kubala L. Wojny duńskie... S. 124; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 37-38.

Сапєги¹), литовці, своєю чергою, також виявляли активність, ініціюючи переговори з московським керівництвом. Так, 9 серпня 1657 р. до Москви відбув посланець Госєвського Ф. Медекша². У розлогій інструкції посланцю польний литовський гетьман, не зраджуючи собі, позиціонувався щирим прихильником Москви. При цьому, вкотре підтримавши ідею обрання московського царя спадкоємцем польського престолу, він торкнувся й «українського питання». На його думку, саме позиція українського керівництва («козаків») привела до зриву віленських угод, адже саме Військо Запорозьке всупереч царській волі пішло на союз з шведами та Ракочі проти Польщі та всіма силами діють, «...щоб знову цих монархів (польського та московського – В. Г.) посварити»³. При цьому Госєвській порівнював дії українського керівництва з голландцями, які також прагнучи незалежності, «...багато крові в республіці німецькій розливши», спровокували тривалу війну, яка принесла «лише їм самим пожиток»⁴.

Фактично, прагнучи якнайшвидшого укладення миру з Москвою, литовське керівництво формувало чітко виражену антиукраїнську позицію. Козацьку Україну розглядали як фактор, що призвів до фактичного зриву практичної реалізації віленських домовленостей. Там були переконані, що польсько-українське замирення, про яке вели мову в керівництві Корони, не лише унеможливає бажаний для Литви мир з Москвою, а й, навпаки, лише провокує загострення з нею стосунків.

Стосовно козацької України політика Москви визначалася кількома факторами. Так, на кінець 1656 – початок 1657 р. намітилися серйозні протиріччя з Чигирином у Білорусі. З початку московського наступу у ВКЛ на цьому театрі активно діяв і український корпус спочатку під керівництвом Івана Золотаренка, а пізніше – полковника Івана Нечая, який контролював значну територію з містами Старий Бихів та Чауси, що створило передумови для її включення до складу Війська Запорозького. Такий розвиток подій не входив до московських планів. Там розглядали усю територію ВКЛ (зайняту і московськими, і українськими військами) в якості земель «дарованих Богом» царю. Відтак, царське керівництво розпочало тиснути на Хмельницького вимагаючи вивести полки з Білорусі. Стосовно ж українського контингенту та його очільника Івана Нечая Москва вдається до силових дій. З початку 1657 р. зафіксовані численні конфлікти між козаками Нечая та московськими ратними людьми, загострюються стосунки між московськими воєводами та чаусівським полковником. Про це,

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1657. Д. 16; 17; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 132.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1657. Д. 22; Medeksza S. F. Księga Pamiętnicza... S. 28.

³ Medeksza S. F. Księga Pamiętnicza... S. 156.

⁴ Там же.

зокрема, неодноразово повідомляв сам Нечай, який скаржився на дії воєвод, які виганяють козаків з власних помешкань, змушують платити податки, нарівні з селянами, а також чинять різні наруги: «... хохли (козацькі чуби – В. Г.) ріжуть та батогами б'ють, грабують...»¹.

Другим важливим фактором, який визначав розвиток московсько-українських відносин, була власне участь козацьких полків у поході військ Раднотської коаліції проти Польщі. При цьому, демонструючи на вимогу поляків активність (протягом першої половини 1657 р. відбулося п'ять московських посольств до столиці Війська Запорозького²) Москва не вдавалася до якихось рішучих дій, реагуючи, проте не надто різко, на дії гетьмана.

Уже під час згадуваного візиту до Чигирин Аврама Лопухіна (в січні 1657 р.) йшлося про участь українських полків у поході проти Польщі³. 27 лютого 1657 р., до Чигирин було направлено наступне посольство, яке очолив, за словами М. Грушевського, «звісний спеціаліст в українських справах» стольник Василій Кікін. У царській грамоті до гетьмана висловлювалася похвала за пильність та віддану службу, проте й містилося застереження, що дії українських військ мають носити виключно оборонний характер, щоб не дати приводу полякам звинуватити Москву в недотриманні віленських домовленостей. Якщо ж король так і не збере обіцяного сейму, тоді цар «...зі всіма своїми військами рушить на Польщу і гетьману пришле наказ виступати». Через Кікіна цар висловлював «здивування» діями гетьмана, який всупереч наказам царя «з'єднався проти поляків з Ракочієм, щоб разом над поляками промишляти і посадити на Короні Польській Ракочія»⁴. Цікавим бачиться наказ Кікіну, щоб той в разі, коли гетьман скаже, що вже вчинено договір з Ракочі і що війська уже виступили в похід проти поляків, передав наказ Хмельницькому, щоб «...все що вони в тім поході заберуть у польського короля, визначні коронні городи, чи то по обох берегах Вісли, чи при угорській границі. – нехай ними володіє наш великий государ». Посол також мав нагадати Хмельницькому його слова про готовність послати в Польщу 300-тисячне військо і посадити царя на польський трон й закликати того пригадати свою обіцянку, вчинити щоб «...Корона Польська з Великим князівством Литовським була під царською рукою»⁵. Грушевського зацікавила дана царська інструкція саме через подвійну політику царського уряду, коли, з одного боку, він докоряє гетьману за його союз з Ракочі, але, з

¹ АЮЗР. Т.7. С. 179.

² Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. С. 72; Горобець В. Еліта козацької України... С. 145.

³ АЮЗР. Т.8. С. 393.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1346-1348.

⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1657. Д. 4. Л. 1-25; АЮЗР. Т.3. С. 597-601; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1349.

другого, - дає свою згоду на операції проти Польщі за умови, що всі захоплені території перейдуть під владу Москви¹.

З матеріалів посольства В. Кікіна видно, що Москва не поспішала якимось чином реагувати на дії українського гетьмана, сподіваючись, що в разі успіхів військ Богдана Хмельницького, буде створено реальний шанс отримати польську корону. Однак, там не могли не розуміти, що успіхи Раднотської коаліції у війні з Польщею створювали такі ж шанси на сходження на польський престол і для Д'єрдя II Ракочі, а, як уже показувала практика, Б. Хмельницький прагнув визволити землі включити до складу Війська Запорозького. Відтак, очевидно, московські урядовці більше розраховували, що під тиском небезпеки шведсько-трансільвансько-українського вторгнення в Польщу, поляки, шукаючи захисту з боку Москви, стануть більш поступливими в питанні реалізації віленських домовленостей щодо стосувалися обрання царя спадкоємцем польської корони.

Москва намагалася використати дії Раднотської коаліції в своїх інтересах, прикладаючи водночас зусилля для збереження контролю над діями Хмельницького. Про участь українського корпусу в поході військ Ракочі проти Польщі йшлося під час прибув до Чигирна в червні 1657 р. розмови гетьмана з черговим царським послом Фьодором Бутурліним². Останній у різкій формі дорікав гетьману, що той порушив присягу царю, а його дії суперечать інтересам Москви³. При цьому царський посол виказав незадоволення за зволікання Хмельницького стосовно введення до українських міст московських воєвод та недотримання зобов'язань зі збору та передачі податків до царської скарбниці⁴. Питання введення московських воєвод до українських міст та очевидне саботування його гетьманом, спонукають царське керівництво до різних методів тиску. Одним з них стало провокування поширення антигетьманських настроїв серед рядових козаків та міщан та створення соціальної бази для впровадження воєводського управління в козацькій Україні. Так, 11 червня 1657 р. з Москви було відправлено спеціальних послів в театр воєнних дій. Офіційно очільник посольства Іван Желябужській мав передати грамоти Ракочі та Ждановичу з вимогою припинити похід⁵. Водночас, отримав і таємне доручення – зібрати інформацію про стан

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1350.

² РГАДА, ф. 124. Оп. 1. Ст. 1957 г. Д. 7. Л. 1-8.; АЮЗР. Т.3. С. 554; Хаванова О. В. Трансильванское княжество. С. 361.

³ Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу... С. 209.

⁴ АЮЗР. Т.3. С. 554; Горобець В. Еліта козацької України... С. 146; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.1. С. 73.

⁵ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4. С. 101; Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу... С. 209.

справ у Війську Запорозькому, з'ясувати настрої окремих соціальних груп, а також провести антигетьманську агітацію¹. Відтак, спеціально обравши довший шлях, проїжджаючи Україною, посланець агітував міщан та рядових козаків проти гетьманської політики, яку називав злочинною та зрадливою, закликав населення виступати за введення московських воєвод до українських міст, говорив, що для мешканців України краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини². Намагаючись максимально позитивно змалювати результати свого вояжу, що ставить під сумнів достовірність інформації, ним представленої, Желябужській повідомляв у Посольський приказ, що у Війську Запорозькому зростають антигетьманські настрої та збільшується кількість прихильників Москви. При цьому звертав увагу на гостре невдоволення політикою старшини серед рядового козацтва, яке бажає зберігати вірність царю, якому «...хрест цілували»³, а також особливо серед міщан, які обурювалися, що «...цілували де ми хрест государю, а володіє нами гетьман». Насамкінець царський посланець відзначав, що дорогою до Москви в містах і селах «...козаки і міщани багато людей приходили й говорили..., щоб государ наказав бути у них воєводам»⁴.

У даному контексті слід відзначити, що попри тиск з боку Москви (особливо стосовно питання воєвод), Б. Хмельницький продовжував займати чітку й непоступливу позицію. Він послідовно відстоював обраний курс на визволення всіх етнічних українських земель з-під влади Польщі та своє право використання для цього будь-яких зовнішньополітичних комбінацій. Водночас дорікав московському керівництву в здійсненні ним помилкового курсу на замирення з Варшавою, який не лише суперечив інтересам України, а й, не давши поки жодних позитивних результатів (ні миру, ні корони), призвів лише до війни зі Швецією⁵.

Аналіз політики царського уряду в першій половині 1657 р. дає підстави стверджувати, що в Москві прагнули скористатися з чергової кризи в Речі Посполитій, пов'язаній з вторгненням в Польщу держав Раднотської коаліції і вважали, що зростаюча небезпека для польсько-литовської держави зробить королівський двір більш поступливим у питанні обрання Алексея Михайловича на

---

¹ Горобець В. Еліта козацької України... С. 146.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1381.

³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т.4. С. 110.

⁴ АЮЗР. Т.4. С. 126; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т.4. С. 103, 115; Горобець В. Еліта козацької України... С. 146; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.1. С. 73.

⁵ Горобець В. Еліта козацької України... С. 147.

польський престол. Український гетьманат та його політика (навіть та, що су-перечила положенням Віленського договору 1656 р.) розглядалися в якості за-собу тиску на Варшаву.

Однак на літо 1657 р. ситуація навколо Польщі змінилася. Позитивні для Варшави тенденції були зумовлені укладенням 27 травня чергового до-говору з Австрією, згідно якого імператор зобов'язався надати військову до-помогу польському королю, а також припинення шведського наступу проти Польщі, що було спричинене оголошенням Данією наприкінці травня 1657 р. війни Швеції¹. Як наслідок, ініціатива перейшла до польських військ, які 22 липня 1657 р. в районі Чорного Острова, між Меджибожем та Вінницею за-вдали поразки трансільванському князеві Ракочі². Поразка не в останню чергу була зумовлена загостренням суперечностей між Ракочі та Ждановичем³. Слід сказати, що на даний момент позиція українського керівництва щодо участі в спільних антипольських діях країн Раднотської коаліції змінилася. Це, зокрема, було викликане поширенням чуток про наміри шведів після перемоги над поля-ками залишити під своїм контролем ряд українських міст (Кам'янець, Львів та «...всю територію по Бар включно»)⁴.

Однак, головним чином, позитивні перспективи для Варшави, які окре-слилися на літо 1657 р. пов'язувалися зі зростанням напруги в українсько-московських відносинах, а відтак – в окресленні перспективи польсько-укра-їнського діалогу. Це вже опосередковано проявилось в ході першої місії до Чигирин С. К. Беневського, який, оцінюючи переговори з українськими уря-довцями, виказував упевненість, що «...коли-небудь зі спільного боку з'явиться надія на цілковите заспокоєння»⁵. А Хмельницький, своєю чергою, в листі до коронного канцлера С. Кориціньського в квітні 1657 р. зазначав про своє ба-жання, «...щоб настала безтурботна тиша після дуже важкого і бурхливого сум'яття»⁶. Відтак, король вирішив продовжити переговори з Чигирином, наді-ливши Беневського «повною владою» стосовно їх проведення. В інструкції по-слу говорилося, що «...королівська милість дає обіцянку, рівно як і всі стани Республіки, не противитися справедливим вимогам і того, що буде постанов-лено, він і всі стани Республіки будуть дотримуватися свято і непорушно»⁷.

¹ Czapliński W. Wyprawa Czarnieckiego na Pomorze w r. 1657. Poznań : Drukarnia Uniwersytetu Poznanskiego, 1949. S.135-136.

² Там же. S.135; Wójcik Z. Dyplomacja polska... С. 212.

³ Архив ЮЗР. Ч.3. Т.6. С. 298, 320; Хаванова О. В. Трансильванское княжество. С. 360.

⁴ Архив ЮЗР. Ч.3. Т.6. С. 295-296.

⁵ АЮЗР. Т.11. С. 815.

⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т.4. С. 88.

⁷ ПВК. Т.3. С. 153-160; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 13.

Тут очевидним є прагнення польського керівництва зіграти на московсько-українських протиріччях, породжених тиском на український уряд з боку Москви та намаганням останньої здійснити ревізію укладеній у 1654 р. угоди. Поляки ніби говорили: «Повірте нам, ми не обманемо, усе, що буде зафіксоване в договорах, буде свято дотримуватися».

Головною метою місії було відновлення союзу між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою. Щоб уникнути обману з боку гетьмана, послу наказувалося «...якомога скоріше закінчити (переговори – В. Г.), домовитися, написати, підписати (угоду – В. Г.)». Важливим застереженням було те, що всі переговори мають відбуватися таємно, «...щоб нічого про те не дізналася Москва, поки все не буде завершено». У Варшаві вважали, що польсько-українська угода має стати дієвим фактором тиску на Москву: «Це особливо важливо для укладення миру з Москвою, тому що, будучи з'єднаними в одне тіло ми вдаліше можемо вести з нею переговори»¹.

На момент прибуття Беневського до Чигирин Хмельницький був уже важко хворим. Спочатку він навіть відмовився приймати послів, проте все ж з ними зустрівся. У королівського посланця була розмова і з писарем Іваном Виговським, який, однак, жодних конкретних обіцянок так і не дав, стоячи на тому, що Військо Запорозьке залишається вірним московському цареві². Також у розмовах з Беневським, як про це в листопаді 1657 р. говорив Виговський царському стряпчому Дмитрію Rogozіну, укладення українсько-польської угоди він поставив в залежність від результатів переговорів між Варшавою та Москвою, зазначивши, що «...коли король з великим государем стане миритися, тоді і ми надішлемо своїх послів з вами миритися з послами царської величності». При цьому Виговський наголошував, що мова йде не про підданство, а власне про мир³. Така позиція гетьманського уряду пояснюється кількома чинниками. По-перше, на цей час (літо 1657 р.) до планів Чигирин аж ніяк не входив розрив з Москвою. По-друге, створювалася можливість проведення тонкої дипломатичної гри на суперечностях між Польщею та Москвою.

Це яскраво проявилось в подіях навколо посольства Беневського. Наголошуючи в листах до воєводи Бутурліна на тому, що королівський посланець прибув до Чигирин «...не для якихось інших причин, лише для хитрощів...»⁴, а також обіцяючи затримати Беневського «...до государевого указу», Виговський

¹ ПВК. Т.3. С. 158-160; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią...S. 13.

² АЮЗР. Т.4. С.5; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 15-16.

³ АЮЗР. Т.4. С. 66.

⁴ Там же. С. 5.

не поспішав це виконувати. Як наслідок, королівський посланець без перешкод відбув до Варшави.

Хоча переговори в Чигирині і не привели до якихось конкретних результатів, проте давали надію на зміну позиції гетьманського уряду. І Хмельницький, і Виговський висловлювали задоволення з того, що польське керівництво готове йти на діалог та значні поступки в «українському питанні». Так, в ході розмов було підняте питання надання козацькій Україні статусу «особного (окремого – В. Г.) князівства» в складі Речі Посполитої, яке б мало так ж самі привілеї як Велике князівство Литовське. Таку позицію Чигирини не можна розцінювати як відмову від продовження боротьби за остаточне визволення всіх українських земель з-під влади Польщі. Скоріше це було, за висловом М. Грушевського, «політикуванням»¹, грою на суперечностях між Москвою та Варшавою й створення найкращих умов для проведення власної політики.

У справі вирішення «українського питання» королівський двір вдається також до зовнішньої допомоги. Посли відправляються в Туреччину та Крим. В один час з Беневським до Бахчисараю відбув королівський посланець Ромашкевич. Він мав проінформувати хана про сучасний розвиток польсько-московських відносин, результати роботи віленської комісії та перспективи угоди з Москвою. Водночас, королівський посол звертав увагу на залежність позиції московського керівництва від його стосунків з Військом Запорозьким. З цього робився висновок: «Доконче потрібно відвести козаків від цього союзу, щоб збити Москві її пиху або приборкати її зброєю». Саме хан, на думку поляків, як давній протектор козаків, має застосувати свій вплив, щоб змусити їх замиритися з Польщею на основі Зборівського договору. Ці ж питання мав обговорити у Стамбулі і королівський посол Яскульській².

Окрім Туреччини та Криму до справи замирення Польщі з козацькою Україною долучалася й Австрія. Саме, з метою умовити українського гетьмана повернутися під владу Речі Посполитої до Чигирини відправився імператорський посол Пьотр Парчевіч³.

Отже, з початку 1656 р. розпочався новий етап в ході московсько-польської війни 1654-1667 рр., у ході якого означилася цілком нова роль козацької України, а також, відповідно, ставлення Москви та Варшави до вирішення «українського питання». На зміну воєнній фазі московсько-польського протистояння

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.IX-2. С. 1364.

² Там само. С. 1336-1337.

³ Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип.6. Біографічна частина: Н–Я / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. С.88.

прийшов етап мирних переговорів. Віленське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою стало помітною подією в системі міждержавних відносин країн Східної Європи в середині XVII ст. І хоча його головними дійовими особами виступили Москва і Варшава, вона безпосередньо торкалася інтересів козацької України. Зв'язок цей простежується в декількох аспектах. По-перше, сам початок переговорів з поляками ставив під загрозу реалізацію планів Богдана Хмельницького по завершенню визволення українських земель з-під влади Речі Посполитої. По-друге, в ході самих переговорів їх учасниками велася фактична торгівля українськими територіями. Хоча московські послы повсякчас заявляли що Військо Запорозьке безумовно перебуває під «високою царською рукою», однак задля досягнення бажаного миру, а також згоди польської сторони на обрання Алексея Михайловича польським королем після смерті Яна Казімежа, допускали можливість компромісу, зокрема й в «українському питанні». При цьому делегатів Війська Запорозького було позбавлено можливості відстоювати інтереси козацької України. По-третє, недопущення гетьманських послів до участі в переговорах, чутки, довкола їх змісту породжували цілком справедливе занепокоєння Богдана Хмельницького та корекцію політики українського гетьманату в його стосунках з Москвою.

У поствіленський період український фактор продовжував впливати на розвиток московсько-польських стосунків. Кожна зі сторін старалася реалізувати свої плани. Москва – «дотиснути» польський уряд і змусити його до практичної реалізації віленських домовленостей в сенсі обрання царя Алексея Михайловича спадкоємцем польської корони після смерті Яна Казімежа. При цьому Москва прагнула використати у своїй політичній грі Військо Запорозьке. Успіхи корпусу Ждановича могли не лише принести царю польську корону, а й звільнити його від необхідності «гратися» в шляхетську демократію (очікувати рішення сейму), а прямо захопити власне польські землі і приєднати їх до Московської держави. Польща, своєю чергою, прагнула повернути козацьку Україну до Речі Посполитої.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ «ПОЛІТИЧНІ ГОЙДАЛКИ» СЕРПНЯ 1657 – ЖОВТНЯ 1659 РР., ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ.

3.1. Українська політика Москви та Варшави як чинники становлення курсу українського Гетьманату на Гадяч

6 серпня 1657 р. в Чигирині помер гетьман Богдан Хмельницький. Його смерть припала на складний період козацької України, коли окреслилися серйозні проблеми як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, вкрай загострилися стосунки з Московською державою, яка прагнула переглянути умови Переяславсько-Московської угоди в сторону підпорядкування Війська Запорозького своїй адміністрації та обмеження влади гетьманату, не принесла очікуваних результатів участь Чигирин в антипольській Раднотській коаліції. Водночас в українському суспільстві уже з весни 1657 р. проявляється внутрішній конфлікт, пов'язаний з майновою диференціацією суспільства, прагненням козацької старшини посилити свої владні та майнові позиції, що зумовило ігнорування інтересів рядового козацтва та селян. А хвороба гетьмана спричинила розгортання боротьби за владу¹.

Загалом, через значущість постаті Богдана Хмельницького та величезний його вплив на розвиток політичних процесів в Східній Європі ця подія відразу вийшла далеко за внутрішньоукраїнські рамки, змусила корегувати свою політику цілий ряд країн, які в тій чи іншій мірі були включені в процес вирішення «українського питання». Насамперед, це стосувалося Речі Посполитої та Московії.

Хмельницькому завдяки чіткій державотворчій програмі, авторитету серед козацтва та сильній вдачі вдавалося тривалий час успішно протистояти спробам Москви й Варшави нав'язати козацькій Україні свою політику. Тому, як тільки стало відомо про його смерть, відразу в столицях сусідніх держав активізувалася українська політика.

Смерть гетьмана об'єктивно мала спричинити зміни в українському керівництві. Відтак у Варшаві та Москві уважно стежили за розвитком подій в Чигирині. Не дивно, що там знаходилася велика кількість іноземних послів. Фактично, біля смертного ложа Хмельницького розгорнулася боротьба за вплив на його наступників.

---

¹ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т.1. С. 75.

Варшава, діючи через свого посла волинського каштеляна Станіслава Казімежа Беневського, прагнула розірвати існуючий українсько-московський союз та прилучити козацьку Україну до Речі Посполитої. Для цього там готові були йти на значні поступки Чигирину, аж до надання широкої автономії Війську Запорозькому. З іншого боку, Москва прагнула змусити наступників Хмельницького до перегляду умов договору 1654 р. в бік збільшення московської присутності в козацькій Україні та встановлення повного контролю над внутрішньою й зовнішньою політикою гетьманського уряду. Також ставилося завдання недопущення зближення Чигирини з Варшавою.

Від результатів цієї «битви за Україну» залежав перебіг протистояння між двома державами, претендентами на домінування в регіоні ЦСЄ. «Українське питання» й надалі залишалося на першому плані в польсько-московських стосунках. Обидві сторони намагалися, досягнувши поставленої мети у стосунках з Військом Запорозьким, створити якомога кращі умови для продовження боротьби за регіональне домінування. Її результат залежав від розвитку подій у козацькій Україні та стану польсько-українських та московсько-українських відносин. При цьому кожна зі сторін була зацікавлена в тому, щоб гетьманський уряд опинився в складній ситуації й змушений був шукати підтримки ззовні та йти на значні поступки заради збереження своєї влади.

Попри те, що в українсько-московській угоді не йшлося стосовно якоїсь ролі царя в процесі у виборах гетьмана, в Москві було поставлено під сумнів легітимність наступників Богдана Хмельницького, як його сина Юрія, так і Івана Виговського, який спочатку виступав в ролі радника молодого Хмельниченка. Таким чином московське керівництво прагнуло узалежнити обрання нового гетьмана виключно від рішення царя, що створило б умови для здійснення тиску на український уряд. Так, царський посол окольничий Фьодор Бутурлін, свого часу ще коли був живий Богдан Хмельницький, говорячи про перспективи обрання на гетьманство Юрія, не зважаючи, що таким було рішення старшинської ради, звертаючись до царя, виказував переконання, що «... по смерті гетьмана тому слову буде відміна, то все буде на волі твоїй, великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш накажеш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде»¹. По-друге, фактором, яким в Москві прагнули скористатися для тиску на керівництво Війська Запорозького, стало наростання соціальних протиріч між козацькою старшиною з одного боку, та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з іншого. Ще за життя Богдана Хмельницького московське керівництво здійснювало цілеспрямовану діяльність по стимулюванню антигетьманських та антистаршинських настроїв (згадувані накази московським

---

¹ АЮЗР. Т.11. С. 682.

посланцям, які й проводили відповідні розмови з мешканцями міст, рядовими козаками тощо). Після смерті гетьмана, незаперечний авторитет якого не давав змоги добитися якихось відчутних результатів, подібна практика Москви відчутно активізувалася. Третім фактором, який був задіяний з метою тиску на гетьманський уряд, були бунтівні настрої січового товариства. Останні вбачали несправедливим зростання ролі городского козацтвом, особливо старшини. Відігравши основну роль на початковому етапі Української революції (саме на Січі, свого часу, було обрано гетьманом Богдана Хмельницького, а низове товариство склало кістяк козацького війська в 1648 р.) з розбудовою держави січовики опинилися осторонь влади, не отримавши бажаних важелів впливу на неї. Відтак на Січі прагнули відновлення старих козацьких звичаїв з традиційною козацькою вольницею, виборністю гетьманів та старшини й соціальною рівністю. Московська влада, з одного боку, фактично роздмухувала внутрішні суперечності в Україні (при цьому «справедливі та добрі» царські воєводи протиставлялися «зажерливим та свавільним» козацьким старшинам), створюючи прецедент громадянської війни, а з іншого – пропонувала керівництву Війська Запорозького свою допомогу, ціною якої мали бути поступки в питаннях щодо московських воєвод тощо. На користь Москви було й те, що з 1654 р. в середовищі козацької старшини встигла сформуватися промосковська «партія», лідерами якої були полтавський полковник Мартин Пушкар та запорізький кошовий Яків Барабаш¹. При цьому слід відзначити, що наявність пропольської «партії» (до неї належали І. Виговський, І. Груша, П. Тетеря²), відповідно, створювала перспективи і для керівництва Речі Посполитої.

Відтак, у Варшаві звістку про смерть Хмельницького сприйняли з надією, що з'явиться можливість для вирішення на їх користь «українського питання». З одного боку, там розпочали підготовку до можливої активізації військових дій (коронний гетьман навіть розпочав збір польських військ в районі Кам'янця-Подільського³), а з іншого – ставка робилася на успішні дипломатичні дії за умов українсько-московського загострення. Варшаві сприяла активізація зусиль Москви, спрямованих на ревізію положень українсько-московського договору 1654 р., що неодмінно мало викликати спротив з боку Чигирини, який, своєю чергою, на думку польських урядовців, змушений буде шукати підтримки з боку Речі Посполитої. Там розраховували на поглиблення українсько-московського конфлікту, який проявився ще за життя Б. Хмельницького. За таких об-

---

¹ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 120.

² Там само.

³ АЮЗР. Т.4. С. 1-2; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 30.

ставин, як вважали у Варшаві, мав відбутися дрейф України в бік свого «природного володаря» - Польщі. Водночас, чим важчим було становище Чигирин, тим більш поступливими були б українці у переговорах з поляками.

З означених позицій у Москві і Варшаві активізується політика стосовно козацької України. Після надходження до Москви інформації про смерть гетьмана, 20 серпня 1657 р. до Посольського приказу було викликано українських послів на чолі з Павлом Тетерею, які перебували в Москві. Їм повідомили про рішення направити в Україну московські війська під керівництвом князів Ромодановського та Трубецького¹. На зауваження Тетері, щодо відсутності гострої потреби в допоміжних військах з огляду на спокійну ситуацію у Війську Запорозькому (поляки і татари вийшли з України), послідувала відповідь, що війська направляються з тієї причини, що після смерті гетьмана у Війську Запорозькому сталася міжусобиця і «...слід їх (козацтво – В. Г.) запевнити у царській ласці»². Тетері все ж вдалося переконати московське керівництво зачекати з вказаною військовою акцією. Однак, невдовзі в Москві повернулися до рішення надіслати в Україну війська³.

Намагаючись максимально скористатися з ситуації, що склалася в козацькій Україні після смерті Хмельницького, московське керівництво направляє 20 серпня 1657 р.⁴ в Чигирин стольника Васілія Кікіна. При цьому Москва дотримувалася тієї ж тактики, що використовувалася під час посольських місій в першій половині 1657 р. Так, Кікін, проїжджаючи українськими містами, мав проводити секретні розмови з міщанами (війтами, бурмістрами, простими людьми), спонукаючи їх до думки, що «добре б було якби великий государ велів бути у нас своїм воєводам для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл». У разі, коли б не вдалося ініціювати подібні заяви з їхнього боку, Кікін сам мав би це робити, повсякчас наголошуючи, що краще було б якби в значних козацьких містах були царські воєводи – тоді б тутешнім мешканцям не було б «кривд та обтяжень від полковників та інших людей». Він також мав зібрати інформацію стосовно чисельності козацького війська, місця розташування обозу та чи присутні в ньому всі полковники. Також мав з'ясувати ставлення козацтва до перспективи появи в їхніх містах московських воєвод⁵. Фактично йшлося про цілеспрямоване формування антигетьманських настроїв та спекулювання на проблемах соціального характеру для створення передумов зміцнення московських позицій в Україні. На думку Ф. Равіти-Гавронського,

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 18-19.

² Там само. С. 24-25.

³ АЮЗР. Т.11. С. 781; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 26-27.

⁴ АЮЗР. Т.11. С. 781-782.

⁵ Там же. С. 789; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 21.

місія Кікіна засвідчила перехід Москви від обережної та несміливої політики щодо козацької України, до рішучих дій¹.

Прибувши в Чигирин, царський посланець, виконуючи царську інструкцію, ухилившись від зустрічі з Юрієм Хмельницьким та Іваном Виговським, в першу чергу мав розмову з генеральними старшинами, у ході якої йшлося про необхідність введення московських воєвод у найбільші українські міста, як засобу «...проти всіляких сварок та бунтів» (!). Слід відзначити, що такі ініціативи, всупереч очікуванню московського керівництва, не були схвально сприйняті старшиною². Надалі, зустрічаючись уже з Іваном Виговським, Кікін сконцентрувався на темі українсько-польських стосунків. Зокрема, виказав стурбованість фактом перебування в Чигирині польського посла С. К. Беневського³. У відповідь генеральний писар завірив царського посла, що «...Військо Запорозьке добре обізнане зі всіма польськими хитрощами й залишається вірним царю»⁴. Загалом, як демонструє посольство Кікіна, в Москві будь-що намагалися зберегти контроль над політичними процесами в Україні та не допустити її зближення з Польщею.

Що ж до позиції останньої, то у Варшаві уважно стежили за розвитком подій, розуміючи, що тиск з боку Москви, навпаки, підштовхне українське керівництво до порозуміння з Польщею, яка розглядалася Чигирином в якості альтернативи Москві та сили, здатної уберегти Військо Запорозьке від царських зазіхань.

У вересні 1657 р. завершилася друга посольська місія С. К. Беневського. На думку В. Горобця, вона виявилася безрезультатною (про важкі переговори доповідав сам королівський посол)⁵, однак, якщо в ході першої місії Беневського (ще за життя Б. Хмельницького) лише намітилися перші позитивні тенденції, то в ході другої – було все ж досягнуто ряду домовленостей. Зокрема, щодо початку консультації стосовно мирного врегулювання українсько-польських відносин. Для цього на Волинь в район Межиріччя мав відбутися переяславський полковник Павло Тетеря, де й мав зустрітися з С. К. Беневським. Також погоджено встановлення перемир'я до Зелених свят (9 червня 1658 р.). Поляки на цей час погоджувалися на збереження status quo на західному кордоні та гарантували не вторгтися на території підконтрольні Війську Запорозькому на Волині та По-

---

¹ Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 29.

² АЮЗР. Т.11. С. 790-793, 797-798; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 30-31.

³ АЮЗР. Т.11. С. 795-796.

⁴ Там же. Т.4. С.5; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 23; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 31.

⁵ Горобець В. Еліта Гетьманщини... С. 184.

ліссі (козацькі залоги стояли в Пінську, Корці). Згідно домовленостей лінія розмежування між українськими та польськими військами мала проходити по ріках Случ і Горинь на Волині¹.

Після від'їзду Беневського з Чигирин (хоча Виговський обіцяв затримати того до «государевого указу») контакти між сторонами тривали і надалі. Уже в листопаді 1657 р. до Чигирин від короля прибув київський скарбник Данило Воронич². Останній передав Виговському листа від примаса Анджея Лещинського, в якому, зокрема, значилося, що «...такому волелюбному народові як козаки легше жити з Польщею, ніж під деспотичною владою московського царя»³. Як зазначав Воронич, головним завданням керівництва Речі Посполитої на даному етапі було збереження перемир'я протягом означеного терміну (півроку), після чого планувалося скликання сейму, на який мали прибути послы Війська Запорозького. На ньому, згідно слів Воронича, планувалося «...укласти вічну згоду, наділивши їх (козаків – В. Г.) без обтяження Речі Посполитої добрами королівськими»⁴. Відтак, гадається, що вже на осінь 1657 р. в польському керівництві розроблялися плани повернення Війська Запорозького у підданство короля за умов забезпечення інтересів козацтва (надання маєтностей за рахунок королівських земель).

У той же час з Москви до Чигирин прибув новий московський посланець А. Матвеев, який представив гетьману проект договірних статей, які цілком відображали наміри московського керівництва переглянути діючий московсько-український договір 1654 р. в бік посилення впливу Москви в Україні. Зокрема, йшлося про необхідність введення царських воєвод не лише до Чернігова, Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, а й в інші міста, в яких московські залоги мають утримуватися з українських доходів: «...щоб у тих містах городи робили, та з волостей тих живність має йти на воєвод та на їх військо». Також йшлося про необхідність виведення української козацької залоги з Бихова, куди натовість має бути введена московська залога. Насамкінець у Москві вимагали під-

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 288; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 211; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 40; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 33-34.

² АЮЗР. Т.4. С. 67, 72.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 289.

⁴ Там само. С. 289.

порядкування київського митрополита московському патріархові: «Митрополита київського, кого оберуть, щоб його там невдовзі до святішого патріарха послано на посвячення»¹.

Іван Виговський, генеральний писар і фактичний очільник Війська Запорозького, задля збереження стабільних офіційних стосунків з Москвою, що було надзвичайно важливо в момент, коли смерть Б. Хмельницького могла спровокувати внутрішньополітичну кризу, змушений був, з одного боку, уникати різких заяв і за допомогою дипломатичної риторики повсякчас заявляти про тверде бажання дотримуватися положень угоди 1654 р., а з іншого, – не допустити реалізації московських планів. У той момент, коли Москва намагалася активно формувати в Україні (серед міщан, рядового козацтва і навіть козацької старшини) думку про необхідність розширення присутності своїх воєвод з військами в українських містах, на користь Виговського зіграли дії миргородського полковника Григорія Лісницького (належав до найбільш антимосковськи налаштованих козацьких старшин²), який розгорнув активну діяльність з метою каталізувати антимосковські настрої в середовищі українського козацтва. Є дані, що він претендував на гетьманську булаву³. З його подачі у Війську Запорозькому поширюється інформація про плани Москви нав'язати гетьманському урядові нову угоду, яка б суттєво обмежувала суверенітет Української держави. Фактично, Лісницький передавав зміст проекту угоди, який привіз до Виговського Матвєєв у вересні 1657 р. Окрім того, фігурувала інформація про плани Москви зменшити козацький реєстр до 10 тис.⁴.

Г. Лісницький яскраво змальовував загрозу з боку Москви. Він повідомив, що всі, хто опиниться за межами реєстру, будуть переведені до стану міщан, а хто не захоче нести міщанського тягла і виявить бажання продовжити службу, буде зарахований до драгунських або солдатських полків. Застерігав, що Москва хоче запровадити в українських містах воєводське правління та московські порядки, відновити податки, що були ще за королівської влади, заборонити козакам варити напої на продаж. Також стверджував, що українських мешканців насильно переселятимуть в межі Московії, а їх землі віддадуть московітам, як

---

¹ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1657. Д. 14. Л. 1-14; АЮЗР. Т.4. С.23-24; Т. 7. С. 233; Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658-1659 років: причини й передумови // Архіви України. 2009. № 3-4(264). С. 189; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 29, 42-44.

² Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 121.

³ Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року... С. 164.

⁴ АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. Т.15. С. 87-88.

це було в Білорусі. Насамкінець, згідно даних миргородського полковника, російське керівництво планує підпорядкувати українську церкву, приславши свого митрополита, а українських ієрархів перевести до Москви¹.

Так званий «бунт Лісницького» в історіографії розглядається як спроба миргородського полковника здобути гетьманську булаву, яка «йому снилася», а самі грамоти як такі, що були сфальсифіковані («нібито від царя»)². Не заперечуючи можливість їх фальсифікації, слід відзначити, що загалом вони відображали суть політики Московської держави щодо козацької України на другу половину 1657 – початок 1658 рр. На думку Грушевського, дії Лісницького були контрагітацією українського уряду, викликаною відповідною агітацією московської влади. При цьому не лише представники верхівки старшини, а й широкі кола козацтва та міщанства були незадоволеними чутками, що цар хоче «ламати вільності військові».³

Звичайно, в Москві категорично заперечували саме існування подібного документу. Про це говорив і путивльський воєвода Н. Зюзін та київський А. Бутурлін, про сфальсифікованість «пунктів» говорилося і в царській грамоті від 9 листопада 1657 р.⁴ Однак, незаперечним фактом є те, що інформація, поширена Лісницьким, загалом відображала зміст документів, привезених у вересні 1657 р. царським посланцем А. Матвєєвим, та цілком вписується в концептуальну лінію Москви стосовно козацької України, яка проводилася, починаючи з 1655 р. та набула виразності після смерті Б. Хмельницького.

«Бунт Лісницького», а також самі «пункти», які ще певний час продовжували будоражити українське суспільство, формуючи відповідне ставлення до московської влади, значною мірою, зіграли на користь І. Виговського й сприяли мобілізації патріотичних сил для протидії тиску з боку Москви. Це дало підстави говорити про ймовірність того, що саме останній і був ініціатором цих подій. Водночас, Т. Таїрова-Яковлева, проаналізувавши текст «пунктів» та ставлення до них з боку можливих їх авторів, дійшла висновку про причетність до їх появи Юрія (Єжи) Немирича, пов'язаного з Польщею та Швецією і зацікавленого в розриві козацької України з Москвою⁵.

Безумовно, «пункти Лісницького» відіграли роль одного з факторів, що спонукали Виговського активізувати зовнішню політику для створення противаг Москві. У цьому сенсі, звичайно, не можна говорити про їх виключний вплив. Тут скоріше йдеться про продовження зовнішньополітичного курсу,

---

¹ АЮЗР. Т.4. С. 33; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 50.

² Яковлева Т. Гетьманщина... С. 240-241.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 77.

⁴ АЮЗР. Т.7. С. 191; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 244-245.

⁵ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 247

який сформувався ще за життя Б. Хмельницького і який в сучасній історіографії класифікований як полівасалітетність¹. Ще у вересні 1657 р., в ранзі регента при Юрію Хмельницькому Виговський відновлює активне листування з Кримом з метою відновлення союзних відносин². Також знаходить продовження й раднотський курс Б. Хмельницького, коли через трансільванського посла Шебеша Ракочі була передана декларація з запевненнями в готовності надати відповідну допомогу в разі якщо б «...котрийсь неприятель – як Порта, татари й інші схотіли би напасти на Трансільванію»³. А в жовтні 1657 р. під час Корсунської ради було укладено договір зі Швецією, згідно якого остання визнавала Військо Запорозьке з підвладними йому провінціями суверенною та незалежною державою, до складу якої мають увійти всі етнічні українські землі (аж до кордонів Пруссії) включно з Берестейським та Новгородським воєводствами, що в даний час перебувають у складі ВКЛ⁴.

Зовнішньополітична активність Чигириня непокоїла московське керівництво. Як наслідок було наказано Г. Ромодановському виступити з 5-тисячним військом в Україну. Розмістившись в Переяславі, таким чином, московське військо мало нагадувати межі компетенції для керівництва Війська Запорозького, а у випадку необхідності – оперативно діяти⁵. Водночас, тоді (на початку листопада 1657 р.) царем була направлена, згадувана вище, грамота з запевненнями в непорушності договору 1654 р. При цьому наголошувалося на збереженні 60-тисячного козацького реєстру та заперечувалися розмови «бунтівників», що присилка воєвод в українські міста здійснюється з метою обмеження вольностей Війська Запорозького. А стосовно військ Трубецького та Ромодановського йшлося, що вони направлені до України лише з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків, в умовах, коли у Війську Запорозькому «хитання та старшинам непослух»⁶.

У Москві очікували сприятливої нагоди для нового наступу на український суверенітет, яка вже склалася на осінь 1657 р. і була пов'язана з наростанням в козацькій Україні проблем внутрішньополітичного характеру. Прорахунки уряду Івана Виговського в соціальній політиці (намагання задовільнити майнові та політичні інтереси козацької старшини викликало невдоволення в

---

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... С. 52.

² АЮЗР. Т.7. С. 180-181.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 10; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 236.

⁴ Архив ЮЗР. Ч.3. Т.6. С. 332-337; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія 1. / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ-Львів : НТШ, 2004. С. 32; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 65-66.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 73.

⁶ АЮЗР. Т.7. С. 190.

середовищі незаможних козаків, селян і міщанства) спричинили наростання суперечностей в державі¹. Також в цей час відбувається нове загострення у стосунках між гетьманським урядом та Запоріжжям. Відзначимо, що ще до Корсунської ради Виговський проінформував листом січовиків про смерть Богдана Хмельницького та результати Чигиринської ради, на якій гетьманом було обрано Юрія Хмельницького, а Виговського призначено його радником. Кошовий отаман Павло Гомін надіслав Виговському листа, в якому від імені всього Низового Запорізького війська спочатку висловив жаль зі смерті Великого гетьмана, а далі в досить гострій формі докоряв Виговському, що вибори його наступника відбулися на вузькій раді генеральної старшини без участі Січі. Гомін зазначав, що «...небіжчик Хмельницький не в Чигирині, але в Коші нашому січовому, не перед городовими козаками, але перед нами, військом Запорозьким, був обраний». Слова кошового засвідчили прагнення Січі відновити ситуацію, коли саме низове товариство відіграло ключову роль в оточенні гетьмана і якою вони поступилися городовому козацтву в ході розбудови держави. Фактично, така позиція засвідчила факт домінування в політиці Січі корпоративних соціально-політичних інтересів, що виступили на перший план перед державними². Третя лінія протистояння оформилася в середовищі самої козацької старшини. Усунення Виговським від державного керма Юрія Хмельницького породило прецедент, яким хотіли скористатися й інші старшини, які вважали себе гідними гетьманської булави. Власне саме таким претendentом на гетьманську булаву і виступив полтавський полковник Мартин Пушкар³.

Уже, в останні місяці 1657 р. гетьманський уряд І. Виговського зіштовхнувся з появою опозиції, на чолі якої стали М. Пушкар та запорізький кошовий Я. Барабаш. Боротьба опозиції з урядом невдовзі переросла в трагічну для українського народу внутрішню війну, яка значно ослабила гетьманську владу й створила сприятливі умови для втручання в справи Війська Запорозького з боку сусідніх держав, і в першу чергу – Московії.

Інтереси запорізької опозиції і московського керівництва ситуативно співпали. При цьому опоненти Виговського зайняли яскраво деструктивну позицію. Прикладом її став факт, коли за наказом Барабаша були перехоплені гетьманські посланці з листами до хана, а сама таємна кореспонденція, яка викривала

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). С. 306-307; Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 93.

² Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). С. 308.

³ Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S.18, 24.

задуми гетьмана заручитися підтримкою Криму, була відправлена до Москви. При цьому від себе кошовий радив цареві, «...щоб не мав козаків за винятком Запорозжя, а волость обернув у підданство, щоб наказав схопити Виговського, а Барабашенка призначив гетьманом». Лише завдяки тому, що Виговському, своєю чергою, вдалося перехопити запорозьких посланців, дані листи не потрапили до царських воєвод, а сам гетьман отримав переконливі докази бунту, очолюваного січовим керівництвом¹.

А вже 1 грудня 1657 р. до Москви з Січі відправляється посольство, очолюване Михайлом Івановим, завдання якого було переконати царський уряд в антимосковських діях гетьмана. Доказом слугували договори з Трансільванією, Швецією, Кримом, які були укладені лише «...для зради проти вашої царської величності». Посли готові були доводити незаконність обрання Виговського гетьманом й засвідчити бажання всього Війська Запорізького низового вірно служити царю².

У самій Москві запорожці, акцентуючи увагу на зрадницьких діях гетьмана, зазначали, що «...за минулих польських королів, вони військом Запорозьким без королівського відому послів з інших держав не приймали. Також і сьогодні, як вони учинилися під царської величності високою рукою, їм би послів та посланців також без указу царської величності приймати і відпускати.... не годиться»³.

Загалом, соціальна нестабільність в козацькій Україні цілком влаштовувала московське керівництво, яке, не бажаючи доводити ситуацію у Війську Запорозькому до вибуху, вело подвійну гру, сприяючи послабленню гетьманської влади. Як відзначає Т. Таїрова-Яковлева: «Стабілізація внутрішнього становища в Україні не відповідала інтересам царя, бо вона призвела б до посилення державного будівництва»⁴. Відтак, у Москві не могли не скористатися з нагоди втрутитися у внутрішні справи козацької України й домогтися реалізації програми її підпорядкування воєводському управлінню. Відтак, у розмові з запорозькими послами царські дяки почали закидати, що краще було б якби по містах були царські воєводи, «не було б їм (міським мешканцям – В. Г.) жодних кривд від полковників»⁵.

---

¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4. С. 154.

² АЮЗР. Т.7. С. 184-185.

³ Там же. С. 186-190.

⁴ Яковлева Т. Гетьманщина... С. 257.

⁵ АЮЗР. Т.7. С.188; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 112.

Через три дні послами були подані письмові пункти (складені, на думку Грушевського, явно за допомогою московських дяків¹), у яких містилися звинувачення на адресу Виговського і старшини. Зазначалося, що Виговський «литвин» і його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали саме із Запоріжжя. Також звинувачення стосувалися неправомірної зовнішньої політики гетьмана, який, згідно слів запорожців, «без відома і без указу його царської величності з кримським ханом та з іншими королі та князі... І писав від себе в Крим таємні листи». У посланні містилося також прохання надіслати до України царських воєвод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воєводам, і на тих воєвод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії». Також вимагалось, щоб після переобрання Виговського того було заарештовано й відіслано до Москви². Як відзначає М. Грушевський, ці пункти стали результатом «дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його (московського уряду – В. Г.) завдання було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості тиску на неї, можливості змусити старшину, з постулятами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви»³.

Серед головних московських постулатів, продиктованих січовикам були наступні: гетьмани мають обиратися лише під контролем царського делегата і не можуть інакше відставлятися, як з царського відома; при виборі гетьмана мають піддаватися ревізії постанови і «конституція Малої Росії»; особи, помічені у невірності, мають бути заарештовані й вивезені до Москви, а далі – заслані за волею царя⁴. Таким чином, запорізькі послы, приїхавши зі скаргами на Виговського, отримали чітку програму обмеження суверенітету Української держави. При цьому справу було подано таким чином, що дані вимоги виходять саме з боку Запоріжжя, яке представляє волю українського народу, а не від Москви.

За результатами переговорів у Москві від царського імені кошовому Я. Барабашу була надіслана грамота, яка власне засвідчила факт визнання Московією Коша в якості одного з суб'єктів тогочасних українсько-московських відносин⁵, що було спрямовано безпосередньо проти Івана Виговського.

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 113.

² АЮЗР. Т.7. С. 191-194.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 113-117.

⁴ Там само.

⁵ Горобець В. Еліта Гетьманщини... С. 187.

Зайнявши позицію арбітра у конфлікті між гетьманом та опозицією, цар намагався поставити обидві сторони в залежність від себе і таким чином посилити свій вплив в Україні¹. Особливо тут проявлялося прагнення, користуючись з політичної кризи в Україні, змусити гетьмана до поступливості. До Чигирини 9 грудня 1657 р. було направлено окольного боярина Богдана Хітрово. Офіційною його метою було скликання ради в Переяславі та обговорення всіх гострих питань внутрішнього життя козацької України². Він також повідомив, що для захисту українських міст від ворогів цар «велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям». Також поставив вимогу, щоб козаки покинули Бихів та Чауси і відійшли до українських міст. Окрім того Хітрово обговорив з Виговським розвиток московсько-польських стосунків. Ознайомивши гетьмана з планами походу проти Польщі (через недотримання Варшавою обіцянки обрати царя на польський престол), передав тому царський наказ готувати військо до участі в ньому³. Виговський під тиском внутрішніх проблем, а також намагаючись на даному етапі зберегти зовнішньополітичний курс Богдана Хмельницького (йдеться про небажання йти на розрив з Москвою), змушений був формально погодитися на царські вимоги. Хоча вирішення питання стосовно воєвод вважав за доцільне відтермінувати до свого майбутнього візиту до Москви, а погоджуючись вивести війська з Бихова, водночас, жодним словом не згадував про Чауси⁴.

У сучасній російській історіографії сформувався переконання, що 25 лютого 1658 р. на раді в Переяславі було підписано нову українсько-московську угоду, що розцінюється не інакше, в якості визначної перемоги та безсумнівного успіху московської дипломатії, яка досягла головного завдання – забезпечила лояльність Війська Запорозького та укріпила його зв'язок з Москвою⁵. Насправді, підписання якогось нового договору не відбулося, йшлося про окремі положення, на які давав свою згоду Іван Виговський, після чого й отримав від Хітрово гетьманську булаву. Дії гетьмана слід розцінювати як вимушений тактичний хід. за умов антигетьманського повстання потрібно було утриматися від загострення відносин з Москвою і не дати приводу для введення царських військ в Україну.

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные сосуди. С. 351-352.

² АЮЗР. Т.7. С. 194.

³ Там же. С. 94-96; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 121-122.

⁴ АЮЗР. Т.4. С. 98-99; Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. С. 189-191.

⁵ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 321.

Московське керівництво, своєю чергою, прагнуло закріпити свої «дипломатичні успіхи» та відразу реалізувати «домовленості» з українським гетьманом. Відтак, було визначено воєвод в українські міста, в яких мали розміщуватися контингенти московських військ загальною чисельністю 1600 осіб¹.

Розбудовою нової московської адміністрації в Україні керував боярин Василій Шереметьєв. 16 квітня 1658 р. він отримав наказ відбути до Києва і зайнятись складанням козацького реєстру (вибрати 60 тис. досвідчених козаків), переписом всіх прибутків і організацією їх збору². Мали бути переписані всі прибутки (коронні, панські, «кляшторні» і міські) й організовано їх збір «на государя». Адміністрація доходів мала вестися через міські уряди в обхід козацької старшини. Адміністративна влада зосереджувалася в руках міщанства під безпосереднім контролем міських комендантів-воєвод. Козацтво ж, згідно планів московського керівництва, перетворювалося на звичайне військо, яким воно було за польських часів³.

Шереметьєв також отримав специфічні доручення, зокрема, розвідати, «... чи були у гетьмана Івана Виговського, після того як він з окольничим та оружейничим Богданом Хітрово з товаришами віру вчинив, зносини з польським королем, або з сенаторами...». Це стосувалося також контактів з турками й татарами. Між іншим, воєвода мав застерегти гетьмана від жодних замирень з поляками без царського указу (йшлося про домовленості з Беневським). Вкотре Шереметьєв мав нагадати Виговському про пункти угоди, яку в свій час підписав Б. Хмельницький, де говорилося про зобов'язання гетьмана затримувати усіх послів, які будуть приходити «з супротивною справою», а також про те, що сам гетьман у Переяславі за присутності Хітрово підписав відповідні статті, в яких присягав не мати жодних стосунків з ворогами царської величності, «...а польський король царської величності відомий неприятель...»⁴. Як бачимо, Москва прагнула поступово, але неухильно, ліквідувати усі можливості зовнішньополітичної діяльності українського уряду. Таким чином козацька Україна мала бути перетворена не просто в країну обмеженого суверенітету, а в звичайну провінцію Москви – імперську країну.

Що ж до обов'язків самих воєвод, то таку інформацію нам дає, зокрема, наказ стольнику Чірікову, якого було призначено воєводою в Полтаву. Зокрема, він мав у порозумінні з полковником і магістратом організувати варту в місті і замку (саме московські стрільці мали охороняти «город і острог» (місто і замок);

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 149-150, 161-162, 163-166.

² Там же. Т.7. С. 200-203; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 173-174.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 178, 181.

⁴ АЮЗР. Т.7. С. 204; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 204.

проводити слідство і чинити суд в справах, які стосуються дій московських стрільців; стежити за всім, що відбувається в Україні та сповіщати царське керівництво про все, що стосувалося Польщі чи Криму. У секретній інструкції Чірікову наказувалося розвідати, хто збирає в Полтаві мито з товарів і орендні гроші з млинів та всяких інших промислів і на кого збирають (на гетьмана, чи полковника), скільки тих доходів можна зібрати на рік. Воєвода мав довідатися як ці всі операції здійснювалися за королівського уряду, які доходи збиралися на короля в грошах і збіжжі, як їх до короля відсилали¹, що свідчить про прагнення Москви перейняти відповідну практику Речі Посполитої. Як відзначає Грушевський, таким чином «...царський уряд рішив пошукати через нових воєвод старих передкозацьких практик, котрі він би міг використати для безпосередніх зв'язків з міщанством – минаючи козацьку верству»². Запровадження воєвод московською стороною представлялося як відповідь на численні прохання з боку самого гетьмана, а також старшини і рядового козацтва. Водночас, як на те зверталось вище, значна частина таких «прохань» інспірувалася самою Москвою, чи шляхом цілеспрямованих бесід з міщанами та козаками, чи елементарною «надиктовкою» дяками відповідних звернень до царя. Звичайно й були такі, що ініціювалися тими, хто бажав усунення Виговського з гетьманства.

Ситуація була напруженою. Адже введення в Україну навіть невеликої кількості московських військ могло створити серйозну перевагу опозиційних гетьманові сил. А готовність останніх йти на серйозні поступки Москві, про що неодноразово заявляли послы від антигетьманської опозиції, могло врешті призвести до повної втрати Українською державою суверенітету. Розуміючи, що царський уряд не зупиниться перед застосуванням сили, гетьман активізує свою зовнішню політику.

Насамперед були здійснені спроби заручитися підтримкою Кримського ханства. У продовження заходів, які здійснювалися в цьому плані восени 1657 р. (активізація листування з представниками кримської верхівки³), у березні 1658 р. за умов поширення опозиційного до Виговського руху, гетьман прагне заручитися допомогою Криму. За даними московського посла в Криму Якушкіна, який посилався на слова Сефер Газі-аги, уже тоді Виговський висловлювався, що не хоче бути в підданстві великого государя, а прагне піддатися Мехмед Гераю. Якушкін також повідомляв, що Виговський знає, що «...государ послав низовим черкасам своє жалування і наказав воювати Виговського». За даними ж князя Маметші Сулешева, українські послы приїжджали з пропозицією

¹ АЮЗР. Т.15. С. 151-159.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 177.

³ АЮЗР. Т.7. С. 180-181, 185-186.

укладення союзу з Кримом, як в часи Богдана Хмельницького. Виговський просив допомоги у боротьбі з опозиційним Запоріжжям. У відповідь хан направив у Чигирин князя Караша для підписання угоди¹.

Другим напрямом зовнішньополітичних зусиль Виговського за умов посилення тиску з боку Москви та небезпеки вторгнення її військ в межі козацької України став польський. У Чигирині Польща бачилася в якості альтернатива Москві та засобу протидії московським зазіханням.

До кінця 1657 р. український гетьманський уряд вів політичну гру з Польщею, притримуючись принципу багатовекторності зовнішньої політики, та пробуючи зіграти на протиріччях між Варшавою та Москвою. Як відзначав М. Грушевський, Виговський «...годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками... а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався... вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини»².

Однак, уже з початку 1658 р., коли, з одного боку, відбулося посилення тиску з боку Москви, а з іншого – все більш загрозливого характеру набули дії опозиції, знову таки, підтримуваної Москвою, Виговський активізується в польському напрямку. Уже 19 січня 1658 р. до Варшави з листом до Беневського було відправлено львівського купця Федосія Томкевича³, який мав прозондувати можливі перспективи переговорів з Польщею, «...чи не хочуть їх (український уряд – В. Г.) обманути»⁴. Прибувши до Варшави 10 лютого 1658 р., той змалював складну ситуацію в Україні та запевнив у бажанні гетьмана вернутися під владу короля⁵. У цьому сенсі слід погодитися з думкою польського історика П. Кролля, що риторика Томкевича відображала дипломатичну «гру» Виговського, який в цей час прагнув реалізації головної мети – збереження перемир'я з Польщею⁶.

Беневській, який виступав чи не найпослідовнішим прихильником активної української політики та мирного розв'язання «українського питання», вважав, що на той момент склалися найсприятливіші умови для проведення переговорів з Виговським, що «...слід кувати залізо, поки воно гаряче», наголошу-

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 140; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 14; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 148.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 286.

³ ПВК. Т.3. С. 181-183; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 219.

⁴ AGAD, LL. Nr. 33. S. 79-80; ПВК. Т.3. С. 220; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 59.

⁵ ПВК. Т.3. С. 220; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 220.

⁶ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 59.

ючи, що «...козаки не можуть ужитися з Москвою», що вкрай складним видається становище самого гетьмана Івана Виговського («...цар московський про нього поганої думки» і загалом який «... у всіх в ненависті»). При цьому він був переконаний, що уряд козацької України задля стабілізації внутрішньої ситуації та стримування московського наступу змушений буде йти на суттєві поступки¹.

Водночас, тут слід зазначити, що будучи представником так званої «партії миру», Беневській, ставив в основу своєї позиції по «українському питанню», насамперед, інтереси Речі Посполитої та правлячої в ній верхівки, що було характерним загалом для тогочасних польсько-литовських магнатсько-шляхетських кіл. Так він водночас повторював тези, які повсякчас проголошували і представники «партії війни», стосовно «віроломства українських козаків» та можливості «схилити проти козаків» Москву. На думку Беневського, таким чином можна провокувати загострення українсько-московських відносин і заганяючи гетьманський уряд у скрутну ситуацію, робити його більш поступливим до вимог Варшави².

Основу для майбутніх польсько-українських переговорів було уже закладено під час другої місії Беневського до Чигирин, коли були досягнуті домовленості про встановлення перемир'я. І хоча в джерелах згадується про окремі випадки зіткнень між польськими та українськими військами, проте загалом сторони дотримувалися укладених умов (недопущення переходу польсько-литовськими військами Горині, а українськими – Случі) розведення військ, а Виговський повсякчас переконував поляків у своєму щирому бажанні укласти мир та залагодити всі суперечки³.

Водночас, у середовищі керівництва Речі Посполитої як і раніше не було єдності як щодо загальних пріоритетів у зовнішній політиці, так і стосовно шляхів розв'язання «української проблеми», зокрема. До пошуків порозуміння з українським керівництвом на початку 1658 р. все більше схилився королівський двір. Там вважали, що розв'язання проблеми козацької України гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливість без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також використовувати козацькі полки у війнах Корони, зокрема проти Москви⁴. Також королівський двір розраховував, що успішне розв'язання «українського питання» сприятиме посиленню його позицій всередині держави та створить умови для

---

¹ ПВК. Т.3. С. 221-225.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4. С. 157.

³ ПВК. Т.3. С. 161-173; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4. С. 135-138.

⁴ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 63.

обрання спадкоємця польського престолу ще за життя Яна Казімежа. На думку королеви Марії-Людівіки, успіхи Варшави у стосунках з Чигирином сприятимуть зміцненню позицій Речі Посполитої на міжнародній арені, особливо в стосунках з Москвою та Швецією¹.

Поява біля керма Війська Запорозького Івана Виговського була вагомим аргументом «поміркованих», які вбачали в цьому гарні перспективи для досягнення порозуміння у діалозі з Чигирином. Не даремно за наказом королівського двору С. К. Беневській ще в серпні-жовтні 1657 р. проводячи переговори з Виговським, обговорювали питання реформування політичного ладу Речі Посполитої та підтримки королівської політики з боку українського козацтва². Тоді ж у ході бесід з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», «Князівства Руського», яке було б аналогічним за структурою, правами і привілеями з ВКЛ. Навіть йшлося про можливе поширення козацького патронату на західноукраїнські землі, що зустрічало прихильність з боку місцевої православної шляхти³. Безумовно, такими жестами королівський двір прагнув залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі не лише з зовнішніми ворогами, а й із внутрішньою шляхетською опозицією. Представники останньої, аналізуючи дану ситуацію та не бажаючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів своєї «партії війни» стосовно України був Є. Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «...ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В. Г.), - і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас»⁴.

Любомірській і його «партія» у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман Павел Сапега, закликаючи дати жорстку «відсічі ребелії козацької». Позиція литовців була зумовлена занепокоєнням спробами королівського двору та частини польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Москвою, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Москвою, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-

---

¹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 65.

² Kubala L. Wojny duńskie... S. 63.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. X. С. 287.

⁴ Там само. С. 299-302.

московську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, не мало спровокувати загострення відносин з Московською державою¹.

Приводом до силових дій проти України «партія війни» намагалася використати поширення протекторату Війська Запорозького на ряд територій на Волині, Поділлі та Пінщині під час походу Антона Ждановича. Це питання в тогочасних українсько-польських стосунках постало досить гостро. Так, С. Беневській, готуючи ґрунт для майбутніх переговорів, в листах докоряв Виговському, що за його наказом в порушення умов перемир'я були запроваджені козацькі залоги в Полонному, Костянтинові, Заславі, Меджибожі, Острозі, Гощі, Степані, Межиріччі та Корці. Правда Беневській зазначав, що козаки там поводяться скромно, але збираючи живність, не проминають і шляхетських домів².

Попри активізацію «партії війни» в польському керівництві, на початок 1658 р. перевага залишалася за прихильниками дипломатичного шляху вирішення української проблеми, які вважали, що на Виговського і Тетерю цілком можна покластися³. Одним з щирих прихильників тривалого замирення з українським козацтвом був познанський воєвода Ян Лещинській. Як відзначає польський історик В. Чаплинській, після смерті канцлера Єжи Оссолінського (1650 р.), а також Ієремії Вишневецького (1651 р.), та зменшення впливу в результаті подій Української революції, так званої, «кресової магнатерії» (Вишневецькі, Потоцкі, Конєцпольські), саме родина Лещинських стала однією з найвпливовіших в тодішньому польському політикумі⁴. Грушевський відзначав, що Ян Лещинській був «освічений магнат, «республіканин на римський взірець» апологет шляхетської вольниці, вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободоловності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії»⁵. Ще в 1655 р. в період сумнозвісної каральної акції С. Потоцького на Брацлавщині Я. Лещинській переконував польське керівництво в необхідності застосування зовсім інших методів, закликав направити в Україну універсали з гарантіями амністії та збереження усіх прав та вольностей. Вважав, що українська людність, опинившись перед вибором між московським царем та польським королем, оберуть останнього, оскільки він буде асоціюватися зі свободою, а московський цар – з неволею⁶. Тепер, у лютому 1658 р., в одному з листів до Є. Любомірського, Я. Лещинській писав: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби

¹ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 62.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. X. С. 294.

³ Там само. С. 312-313.

⁴ Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S.138.

⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. X. С. 317.

⁶ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 136.

тільки вони від нас були залежними. А в березні в продовження цієї думки наголошував: «Фундамент нашого щастя – згода з козаками»¹.

Відтак, під впливом «партії миру» та в умовах зацікавленості в примиренні з Військом Запорозьким з боку королівського двору розпочалися переговори, які започаткували підготовку українсько-польського договору, укладеного у вересні 1658 р. в Гадячі. У лютому 1658 р. у Варшаві було скликано Раду senatorів за участю відомих представників шляхетського стану, на якій були обговорені питання, що стосувалися перспектив польсько-українських переговорів. 14 березня сенатори схвалили ідею продовження переговорного процесу з Військом Запорозьким. Однак, якщо серед коронної верхівки більшість схилилася до переговорів з Чигирином, то верхівка ВКЛ зайняла відмінну позицію. Там з недовірою сприймали будь-які домовленості з козаками, про що на Раді заявили литовські гетьмани П. Сапега та В. К. Госевській². Врешті дійшли згоди розпочати переговори. Водночас для гарантування дипломатичних успіхів, було вирішено направити до кордонів козацької України 30-тисячне військо на чолі з Потоцкім, Любомірським та Сапегою, що, на їх думку, мало б здійснити суттєвий вплив на позицію українського уряду³. Таке рішення вказує на той факт, що навіть за умови курсу на політичне вирішення стосунків з Чигирином, у польсько-литовському керівництві не відмовлялися й від жорстких заходів, що мали б створити сприятливі умови для «діалогу».

Уже в березні 1658 р. в Межириччі розпочалися польсько-українські консультації⁴. Павло Тетеря від імені гетьмана передав польській стороні низку умов, на яких можливі були переговори з перспективою врегулювання міждержавних відносин. Насамперед йшлося про необхідність якомога швидшого укладення польсько-шведського миру. Наголошувалося, що в разі, коли б Москва зуміла домовитися з шведами раніше, перспективи українсько-польської унії були б мінімальними - «цар став би тоді непереможним». Тетеря зазначав, що Москва активно добивається укладення миру зі шведами, після чого має намір «...осідлав Україну, впровадити війська до Польщі й зайняти по Віслу» (на думку Б. Флорі, дана інформація не відповідає дійсності й відображала власну антимосковську позицію Тетері і була відмінною від позиції гетьмана та інших

---

¹ Czart. Rkps 388/IV. S. 383; Kubala L. Wojny dunskie... S. 544-245; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 319; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 256-257.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 95. Л. 54 об.-55; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 360.

³ Kubala L. Wojny dunskie... S. 67; Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku. S. 92-93; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 358-359.

⁴ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). Киев, 1898. Т.3. С. 344.

представників старшини¹). Наступною умовою мало стати забезпечення військової допомоги з боку Криму, «...щоб орди вже зараз були виведені в поле, не чекаючи весняної пори». Насамкінець, Тетеря наполягав на необхідності привести в бойову готовність польські війська, які, однак, мають бути розташовані на певній відстані від українських кордонів².

У якості поступки з боку Війська Запорозького пропонувалося вивести козацькі залоги з волинських міст³. На думку М. Грушевського, позиція українського гетьмана полягала в тому, щоб спонукати поляків до переговорів ціною обіцянок та дрібних поступок «...по можності, більше «язиком», чим на ділі». Водночас ставилося завдання загалом утримати у незмінному стані лінію розмежування між польськими й українськими військами⁴.

Попри секретність польсько-українських переговорів у Межиріччі (задля цього на кордоні було запроваджено найсуворіший режим⁵), інформація про них доходила до Москви, яка вимагала від Чигириня пояснень. Щоб заспокоїти царських урядовців Виговський, через свого посланця Г. Лісницького, який прибув до Москви в квітні 1658 р., пояснював, що переговори з поляками ведуться лише з метою укладення перемир'я, щоб отримати змогу вирішити внутрішні проблеми в Україні. А термінове відбуття Тетері в район Острога й Корця було викликане надходженням інформації про напади польських жовнірів на прикордонні українські міста⁶. При цьому перед московським керівництвом піднімалося питання про допомогу в справі придушення виступу Пушкаря – Барабаша. За це гетьман погоджувався на введення царських воєвод із залогами, окрім Києва, ще у шість українських міст: Ніжин, Чернігів, Полтаву, Миргород, Білу Церкву й Корсунь⁷. Однак, гадається, що це посольство і заяви Виговського були саме яскравими прикладами «гри» гетьмана, враховуючи, що в цей час поступово добігали завершення українсько-польські консультації в Межиріччі, а курс Виговського на порозуміння з Варшавою повністю виключав можливості реалізації для Москви планів, пов'язаних з царськими воєводами в українських містах.

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 355-356.

² Czart. Rkps 399/IV. S. 255; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 60; Kubala L. Wojny duńskie... S. 538-540; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 307-308; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 255; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 223-224.

³ ПКК. Т.3. С. 305

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 310-311.

⁵ Там само. С. 311.

⁶ АЮЗР. Т. 7. С. 207-208.

⁷ Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658-1659 років: причини й передумови // Архіви України. 2009. № 3-4(264). С. 174.

Водночас перспектива дрейфу Війська Запорозького в бік Польщі та українсько-польські переговори вплинули на розвиток стосунків Москви та Варшави. Відтак відбувається активізація московсько-польського переговорного процесу. Ініціатива виходила саме від царського керівництва. Так, ще в січні 1658 р. під час візиту до Варшави царського посланця Івана Телєпнева було піднято питання організації нового посольського з'їзду в Брест-Литовську чи Вільно¹ Також цього питання торкнулися 29 березня 1658 р. (з ініціативи Кремля) під час переговорів у Москві з королівським посланцем Галецькім².

У сенсі підготовки з'їзду московське керівництво традиційно намагалося заручитися підтримкою литовської еліти. Показовими були доволі активні контакти між воєводою Афанасієм Ордіном-Нащокіним та польним литовським гетьманом москвофілом В. К. Госєвскім. З високопоставлених литовців останній завжди займав найбільш промосковську позицію, часто в своїх листах надавав необхідну інформацію про польські справи, стосунки з Швецією тощо. У Москві Ордіну-Нащокіну наказували «...писати (до Госєвского – В. Г.) часто та царською милістю обнадіювати». У свою чергу литовський гетьман намагався скористатися з даної ситуації для отримання «царської милості» й просив надати царське жалування для вояків його полку, а також 3 тис. рушниць. Торкаючись перспективи польсько-московського замирення, яке бачив запорукою того, щоб «в Корони Польської з князівством Литовським протиріч не було», радив заручитися підтримкою впливових в Польщі осіб: гетьмана польного коронного, маршалка Єжи Любомірского та познанського воєводи Яна Лещинського³.

До чергових московсько-польських переговорів царське керівництво намагалося залучити й Чигирин. Гадається, у Москві переслідували дві цілі: уникнути проблем, що виникли у відносинах з українським керівництвом після недопущення до участі в переговорах з поляками гетьманських послів восени 1656 р., а також участю українських представників в посольських з'їздах «прив'язати» козацьку Україну до Московської держави та не допустити її зближення з Річчю Посполитою.

Про майбутній посольський з'їзд Алексеї Михайлович повідомляв Івана Виговського в грамоті, направленій через посланця Івана Апухтіна 15 квітня 1658 р. У ній містилися звинувачення на адресу польського короля за порушення віленських домовленостей 1656 р., а також повідомлення, що цар уже не

---

¹ Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией... С. 276-277; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 133.

² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С.133; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 40.

³ АМГ. Т.2. С. 600.

бажає надсилати своїх послів на сейм, натомість наполягає на організації наприкінці весни – на початку літа 1658 р. нового посольського з'їзду у Вільні для остаточного завершення справи укладення миру між двома державами та виконання усіх супутніх цьому умов¹.

На відміну від 1656 р., цар запропонував гетьманові вислати до Москви своїх представників «...з полковників, чи з якогось іншого відповідного чину, людей тямущих і розумних, з цими справами обізнаних», для участі в складі московської делегації у переговорах. При цьому зазначалося, що в разі відмови поляків виконувати московські вимоги, зокрема стосовно українських земель, будуть відновлені воєнні дії. Гетьман же мав бути готовим виступити з військом². Слушною є думка Б. Флорі, що у даному випадку Москва переслідувала мету забезпечити участь Війська Запорозького у можливому конфлікті з Польщею³. Крім цього, таким чином царське керівництво намагалось запобігти українсько-польському зближенню.

До початку ж переговорів гетьманові наказувалося зібрати полковників і всіх обізнаних людей, провести дискусію на предмет розмежування українських та польських міст та скласти докладні мапи: «...як між нашими царської величності Малої Росії порубіжними містами з польськими коронними землями з яких місць і на яке місце урочищами вчинити рубіж і по кресленню написати розпис». Пропонувалося зробити це в декількох варіантах (для ведення дискусії з поляками), а також визначити з якого варіанту слід починати і до якого можна поступатися⁴. В якості посла від Війська Запорозького пропонувалося направити П. Тетерю, «як людину розумну й значну»⁵. Така пропозиція, гадається, була зумовлена занепокоєнням Москви українсько-польськими переговорами у Межиріччі⁶. Вимога щодо участі саме Тетері в московсько-польських переговорах покликана була якщо і не зірвати, то ускладнити перемовини між Чигирином та Варшавою.

Власне український фактор, зокрема небезпека дрейфу Війська Запорозького в бік Польщі, поряд з іншими чинниками (загроза укладення польсько-шведського антимосковського договору) змушував Москву, по-перше, до прискорення переговорного процесу з Польщею, а по-друге, до активного розігрування образу захисника України. Звідси й обіцянки відстоювати інтереси Війська Запорозького (особливо територіальні) на майбутніх переговорах у Вільно,

---

¹ АЮЗР. Т.7. С. 195.

² Там же. С. 195.

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 330.

⁴ АЮЗР. Т.7. С. 196, 226; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 182-183.

⁵ АЮЗР. Т.7. С. 208, 227; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 53.

⁶ Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря : Соціально-політичний портрет. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. С. 49.

і гарантування участі в роботі комісії українських послів. Відновлення довіри козацької старшини до московського уряду мало б призвести до її більш лояльного ставлення до намірів Москви провести реформування системи адміністративного та військового управління в козацькій Україні, через впровадження інституту воєводського управління в українських містах.

Виговський зволікав з визначенням складу української делегації на майбутній посольський з'їзд. У розмові з Апухтіним він пояснював це складною ситуацією в Україні та необхідністю скликання ради для вирішення питань, пов'язаних з участю української делегації у переговорах¹. Без сумніву, попри пояснення Виговського, його дії були пов'язані, насамперед, з українсько-польськими переговорами, які тривали в цей час у Межиріччі і доходили свого логічного завершення. Укладення угоди з полякам кардинально змінювало ситуацію не лише в українсько-польських відносинах, а й впливало на українсько-московські та польсько-московські стосунки. Виходячи з цього, гетьман розраховував вибудувати свою позицію й щодо майбутніх польсько-московських переговорів.

Реальним результатом, який і мав визначити позиції й Чигирин, і Варшави щодо Москви, і мали стати рішення двосторонньої комісії (Беневській – Тетеря), яка працювала в Межиріччі. У разі, якщо б українському гетьманові вдалося добитися суттєвих поступок з боку Варшави стосовно обсягів суверенітету козацької України, він отримував би тверду основу для вибудови стосунків з Москвою і для вирішення внутрішньополітичної кризи всередині України. Союз з Польщею, на його думку, забезпечував і військові, і політичні основи недопущення московської експансії в Україні. Звичайно, годі було сподіватися на повне задоволення вимог гетьмана з боку польського керівництва. Але, враховуючи гостру зацікавленість останнього у вирішенні «українського питання» як передумови остаточного розв'язання конфлікту з Москвою та Швецією, можна було очікувати на доволі значні поступки на користь козацької України. Своєю чергою, Виговський фактично готовий був на розрив з Москвою і навіть на війну в коаліції з поляками і татарами проти Московської держави².

У керівництві Речі Посполитої, попри те, що у відповідь на московські пропозиції було дано принципову згоду щодо майбутнього з'їзду повноважних послів³, продовжувалися дискусії щодо пріоритетів зовнішньої політики Речі Посполитої й тактики її проведення як відносно Москви, так і Чигирин. Головними противниками дипломатичного розв'язання «українського питання», во-

---

¹ АЮЗР. Т.7. С. 225, 235.

² Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 228.

³ AGAD. AR. II. Nr 1355. S. 1-7.

дночас і прихильниками силових методів залишалися коронний гетьман Станіслав Потоцкій та маршалок Єжи Любомірській. Останній у листі до С. К. Беневського від 16 травня 1658 р. наголошував, що головним завданням польського уряду є досягнення миру зі Швецією, що, на його думку, дасть змогу сконцентрувати усі сили проти України та, скориставшись з політичної кризи у Війську Запорозькому, змусити гетьмана Виговського до визнання влади короля: «...укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні благородними переговорами»¹. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених воеводств розглядав і Потоцкій². Дійшло навіть до того, що коли Павло Тетеря в другій половині травня 1658 р. дещо запізнився на зустріч з Беневським, коронний гетьман, вважаючи це виявом зміни курсу українського уряду, який «...зрадив своїм намірам та обманув наші (польського уряду – В. Г.) сподівання»³, видав наказ військам рушити в напрямку козацької лінії⁴. Він вважав, що разом з вірою «...в прихильність козаків до його королівської милості, ... не завадить бути готовим, на будь-який випадок, щоб легше було досягти успіху»⁵.

Проти порозуміння з козацькою Україною продовжувало виступати і керівництво ВКЛ, яке виражало занепокоєння, що активна дипломатія в бік Чигирини може викликати чергове загострення в стосунках з Москвою, а відтак – ще більше ускладнити становище власне Литви. Дійшло навіть до того, що в середовищі литовської верхівки поширюється ідея укладення сепаратного договору з Москвою⁶. Зокрема, чітко була окреслена позиція верхівки ВКЛ під час розмов з царським посланцем Іваном Телепневим, який у травні 1658 р. проїжджав через Литву, повертаючись з Варшави. Так, П. Сапега, звинувативши керівництво Корони у свідомому зволіканні з реалізацією постанов Віленської комісії 1656 р., зазначив, що це змушує литовців «відокремитися» від Польщі й просити про царя прийняти їх в підданство⁷. Там же він торкнувся й «українського питання», наголосивши, що по-перше, литовці проти того, щоб король приймав у підданство козаків, які зрадили царю. По-друге, виказуючи загальне бачення литовської верхівки, він засвідчив відсутність будь-яких заперечень проти приєднання України до Московської держави⁸. Пізніше (в червні 1658 р.) до Москви прибув

---

¹ ПВК. Т.3. С. 254-259; ПКК. Т.3. С. 297-300; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rosją... S. 69.

² Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 65-66.

³ ПВК. Т.3. С. 264.

⁴ Dąbrowski J. Polsko-moskowskie rokowania... S. 94-95; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 66.

⁵ ПВК. Т.3. С. 217.

⁶ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 95. Л. 63.

⁷ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 361.

⁸ Там же. С. 362.

посланець від литовських гетьманів жмудський староста А. Саковіч. Він представив проект майбутнього московсько-литовського договору, в якому, зокрема, знайшлося місце й «українському питанню». Так, серед інших вимог, виконання яких мало стати передумовою прийняття Литвою московського підданства, йшлося про необхідність повернення до складу ВКЛ Волині, Підляшшя та Поділля. Саме ж Військо Запорозьке має бути під владою царя, у «з'єднанні» з ВКЛ¹. Слід сказати, що в Москві литовські ініціативи зустріли з недовірою. Хоча А. Саковіч був прийнятий царем, якого ознайомив з литовськими пропозиціями, у Москві побоювалися, що це лише черговий засіб зволікання, щоб Варшава могла виграти час для укладення договору з Швецією. Навіть говорили, що дані «литовські ініціативи» інспіровані особисто королем². Головне, що в Москві сумнівалися в тому, що цей проект підтримується більшістю литовської шляхти. За словами П. Сапєги, проект литовсько-московського договору було розроблено у вузькому (близько десяти осіб) колі сенаторів³.

Поки литовці здійснювали свій «сепаратистський демарш», коронна верхівка схилилася до ідеї про переговори з Чигирином. Таку позицію активно відстоювали представники родини Лещинських. Зокрема, за якнайшвидше укладення угоди з Військом Запорозьким виступав архієпископ гнєзненський Анджей Лещинській, який вважав, що угоди з козаками та шведами мають стати вирішальною передумовою успішних переговорів з Москвою⁴.

Напередодні Варшавського конвокаційного сейму, який мав відбутися на початку липня 1658 р. і де мало вирішуватися питання стосовно пріоритетів зовнішньої політики Речі Посполитої, між зазначеними групами розгорілася справжня війна пропаганди⁵. Так прихильниками замирення з Москвою було поширено листа, з промовистою назвою: «Дискурс політичний перед сеймом великим варшавським, з ким ґрунтовний укласти мир: чи з Московитом, чи з Шведом». У ньому зверталася увага на вигоди, які отримає Річ Посполита в разі завершення мирного процесу, започаткованого Віленською угодою 1656 р. Автори наголошували, що мир з Москвою не лише дасть змогу повернути Литву та Ліфляндію, але й призведе до заспокоєння України. «Унія наша з Москвою, говорилося в листі, - козаків нам поверне» (!!). Фактично, мова йшла про те, що розв'язання конфлікту з Москвою на основі досягнутих в 1656 р. домовленостей (обрання царя спадкоємцем польської корони) приведе до звільнення захоплених росіянами земель ВКЛ та створить умови для повернення козацької України

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 364-365.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 95. Л. 75-76.

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. – С. 385.

⁴ ПВК. Т.3. С. 235.

⁵ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 230.

під владу Польщі. Також у спеціальному зверненні до маршалка сеймового закликали останнього припинити переговори з козаками. Як доказ ворожих намірів українського уряду, вони представляли інформацію, що посланець гетьмана Феодосій Томкевич був начебто направлений до Польщі з метою шпигування¹.

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання», тривали й на сеймі, який розпочав роботу 11 липня 1658 р.². Так, Ян Лещинській оприлюднив своє бачення напрямів зовнішньої політики Речі Посполитої. У відповідь на петиції противників порозуміння з козацькою Україною він поширив лист: «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Москвою?», в якому обґрунтовував недоцільність зриву переговорів з українським керівництвом, доводив важливість для Польщі цієї угоди, вважаючи її такою, що змусить до миру і Швецію, і Москву. «Сам... пан Бог покаже спосіб, коли козаки самі добровільно до нас захочуть... очевидним є те, що ні їх свобода без нас, ні наша без них бути не може»³. На думку Лещинського, продовження переговорів з Військом Запорозьким є доцільним навіть на умовах, запропонованих Виговським⁴.

У цьому «меморіалі» було окреслено основні принципи, на яких мали вбудовуватися польсько-українські стосунків. Так, з українською стороною пропонувалося вести переговори з найбільшою пильністю й демонструвати свою щирість. На думку Лещинського, в тому, що досі не дійшли згоди з українцями є вина польської сторони, яка розмовляла з ними «...згорда, не вважаючи їх за людей... вони варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». Лещинській був переконаний, що навіть за умови негативного сприйняття польською елітою прагнення українців утвердитися як окремий народ і мати своїх керівників, можна погодитися на це в разі, коли між обома народами буде укладена унія на зразок тієї, що оформлена між Польщею та Литвою, «...аби один народ не мав прерогатив над іншим». Умовою позитивного вирішення «українського питання» мало стати недопущення будь-якого посередництва та гарантій угоди з боку третіх країн, «...бо заграничні держави нас не можуть підтримувати – хіба викликати замішання». Притримувався думки, що переговори з українцями слід вести одноча-

---

¹ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza... T.1. S. 213-219.

² Kubala L. Wojny duńskie... S. 71.

³ Czart. Rkps 388/IV. S. 445; Kubala L. Wojny dunskie... S.542.

⁴ Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII ст. Львів : Вид-во АН України, 1994. С. 76-82.

сно з переговорами з московськими послами, щоб не спровокувати війни з Москвою. Водночас, у якості ключової умови миру з останньою, він розглядав повернення України під владу польського короля¹.

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козацькою Україною займала ключове місце в концепції Я. Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Але порозуміння слід було досягнути з керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а потім – зі шведами, «...проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він висловив цікаву ідею щодо тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не видумувала якихось нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, - щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»².

Єдину проблему Лещинській вбачав у вимогах українців скасувати церковну унію. Відтак, пропонував відкласти це питання на потім і залишити його богословам. А загалом, козакам слід пояснити, що входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої не несе їм ніякої загрози. Більше того таке об'єднання дає гарантії захисту від будь-яких супротивників. Особливо акцентував увагу, що таке об'єднання відповідає насамперед інтересам Польщі, бо «...цей войовничий народ в сполученні з нами без порушення їх інтересів стане незламною нашою силою»³.

Зусиллями познанського воєводи та «партії миру» в середовищі польської шляхти та магнатерії (за свідченнями австрійського посла у Варшаві Ф. фон Лізолі, прихильників продовження переговорів з козаками виявилось доволі багато серед делегатів сейму⁴) з одного боку та королівського двору, який прагнув використати союз з українськими козаками, з другого, польська влада здійснила

---

¹ Czart. Rkps 388/IV. S. 445; Kubala L. Wojny dunskie... S. 543; Герасимчук В. Матеріали... С. 76-82.

² Czart. Rkps 388/IV. S. 445; Kubala L. Wojny dunskie... S. 543; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 319-322.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 323-324.

⁴ Герасимчук В. Матеріали... С. 104.

рішучі кроки в бік налагодження переговорного процесу з українським керівництвом. Стосовно ж Москви означилася жорстка позиція. Зокрема, було прийнято рішення відмовити царю у його претензіях на польську корону¹, хоча й констатовано про необхідність відновлення переговорів з Москвою, що було цілком адекватно зовнішньополітичній ситуації, що склалася. З одного боку, неприйнятні для поляків умови миру, запропоновані Карлом X, не дозволяли завершити війну проти Швеції, а з іншого – назривала реальна загроза відновлення збройного конфлікту з Москвою, на що вказували військові приготування останньої.

Для розробки інструкції комісарам Речі Посполитої на переговори з царськими послами 18 липня 1658 р. було створено комісію, яка водночас мала розглянути питання угоди з керівництвом Війська Запорозького², що вказує на взаємозалежність цих питань³.

Засідання комісії відбувалися утаємничено. Показовим було те, що до її складу не були включені депутати з українських воєводств. Більшість її членів були прихильниками досягнення компромісу з Чигирином. Самі рішення комісії не були винесені на обговорення нижньої палати сейму, а відразу передані до сенату, який і затвердив 25 липня 1658 р. офіційну інструкцію королівським комісарам на переговори з московськими послами⁴. Тут слід відзначити, що якщо в діалозі з Чигирином польське керівництво притримувалося стриманої риторики і навіть допускало можливість надання українським землям статусу, аналогічного тому, що мала в складі Речі Посполитої Литва, то на переговорах з Москвою окреслювалося цілком відмінне ставлення до «українського питання». Так, говорячи про можливість реалізації положень Віленької угоди 1656 р. щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу, Варшава однією з основних умов цього ставила безумовне повернення України під владу короля. При цьому остання розглядалася не інакше «...як провінція, що належала Короні польській та Великому князівству Литовському» і яка має залишатися такою, «як здавна залишалася»⁵. Звичайно, тут можна вбачати політичну гру з боку Варшави, яка не бажала розкривати перед московським керівництвом справжню суть та перспективи переговорів з Військом Запорозьким, однак не можна й відкидати цілком ймовірну версію (з огляду на долю Гадяцької угоди

¹ Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa...* S. 63.

² Ochman-Staniszevska S., Staniszevski Z. *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T.1. S. 269.

³ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 234.

⁴ Czart. Rkps 387/IV. S. 31; Rkps 2107/IV. S. 281-282; Kubala L. *Wojny duńskie...* S. 131-132, 554-560.

⁵ Czart. Rkps 2107/IV. S. 281-282; Kubala L. *Wojny dunskie...* S. 73, 130-132, 559.

1658 р.), що риторика в бік Чигирин була ситуативною, продиктованою потребами відірвати Військо Запорозьке від Москви та повернути його в лоно Речі Посполитої. Відтак, польська еліта була неспроможна (навіть за умови, що під впливом «партії миру» вона погодилася на переговори з Чигирином) йти на кардинальні поступки й визнати рівний статус Польського королівства та козацької України. У такому разі позиція по Україні, означена для переговорів з Москвою, видається більш реальною і такою, що відображала тогочасні політичні погляди керівництва Речі Посполитої.

Водночас, слід відзначити тісний зв'язок між українсько-польськими та польсько-московськими переговорами. На думку польського історика М. Нагельського, ситуація на «українському театрі», яка склалася на 1658 р., безпосередньо впливала на розвиток стосунків між Варшавою та Москвою¹. Відтак, з огляду на погіршення українсько-московських відносин, з одного боку, та успішні тенденції (для Варшави) у польсько-українському діалозі переконували королівський двір, що й стосовно Москви вони можуть зайняти досить міцну позицію. У цьому сенсі важливо було якомога швидше (ще до початку переговорів з Москвою) досягти позитивного результату у стосунках з Чигирином. Той же С. К. Беневській, після того, як переговори з українським керівництвом підійшли до завершального етапу і практично всі питання двосторонніх відносин було погоджено, в червні 1658 р. писав до короля і настійливо рекомендував пришвидшити розв'язання «справи з Україною». На його думку, слід було якомога довше зволікати з укладенням польсько-московської угоди, «...щоб їх милості комісари не надто поспішали на комісію (посольський з'їзд з представниками московського царя – В. Г.)». Беневській був стурбований тим, що серед призначених сеймом комісарів для переговорів з Москвою є чимало тих, хто «...поллюбили Північ (Москву – В. Г.) і бажають, щоб відбулися боягузливі пропозиції». Водночас підписання польсько-українського договору мало створити значну перевагу Варшави у переговорах й дати змогу продиктувати Москві свої умови². Щодо необхідності зволікання з переговорами писав також до короля помічник Беневського каштелян смоленський Казімеж Євлашевській³.

Попередні консультації між Беневським та представником гетьмана Івана Виговського Тетерею, які тривали з березня 1658 р. в Межиріччі ще до початку роботи Варшавського сейму, добігли свого завершення. На думку волинського каштеляна, вони були успішними для Варшави. Він відзначав, що Тетеря

¹ Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska... С. 108.

² ПВК. Т.3. С. 277; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 70.

³ ПВК. Т.3. С. 287.

«...клятвено зрікся царської приязні» і запевнив у готовності Війська Запорозького «...у з'єднанні з нами і татарами йти на Москву»¹. Уже до кінця червня 1658 р. сторонами були вироблені основні пункти майбутнього договору, які ввійшли в документ під назвою: «Пункти на супліку Війська Запорозького, уложені вельможним каштеляном волинським і делегатом гетьмана запорозького Павлом Тетерею і подані на увагу його Королівській Милості і всієї Речі Посполитої – без порушення прав комісії». Його статті торкалися ряду важливих аспектів польсько-українських стосунків. Насамперед, йшлося про гарантування польською стороною прав та привілеїв козацтва, а також амністію учасникам антипольської боротьби: «...з огляду на те, що гетьман та Військо Запорозьке, зрікаючись усіх протекторів (йдеться, насамперед, про Москву – В. Г.), добровільно повертається до свого власного пана... гарантується, що ніхто не буде чинити помсти ні козацтву, ні окремим особам...». Скасовувалися всі кадуки (конфіскації), проголошені на козаків і на шляхту, що визнала протекторат Війська Запорозького. Всім цим особам мали бути повернуті їхні титули та майно, скасовані всі рішення судів стосовно видачі підданих, звинувачених у сваволі.

Цілий блок «Пунктів» було присвячено питанням релігії. Йшлося про зрівняння в правах католицької та православної церкви та відновлення всіх привілеїв останньої. Митрополиту київському і владикам луцькому та львівському надавалися місця в сенаті, а для представників названих єпископій – в люблінському трибуналі. Загалом православне населення мало бути зрівняне у правах з католиками, а православні церкви, які раніше були віддані греко-католикам – поверталися попереднім власникам з усіма маєтностями.

Польська сторона визнавала автономні права Війська Запорозького та юрисдикцію гетьмана на всі, підпорядковані йому, території (Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства). Там передбачалося відкриття шкіл за зразком краківської академії. При цьому заборонялося відкривати єзуїтські школи та колегіуми².

Водночас, пункти містили гарантії повернення всім власникам майна, втраченого з 1648 р.³ Це неодмінно мало б призвести до конфліктів між шляхтою, що мала до революції маєтки на території козацької України, та їх новими власниками.

---

¹ ПВК. Т.3. С. 270.

² Герасимчук В. Матеріали... С. 85-87; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 231-233.

³ Герасимчук В. Матеріали... С. 87.

М. Грушевський, даючи оцінку домовленостям між Беневським і Тетерею, відзначав, що «...домагання Виговського начисто каструвані... Не тільки ви-черкнено всяку «удільність» України, «Велике князівство Руське», але й виме-жовання козацької території: «пункти» повертали назад навіть від зборівських пактів»¹. Т. Таїрова-Яковлева вважає, що межиріцька домовленість за своєю концепцією та головними положеннями близька до Зборівської угоди 1649 р. Її основу склали «ідеї «козацьких вольностей» і «віри православної» - двох осно-воположних каменів, що стали гаслами руського повстання Богдана Хмельни-цького². Безумовно, межиріцька домовленість стала рамковим документом, який після подальшого доопрацювання (на цьому етапі з'являється положення про «Князівство Руське» та перетворення Речі Посполитою в державу трьох на-родів) склав основу відомої Гадяцької угоди.

16 вересня 1658 р. в обозі під Гадячем у присутності польського посла С. К. Беневського українським керівництвом було прийняте рішення про приєд-нання до Речі Посполитої на правах Князівства Руського³.

Зважаючи на значну історіографію Гадяча й те, що більшість аспектів да-ної угоди відображені в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків (В. Герасимчук, М. Грушевський, В. Горобець, Т. Чухліб, Т. Таїрова-Яковлева, П. Кроль, А. Перналь та ін.)⁴, варто зупинитися лише на тих моментах, які стосу-ються теми даного дослідження, зокрема того, яким чином Гадяцька угода впли-нула на розвиток московсько-польських відносин та як змінилося становище власне козацької України в системі її взаємовідносин з Річчю Посполитою та Московською державою. Також, гадається, варто звернути увагу на фактори,

---

¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 325-327.

² Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. С. 33.

³ Czart. Rkps 402/IV. S. 281-290; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.1. S. 348; Універсали українських гетьманів... С. 33-50.

⁴ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат. С. 23-50; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. С. 81-108; його ж. Еліта козацької України...; його ж. «Це вікопомне склеювання знову в одне...»... С. 48-66; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х.; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. С. 148-176; Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. С. 31-48; Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських від-носинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) // Український історичний жур-нал. 2008. №3. С. 45-74; Яковлева Т.Г. Гадяцький договір – легенда и реальность. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm>; Яковлева Т. Гетьманщина... ; Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 237-247; Kroll P. Unia hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrzesniu 1659 roku // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa : DIG, 2008. S. 439– 458.

які, в кінцевому рахунку, спричинили до того, що угода, яка, на думку багатьох дослідників, мала значний потенціал¹, так і не була реалізована.

Отже, укладення Гадяцької угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою стало результатом розвитку взаємовідносин між Варшавою, Москвою та Чигирином в другій половині 50-х рр. XVII ст. Як це було зазначено вище, загострення українсько-московських відносин, яке означилося в результаті ігнорування Москвою інтересів козацької України в ході віленських переговорів 1656 р. та підписання угоди з Річчю Посполитою, а також настійливі спроби Москви здійснити ревізію Переяславсько-Московської угоди 1654 р., які особливо активізувалися після смерті Б. Хмельницького, підштовхнуло українське керівництво до переговорів з поляками. Доречно звернути увагу на висновок Н. Яковенко, що серед інших факторів, які спричинили курс Чигирина на зближення з Варшавою, було присутнім неприйняття частиною козацької старшини, вихованої в дусі «золотих вольностей» Речі Посполитої, політичних звичаїв Московії². У Варшаві, своєю чергою, в пошуках виходу з вкрай складного зовнішньополітичного становища, спричиненого агресією з боку Швеції та Московії, а також активними домаганнями останньою польської корони, прийняли рішення про залагодження конфлікту з Україною шляхом переговорів. Як наслідок, українсько-польські консультації, які тривали протягом весни 1658 р., вилилися у підписання Гадяцької угоди.

Виходячи з того, що московський фактор був суттєвим чинником українсько-польського зближення, а сама угода, зокрема, мала на меті нівелювання загрози з боку Москви як польським, так і українським інтересам, цілком логічним було те, що Гадяцька угода, безпосередньо торкнулася стосунків з Московською державою. Так у тексті угоди (повний варіант маємо лише в редакції 1659 р., ратифікованій сеймом Речі Посполитої, інші списки угоди, зокрема тієї, яка була складена у вересні 1658 р. під Гадячем, відомі лише у вигляді реляцій сучасників³) було чітко окреслено факт розриву Війська Запорозького з Москвою. Однією з ключових умов створення триєдиної Речі Посполитої та входження до її складу козацької України як рівноправного суб'єкта, було «зречення» Чигирином усіх «сторонніх протекцій»⁴. Насамперед, це стосувалося

---

¹ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. С. 81; Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. С. 31;

² Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время. Авторизованный перевод с украинского Владимира Рыжковского; Научный ред. перевода Алексей Толочко. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. С. 487.

³ Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 11-30; Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. С. 31.

⁴ Документи. С. 25.

Москви. Більше того, обумовлювалися спільні дії суб'єктів Речі Посполитої саме проти Московської держави. І якщо в разі наступу польських військ проти московських, Війську Запорозькому надавалася гарантія неучасті в ньому (Хоча дане положення дало підстави Т. Чухлібу стверджувати, що І. Виговський та його оточення не сприймали майбутній союз як антимосковський¹, гадається тут більше мало місце бажання уникнути загострення з Москвою, якщо це не було викликане безпосередньою загрозою для України), то в разі агресії царських військ проти Речі Посполитої «...всі сили, як коронні, так і Великого князівства Литовського і Війська Руські Запорізькі під регіментом гетьмана мають з'єднатися і воювати»².

Реалізація ідей, закладених в Гадяцькій угоді, суттєво позначалася на позиціях головних супротивників за домінування в регіоні Східної Європи. Це набиравало ваги за умов чергового раунду московсько-польських переговорів, які розпочалися в травні 1658 р.

Як і в 1656 р. місцем переговорів було визначено Вільно. 30 червня 1658 р. туди прибуло царське посольство, очолюване боярином князем Нікітою Одоєвським. Склад делегації, до якої входили Фьодор Волконській та Пьотр Шереметьєв, а також дяки Алмаз Іванов та Панкратьєв, свідчив про незмінну позицію Москви щодо перспектив та умов укладення миру з Польщею. Це підтверджував і текст посольської інструкції, в якій головним питанням для обговорення визначалося підтвердження обрання московського царя на польський трон та чітке визначення місця його коронації. Заради цього у Москві готові були йти на певні територіальні поступки. Зокрема, йшлося про територію ВКЛ на захід від Березини. Стосовно ж України зазначалося, що «Мала Росія», як і «Біла» мали безумовно залишатися в складі Московської держави³. Окремо йшлося про кордон між «Малою Росією» та Річчю Посполитою, який слід було визначити згідно побажань гетьмана Війська Запорозького⁴. У Москві були серйозно налаштовані добитися укладення угоди на прийнятних умовах. В іншому разі, послі мали негайно припинити переговори, що означало б відновлення воєнних дій (у район переговорів направлялося військо князя Юрія Долгорукого)⁵. Уже попередні консультації засвідчили жорстку позицію московсь-

---

¹ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. С. 10.

² Документи. С. 27.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 94. Л. 45-49, 79-81; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 133; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 40; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 346.

⁴ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Кн. 94. Л. 49-49 об.

⁵ Там же. Л. 78-79.

ких послів. Про це писав Кшиштоф Косаковській. Зокрема, відзначав їх непоступливість щодо України¹. Ситуація в Україні, а також стан українсько-польських та українсько-московських відносин суттєво позначилися на позиціях сторін напередодні переговорів.

Мінімізація можливостей для тиску на гетьманський уряд Івана Виговського, що було пов'язано з посиленням позицій останнього після розгрому опозиції, а також укладення наприкінці червня 1658 р. попередньої польсько-української угоди, окреслило для Кремля найгірший сценарій, який загрожував втратою контролю над Україною та кардинальним посиленням головного суперника – Речі Посполитої. Зважаючи на це, в Москві вдалися до рішучих дій. 22 червня 1658 р. Г. Ромодановській отримав царський наказ виступити в Україну під приводом допомоги гетьману «гамувати свавільників»². Також було вирішено посилити московську залогоу в Києві. Водночас перед Виговським було поставлено жорстку вимогу негайно відіслати до Криму татарські загони, так як у Москві були вкрай занепокоєні перспективами укладення українсько-кримського союзу. Лише в такому разі обіцялася допомога в придушенні «свавільників». В іншому разі, як йшлося в інструкції Ромодановському, московські війська мали надати допомогу опозиційним до гетьмана силам³. Насамкінець, київський воєвода Василій Шереметьєв отримав наказ агітувати та навіть за необхідності «корумпувати» козаків, щоб ті на противагу Виговському підтримали молодого Юрія Хмельницького⁴.

Позиція гетьмана І. Виговського була двоякою. З одного боку у відносинах з Московією він проявляв твердість (особливо стосовно питання присилки воєвод в українські міста), яка, безумовно, стала можливою завдяки позитивному розвитку українсько-польських переговорів (у цей час між сторонами були досягнуті попередні домовленості, які надалі склали основу Гадяцької угоди). Слід відзначити, що ще в березні 1658 р., коли лише розпочалися консультації в Межиріччі, Виговський однією з умов відновлення польсько-українського союзу називав готовність Варшави надати дієву допомогу Україні у боротьбі з Московією⁵. Відтак, перед загрозою вторгнення царських військ гетьман рішуче висловив готовність дати відсіч московській агресії⁶. На нараді старшини, яка відбулася в Чигирині 30 липня 1658 р. було вирішено не лише не приймати нових московських воєвод, а й змусити Кремль вивести свою залогоу

¹ АЮЗР. Т.7. С. 248.

² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 376

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 250-251.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.1. S. 339.

⁵ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. С. 94.

⁶ Kubala L. Wojny duńskie... S. 108.

з Києва, було постановлено, щоб «...воеводам в черкаських містах не бути»¹. Як зазначав М. Грушевський, було прийнято рішення «...до решти замкнути Україну від Москви»². Звичайно, Виговський у цьому сенсі розраховував на допомогу польських військ. Щоб стимулювати короля до цього, він завіряв того у готовності допомагати йому у війні проти царя³. Тоді ж за наказом гетьмана Данило Виговський на чолі Паволоцького, Білоцерківського та Київського полків рушив до Києва з метою змусити московські війська покинути місто⁴. З іншого боку, враховуючи, що поки реальної військової допомоги з Польщі не було, Виговський змушений був маневрувати, щоб не спровокувати Москву. Відтак, ще в першій половині липня 1658 р. він завіряв царських представників, що Військо Запорозьке готове взяти участь у війні проти Польщі, а також висловлював наміри надіслати на посольський з'їзд у Вільно своїх представників П. Тетерю та А. Ждановича⁵. Та й навіть після підписання Гадяцького договору гетьман продовжував контакти з московським керівництвом, демонструючи, що угода з Річчю Посполитою не означає розриву з Московією, а також намагаючись якимось чином вплинути на дії московських військ в Україні (скаржитись на воеводу Шереметьєва, який, на його думку, провокує загострення українсько-московських стосунків, що може призвести до кровопролиття)⁶

Якщо говорити про Річ Посполиту, то її становище у порівнянні з періодом роботи першої віленської комісії у 1656 р. було значно кращим. Це дозволяло формувати таку стратегію на переговорах, яка б виключала будь-які поступки на користь Москви. Після вкрай складного й небезпечного для польсько-литовської держави періоду, який розпочався в 1648 р. з подій Української революції, супроводжувався загрозами, пов'язаними вторгненням на землі Речі Посполитої московських в 1654-1655 рр. та шведських військ в 1655-1656 рр., а також з утворенням та агресивними діями антипольської Раднотської коаліції, відбулося значне покращення її міжнародного становища. У цьому сенсі здобутком польської дипломатії було укладення на початку вересня 1657 р. Велавського договору з Бранденбургом, а також початок мирних переговорів зі Швецією. Та найбільш вагомим досягненням стало налагодження діалогу з козацькою Україною. У Варшаві вирішення зовнішньополітичних завдань безпосередньо пов'язували з розв'язанням на свою користь «українського питання». Віленський воевода князь Шаховской писав до царя, передаючи вісті з Варшави:

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 273.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т.Х. С. 275.

³ Kubala L. Wojny duńskie... S. 447; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. С. 94.

⁴ АЮЗР. Т.15. С. 267, 274.

⁵ АЮЗР. Т.7. С. 242-246; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи... С. 378.

⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Ст. 1658. Д. 20. Л. 1-14

«Надію польський король має велику на козаків і татар..., якщо козаки не будуть при королі, то король мимоволі змушений буде миритися з тобою, великим государем, а якщо козаки з королем з'єднаються, то миру у тебе з королем не буде: велика надія у короля на козаків і татар»¹.

Взагалі, у Варшаві на початок вересня 1658 р. були переконані у своїй перевазі над Москвою. Зокрема, секретар королеви Марії-Людовіки П'єр де Нуає писав, що «...вони (Москва – В. Г.) слабкі й перебувають у досить поганому стані». При цьому відзначав, що причина пов'язана саме з українським фактором: «...мають війну з генералом козаків»². Своєю чергою, успіхи у стосунках з козацькою Україною давали можливість Варшаві рішуче та змушуючи Москву прийняти польські вимоги.

З. Вуйцик, оцінюючи угоду в сенсі здобутків польської сторони, писав: «Гадяцька угода – акт великого розуму політичного з боку польських урядовців... Наразі Польща покладала великі надії на Гадяцьку угоду. Спираючись на союз з Австрією та Бранденбургом, а також на швидкий мир зі Швецією, Польща йшла на конфронтацію з Росією»³. Дійсно, укладення угоди з Військом Запорозьким створювало значні перспективи для Польщі в сенсі її протистояння з Московською державою, Варшава не лише отримувала значну перевагу в діалозі з Москвою, фактично, створювалися передумови для кардинальної зміни перебігу московсько-польської війни.

3.2. Москва, Варшава та Чигирин в постгадяцький період. «Клінічна смерть» імперських планів Москви в Конотопі та «реанімація» в Переяславі 1659 р

У час, коли між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким було підготовлено та укладено угоду, яка увійшла в історію як Гадяцька, тривала активна підготовка чергового раунду московсько-польських переговорів. Після очікування на прибуття делегацій (поляки запізнилися, що ледве не призвело до зриву переговорів) та попередніх консультацій, в ході яких були означені позиції сторін, 26 вересня 1658 р. (через десять днів після укладення Гадяцької угоди) у Вільні розпочалися другі переговори повноважних делегацій Речі Посполитої та Московської держави. Затримка з їх початком пояснюється тривалим очікуванням на прибуття польсько-литовських комісарів, що було пов'язане з завершенням сейму, виробленням відповідних інструкцій, а власне

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 31.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4. С. 205.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 34.

свідомим зволіканням Варшави з початком переговорів. Там очікували укладення відповідних договорів зі Швецією та козацькою Україною¹.

Вище уже зазначалося, що в польських урядових колах угоди з козацькою Україною та Московією розглядали у тісному зв'язку. Порозуміння з керівництвом Війська Запорозького розцінювалося як вагомий фактор посилення позицій Варшави у діалозі з Москвою². Відтак, успіхи в перемовинах з гетьманським урядом Івана Виговського надавали впевненості Варшаві напередодні початку переговорів з царськими послами. Рішуча позиція керівництва Речі Посполитої стосувалася, зокрема, і «українського питання». Так, познанський воєвода Я. Лещинській у листі до С. К. Беневського, виказуючи впевненість в успішності майбутніх переговорів з Москвою стосовно українських козаків наголошував, що їх «... до останньої краплі крові не відступимося й утискати не дамо»³. А коронний канцлер М. Пражмовській 26 вересня (саме в день початку переговорів) у листі комісарам виказував впевненість в успіху майбутніх переговорів, аргументуючи це саме позитивним впливом польсько-українських домовленостей: «...бо ж і Москва, позбувшись всієї України та розійшовшись з козацтвом, чинити лагідніше захоче і не доводитиме таких претензій, які висувала, збуджена після перших успіхів (мається на увазі період віленських переговорів 1656 р. – В. Г.)...»⁴.

Про впевненість польсько-литовського керівництва напередодні переговорів з Москвою свідчить і той факт, що королем було наказано комісарам відкласти в сторону питання успадкування польського престолу, вважаючи, що це, в умовах слабкості московської позиції, не призведе до зриву переговорів⁵.

Їх початок позначився активною наступальною тактикою московських послів, які відразу поставили вимогу передати під владу царя всю Литву «...за те безчестя, яке польська сторона завдала Алексею Михайловичу, зволікаючи з виконанням постанов віленської комісії 1656 р.». У відповідь польські комісари пригрозили зривом переговорів, якщо розмови підуть у такому тоні⁶.

Надалі тема обрання царя на польський престол залишалася ключовою, однак її обговорення торкалося й інших проблем, зокрема й української. Так, погоджуючись виконати умови Віленського договору 1656 р., польська сторона,

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 403.

² Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 156.

³ Герасимчук В. Матеріали... С. 102; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 156.

⁴ Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 158.

⁵ Там само. С. 156.

⁶ Kubala L. Wojny duńskie... S. 142.

однак, «...відшуковуючи того, що втрачено», вимагала відновлення дії статей Польнівського договору¹, що означало повернення Москвою усіх земель, які входили до складу Речі Посполитої (це і литовські та білоруські землі, які знаходилися під московською окупацією, і козацька Україна, яка у 1654 р. прийняла царську протекцію. Безплідні суперечки тривали до кінця вересня². Відсутність будь-якого консенсусу, а також надходження інформації про наближення литовських військ до Вільна призвели до припинення переговорів. 19 жовтня 1658 р. друга Віленська комісія завершилася³.

Тут слід відзначити, що саме 8 жовтня король отримав повідомлення про завершення українсько-польських переговорів та підписання Гадяцької угоди. Ця обставина спонукала його направити наказ комісарам з вимогою ухилитися від форсування домовленостей з Москвою, що, врешті, й призвело до завершення переговорів. Побоювання, що їх продовження може призвести до ускладнення стосунків з Україною, було одним з факторів, що й визначили дії Варшави⁴.

Зрив другої Віленської комісії призвів до відновлення воєнних дій між Річчю Посполитою та Московією. У цей час надійшла інформація, що литовське військо П. Сапєги зайняло міста по дорозі від Вільна до Мінська, навколо Мінська та Борисова. Зі свого боку, у Москві, як подає інформацію В. Коховській, було сформовано три армії по 30 тис. чол. Перше військо під керівництвом князя Трубецького рушило в Україну, друге – під керівництвом князів Хованського та Долгорукого направилось в Литву і третє – під командою князя Ромодановського зосереджувалося між Дніпром та Березиною⁵.

21 жовтня в районі села Варки полки Долгорукого зустрілися з військами Госєвського. Останній проігнорував застереження з боку гетьмана Павла Сапєги і маючи недостатньо сил виступив проти переважаючих сил противника. Спочатку успіх був на боці литовців і їх кіннота навіть змусила відступати московитів. Проте, завдяки введенню Долгоруким в дію резервів, він зумів завдати поразки литовцям. Ті відступили, а сам польний гетьман потрапив в полон⁶. В.

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 43.

² Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska. С. 108.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 95. Л. 610-611; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 133; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 421.

⁴ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. С. 100; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 159.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 18

⁶ Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640-1684). Przepisał z autografu i przypiskami opatrzył Hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił J. I. Kraszewski. Warszawa : w Drukarni Michała Ziemkiewicza, Krakowskie-Przedmieście Nr.

Берх подає дещо іншу версію цих подій. У перший день битви, згідно його трактування, московські війська зазнали значних втрат (лише вбитими було 1,5 тис. чол.). Від остаточної поразки їх врятувало лише звернення до литовського керівництва з проханням про перемир'я. Говорили, що нібито надійшов царський наказ знову відновити переговори у Вільні. Однак, коли литовці відвели свої війська в табір, московити несподівано напали, результатом чого стала поразка литовців¹. Як би там не було, але саме битва під Варкою ознаменувала завершення перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р., й поклала початок другому періоду московсько-польської війни 1654-1667 рр.².

У листопаді 1658 р. Ян Казімеж послав царю лист, у якому покладав цілковиту відповідальність за відновлення війни саме на московську сторону. На його думку, царські послі свідомо зволикали з початком переговорів і, не зважаючи на прибуття польських комісарів до Вільна, не приступили до розмов з ними, відмовляючись прийняти листи й посланців від польських комісарів. Гострій критиці король піддав князя Долгорукого, який замість того, щоб підтримати мир, «...палив, сік, пустошив, не оминаючи жодного стану, загалом поступав в нашій державі вороже, чим спричинив зрив миру, який було вчинено після перших віленських переговорів». При цьому звертав увагу на те, що ворожі дії московитів відбулися саме в той час, коли польські війська воювали зі спільним ворогом – шведами. Зреагував король і на ув'язнення Госєвського, наголосивши, що того було призначено на переговори в якості польського комісара і він прибув на комісію без війська лише «в кількясот коней», а його підступно полонили. Попри це, Ян Казімеж не відмовлявся від подальших переговорів та закликав: «...щоб, втретє з'їхатися нашим комісарам для завершення доброї справи з вашими комісарами...»³.

За умовах війни зі Швецією у Варшаві великі надії покладали на військову допомогу з боку Криму, а також на українського гетьмана Івана Виговського, який мав протистояти корпусу Трубецького. Фактично, від результатів воєнних дій на території козацької України значною мірою залежав подальший розвиток польсько-московського протистояння й те, чи вдасться царю силою утвердитися на польському престолі.

У Москві ж з переходом до збройної фази протистояння з Польщею, прагнули будь-що добитися перемир'я зі Швецією. Переговори, які розпочалися ще

415, 1877. S. 22-23; АМГ. Т.2. С. 614; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S.19; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 44.

¹ Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. С. 126.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 35.

³ Tamże.

навесні 1658 р., завершилися в останній декаді грудня. 20 грудня було парафровано, а 21 грудня – підписано Валієсарське перемир'я, за яким відбулося розмежування територій за принципом «хто чим володіє». Окремим пунктом було зазначено, що сторони зобов'язуються не надавати жодної допомоги недругам з обох боків, насамперед польському королю¹.

Укладення угоди, яке було розцінено як успіх московської дипломатії², відбулося в тісному зв'язку з розвитком московсько-польських відносин. Фактично, це був різкий поворот у зовнішній політиці Московської держави в бік розв'язання суперечки з Річчю Посполитою у вирішенні «українського питання». Цілком можна погодитися з висновком З. Вуйціка, який порівнюючи значення Віленського 1656 р. та Валієсарського договору 1658 р. зазначав, що якщо перший означав акцент Москви на балтійській політиці, то другий – навпаки – польській та українській. На його думку, Москва, яка неспроможна була вести війну на два фронти, для відновлення боротьби за «збирання земель руських» змушена була піти на тимчасову капітуляцію перед Швецією³. Угода з Швецією для Москви означала відмову від Віленської угоди 1656 р, а відтак – крах надій Романових мирним шляхом отримати польську корону.

Значення Валієсарського перемир'я усвідомлювали у Варшаві. Так, ще напередодні примас Анджей Лещинській писав до короля: «Москва прагне до миру зі Швецією, щоб всі сили спрямувати проти нас...»⁴. Після ж його укладення стало зрозумілим, що відновлення боротьби між Польщею та Московією не уникнути. Центр ваги в міжнародній політиці Польщі став переміщуватися з Балтики в Україну. Договір остаточно оформив перехід у московсько-польських відносинах від політичного протистояння до збройного.

У Варшаві, за таких умов, значні надії пов'язували з Гадяцьким договором. При цьому йшлося не лише про посилення політичних позицій Речі Посполитої у протистоянні з Московією, а й про військові аспекти. Так, польсько-литовське керівництво сподівалося використати козацькі війська у кампаніях проти Москви. Зокрема, в Білорусі активну допомогу литовському війську мав надавати Іван Нечай, а наступ з боку козацької України мали здійснювати сили Івана Виговського⁵.

Гадяцький договір став відчутним ударом по московських позиціях в Україні й створював передумови для кардинальної зміни співвідношення сил в

---

¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.4. С. 175-176; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 429.

² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 430.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 36.

⁴ ПКК. Т.3. С. 289.

⁵ Кролль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 158.

протистоянні Москви та Варшави на користь останньої. За таких умов, московське керівництво будь-що намагалося зберегти контроль над козацькою Україною. Цьому сприяли декілька чинників. По-перше, це існування опозиційних до Виговського настроїв, які переважно концентрувалися в середовищі бідніших верств населення, запорожців та залишків антигетьманської опозиції. Другим чинником була присутність в Україні московських військ, очолюваних Шереметьєвим (спроба Данила Виговського, якого направив до Києва гетьман з метою змусити московський гарнізон покинути місто виявилася невдалою¹). Гетьман і старшина неодноразово скаржилися на дії московських воєвод, які таємно підтримували антигетьманську опозицію².

Не зважаючи на неодноразові спроби Виговського продемонструвати перед московським керівництвом, що Гадяцький договір жодним чином не спрямований проти Москви³, відповіддю останньої на курс Війська Запорозького в сторону Речі Посполитої стала агресія проти козацької України, яка вилилася в московсько-українську війну 1658-1659 рр. Початком війни слід вважати вступ московських військ Г. Ромодановського в Україну ще в червні 1658 р. Після укладення Гадяцької угоди московська агресія проти козацької України набула неприкритих форм (уже не йшлося про якусь допомогу у налагодженні порядку тощо). У жовтні 1658 р. на українські землі знову вторгається військо Г. Ромодановського. При цьому відкрито говорили, що ціллю походу було здобуття Переяслава, де мала б відбутися рада для усунення з гетьманства Івана Виговського. Похід московського війська завершився запеклими боями з полками Виговського під Варвою, де було обложено ніжинського полковника Григорія Гуляницького⁴. На початку ж 1659 р. розпочалася підготовка до широкомасштабної військової кампанії в Україні. 25 січня з Москви виступили війська князя Алексея Трубецького. Знову йшлося про мету: ініціювати козацьку раду в Переяславі для укладення нових статей, які б відновили підданство Війська Запорозького московському цареві, денонсувавши Гадяцьку угоду з Польщею. При цьому Москва готова була йти на всі можливі поступки, лише б утримати Військо Запорозьке у царському підданстві. Так, в таємному наказі Трубецькому значилося, що він має укласти договір з Виговським на тих статтях, які запропонує гетьман. Зокрема, готові були гарантувати нове обрання Виговського гетьманом та надання йому посади київського воєводи. Відповідно мали отримати

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 285-286.

² Там же. Т.7. С. 279.

³ Там же. С. 163; Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. С. 31; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). С. 15; Яковлева Т. Гетьманщина... С. 277

⁴ Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. С. 5-7.

різні уряди, каштелянства і староства всі, на кого вкаже гетьман. Навіть готові були вивести царського воєводу з залогою з Києва, якщо Виговський «...почне говорити, щоб в Києві та інших містах царським би воєводам і ратним людям не бути»¹. Фактично, в Москві, як демонструє даний документ, готові були тимчасово відмовитися від планів запровадження воєводського управління в містах, щоб тільки не допустити реалізації Гадяцького договору. Хоча не виключено, як це стверджує Т. Чухліб, що це була лише спритна дипломатична гра з боку Москви, доказом чого слугують практичні дії московських воєвод в українських містах². Також на користь даного міркування слугують подальші царські настанови Трубецькому. Так, останньому наказувалося направити у Військо Запорозьке (можливо на Запоріжжя) своїх комісарів («знатних та могутніх людей») з кінним та пішим військом і вчинити заспокоєння невдоволених, хто говорив про бажання Москви скоротити козацький реєстр, а також скласти 60-тисячний козацький реєстр. Трубецькой мав прослідкувати, щоб до реєстру було вписано старих служилих козаків, а не різних «гультаїв», що давало змогу вилучити з реєстру всіх, хто займав антимосковську позицію. Як головне завдання ставилося заспокоєння міжусобиць і заворушень в Україні. З цією метою до Трубецького мали приєднатися сили Шереметьєва та Ромодановського³.

Трубецькой, наділений повноваженнями йти на доволі суттєві поступки Виговському в разі, коли той виявить бажання залишатися у підданстві царя, водночас, за інших обставин, міг вдатися до протилежних дій. Так, в разі, коли б «...козаки почали говорити, що вони Виговського надалі не бажають мати за гетьмана» (при цьому, козакам Полтавського та інших полків були надіслані грамоти з закликами виступити проти Івана Виговського⁴) і звернутися з відповідною грамотою до царя, воєвода має забрати булаву в останнього та призначити нові вибори. Для отримання жалуваної грамоти новообраний гетьман мав особисто відбути до Москви, щоб «царській величності чолом ударити, і пресвітлі його государеві очі побачити»⁵. Таким чином Трубецькой мав фактично усунути з гетьманства Виговського й організувати вибори більш лояльного керівника козацької України. Новообраний гетьман мав підписати текст нової угоди з Москвою та присягнути на вірність царю. При цьому наголошувалося, що статті нової угоди повністю відповідають угоді 1654 р⁶.

¹ АЮЗР. Т. 4. С. 205; Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року... С. 192.

² Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.) С. 17; його ж. Козаки і монархи... С. 92.

³ АЮЗР. Т.15. С. 308-309.

⁴ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 442.

⁵ АЮЗР. Т.15. С. 315-317.

⁶ Там же. С. 320-322.

Ще один вельми цікавий документ, який походить з царської канцелярії, датований квітнем 1659 р., часом, коли Москва активізувала свої антиукраїнські, в тому числі й силові дії. У ньому піднімалося питання перебування московських воєвод в українських містах і наголошувалося, що саме воєводи та московські війська є надійним захистом українських міст, на них покладалося завдання укріплення та утримання фортець. При цьому воєводи мають «відати осадними людьми... забирати в тих містах військову казну і давати на військо запорозьке»¹. Також містилося положення, що безпосередньо відображало претензії московського керівництва на українські землі, яке стосувалося Новгород-Сіверського і всієї Сіверщини, де має бути царський воєвода, адже «Новгородок здавна належить до Московської держави, а не до Малої Росії». Окрім цього вказувалося, що таким самим чином слід говорити «про Чернігів, і про Стародуб, і про Почеп, що ці міста здавна були Московської держави, а до Польщі були прилучені тимчасово і нині там мають бути царської величності воєводи»².

Уже на початку лютого Трубецкой підійшов до Севська, звідки вирушив в напрямку Путивля, куди прибув 20 березня. Після цього попрямував до Конотопа. До його військ стягувалися московські підрозділи, що вже перебували в Україні, а також козаки самопроголошеного промосковського гетьмана Івана Безпалого³, вибори якого відбулися з ініціативи та під прикриттям військ белгородського воєводи⁴. Вступивши в Україну «з метою утихомирення всяких сум'яття та міжусобиць», московські війська вдавалися до жорстоких репресій проти місцевого населення. Так, як про це писали козацькі старшини у листі до царя, московські війська «міста і містечка, і села вогнем і мечем зносили, ...людей... всякого чину і віку в полон збирали й нечувані спустошення чинили». При цьому зазначали, що Україна не знала «...такого спустошення, яке сьогодні від православних ратей»⁵.

Після вступу московських військ Трубецкого на територію України відбувалися постійні контакти з Безпалим⁶, який, своєю чергою, детально інформував того про дії Виговського. А на початку квітня 1659 р. самопроголошений гетьман прибув до Трубецкого⁷.

Звичайно, поряд з військовою операцією та ставкою на антигетьманську опозицію, московським керівництвом розглядався варіант мирного розв'язання

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 322-324.

² Там же. С. 324-325.

³ Там же. Т.4. С. 219-220, 225; Т.7. С. 262, 281; Т.15. С. 361.

⁴ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в структурі міжнародних взаємин...С. 103.

⁵ АЮЗР. Т.15. С. 415-418.

⁶ Там же. Т.4. С. 220; Т.15. С. 361-362.

⁷ Там же. Т.4. С. 221-222, 227.

ситуації, що склалася у московсько-українських стосунках. Так, за ініціативи бояр Бориса Морозва, Нікити Одоєвського та ін. ще наприкінці грудня 1658 р. воєводі Трубецькому було направлено таємний царський наказ, згідно якого він мав вступити в переговори з Виговським. Їх результатом мало стати розведення військ, виведення з України татар й організація посольського українсько-московського з'їзду, на якому планувалося укласти нову українсько-московську угоду за зразком Гадяцького договору, «приміряючись до цих (Гадяцьких – В. Г.) статей». Йшлося про можливість залишення на посаді гетьмана, якщо на це буде й воля української сторони. Йому мало бути надане Київське воєводство, а всім родичам та приближеним – каштелянства та староства. У якості можливої поступки, розглядалася навіть можливість виведення московської залози з Києва¹.

Московське керівництво, занепокоєне подіями в Україні, готове було йти на значні поступки Чигирину. Навіть допускався відступ у порівнянні з договором 1654 р (виведення воєводи з Києва), що засвідчувало прагнення Кремля за будь-яку ціну зберегти хоча б мінімальний контроль за подіями в Україні та не допустити реалізації Гадяцької унії. Очевидно, найбільше непокоїла Москву саме остання, як акт, що кардинально змінював співвідношення сил у польсько-московській суперечці за першість в регіоні. Хоча Виговський у листах до царя повсякчас наголошував, що Гадяцький договір ніяким чином не спрямований проти Московської держави, а також звертав увагу, що ним передбачено цілковите дотримання прав православної церкви (одна з основних офіційних причин польсько-московської війни)², Москва не полишала надій не допустити реалізації українсько-польських домовленостей.

Водночас царське керівництво активізувалося й стосовно Польщі. Московсько-польські відносини на початок 1659 р. характеризувалися кількома чинниками. По-перше, завершилася невдачею чергова спроба порозумітися у вересні-жовтні 1658 р. у Вільні. По-друге, в грудні 1658 р. Москва ціною значних поступок домоглася укладення Валієсарського перемир'я зі Швецією, що дозволяло їй зосередитися на вирішенні питань відносин з Польщею. Насамкінець, третім чинником стали події в Україні, зумовлені укладенням Гадяцької угоди, яка стала значним успіхом польської дипломатії та вдарила по позиціях Москви не лише у сенсі вирішення «українського питання», а й загальної боротьби за домінування в регіоні Східної Європи. Це загрожувало Кремлю не лише втратою територій, захоплених в Литві та Білорусі в ході кампаній 1654-1655

¹ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1659. Д. 3. Л. 1-5; АЮЗР. Т.4. С. 204-205; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 48-49.

² АЮЗР. Т.7. С. 279.

рр., не лише витісненням її з козацької України, а й можливою експансією польських, кримських та українських військ на власне московські землі.

На початку 1659 р. Москва і Варшава обмінялася посланцями. Так, 26 січня до Москви прибув королівський секретар Кондратовіч¹, а 12 лютого 1659 р. до Варшави відбули стольник Афанасій Нестеров та піддячий Кузьмін². Темою переговорів стала необхідність скликання чергового (третього) з'їзду повноважних послів. І якщо стосовно необхідності нового з'їзду сторони були єдині, то щодо місця його проведення (царські представники виступали за Москву, а поляки вважали прийнятним місцем з'їзду Вільно або Мінськ) та часу сторони розходилися³. І у Москві, і у Варшаві чекали на результат боротьби за Україну. Поляки прагнули закріпити дипломатичні успіхи 1658 р., росіяни ж, навпаки, намагалися відновити свої позиції в Україні, які серйозно похитнулися після Гадяча.

22 березня 1659 р. у Варшаві розпочав роботу екстраординарний сейм, на якому як головне постало питання становища Речі Посполитої з огляду на війну зі шведами, яка все ще продовжувалася, та на загрозу відновлення війни з Московською державою. Під час сейму гостро проявилось протистояння, що охопило на той час «народ політичний». Так, коронна шляхта насамперед виступала за завершення війни зі Швецією. Литовці ж наполягали на скорішому укладенні мирної угоди з Москвою⁴. Ця дискусія майже відразу перекинулася і на «українське питання». З текстом Гадяцької угоди сенатори змогли ознайомитися ще восени 1658 р., коли українські делегати його представили на розгляд керівництву Речі Посполитої⁵. Зокрема, було піддано критиці комісарів, що проводили переговори з Військом Запорозьким: волинського каштеляна С. К. Беневського та смоленського К. Євлашевського, яким дорікали за «неправомірне підписання шкідливої для Речі Посполитої угоди з українцями». Невдоволення викликали положення, які стосувалися ліквідації унії, надто великого козацького реєстру, а також надання земських та сенаторських урядів на території Князівства Руського виключно православним⁶. Не сприймалася вимога українців отримати право елекції на кшталт того, що має ВКЛ. Наголошували, що дана угода «...наповнить Річ Посполиту й сенат хлопством», яке отримало право отримання шляхетства. Категоричним противником ліквідації унії виступив

¹ Czart. Rkps 2104/III. S. 61.

² Tamże. S. 85

³ Tamże. S. 85-96, 108-118; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 134.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 25.

⁵ Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія.. С. 160.

⁶ Там само.

папський нунцій, який мав значний вплив на короля¹. Серед магнатів та шляхти лунали вимоги щодо необхідності проведення нових переговорів з українською стороною. Акцентувалося на тому, що становище Виговського, який наважився на розрив з Москвою, є безвихідним і тепер йому можна диктувати більш жорсткі умови².

Беневській та Євлашевській, зі свого боку, заперечували звинувачення та звертали увагу на надзвичайно важке становище Речі Посполитої, брак військової сили, що вимагає більшої уваги до козаків, «...що горнутья до Королівства Польського». Беневській при цьому зауважував, що в даному випадку головним є «...приєднання українського козацтва», якому слід іти на поступки, зокрема, погодитися на повернення православної церкви храмів та маєтностей, які в свій час були забрані уніатами. Він зазначав, що пізніше, коли становище Речі Посполитої стабілізується, можна буде повернутися до старої системи відносин з Військом Запорозьким³. Аргументи Беневського були прийняті, але все ж вирішено доопрацювати договір й представити його українським послам, що прибули на сейм. При цьому поведінка польського керівництва засвідчила його відхід від компромісної позиції та прагнення нав'язати Чигирину нові скориговані умови угоди.

Українське посольство (35 чол., а враховуючи численну свиту, за підрахунками Петра Кулаковського, загалом складало 511 осіб⁴) було споряджене широкою гетьманською інструкцією, зміст якої свідчив, що Іван Виговський намагався наповнити Гадяцьку угоду змістом, який би надав реальних обрисів ідеї перетворення Речі Посполитої в триєдину республіку з рівноправними суб'єктами, один з яких би представляв цілісний народ руський. Зокрема, українські послы вимагали створення спеціальної комісії з представників Корони, ВКЛ та Князівства Руського, яка б розглянула питання повернення православної церкви всіх храмів, монастирів та маєтностей на землях, «так далеко, як далеко поширюється мова народу Руського», що в різний час були забрані єзуїтами та уніатами, а також ліквідації греко-католицької церкви. Окрім цього українською стороною вимагалось скасування постанови проти Війська Запорозького 1638 р. та встановлення козацького реєстру в 60 тис. чол. Чи не найважливішим було висунення положення стосовно включення до складу Великого князівства Руського етнічних українських земель – Волинського, Руського та

---

¹ Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія.. С. 161.

² Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią... S. 78.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 25-26.

⁴ Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 110-111.

Подільського воєводства. Однією з вимог українського гетьмана було гарантування участі представників князівства Руського у всіх посольських комісіях на рівних правах з представниками Корони та Литви¹.

Однак, на сеймі відбулося серйозне редагування українсько-польської угоди. При цьому не лише не були враховані пропозиції української сторони, представлені послами Війська Запорозького, а зазнав змін текст угоди, який було сформовано 18 вересня 1658 р. У результаті 22 травня 1659 р. було ратифіковано остаточний текст Гадяцької угоди, на основі якого й мало відбутися «вікопомне склеєння» трьох народів в одній державі².

В історіографії зміни, яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., частіше всього оцінюють як такі, що фактично спричинили поворот в ставленні до неї в середовищі українського козацтва, а відтак – крах самої ідеї утворення триєдиної держави³. «Фатальними» та «короткозорими» оцінено дії польсько-литовської влади, яка «вилучила з її (Гадяцької угоди – В. Г.) тексту кілька найважливіших для козацької України положень» В. Смолієм та В. Степанковим⁴. Н. Яковенко, ці зміни кваліфікувала як такі, що підрізали «...й без того тонку нитку примирення»⁵. На думку польського історика Т. Кемпи, на сеймі 1659 р. склалася ситуація, коли обидві сторони (і Варшава, і Чигирин) прагнули ревізії Гадяцької угоди. Наслідком «переговорів» і став текст угоди від 22 травня 1659 р⁶.

Загалом, погоджуючись з тим, що зміни в тексті угоди були суттєвими і однозначно не на користь України, не можна пов'язувати крах Гадяча лише з ними. Вона об'єктивно не могла не зазнати змін. У цьому сенсі, по-перше, варто погодитися з думкою А. Перналя, що сам текст угоди, укладений під Гадячем, формувався в надзвичайних умовах, коли обидві сторони перебували під сильним внутрішнім і зовнішнім тиском. Водночас, стислий час переговорів, дискусії, компроміси, зміни і часте переписування тексту призвели до того, що

---

¹ ПВК. Т.3. С. 315-325, 330; Таирова-Яковлева Т. Г. Гадячский договор и идея триединого государства «Речь Посполитая» // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 310.

² Документи. С. 14-30.

³ Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року. С. 124.

⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). С. 313.

⁵ Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время. С. 490.

⁶ Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 142.

багато положень не були чітко сформульовані, а відтак потребували доопрацювання¹. По-друге, уже під час її читання у Варшаві знову включалися різні чинники (тут і католицьке й греко-католицьке духовенство, коронна та литовська шляхта з їхніми інтересами і ослаблена тиском Москви та внутрішнім протистоянням позиція керівництва Війська Запорозького), під дією яких і формувалася офіційна позиція керівництва Речі Посполитої. Показовим є ставлення до угоди познанського воєводи Яна Лещинського та коронного підканцлера Богуслава Лещинського, які раніше досить толерантно ставилися до проблеми України. Відтак тепер вони зайняли доволі жорстку позицію, критикуючи текст Гадяцької угоди від 1658 р. Зокрема Б. Лещинській категорично висловлювався проти ліквідації церковної унії та повернення православним церков та маєтків, які перебували у власності уніатів, висловлював побоювання, що в результаті втілення угоди може виникнути окрема держава з власним скарбом, військом, урядниками, правами та судочинством, наголошував, що фактично запроваджується дискримінація католиків на території Князівства Руського². З іншого боку, не слід приділяти занадто багато уваги самим формулюванням чи тому, скільки раз вжито і чи взагалі вжито термін Князівство Руське.

Так, Т. Таїрова-Яковлева, якій слід віддати належне за ґрунтовний текстологічний аналіз різних (відомих на сьогодні) списків Гадяцької угоди³, наголошувала на тому, що в остаточній редакції угоди «...всі найпрогресивніші її положення були вилучені або так видозмінені, що вони втрачали будь-який сенс»⁴. На підтвердження цього висновку, вона зазначає, що це, зокрема, стосується положення про утворення «триєдиної держави» та «Князівство Руське», які були замінені «жалюгідними відлуннями», на кшталт «Річ Посполита народу польського, Великого князівства Литовського і Руського», «гетьман Військ Руських» тощо⁵. Гадається, тут не слід так гостро реагувати на останні терміни, які жодним чином не заперечують самої ідеї створення триєдиної держави й утворення Князівства Руського. Інше питання, що маємо рух від незалежної держави (чи більше формально незалежної, адже угодою з Москвою 1654 р. уже запроваджувалися певні обмеження стосовно здійснення зовнішньої політики, що цілком відповідали поширеній практиці васально-сюзеренних міждержавних відносин) до статусу автономної одиниці в складі федеративної держави Річ Посполита.

Також в якості прикладу «драматичних змін», яких зазнала Гадяцька угода з вересня 1658 до травня 1659 р., часто наводиться обмеження козацького

---

¹ Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 247.

² Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія.. С. 166.

³ Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. С. 31-48.

⁴ Там само. С. 40.

⁵ Там само. С. 38.

реєстру 30 тисячами осіб. Тут навіть порівнюють з Переяславсько-Московським договором 1654 р., де окреслюється 60-тисячний реєстр. Дійсно, у редакції Гадацької угоди від травня 1659 р. значиться, що козацький реєстр має становити 30-тис. осіб. Однак, там міститься невелике, але вельми суттєве, уточнення: «...тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі»¹, яке давало можливість за певних умов (в разі наполягання гетьманського уряду) збільшити чисельність українського війська. Звичайно, тут слід вказати й на можливість набору 10-ти тисяч найманого війська.

Нарешті, часто йдеться про пункт, який передбачав повернення маєтностей у Князівстві Руському колишнім власникам. Гадається, це положення було цілком логічним з огляду на перспективу утворення триєдиної держави з гарантуванням рівних прав для представників усіх соціальних груп (католиків, православних, козаків, шляхти...) в усіх її частинах. Відтак, обійти цю проблему просто не було змоги. Укладачі угоди передбачили, на їх погляд, найбільш оптимальний механізм вирішення даної проблеми. Так, згідно її тексту, ратифікованого у 1659 р., таке повернення до власних маєтків світських осіб («з обох сторін»!!!) має відбутися лише після того, як це буде визначено королем «після порозуміння з вельможним гетьманом запорізьким» та відповідного універсалу «його королівської милості і вельможного гетьмана Війська Запорізького»².

Дослідники чи не на перше місце серед антиукраїнських видозмін тексту угоди виносять той факт, що з остаточного її тексту було вилучено положення про скасування унії³. Однак, годі було сподіватися на інший результат, враховуючи сильні позиції у Варшаві католицького, а тим паче – греко-католицького духовенства. І якщо перші допускали можливість задля залагодження «українського питання» та відновлення майнових прав католиків на території Князівства Руського піти на ліквідацію унії шляхом безпосереднього включення уніатів до системи римо-католицької церкви, то останні категорично виступали проти цього і всіма силами тисли на королівський двір. Звичайно у Варшаві не могли не враховувати цього фактора. Водночас формулювання, яке з'явилося у 1659 р. і в якому прямо не говорилося про скасування унії, з часом цілком могло привести до вирішення цього питання. Так у тексті 1659 р. православної церкві гарантувалися на території Князівства Руського (хоча сам термін не вживався) значні права і насамперед, гарантувалося повернення усіх раніше втрачених церков, монастирів та маєтностей. Водночас уніатам заборонялося засновувати, розбудовувати й примножувати будь-яким чином церкви та монастирі, заборо-

---

¹ Документи. С. 26.

² Там само. С. 28.

³ Таїрова-Яковлева Т. Гадацька угода – текстологічний аналіз. С. 40

нялися на майбутнє усі уніатські фундації. Тут не можна не погодитися з Т. Кемпою, який стверджує, що за таких умов греко-католицька церква була приречена на животіння, яке врешті призвело б до її ліквідації¹.

Звичайно, позиція польсько-литовського керівництва не несла того необхідного конструктивізму, який міг би привести до реалізації «вікопомного склеєння». По-перше, у тексті угоди (в редакції 1659 р.) стосовно території Князівства Руського містилася невідповідність. Так, з одного боку, містилося чітке її окреслення Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами (відповідно до положення Зборівської угоди 1649 р. та фактичних меж українських земель, на які поширювалася юрисдикція гетьмана), то, з іншого боку, зазначалося, що Військо Запорозьке має стояти «...в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною»². Останнє підпадало під дію пунктів Ординації Війська Запорозького від 1638 р., яку так і не було скасовано, і якою передбачалося обмеження проживання реєстрових козаків лише королівщинами Корсунського, Черкаського і Чигиринського староств³. Водночас, саме обмеження території Князівства Руського лише трьома воєводствами, залишаючи поза його межами давні етнічні українські землі (Поділля, Волинь, Галичину, Підляшшя), не відповідало самій ідеї утворення триєдиної держави на рівноправних засадах. Відтак, цілком обґрунтованими були вимоги української сторони, представлені владі Речі Посполитої послами на сейм 1659 р. По-друге, ініціюючи укладення угоди з Військом Запорозьким і навіть погоджуючись на надання Українській державі статусу, рівного Великому князівству Литовському, верхівка Речі Посполитої керувалася, насамперед, власними інтересами. Останні полягали в тому, щоб припинивши війну з Україною (таким чином вирішивши «українське питання»), покращити свої позиції стосовно головних суперників в регіоні – Московії та Швеції, а також використати українське козацтво у майбутній війні проти Московської держави. У цьому сенсі цілком справедливо зазначає П. Кроль, що у Варшаві здатні були до компромісів стосовно українського козацтва, допоки воно було сильне і становило собою загрозу, або допоки потрібне було для оборони кордонів Речі Посполитої від Москви⁴. За інших умов тон спілкування та межі можливих поступок були зовсім іншими.

---

¹ Кемпа Т. Конфесійна проблема в гадяцькій угоді. С. 145.

² Документи. С. 26.

³ Сас П. М. Ординація Війська Запорозького 1638 // Енциклопедія історії України : Т. 7: Мі-О. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во "Наукова думка", 2010. С. 628-629.

⁴ Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 176.

Загалом, Гадяцька угода 1658 р. (скоріше Гадяцький процес 1658-1659 рр.) був визначений цілим комплексом факторів, що стосувалися власне українсько-польських, українсько-московських та польсько-московських відносин.

Вагомим чинником було й те, що Варшава, керуючись виключно власними інтересами, коли над козацькою Україною нависла смертельна загроза з боку московських військ, що вторглися на її територію (згідно Гадяцької угоди усі сили Речі Посполитої мали б бути мобілізовані для відсічі агресора), не спромоглася надати Війську Запорозькому належної допомоги¹. Як зазначає А. Перналь, «...заклопотана своїми класовими інтересами, польська шляхта не була ані далекоглядною, ані щедрою»². Серед причин таких дій Варшави можна назвати, по-перше, той факт, що з осені 1658 р. відбувається активізація військових дій на шведсько-польському фронті, в районі Помор'я. По-друге, польсько-литовське керівництво на той час не відмовилося (головне під тиском литовців та австрійського двору) від можливості продовження мирних переговорів з Москвою (навіть в березні 1659 р. була призначена для цього нова комісія), що позначилося на активності супроти Московської держави³. Врешті, лише 3-тисячний корпус під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького було направлено на допомогу Виговському⁴.

У той час як Польща намагалася утвердити скоригований Гадяцький договір, Москва вдається до силового вирішення «українського питання». 20 квітня 1659 р. війська Трубецького виступили з Костянтинова та вже через дев'ять днів підійшли до Конотопа, де з'єдналися з силами Івана Безпалого та розпочали облогу міста, де укріпився полковник Григорій Гуляницький із союзними татарами. Облога тривала аж до 27 червня, допоки туди не прибув Іван Виговський. У розпорядженні гетьмана було 16 тис. досвідчених козаків та 4-х тисячний корпус коронного війська під командуванням Анджея Потоцького. Останній повідомляв, що на допомогу гетьману прибув сам хан Мехмед IV Герай зі всім своїм військом⁵. В. Коховській стосовно чисельності татар називає число 30 тис.⁶. А за

---

¹ ПВК. Т.3. С. 339-346; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). С. 13.

² Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна... С. 273.

³ Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в структурі міжнародних взаємин... С. 103.

⁴ АЮЗР. Т.4. С. 232; Т.7. С. 262; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року в структурі міжнародних взаємин... С. 104.

⁵ Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 249.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 21.

даними, які наводить В. Горобець, на допомогу Виговському прибула 80-ти тисячна орда¹. При цьому коронний обозний настійливо закликав керівництво Речі Посполитої надіслати більш дієву допомогу, вважаючи, що «...ні орда, ні козаки не витримають потенції московської, як можна швидко очікувати під Львовом»².

Саме під Конотопом 7-9 липня 1659 р. відбулася головна битва українсько-російської війни 1658-1659 рр. Хід Конотопської битви, поразка Москви та її наслідки ґрунтовно досліджено в роботах А. Бульвінського³, Ю. Мицика⁴, О. Сокирка⁵, П. Кролля⁶, І. Бабуліна⁷. У контексті даного дослідження слід акцентувати увагу на декількох моментах. По-перше, поразка дійсно була для Московської держави вкрай важкою. Як відзначає С. Соловйов, «...цвіт московської кінноти, що здійснював щасливі походи 54-го і 55-го років, згинув в один день... Ніколи після того цар московський не був в змозі вивести в поле такого сильного ополчення»⁸. По-друге, результат битви виявився цілком несподіваним для московського керівництва (там недооцінювали можливості та військовий талант Виговського) і вкрай погіршив становище Москви за умов посилення Речі Посполитої. Як відзначає той же С. Соловйов, лише недавно всі раділи успіхам в Литві (захоплення в полон Госєвського, перемоги Хованського) і тут Трубецкой «муж благоговійний та вишуканий, у війнах щасливий та для ворогів страшний» згубив таке величезне військо. Розпочалося укріплення Москви. Навіть ширилися чутки, що Алексей Михайлович готується покинути столицю і відбути за Волгу до Ярославля⁹. По-третє, поразка прискорила московсько-шведський переговірний процес. У Кремлі утвердилося переконання, що ситуацію

---

¹ Горобець В. «Волимо царя східного...». С. 144; його ж. Гадяцька угода 1658 року в структурі міжнародних взаємин... С. 103.

² Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego... S. 249.

³ Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: Автореф. дис...канд. іст. наук. Київ : Ун-т ім. Т.Шевченка, 1998. 19 с.; його ж. Українсько-російська війна 1658-1659 рр. : основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. С. 174-218; його ж. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. 1998. №3. С. 76-83; №4. С. 33-43.

⁴ Мицик Ю.А. (отець) Гетьман Іван Виговський. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 48-50.

⁵ Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. Київ : Темпора, 2008. 72 с

⁶ Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej // Materiały do Historii Wojskowości. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 113-132.

⁷ Бабулін І. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. 48 с.; его же. События под Конотопом летом 1659 г. // Военно-исторический журнал. 2009. № 7. С. 35-41; его же. Украинско-российская война 1658-1659 годов и военно-патриотическая мифология // Российская история. 2011. № 3. С. 175-178; его же. Состав и численность русского войска в Конотопском походе 1659 г. // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. Москва, 2011. Вып. 2. С. 80-110.

⁸ Соловьёв С. М. История России. Т.11-12. С. 49-50.

⁹ Там же. С. 50.

може врятувати лише мир зі Швецією на будь-яких умовах. Відтак з 25 по 29 вересня 1659 р. в Томсдорфі тривав з'їзд московських та шведських повноважних послів¹. Однак, справа з розв'язання вузла суперечностей зі Швецією й укладення антипольського союзу затягувалося. Тут, очевидно, свою роль зіграло те, що шведи паралельно проводило консультації з представниками польського короля.

Намагаючись врятувати свої позиції в Україні, царське керівництво здійснює спробу вступити в переговори з Виговським, закликаючи того, вислати до Трубецького «добрих та знатних» людей. Гетьман погоджувався на переговори та готовий був надіслати своїх представників, за умови гарантій їх безпеки, і наполягав на їх проведенні в Батурині². За даними А. Потоцького, гетьман направив Шереметьєву копію королівських привілеїв, «...запитуючи: чи погодиться цар укласти з ними таку саму угоду?»³. Гадається, гетьман, будучи незадоволеним умовами українсько-польської угоди, які йому запропонували в результаті корегування в травні 1659 р., небажанням Варшави надати необхідну військову допомогу, прагнув зіграти на суперечностях між Москвою та Польщею, що врешті могло змусити якусь зі сторін піти на суттєві поступки Україні. Московсько-українські переговори стосовно укладення нового договору мали підштовхнути Польщу до корекції її української політики, зробити її більш поступливою у діалозі з Чигирином.

Однак, попри сподівання Виговського, ейфорія польського керівництва, породжена політичними та військовими перемогами над Москвою, значно змінила ставлення у Варшаві до «українського питання». Там не бажали йти на жодні поступки (навіть ті, що були декларовані в Гадяцькій угоді). П. Кролль звертає увагу, що ставлення коронних еліт до ідеї порозуміння з українським козацтвом була цілком відмінною до і після підписання Гадяцької угоди⁴. Ініціатива все більше переходила до войовничо налаштованих представників шляхетсько-магнатських кіл. Яскравим представником цього угруповання був Анджей Потоцький, який у цей час, коментуючи політику Виговського, застерігав короля, що «... лякаючи вашу королівську милість – Царем, а Царя – вашою королівською милістю», гетьман виношує свою головну ціль – здобуття незалежності як від Москви, так і від Польщі. Потоцький пропонував обернути «підступність» козаків проти них самих, для чого слід помиритися з царем, неодмінно домовившись відносно «українського питання», хоча б ціною територіальних

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 177.

² АЮЗР. Т.7. С. 293; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 51.

³ ПВК. Т.3. С. 300; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 52.

⁴ Кролль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія... С. 156-157.

поступок («чим-небудь за Дніпром»)¹. Він вважав, що лише рішучі заходи з залученням польських і татарських військ можуть стати дієвим засобом заспокоєння України та наведення там порядку. На його думку, лише поява в Україні самого короля на чолі сильного польського війська змусить до покірності українське населення. Звертаючись до Яна Казімежа, він писав: «Не дістаючи шаблі, одним разом ти заспокоїш їх назавжди одним своїм прибуттям, а потім приведеш їх до такого порядку, що вони не будуть більше свавільничати і завдавати шкоди державі вашої королівської милості». У разі, коли б дії короля зустріли опір, Потоцкій пропонував задіяти татарське військо, «...щоб воно вивезло їх декілька фур в Крим, а з іншого боку військо вашої королівської милості доведе їх до зuboжіння, що змусить багатьох з них розійтися по селах на Волині і в Поділлі». Обезлюднення України, на думку Потоцкого, було дієвим засобом її заспокоєння. Свій маніфест він підсумовує висновком, що «поки Україна не буде приведена до попередніх своїх початків (до 1648 р. – В. Г.), до тих пір не буде спокою в Польщі»².

Слід відзначити, що А. Потоцкій в 1659 р. вперше озвучив ідею, яка врешті лягла в основу Андрусівського договору 1667 р., а власне – поділ козацької України між Варшавою та Москвою, як засіб «заспокоєння України».

І якщо Потоцкій розглядав прибуття коронного війська в Україну в якості засобу придушення свавілля та наведення порядку, то гетьман Виговський також розраховував на присилку польських військ, але, насамперед, в якості допомоги проти Москви та промосковських сил в Україні. Пізніше, ігнорування Варшавою необхідності надання дієвої військової допомоги гетьман вважав основною причиною втрати булави: «Я ніколи не дійшов би до цього, якщо б не був впевнений в швидкій присилці війська»³. Слід відзначити, що не лише Виговський висловлював такі думки. Відсутність необхідної військової підтримки з боку Варшави (не враховуючи невеликого підрозділу, очолюваного Анджеєм Потоцкім) розглядав як головну причину того, що втратили Виговського, чим «... потішили неприятеля, царя московського», і С. К. Беневській⁴.

Відтак, саме позиція польського керівництва, яке опинилося під впливом «партії війни» і почало відходити від політики компромісів стосовно козацької України, з одного боку, та активні зусилля Москви, яка намагалася збурити антипольські настрої (використовуючи переважно гасла релігійного характеру)⁵ та

---

¹ ПВК. Т.3. С. 300.

² Там же. С. 301-302.

³ ПКК. Т.3. С. 420; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 56.

⁴ Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego.... S. 246.

⁵ Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді. С. 146.

користуючись фактором давньої українсько-польської ворожнечі) та вела жорстку пропаганду проти І. Виговського (певний час на противагу тому виставлявся І. Безпалій), зумовили падіння гетьмана Івана Виговського, що й спричинило крах спроби на основі Гадяцького договору сформувати нову базу для польсько-українського порозуміння й побудови Речі Посполитої трьох народів.

У Москві ж в цей час зробили ставку на промосковськи налаштовану частину козацької старшини, переважно лівобережних полків. Ефективною в цьому сенсі виявилася політики «батога та пряника»: з одного боку, «...міста і містечка взяли й випалили й висікли»), а з другого – надавали щедрі подарунки старшині (в Україну для роздачі прихильним полковникам було надіслано царське жалування (соболі й золоті)). Внаслідок цього вдалося заручитися підтримкою частини козацької старшини яка, за визнанням самого Шереметьєва, на це пішла «...боячись твого великого государя страху і твоїх великого государя ратних людей»¹. За умов розколу в середовищі козацтва, коли (лівобережна козацька старшина явно означила свою промосковську позицію, а правобережна намагалася утриматися від підпорядкування як Варшаві, так і Москві), в якості компромісу, який мав би об'єднати ці групи та повернути суспільство до ситуації, яка була за Богдана Хмельницького, висувається ідея повернення булави сину Великого гетьмана Юрію. Активними прибічниками цього виступають Т. Цицюра, дядько Юрія Я. Сомко, В. Золотаренко. До цього схиляються й лідери правобережного козацтва І. Богун, М. Ханенко та ін.. Загалом, ці обставини були не на користь Виговського. Його становище ще більше погіршилося внаслідок відходу з України союзних гетьманові татар, стурбованих нападами запорожців на Крим².

Невдовзі 10-тисячне козацьке військо на чолі з Ю. Хмельницьким стояло під Германівкою. 21 вересня там відбулася рада, куди прибув Виговський. Він зачитував Гадяцькі статті, переконував козаків не відступати від короля. Проте його не послухали і він ледве втік у польський табір³. Виговський добровільно віддав гетьманські клейноди, попередньо змусивши козаків присягнути, що вони не відступляться від підданства польському королю⁴. Після цього Ю. Хмельницький пішов до Росави, де мала відбутися велика рада і де вже перебували

---

¹ АЮЗР. Т.7. С. 311-316; Т.15. С. 436.

² Там же. Т.7. С. 297-298.

³ Там же. Т.4. С. 251; Т.7. С. 307; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. С. 147.

⁴ ПВК. Т.3. С. 355-357.

зі своїми полками чигиринський, уманський та черкаський полковники. Більшість козацьких полків, а також найманці волохи покинули Виговського та перейшли на бік Хмельницького, якого 23-24 вересня було обрано гетьманом¹.

Такий розвиток подій в Україні заспокоїв московське керівництво від небезпеки можливого наступу українсько-польсько-татарських сил на Москву. Уже 15 вересня 1659 р. Трубецькой виступив з військом з Путивля до Переяслава. 10 жовтня до нього прибув полковник Петро Дорошенко з листом від Ю. Хмельницького і проектом українсько-московського договору (який відображав положення Березневих статей 1654 р. і навіть містив окремі уточнення й доповнення до них), відомих як Жердівські статті². Новообраний український гетьман і старшини, які його підтримували, звернулися до царя з проханням, щоб всі права та вольності, гарантовані договором 1654 р., були підтверджені та залишалися непорушними. Чи не головною була вимога, щоб, окрім Києва, в інших українських містах не було воєвод, а московські війська в Україні перебували під командуванням гетьмана, що йшло далі договору 1654 р. У листі також містилося прохання, щоб цар не приймав з Війська Запорозького жодних листів без відома гетьмана і всієї старшини, ставилася умова, щоб в козацькій Україні має бути лише один гетьман і йому підпорядковуються всі полки по обидва боки Дніпра, Тут, очевидно, йшлося про недопустимість підтримки московськими воєводами самопроголошених гетьманів, як це було за Виговського, а вибори гетьмана Війська Запорозького були вільними і право участі в них мали лише військові люди (козацтво). Гетьман мав бути наділений правом проводити вільно зовнішню політику, вільно приймати всіх іноземних послів, відсилаючи царю лише списки з їх грамот. Також містилася вимога, щоб у разі мирних переговорів царських послів з поляками, татарами чи шведами були присутні комісари від Війська Запорозького, які мали бути наділені вільним голосом. Насамкінець: українське духовенство мало залишатися під владою константинопольського патріарха³.

Логіка подій в Україні, звичайно, диктувала представникам української старшини, що вони вправі розраховувати на значні поступки з боку Москви. І було б помилкою не скористатися її непевним становищем після поразки під Конотопом. В оточенні Юрія Хмельницького розуміли, що заради утримання козацької України від підданства польському королю Москва ладна буде йти на суттєві компроміси в питанні українського суверенітету. Ситуація давала можливість українській козацькій верхівці досягти поступу в цьому питанні. Однак,

---

¹ АЮЗР. Т.15. С. 440; Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego... S. 245; Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 148.

² АЮЗР. Т.4. С. 230-232.

³ Там же. С. 255-257; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 54-55.

на заваді опинилася низка факторів як внутрішнього, так і зовнішнього плану. Насамперед, прихід до влади Юрія Хмельницького відбувся у вкрай складній ситуації. По-перше, окреслилося протистояння у середовищі українського козацтва за територіальним принципом (у лівобережних полках явно переважали промосковські настрої). По-друге, у відповідь на процеси олігархізації суспільства, які прискорилися за гетьманування Івана Виговського, набувають поширення охлократичні та анархічні тенденції в суспільному житті та загрозлива люмпенізація частини українського соціуму. По-третє, не зважаючи на поразку під Конотопом, Москва зберегла свої позиції на Лівобережжі, де були розміщені царські війська¹. Відтак, спроби продовження боротьби проти Москви за умови відсутності належної допомоги з боку Речі Посполитої, відходу союзних татар та внутрішнього розколу в суспільстві, були приречені на невдачу.

Москва ж, користуючись слабкістю нового українського керівництва, зуміла нав'язати Хмельницькому свій сценарій розвитку подій. Так, було відхилено пропозицію щодо зустрічі гетьмана з московським воєводою Трубецьким у Трехтемирівському монастирі. Водночас Хмельницькому було наказано прибути до Переяслава, де знаходилася ставка московських військ². Відтак, український гетьман на чолі делегації від Війська Запорозького, до складу якої входили коберенський архімандрит Іов Заунчковський, генеральний обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський у супроводі полковників Андрія Одинця, Івана Лизогуба, Якова Петренка, Івана Сірка, а також колишнього полковника прилуцького Петра Дорошенка, вирушив до Переяслава, куди прибув 20 жовтня 1659 р.³. Кидається у вічі відсутність найвпливовіших старшин і, зокрема, семи правобережних полковників. Така ситуація склалася через недооцінку спроможності московитів нав'язати свої вимоги (вважали, що Москва під впливом Конотопської поразки змушена буде погодитися на український проект договору, що був представлений Жердівськими статтями); а також неспроможність лівобережної старшини відхилити московські вимоги. Насамкінець, правобережні старшини, які свого часу активно підтримували Виговського, не хотіли зайвий раз провокувати напругу у стосунках з Москвою⁴.

У Переяславі українська делегація опинилася в оточенні московських військ. Як повідомляв у своїй відписці царю Алексей Трубецкой, «...в місті від

---

¹ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). С. 313-314.

² ПВК. Т.3. С. 366-367.

³ АЮЗР. Т.4. С. 259.

⁴ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). С. 314.

міських воріт по вулиці, якою їхав Юрій, до двору стояли стрільці й солдати з рушницями, знаменами та барабанами. А на дворі, на якому зупинилися Юрій і старшина, для охорони розташовувалася сотня стрільців». Також було наказано до Переяслава прибути воєводам Шереметьєву та Ромодановському з військами¹. Фактично молодий гетьман опинився під жорстким психологічним тиском, що й зіграло свою роль в ході переговорів. 25 жовтня, напередодні ради, Трубецкой зачитав царську грамоту, в якій містилися «...статті, які були надані попередньому гетьману, батькові Юрія Богдану Хмельницькому і ті, що понад ті попередні надіслані від великого государя царя»²(???)³. Вони різко обмежували владні функції українського гетьманату, робили його залежним від Москви і створювали передумови для підпорядкування внутрішнього життя козацької України московській адміністрації³. У них були зафіксовані всі зміни, яких московське керівництво домагалось, починаючи з 1655 р.: введення московських воєвод, окрім Києва, в міста Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав та Умань; виведення української залоги з Старого Бихова (полковника Івана Нечая слід було передати Москві); заборона переобирати гетьмана без відповідного указу царя. Повноваження самого гетьмана обмежувалися. Він втрачав право самовільно призначати та усувати полковників, а також призначати їм смертну кару. Неправославним особам заборонялося перебувати у Війську Запорозькому. Це стосувалося і нововихрещених іноземців, від яких «...великі у Війську Запорозькому міжусобиці здійснюються, а їм запорожцям чиняться утиски». Окремою статтею передбачалася передача царській величності «зрадника» Івана Виговського, його жінки, дітей, а також всіх родичів⁴. Насамкінець Трубецкой зачитав ще одну статтю, згідно якої московським воєводам наказувалося бути в Новгороді-Сіверському, Чернігові, Стародубі і Почепі, тому що «...ці міста здавна належать Московській державі, а не до Малої Росії»⁵.

27 жовтня 1659 р. розпочалася рада. Замість 14 статей, які раніше були прислані Хмельницьким з Дорошенком і які були відхилені, зачитано старі статті (Богдана) і нові⁶. Наслідок ради був катастрофічним для української державності. Все те, що Москва не змогла досягти тиском на Б. Хмельницького та І. Виговського, вона зуміла провести у 1659 р. Єдине, на що спромоглися гетьман та його оточення, це зауважити щодо московських претензій на Новгород-

---

¹ АЮЗР. Т.4. С. 259

² Там же. С. 260.

³ Там же. С. 262.

⁴ ЦДІАК. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2-16 зв.; АЮЗР. Т.4. С. 265-267; ПСЗ. Т.1. С. 493-499; Універсали українських гетьманів... С. 115-121; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 56-57.

⁵ АЮЗР. Т.4. С. 261; Універсали українських гетьманів... С. 120.

⁶ Універсали українських гетьманів... С. 113-114.

Сіверський, Чернігів, Стародуб та Почеп та висловити прохання, щоб цю статтю не зачитувати на раді (!!!)¹. Знову таки, нездатність чинити будь-який супротив царській волі (очевидно, так само, як і в травні 1659 р., коли польсько-литовська влада нав'язала статті, які не відповідали інтересам Української держави), які штовхала гетьмана і полковників на прийняття навіть таких пунктів, але за умови, що вони будуть триматися в секреті.

Гадається, тут не доречно говорити про якусь таємну фальсифікацію, яку не вгледіли гетьман і полковники. Фальсифікація була відкрита, а українська сторона просто виявилася нездатною протистояти грубому тиску, поєднаному з підкупом та грою на внутрішніх українських суперечностях. На думку Т. Таірової-Яковлевої, причина цього крилася у відсутності серед українських лідерів прихильників державної ідеї та слабкістю гетьмана Юрія Хмельницького². Однак, важко з цим погодитися. У даному випадку (як і стосовно травня 1659 р.) скоріше можемо говорити про незрілість української національної еліти, її несформованість, що було цілком закономірним, зважаючи на вкрай стислі терміни її становлення та геополітичні реалії, в яких формувалася Українська держава. Що ж до твердження відомої російської дослідниці, то яскравим запереченням її тези про відсутність прихильників державної ідеї серед керівництва Війська Запорозького є факт підготовки тексту українсько-московської угоди, який московській стороні надало посольство, очолюване Петром Дорошенком і який був відхилений царськими урядовцями. Серед полковників та генеральних старшин було чимало тих, хто прагнув реалізації положень угоди 1654 р., які й визначали відповідний державний статус козацької України.

Щодо намірів Москви, то там розглядали військову присутність в Україні в якості одного з ключових факторів утримання її під своєю владою³, що цілком відповідало принципам здійснення імперської політики. Там прагнули відразу реалізувати на практиці підписані з українським керівництвом домовленості. Уже 14 грудня 1659 р. воєвода Іван Лобанов-Ростовській і Семьон Змеєв здобули Старий Бихів. Івана Нечая, його брата, Самійла Виговського, їх жінок та ряд представників місцевої шляхти, що в свій час визнали владу українського гетьмана, було ув'язнено⁴. Тоді ж київському воєводі В. Шереметьєву було наказано терміново вислати ратних людей з Києва до Брацлава та Білої Церкви, а чисель-

---

¹ АЮЗР. Т.4. С. 261.

² Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html>

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 511.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 58.

ність київської залози збільшити до 3-4 тис. осіб. Було наказано передислокувати московських стрільців з Переяслава до Ніжина, а також в сіверські міста. Хоча воєводи, перебуваючи в українських містах, і не мали втручатися в справи місцевих земських, ратушних та церковних судів й порушувати права та вольності козацтва, однак їхня компетенція поширювалася на всі інші справи, що фактично вело до встановлення воєводського управління в козацькій Україні¹.

Москва не зупинялася перед застосуванням сили. Так було здійснено облогу Бару та Меджибожа, відмічені зіткнення військ Шереметьєва з козаками Виговського в районі Хмільника². На кінець 1659 р. основні стратегічні пункти козацької України опинилися під контролем московських воєвод.

Успіхи Москви в Україні мали безпосередній вплив на розвиток російсько-польських стосунків. У середовищі польського керівництва активізувалися прихильники примирення з Москвою та знову лунали голоси про необхідність відновлення переговорного процесу. Переговори власне бачилися засобом збереження контролю над ситуацією в Україні. Про необхідність укладення миру з Москвою писав, зокрема, у жовтні 1659 р. до короля згадуваний уже Анжей Потоцький³. У листах до короля та до коронного гетьмана Станіслава Потоцького він виступав за збільшення чисельності польських військ в Україні, що могло стати серйозним аргументом як для утримання контролю над українськими землями, так і для створення сприятливого ґрунту для проведення переговорів з Москвою. Він вважав, що слід враховувати той факт, що «...з Трубецькім та Долгорукім під Переяславом сорок тисяч піхоти, і що кінні полки цілком укомплектовані». Відтак вважав, що проти таких сил слід якомога скоріше направити сильне польське військо⁴.

Загалом, як відзначає В. Горобець, зрив Гадяцького договору 1658 р. та підписання московсько-української угоди 1659 р. в Переяславі означили перелом в польсько-московсько-українських відносинах, коли ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до Москви⁵.

Отже, після смерті Богдана Хмельницького розпочався новий період боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за вирішення «укра-

---

¹ АЮЗР. Т.7. С. 316-317.

² ПВК. Т.3. С. 394, 399-400.

³ Там же. С. 370.

⁴ Там же. С. 373.

⁵ Горобець В. «Волимо царя східного»... С. 146; Мацьков О. М. Причини Чуднівської кампанії 1660 року // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7 : На пошану академіка П. А.Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 236.

їнського питання». В умовах зміни керівництва Війська Запорозького, у Варшаві та Москві намагалися скористатися з даної ситуації для реалізації своїх планів. Якщо у Варшаві зробили ставку на діалог з новим українським керівництвом, яке в там вважали лояльним до Речі Посполитої, то московське керівництво активізувало тиск на українське керівництво з метою ревізії договору 1654 р. в бік посилення своїх позицій (збільшення присутності московських воєвод та розширення їх повноважень). Для цього в Москві вдаються до цілеспрямованого поширення в Україні антигетьманських настроїв, а також ідей щодо необхідності введення воєводського управління в містах. Піддається сумніву легітимність новообраного гетьмана, визнання якого ставиться в залежність від поступливості останнього в питанні воєвод. Насамкінець, в якості тиску на гетьманський уряд використовується опозиція, яка отримує таємну підтримку з боку Москви. Усе це відбувалося на фоні загрози введення московських військ в Україну (для захисту від зовнішнього ворога, «погамування свавільників», чи гарантування законності). Фактично, можна говорити, що Москва вдалася до методів «гібридної» війни проти козацької України, яка, однак, мала зворотній ефект, підштовхнувши гетьманський уряд до пошуків порозуміння з Річчю Посполитою.

Переговори, які розпочалися у березні 1658 р. у Межиріччі, завершилися 16 вересня 1658 р. підписанням Гадяцького договору, який передбачав входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої на правах третього рівноправного суб'єкта федерації. Наслідком даної угоди стала фактична денонсація Переяславсько-Московського договору 1654 р., що стало вагомим здобутком Варшави в умовах чергового раунду польсько-московських переговорів, зміцнило її позиції та надало перевагу перед опонентами в боротьбі як навколо вирішення «українського питання».

З вересня 1658 р. по жовтень 1659 р. в польсько-московсько-українських відносинах тривала гостра боротьба, в ході якої кожна зі сторін намагалася реалізувати свої цілі. Для уряду гетьмана Івана Виговського головним завданням було збереження суверенітету Війська Запорозького за умов московсько-польського протистояння. Прагнення не допустити посилення московських позицій в Україні стало головною передумовою курсу на порозуміння з керівництвом Речі Посполитої та укладення Гадяцької угоди. Надалі постало завдання максимального забезпечення інтересів Української держави (Князівства Руського) у складі триєдиної держави, що, на жаль, гетьманському уряду не вдалося реалізувати. Другою надважливою проблемою, що постала перед Чигирином, стало протистояння агресії з боку Москви, яка фактично розпочалася ще до укладення Гадяцького договору, а після нього набула форми широкомасштабного вторгнення.

Для Варшави Гадяцький договір, а головне те, що він фактично означав денонсацію українсько-московської угоди 1654 р., створив суттєву перевагу в протистоянні з Москвою, що дозволило відмовитися від реалізації віленських постанов 1656 р. (стосовно польської корони) та повернутися до планів звільнення загарбаних Москвою територій силовими методами, використавши при цьому міліарний потенціал українського козацтва. Однак після досягнення головної мети (угоди з Військом Запорозьким) польсько-литовське керівництво надалі відмовилося від політики компромісів. Ратифікована у травні 1659 р. Гадяцька угода ставила під сумнів рівноправність відносин у триєдиній Речі Посполитій. Польсько-литовська еліта виявилася неспроможною реалізувати на практиці ідею визнання рівних політичних, соціальних та релігійних прав українського народу. Крім того значним прорахунком Варшави стала відмова надати необхідну військову допомогу гетьману І. Виговському у боротьбі проти агресії Москви, що врешті призвело (навіть не зважаючи на перемогу під Конотопом) до падіння уряду Виговського. Останнє, фактично, означило крах всього Гадяцького процесу.

Москва, зазнавши серйозного удару через укладення українсько-польської Гадяцької угоди та невдалу спробу в ході переговорів (Віленська комісія 1658 р.) добитися від Варшави практичної реалізації Віленської угоди 1656 р., сконцентрувалася на проблемі відновлення своїх позицій в Україні. Було задіяно цілий комплекс заходів: стимулювання антипольських та антигетьманських настроїв, підживлення промосковських груп в середовищі козацької старшини, посилення позицій наявних в Україні московських військ, особливо київської залоги. Насамкінець, Москва вдалася до відкритої збройної агресії, яка завершилася для московського війська трагічно під Конотопом. Попри цю поразку, через прорахунки польського керівництва в його українській політиці, деструктивним процесам всередині України (поширення антигетьманських настроїв, означення розколу за територіальним принципом, домінування промосковських настроїв в середовищі лівобережного козацтва тощо), скориставшись з обрання гетьманом Юрія Хмельницького, укладенням Переяславського договору 1659 р. Москва зуміла не лише повернути втрачені позиції в Україні, а значно їх розширити (були реалізовані плани розширення московської присутності в козацькій Україні, гетьман змушений був відмовитися від планів поширення своєї юрисдикції на Південну Білорусь, обмежено було власне й повноваження гетьмана (навіть стосовно реалізації своїх внутрішньополітичних функцій), а також перехопити ініціативу у протистоянні з Варшавою.

РОЗДІЛ 4. НА ШЛЯХУ ДО АНДРУСОВА. ПОДІЛ УКРАЇНИ.

4.1. Україна за умов загострення московсько-польського протистояння в 1660-1664 рр.

Усунення від влади Івана Виговського та приєднання Війська Запорозького до Московської держави згідно Переяславського договору 1659 р. призвели до суттєвої зміни співвідношення сил у протистоянні Москви та Варшави. Досягши відчутних успіхів в козацькій Україні та будучи переконаним, що поляки свідомо зволікають з завершенням мирних переговорів, прагнучи завершити війну зі шведами й сконцентрувати свої сили проти Москви, царське керівництво приймає рішення про відновлення війни проти Речі Посполитої, про що вже в жовтні 1659 р. оголосив Алексій Михайлович¹. З огляду на непоступливість поляків на попередніх переговорах, перемогла думка, що поставлених цілей, серед яких головною було отримання польської корони, можна досягти силовими методами. Відтак, війна, а саме військові успіхи, розглядалися як головний чинник впливу на Варшаву, щоб змусити її виконати вимоги Москви².

Районом активізації військових дій стала Литва. Уже 19 жовтня 1659 р. в напрямку Вільна виступило військо князя І. Хованського. У результаті походу московськими військами до кінця 1659 р. було здобуто Гродно, Заблудов, Кам'янець, а також Брест³. Фактично перед ними був відкритий шлях на Варшаву⁴. Однак, як на це вказує Б. Флоря, дані успіхи не слід переоцінювати, адже були збережені головні сили Речі Посполитої, які розташовувалися в Курляндії та Пруссії⁵. В Україні успішно діяли війська В. Шереметьєва. Було витіснено польські загони та прибічників Виговського з Корця, Хмільника, Полонного⁶. Полковником М. Ханенком було здобуто опорний центр польських військ на Поділлі – Бар⁷.

Водночас, тривали спроби відновлення й переговорного процесу, перспективи якого окреслилися в ході московсько-польських консультацій, які відбувалися у Варшаві та Москві протягом 1659 р. Так, 28 травня сеймовою комісією

---

¹ Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года» князя И. А. Хованского и битва при Полонке // Славяноведение. 2003. №4. С. 25-26; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 519.

² Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 522-523.

³ Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года»... С. 28-29; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... С. 346.

⁴ Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года»... С. 29-30.

⁵ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 530.

⁶ АМГ. Т. 3. С. 18, 36; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 30-31.

⁷ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 51.

було розроблено чергову інструкцію для комісарів Речі Посполитої на наступних переговорах з представниками московського царя¹. Тоді ж у Москві перебував в з відповідною місією королівський гонець полоцький підчашій Ян Лосовській², а в червні до Варшави відбули уже царські посланці Желябужській та Мінін³. Тоді ж місцем майбутніх переговорів було визначено Борисів⁴. Саме туди вже в середині січня 1660 р. направилося московське посольство, очолюване боярином Нікітою Одоєвскім. Керівником польської делегації було призначено литовського гетьмана Павла Сапегу⁵. Склади посольств свідчили, що сторони залишалися на позиціях, які були заявлені в ще ході Віленських переговорів у 1656 та 1658 рр., що робило доволі примарними шанси досягти позитивного результату. Однак і Варшава, і Москва розглядала їх як можливість виграти час та підготуватися до наступних вирішальних битв.

В основі програми максимум московського керівництва на переговорах лежало завдання зафіксувати владу царя над всією територією ВКЛ. Також стосовно України завдання стояло чітке й таке, що начебто не підлягало обговоренню: «Малій та Білій Росії та запорозьким черкасам зі всіма містами та землями» знаходитися «вічно» у складі Московської держави⁶. Звичайно, з огляду на віленські переговори 1656 р., на принциповість та чесність московського керівництва годі було сподіватися.

У Москві даний етап переговорів з Польщею пов'язували безпосередньо з дипломатичними успіхами осені 1659 р. в Україні. Саме з цієї причини до складу московської делегації на переговори до Борисова були включені і представники Війська Запорозького (ніжинський полковник Василь Золотаренко та Федір Коробка з 53 козаками⁷), прерогативи яких, однак, були досить обмеженими. Під час з'їзду вони мали сидіти в наметі московської делегації окремо на лаві неподалік посольського столу; від намету до намету мали їздити лише з дяками, а під час обговорення питань про кордони поводитися згідно інструкцій, наданих їм Ю. Хмельницьким⁸. Це був перший і останній випадок, коли в московсько-польських переговорах взяли участь українські послы. У Москві

¹ Czart. Rkps 2112/IV. S. 41-44.

² Тамże. Rkps 2104/III. S. 97.

³ Тамże. S. 123-126; РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1659 г. Д. 10.; Д. 13.

⁴ Czart. Rkps 2104/III. S. 125; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 134; Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 477-479, 540; Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 364.

⁵ АМГ. Т.3. С. 29-30; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 134; Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 364.

⁶ Цит за: Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи. С. 540-541.

⁷ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 59.

⁸ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1660. Д. 8. Л. 1-24; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 80; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 59.

сподівалися, що перебування у складі московської делегації представників Війська Запорозького, з одного боку, буде здійснювати тиск на польську сторону, а з другого, - переконає козацьку старшину в щирому прагненні царя відстоювати інтереси України, що було дуже важливо після спроби Івана Виговського вийти з-під «опіки» Москви в 1658 р. Варте уваги також міркування Т. Таїрової-Яковлевої, що таким чином московське керівництво віддячувало українцям за Переяславський договір 1659 р. та відвертало їхню увагу від факту грубого ігнорування позиції гетьманського уряду в тексті нової московсько-української угоди, яка фактично зафіксувала ревізію угоди 1654 р. в бік значного посилення позицій Москви та підпорядкування гетьманату царському урядові¹. Мало також місце бажання Москви уникнути непорозумінь, які виникли через недопущення гетьманських послів до переговорів 1656 р.

Даючи «добро» на участь українців в московсько-польських переговорах, царь запропонував гетьманові сформулювати свої пропозиції, які мали бути враховані в Борисові. Гетьманським урядом було розроблено перелік пунктів, серед яких: скасування унії, підпорядкування Білоруської православної церкви Київському митрополиту, надання руській (українській) мові рівних прав з польською, а також визначення кордонів Війська Запорозького згідно Зборівської угоди 1649 р.² Однак царські інструкції московським послам демонстрували той факт, що в Москві, погоджуючись на збереження юрисдикції гетьманату на території козацької України (Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства), інші українські землі прагнули безпосередньо підпорядкувати царському уряду. В інформації, наданій московським послам, говорилося, що Волинь і Поділля не мають бути відділені від володінь царської величності, тим паче, що государ вже називається волинським і подільським³.

Укріпленню московських переговорних позицій мала сприяти військова активність у Литві. Окрім 30-тисячного війська Хованського, туди також були направлені полки Змеєва та Щербатого⁴. Свою перевагу над поляками Москва прагнула закріпити шляхом укладення вічного миру зі Швецією. Протягом 1659 р. тривали безуспішні спроби результативно завершити переговорний процес зі Стокгольмом. Перспектива змінити цю тенденцію окреслилися лише у середині лютого 1660 р., коли після смерті Карла-Густава шведським королем став його

Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. С. 180; Її ж. Руїна Гетьманщини... С. 527.

² АЮЗР. Т.5. С. 12-13; Яковлева. Руїна Гетьманщини... С. 59-61.

³ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 80

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 65.

п'ятнадцятирічний син Карл XI. Однак, третій з'їзд послів, який відбувся 9 квітня 1660 р. в урочищі Іванова Креста знову виявився безрезультатним¹.

Своєю чергою, поляки також намагалися досягти порозуміння з шведами (вкрай важливо це було зробити раніше Москви). Після укладення перемир'я, наприкінці 1659 р. розпочала мирні польсько-шведські переговори в Оліві².

Водночас, у Варшаві спрямовують зусилля, щоб врятувати свої позиції в Україні. Знову ведення переговорів з українським керівництвом було довірене Беневському, який уже в січні 1660 р. надіслав до Ю. Хмельницького листа з закликом повернутися під зверхність польського короля. При цьому звертав увагу на антиукраїнські дії росіян: «Коли б мій великий та любий приятель, батько вашої милості, воскрес та побачив одного зятя свого на гаку, доньку в полоні і в безчесті; коли б побачив іншого зятя нечувано закатованого; коли б побачив тіло його, пошматоване батогами, пальці відрізані, очі вийняті і сріблом залиті, вуха буравом просвердлені; коли б побачив іншу доньку, помираючою над тілом милого чоловіка; коли б побачив сиріт малих, у яких батька так закатували, - якщо б Богдан Хмельницький побачив все це, то не лише взявся б за зброю, але й у вогонь кинувся б...». Там же, переконуючи Хмельниченка, що від польської влади не слід очікувати якоїсь помсти, Беневській зазначав: «Бійся, пане гетьмане, не Польщі, бійся Москви, яка незабаром захоче прибутків малоросійських й обійдеться з вами, як з іншими». Відкидаючи чутки щодо військової слабкості Польщі, наголошував, що «...тепер, коли з шведським королем уже укладено перемир'я на 15 років, ... коли наші війська з'єдналися і скоро з'єднаються з ордою, коли вся шляхта озброїться, коли війська з Пруссії з паном Чарнецьким, з Курляндії з паном Полубіньським вже прямують до Литви, то побачать, які ми безсилі!»³.

Таким чином, поляки й надалі намагалися переконати Чигирин в небезпеці, яка загрожує з боку абсолютистської Москви з її імперськими амбіціями та прагненням знищити будь-які прояви державності в народів, включених до її складу. Яскраве звернення до постаті Богдана Хмельницького мало б торкнутися почуттів його сина, спонукати його задуматися над майбутнім Україні, що, своєю чергою, мало створити ґрунт для польсько-українських переговорів та пошуку перспектив для зближення.

Разом з тим, з боку Речі Посполитої спостерігалася й активізація військових дій в Україні, які, однак, не привели до очікуваних результатів. Так наприкінці 1659 р. невдалою виявилася спроба коронних військ гетьмана С. Пото-

¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.4. С. 178.

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 50.

³ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 82-83.

цього здобути контроль над Брацлавщиною. Сам гетьман напередодні намагався відмовити короля розпочинати військові дії взимку, наголошуючи, що «...цієї зими, в тих краях жорстокої і вельми сніжної, спосіб війни був дуже важкий». Однак до його аргументів не дослухалися. Попри сувору зиму та відсутність кормів польське військо зустрілося з явною «хитрістю супротивника», коли «...селяни поховали весь хліб в ями, а самі зачинилися у фортецях разом з козаками». Унаслідок польське військо потерпало від голоду та несло втрати під час безуспішних спроб здобути добре укріплені фортеці. Врешті після тривалих облог Могилева (на Дністрі), Шаргорода, Брацлава та Умані коронний гетьман відступив в район Поділля та Покуття для відпочинку¹.

На фоні проблем на українському театрі та погіршення ситуації в Литві (з одного боку, ситуація там визначалася успішними діями московських військ, а з іншого – черговим конфліктом королівського двору з литовським військом, яке через невивілену заборгованого жолду відмовилося виступити проти Хованського й оголосило про створення конфедерації, яку очолив оршанський хорунжий Самуель Кмітіч²), польське керівництво намагалося зволікати з початком переговорів з Москвою. Коронний гетьман С. Потоцький аргументував таку тактику можливою негативною реакцією з боку Туреччини й Криму. Зазначав, що «Якщо ми укладемо мир з Москвою, то обидві фурії, і турецька, і татарська, обов'язково кинуться на нас... Я бажав би миру з Москвою, проте, якщо за ним має наступити турецька війна, то слід добре обміркувати справу»³. Слід відзначити, що його занепокоєння не було безпідставним. У Криму все частіше виказували невдоволення діями поляків, що впливало з листів татарських сановників до різних польських урядовців. Про незадоволення татар відступом польських військ з України писав у листі до канцлера М. Пражмовського також Іван Виговський⁴.

Сам экс-гетьман застерігав польське керівництво від зайвого поспіху в справі переговорів з Москвою. На його думку, слід зайняти тактику вичікування, а потім, скориставшись військовою допомогою татар та втомою царського війська, завдати тому вирішальної поразки, «подібної конотопській». За таких умов, на його думку, московити самі «вдадуться до миру»⁵.

Тактика зволікання та відсутність зацікавленості у якнайшвидшому укладенні миру з Москвою, дозволили Варшаві сформулювати жорсткі вимоги до московської сторони. Згідно інструкції, королівські послани могли укласти вічний

---

¹ ПВК. Киев : Университетская типография, 1859. Т.4. С. 1-3.

² Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 364-365.

³ ПВК. Т.4. С. 4; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 80.

⁴ ПВК. Т.4. С. 8-9, 11.

⁵ Там же. С. 12.

мир з Москвою лише тоді, коли Москва погодиться звільнити усі захоплені нею території ВКЛ. У разі, коли мова буде йти про встановлення кордону по р. Березина (Москва залишала за собою частину білоруських земель з містами Старий Бихів, Рогачов, Пропойськ та ін.), польські комісари мали говорити лише про перемир'я на 15 років¹.

Однак, така жорстка й непоступлива позиція королівського двору, а особливо тактика зволікання з укладенням миру з Москвою, викликали критику з боку литовської верхівки (останні продовжували виявляти більшу зацікавленість в укладенні миру), а комісари від Литви взагалі відмовилися слідувати згаданій королівській інструкції, наголошуючи, що керуються відповідними рішеннями Панів-Ради. Найгірше було те, що з суперечностями в польсько-литовському таборі були добре обізнані в Москві. Там серйозно розраховували скористатися з них. У своїй відписці князь Хованській повідомляв: «...Князівства Литовського комісари будуть милосердя просити у великого государя про себе, щоб під його, великого государя, високою самодержною рукою у вічному підданстві бути зі всім Великим князівством Литовським, тому що у Великого князівства Литовського розорення велике від великого государя ратних людей»².

Повертаючись до московсько-польських переговорів, слід сказати, що прибуття на з'їзд представників гетьмана Ю. Хмельницького відразу викликало гострі суперечки. Польські комісари були категорично проти їх участі у переговорах, заявляючи, що «з хлопами поряд засідати не бажають». Наголошували, що ті, будучи на сеймі, присягали на підданство Речі Посполитій, а відтак, як піддані, не можуть брати участь у переговорах³.

Переговори традиційно розпочалися з суперечок навколо титулатури та приналежності українських земель⁴. Польські комісари у своїх листах категорично відмовилися писати в титулі царя «Малые и Белые России самодержцем» та ставили вимогу, щоб царські послы не називали запорозьких представників царськими підданими, а останні не мали вільного голосу на переговорах. На це Одоєвській, зазначивши, що на сеймах «...посол кожного повіту має вільний голос», вказав, що в «...Малоросії повітів багато, а ви не бажаєте малоросійським послам дати вільного голосу при наших переговорах». Звичайно, це була чиста

---

¹ АМГ. Т.3. С. 63.

² Там же. С.63-64.

³ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 13708. Теки Нарушевича. Арк. 14, 19; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 134; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 38; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... С. 353.

⁴ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 134-135.

демагогія з боку очільника московської делегації. У казуїстичній формі, звертаючи увагу на положення польської шляхетської демократичної системи і нібито відстоюючи права українців, він і не збирався надавати вільний голос гетьманським представникам. Останні, за задумом Москви, мали виконувати роль статистів та фактору підкріплення позиції царських послів, і не більше.

У відповідь на зауваження комісарів, що українці є підданими короля, адже «...після того як Юрій Хмельницький був проголошений гетьманом, його посланці за нього і за все Військо присягали королю в Шибині», царські послі надали слово Василю Золотаренку, який красномовно висловився про підпорядкування Війська Запорозького московському цареві: «Святого божественного маєстату справа забирати землі у одного монарха і віддавати іншому, і ви, не бажаючи називати нас царськими підданими, противитеся волі божій. Не дивлячись на те, що деякі ляхи, що знаходилися у Війську Запорозькому, старалися схилити його на польський бік, Військо, як тільки довідалося про їх задуми, скинуло з безчестям Виговського і віддало булаву Хмельницькому, який, як гідний син, пішов по стопах батьківських і воскресив у Війську присягу царській величності, знищену насильством Виговського, і тепер на Україні немає жодного полку, жодного полковника, жодного товариша, який би був королівським підданим»¹.

Ситуація в ході переговорів кардинально змінилася після надходження інформації про завершення польсько-шведських переговорів та підписання 3 травня 1660 р., Олівського трактату. Ціною відмови Яна Казімежа від претензій на шведську корону та передачі шведам Лифляндії², Польща отримала мир, який убезпечував Річ Посполиту від шведської агресії та давав можливість усі сили спрямувати проти Москви. Як висловився Кшиштоф Пац, Олівський мир «розв'язав руки Польщі для подальших розмов з Москвою»³. А король наголошував, що завершення війни з Швецією дає можливість приступити до звільнення Литви від московської окупації «...або через трактати..., або через військо Речі Посполитої...»⁴.

Загалом в польській історіографії високо оцінюється значення даного договору. На думку З. Вуйціка, Олівський договір «...безумовно належить до найважливіших подій в історії європейської дипломатії XVII ст.», він ставив його поряд з такими «баталіями дипломатичними» як переговори в Мюнстері та

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 80-81.

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S.62; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.4. С. 179.

³ Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Boguslawa Radziwilla // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1938. Т.X. S. 113.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 63.

Оснабрюці, чи Карловицьким договором¹. П. Кролль акцентує увагу, що внаслідок укладення Олівського миру було перехоплено ініціативу на східному фронті².

Дійсно, мир з Швецією давав можливість польському керівництву безпосередньо приступити до розв'язання ситуації, що склалася в Литві. Уже 24 травня 1660 р. на військовій нараді у Варшаві було прийнято рішення про відновлення військових дій проти Москви в Литві та Україні. Зокрема, здійснення акцій проти воєводи Хованського в Литві покладалося на Павла Сапегу та Стефана Чарнецького. Війська великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького за підтримки татар мали діяти в Україні. Це рішення ознаменувало офіційний розрив польсько-московського перемир'я, яке, однак, фактично було припинене ще раніше, коли були зірвана друга Віленська комісія³.

У Москві також в цей час (травень 1660 р.) відбулася військова нарада, на якій були прийняті рішення, що ознаменували підготовку до відновлення військових дій. Поряд з Литвою, де основні завдання покладалися на війська, очолювані князем Хованським, в якості пріоритетного напрямку наступу проти Речі Посполитої було визначено Україну. Там мала діяти південна армія під командуванням боярина Васілія Шереметьєва⁴.

Уже влітку 1660 р. розпочалася воєнна кампанія в Литві. Для Москви вона складалася невдало. 28 червня 1660 р. поблизу селища Полонка війська Хованського зазнали поразки від польсько-литовських сил Сапєги, Чарнецького, Полубінського та Кмітіча. У джерелах відзначаються серйозні втрати московських військ. Так, в полон потрапив воєвода князь С. Щербатий, були поранені сини Хованського та воєвода Змеєв. Сам Хованський зумів утекти до Полоцька. Противнику досталися 40 гармат та весь московський обоз. Важливим наслідком битви стало зняття облоги Ляховичів⁵.

Події під Полонкою спричинили остаточний зрив польсько-московських переговорів, які ще до тих пір тривали в Борисові⁶. 29 червня царські послі отримали наказ покинути Борисов та відбути до Смоленська⁷. Тоді ж і до польських комісарів надійшов лист від канцлера М. Пражмовського з рекомендацією

---

¹ Wójcik Z. *Dyplomacja polska...* S. 216.

² Кролль П. *Коронна шляхта і Гадяцька унія.* С. 175.

³ Wójcik Z. *Traktat andruszowski...* S. 40.

⁴ Там же. С. 43.

⁵ *Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów zebrał X. Sadok Barącz Dominikan. Lwów : W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855.* S. 207; Jerlicz J. *Latopisiec, albo kroniczka.* T.2. S.49.

⁶ Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини...* С. 69.

⁷ Jasnowski J. *Listy Stefana Czarnieckiego...* S.114; Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza.* T.2. S. 67-70; Соловьев С. М. *История России.* Т.11-12. С. 81-82; Darowski A. *Trzydziesci lat traktatów...* S. 365.

припинити будь-які консультації з царськими послами в разі, якщо ті не визнають Україну та Білорусь територіями підвладними польському королю¹. Фактично, це був наказ припинити переговори. Відтак, сторони взяли курс на силове вирішення взаємних суперечностей.

І хоча чергова посольська комісія в Борисові завершилася безрезультатно, все ж вона окреслила певні тенденції, які дозволяють простежити генезу переговорного процесу між Варшавою та Москвою. По-перше, на даному етапі на другий план відійшло питання обрання Алексея Михайловича на польський престол. По-друге, формально демонструючи переговорний процес, сторони, натомість, буквально наввипередки прагнули укласти мирний договір зі Швецією. По-третє, в Борисові активно розігрувалося «українське питання». Москва навіть вдалася до запрошення представників Війська Запорозького для участі в перемовинах. При цьому, як наголошує Т. Таїрова-Яковлева, це були останні переговори, в яких взяли участь представники Війська Запорозького².

Зрив переговорів ознаменував перехід московсько-польських відносин у фазу воєнних дій. Протягом липня-серпня 1660 р. литовсько-польським військам вдалося здобути Мінськ, Оршу, Шклов, Копись, було взято в облогу Борисов, де нещодавно тривали переговори повноважних послів. Фактично Москва втратила владу на всій території Литви та в Західній Білорусі. Хоча московські гарнізони залишалися ще в Бресті, Вільні, Гродні та Ковно, однак, опинившись в глибокому тилу противника, самі потребували допомоги.

У вересні-жовтні 1660 р. центральною подією на литовському театрі військових дій стала битва на р. Бася. Інформація про її перебіг та результати досить суперечлива. Згідно повідомлень самого князя Долгорукого, він 24-26 вересня 1660 р. в районі між Шкловим та Могилевом розгромив війська Сапези, Чарнецкого, Полубінського та Паца, захопив 19 чоловік полонених, а пізніше 28 вересня у ході кровопролитної битви, яка тривала протягом всього дня, ще раз завдав поразки Сапезі. При цьому, як вказував Долгорукий, втрати поляків склали понад 2 тис. осіб. Згідно даних воєводи, які були значно перебільшеними, у бою загинув польний литовський гетьман Міхаїл Пац, а небіж Чарнецкого хорунжий Сірацький потрапив у полон³.

Однак, інформація з польського боку кардинально відрізняється від представленої Долгоруким. Битву поблизу р. Бася докладно описав її учасник Ян Владислав Почобут Одланській. Так, 8 жовтня 1660 р. гетьману Сапезі вдалося нав'язати генеральну битву московським військам, у ході якої надзвичайно успішними виявилися флангові удари польсько-литовської кінноти Чарнецкого,

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 40.

² Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 538.

³ Акты арх. эксп. Т.4. С. 164-165; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 82.

Паца та Полубіньського, які зуміли прорвати порядки московського війська та погнати супротивника аж до укріпленого табору. Загальні втрати московського війська склали 1155 чол., багато московських вояків потонули в болотах і в річці. З польського боку загинуло близько 500 жовнірів¹.

З огляду на те, що Долгорукій після битви змушений був відійти до Смоленська, а йому на допомогу терміново вирушило військо Хованського, результат битви був більш прийнятний для польсько-литовської сторони. А 27 жовтня 1660 р. в районі Толочина чергової поразки зазнав Хованській², який врешті відійшов до Полоцька, де укріпився й певний час обороняв місто від військ Чарнецкого. Лише наближення зимових холодів змусило поляків відмовитися від продовження облоги міста³.

Загалом, літньо-осіння кампанія польсько-литовських військ на території Литви завершилася частковим успіхом. З одного боку, силам Речі Посполитої вдалося перехопити ініціативу, визволити значну територію ВКЛ, з іншого – Москва все ж уникнула цілковитого розгрому її сил. Під їх контролем залишився рід укріплених міст, що дозволило перейти до оборонної тактики ведення війни⁴. У той же час, як відзначає Б. Флоря, ВКЛ, повернувши значну частину втрачених у 1654-1655 рр. територій, переставало бути «політичним партнером Росії, яким воно було в попередні роки»⁵.

Другий театр військових дій літа-осені 1660 р. розгорнувся в Україні. Ще в серпні 1660 р. на нараді у Львові за участю короля, канцлерів, коронних гетьманів, в якості одного з першочергових завдань, було визначено повернення козацької України до складу Речі Посполитої. На адресу гетьмана Ю. Хмельницького були направлені офіційні листи із пропозицією розпочати переговори. У Варшаві готові були проголосити загальну амністію учасникам військових дій проти Польщі, підтвердити всі права та привілеїв козацтва⁶. Фактично, польське керівництво означило позицію стосовно козацької України, яка домінувала в його політиці навесні 1658 р., в основі якої лежала можливість проведення переговорів та досягнення угоди на основі обопільних компромісів.

Головною подією українського театру польсько-московської війни влітку – восени 1660 р. стала Чуднівська кампанія. І якщо в Литві між супротивними

---

¹ Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego... S. 36-38; ПВК. Т.4. С. 61-64; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 74-77; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 98-99.

² Darowski A. Trzydziesci lat traktatów... S. 366.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 79.

⁴ Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 101.

⁵ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 568-569.

⁶ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 42.

сторонами зберігалася відносна рівновага, то саме українські події мали вирішальний вплив на співвідношення сил, яке склалося восени 1660 р. Чуднівська кампанія досить ґрунтовно відображена в історіографії. Її передумови, хід та наслідки проаналізовані в роботах В. Герасимчука, В. Степанкова, Т. Таїрової-Яковлевої, А. Гнілка, Р. Романського та П. Кролля¹. Однак, з огляду на те, що події осені 1660 р., що розгорнулися під Чудновим привели до кардинальних змін в перебігу московсько-польського протистояння, означили чергову спробу реанімувати гадяцькі ідеї та, врешті, призвели до становлення передумов трагічного розколу Української козацької держави, слід зупинитися на окремих важливих моментах, які дадуть можливість зрозуміти особливості розвитку польсько-московського протистояння та ролі українського фактора.

Ініціатива розгортання військових дій проти Речі Посполитої на українському театрі належала московському керівництву. Князь В. Шереметьєв окреслив їх головну ціль – вихід під «...польські міста... під Корець та під Луцьк»². Заволодіння Волиню стало б вирішальним фактором для поширення московської влади на всі українські землі (Волинь та Поділля в Москві традиційно розглядали в якості земель, що мають безпосередньо відійти до царських володінь, що навіть значилося в титулах Алексея Михайловича). Однак підготовка кампанії виявила суттєві прорахунки, які позначилися на кінцевому результаті. Насамперед, у Москві недооцінили військові можливості противника. Там були переконані, що поляки сміливі лише в бою проти слабкого супротивника, «...а від армії, яка легко скорила Литву, перелякано втікатимуть»³. Проте, на цей час Варшава значно покращила своє становище, що позначилося і на військовому потенціалі. Позитивний вплив мало укладення Олівського трактату зі шведами, залагодження конфлікту через заборгованості у виплаті жалування з литовським військом, а також загальне піднесення психологічного стану польсько-литовських військ після перших перемог над московитами в Литві. Негативно позначилося на результатах кампанії невірною обороною тактика. Шереметьєв, розраховуючи, що буде мати справу з відносно нечисленним військом С. Потоцького,

---

¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с.; Степанков В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187-195; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини...С. 89-138; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... S. 377-394; Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa : Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.; Romański R. Czudnów 1660. B.m. : Wydawnictwo Bollona, B.r. 193 s

² Яковлева Т. Руїна Гетьманщини...С. 70.

³ Там само. С. 74.

а полки гетьмана Ю. Хмельницького діятимуть проти татар, розділив сили. Однак, як з'ясувалося, польському командуванню в короткий термін вдалося, по-перше, об'єднати польські й татарські війська, а по-друге, підтягнути значні сили під командуванням досвідченого воєначальника Єжи Любомірского, що стало цілковитою несподіванкою для Москви¹. Насамкінець, на результатах кампанії позначилася як особисті дії Шереметьєва, який поводить себе надзвичайно самовпевнено і зверхньо та зневажливо, зокрема по відношенню до молодого гетьмана Юрія Хмельницького², так і загалом позиція царського керівництва, яке демонструвало відкрито зневажливе ставлення до козацької старшини, традицій та принципів суспільних відносин в Україні, що дало привід Т. Таїровій-Яковлєвій охарактеризувати її як «тупу дурість»³. В. Герасимчук, своєю чергою, зазначав, що в той час, коли в Москві мали б спрямовувати зусилля, щоб прихилити на свій бік козацьку старшину, натомість «...вона зовсім ігнорувала не тільки її автономні змагання, але не старалася навіть прихилити гетьмана і вволити його просьби»⁴. Наслідком цього стало поширення антимосковських настроїв, особливо в середовищі правобережної козацької старшини. Переяславський полковник Т. Цицюра писав, що серед старшини багато ворогів, які й раніше «не зичили добра», та й тепер від короля «відлучитися ніяк не бажають»⁵.

За таких умов і розпочалася Чуднівська кампанія. Не вдаючись до подробиць військових дій, слід зазначити, що внаслідок означених прорахунків московського командування, а також, продуманих дій поляків, Потоцькому та Любомірському вдалося заблокувати окремо війська Шереметьєва (під Чудновим) та Ю. Хмельницького, за три милі від московської армії, під Слободищами. З 7 по 10 жовтня 1660 р. тривали спроби поляків здобути штурмом український табір⁶. Проти Хмельницького були зосереджені кращі польські підрозділи Є. Любомірского, Я. Собєського, Я. Замойського, Д. Вишневецького⁷. Українські полки чинили відчайдушний опір, завдаючи відчутних втрат противнику. Це, врешті, створило сприятливі умови для початку мирних переговорів⁸, рішення про які

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 583.

² Степанков В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини. С. 189.

³ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 32-33.

⁴ Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією. С. 291.

⁵ ПКК. Т.3. С. 410.

⁶ АЮЗР. Т.5. С. 37.

⁷ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 100.

⁸ Там само. С. 99-100.

було прийняте на старшинській раді 10 жовтня 1660 р. Того ж дня Петро Дорошенко привіз до Любомірського грамоту від гетьмана Ю. Хмельницького з проханням про мир¹.

18 жовтня гетьман, особисто прибувши в табір поляків, присягнув на вірність королю². Під час переговорів, що передували укладенню українсько-польської угоди, постало питання відновлення Гадяцької унії, на чому наполягали українські послы. З цього питання в польському таборі відбулася велика нарада, на якій намітилися дві позиції. Частина магнатів та шляхти виступала за необхідність вжиття більш жорстких заходів аж до цілковитого знищення козащини і відкидала можливість будь-яких компромісів. Інші, більш помірковані, за словами З. Вуйціка, репрезентували колись незрозумілі ідеї гетьмана Жолкевського, що з козаками краще вести переговори, ніж воювати. Останній підтримало й керівники польського війська С. Потоцькій та Є. Любомірській, що й остаточно визначило позицію польської сторони³.

Проте навіть це помірковане угруповання не погодилося на прийняття пункту про Князівство Руське. Час Гадяча виявився упущеним. Слід нагадати, що ще в 1658 р. низка положень Гадяцької угоди викликала заперечення з боку представників польської магнатерії та шляхти, що врешті призвело до її ревізії. Відтак в умовах, коли польська сторона виступала в ролі переможця й мала змогу диктувати свої умови, не дивно, що концепція Князівства Руського була з неї вилучена⁴. На думку П. Кролля, новий договір уже не був унією, а лише угодою, подібною до тих, які уклалися з козаками раніше. У якості головного фактора, що все ж змусив польське керівництво піти на угоду з українцями, була тривала війна з Москвою, в якій козацькі сили мали відіграти відповідну роль⁵. При цьому слід констатувати факт, що Ю. Хмельницький та його оточення не виявили необхідної наполегливості у відстоюванні концепції утворення окремого Князівства Руського в складі Речі Посполитої. Добровільно відмовляючись від неї, гетьман піклувався про збереження прав на ряд українських староств: Чигиринське, Черкаське, Корсунське та ін.⁶. Врешті, угода передбачала відновлення дії Гадяцького трактату 1658 р., за виключенням положень про Князівство Руське, оскільки, «...вони найменше потрібні для вольностей війська його королівської милості Запорозького і найменше слугують для непорушності

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 45

²² Volumina Legum. T. IV. S. 359.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 45.

⁴ Czart. Rkps 402/IV. S. 351-354; Ojczyście spominki... S. 165-168.

⁵ Кролля П. Коронна шляхта і Гадяцька унія. С. 175.

⁶ Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией

вічного миру»¹. При цьому, в угоді містилося чітке положення про необхідність розриву Війська Запорозького з Москвою та спрямування зусиль на звільнення всіх українських фортець від московських військ². Загалом, вона викликала задоволення в середовищі польського політикуму. Показовим є вислів коронного канцлера М. Пражмовского в одному з листів від листопада 1660 р., де він зазначав, що з'явилася надія на заспокоєння України³. А на думку польського історика Я. Качмарчика, Слободищенська угода, в тому вигляді, в якому вона була остаточно затверджена сеймом Речі Посполитої у 1661 р. остаточно похвалила гадяцьку ідею перетворення Речі Посполитої в державу трьох народів⁴. Водночас, можна погодитися з думкою Т. Чухліба, що вилучення з тексту українсько-польської угоди положення про Князівство Руське не означало власне знищення ідеї триалістичної польсько-литовсько-руської федерації. Адже з української сторони зберігалася вимога, що козацька Україна має зайняти становище третьої складової Речі Посполитої, але замість Князівства Руського з князем на чолі, йшлося про Військо Запорозьке, очолюване гетьманом⁵.

У той час, коли під Слободищами тривали бої, а потім розпочалися українсько-польські переговори, у таборі Шереметьєва, за умов голоду та нестачі пороху, єдині надії покладали на прибуття полків Ю. Хмельницького. 21 жовтня московський табір покинули козаки Т. Цицюри, що й стало вирішальним ударом для⁶. 2 листопада 1660 р., опинившись у безвиході (за словами самого воеводи, «...від гарматної та гранатної стрільби тіснота була велика, і з голоду їли коней мертвих, і від того людей померло багато, а хто був в живих знеслилися, а коні всі в ратних людей з голоду всі померли, і пороху та свинцю у нас не стало... бачучи зраду Юрія Хмельницького і Тимофія Цицюри»), Шереметьєв змушений був розпочати переговори з поляками⁷.

Польською стороною були представлені вкрай жорсткі вимоги: по-перше, передати переможцям всю зброю, зокрема гармати, боєприпаси та хоругви, а по-друге, усі московські війська мають покинути Україну й зобов'язатися більше ніколи туди не вступати й жодних трактатів з козаками про протекцію не

---

¹ ПВК. Т.4. С. 4; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 99; Універсали українських гетьманів... С. 127.

² ПВК. Т. 4. С. 20; Універсали українських гетьманів... С. 127-128.

³ Pamiętnik dziejów polskich... S. 57; Kaczmarczyk J. "Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Oktobra anno 1660". S. 222-223.

⁴ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów : Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). Kraków : Księgarnia akademicka, 2007. S. 138.

⁵ Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). С. 24.

⁶ АЮЗР. Т.5. С. 39; Соловьєв С. М. История России. Т.11-12. С. 86.

⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1660. Л. 1-5; АЮЗР. Т.5. С. 39.

укладати¹. Після нетривалих переговорів було укладено угоду (Чуднівську), яка передбачала капітуляцію московського війська. Серед її умов було виведення усіх царських військ з українських міст: Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова. Військо Шереметьєва мало, здавши зброю, боєприпаси та хоругви, відійти до Кодні, Котельні та Паволочі. При цьому сам воєвода та інші воєначальники мали залишатися під вартою допоки усі московські війська не покинуть українські міста².

Шереметьєв відправив листи з відповідними закликами (виконати вимоги поляків) до воєвод Барятінського та Чаадаєва, що перебували в Києві³, однак ті проігнорували їх, вказавши, що не можуть здійснити це без відповідного царського указу. А Барятінській навіть доволі грубо відповів:, що «... багато в Москві Шереметьєвих»⁴. Як наслідок, московські воєначальники так і не були звільнені. Шереметьєва відвезли до Криму, де той пробув в полоні 20 років. Інших відправили в Польщу⁵. Трагічною була доля самого московського війська, яке було віддане татарам, у відзначення заслуг останніх. Як наслідок, 36 тис. московського війська було «...частково висічено, а решту – до Криму в неволю забрано»⁶. Пражмовській повідомляв, що до кримського полону потрапило понад 20 тис. московських вояків⁷.

С. Соловйов, оцінюючи результати Чуднівської кампанії, зазначав: «Сильно налякала Москву звістка про конотопську поразку; ще більший жах викликала звістка про чуднівську. Тоді знищена була лише частина війська, загинули молоді вожді; тепер ціле військо, опора влади царської в Малоросії, не існує, і боярин, і воєвода, яким справедливо пишалися, якого цар величав «вірним та істинним послушником своїм, хоробрим і мужнім архистратигом», боярин Шереметьєв в ганебному полоні у кримського поганина»⁸. Слід відзначити, що Москва втратила нещодавно зреформоване військо (його основу складали так звані полки нового строю⁹), на створення якого були спрямовані значні ресурси, залучені іноземні фахівці та на яке покладалися великі надії у війні проти

---

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 101.

² РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1660. Д. 17. Л. 10-15; Ojczyzste spominki... S. 164; АЮЗР. Т.5. С. 40-41; ПВК. Т.4. С. 26-27, 70.

³ АЮЗР. Т.5. С. 39.

⁴ Там же. С. 38.

⁵ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 87.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 104.

⁷ Pamiętnik dziejów polskich... S. 56.

⁸ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 88.

⁹ Нефедов С. А. Первые шаги на пути модернизации России : реформы середины XVII века // Вопросы истории. 2004. №4. С. 47.

Польщі. Це стало дійсно значним ударом для московського керівництва та визначило очевидну перевагу Польщі, яка зберігалася і в наступні роки.

Як зазначає З. Вуйцік, «...Значення кампанії було величезне. Вперше з початку війни вдалося полякам завдати великої поразки росіянам, результатом якої стало досягнення головної мети – повернення України»¹. Ще більше значення для Варшави (з огляду на протистояння з Москвою) мало укладення нової польсько-української угоди. Вона означала денонсацію Переяславського договору 1659 р. і новий розрив України з Москвою.

У сучасній російській історіографії стосовно чуднівських подій утвердился термін «катастрофа»². А Б. Флоря взагалі дійшов висновку, що її результати поставили під сумнів «...один з головних результатів перемін у Східній Європі – приєднання України до Російської держави»³. Звичайно, дана теза цілком відображає сучасне московське бачення суті політичних процесів, що відбувалися в регіоні в середині XVII ст., й власне особливості тогочасних українсько-московських відносин. Водночас можемо погодитися з висновком Т. Таїрова-Яковлева, яка, виносячи «чуднівську катастрофу» в якості однієї з ключових подій як в московсько-українських, так і в московсько-польських відносинах, наголошує, що після неї, коли «...привид поляків під стінами Кремля замаячив як в часи Самозванця», у Москві було взято курс на те, щоб добитися миру з поляками за будь-яку ціну, «і першим пунктом серед можливих поступок значилася Україна»⁴. Звичайно, що для козацької України Чуднів аж ніяк не був катастрофою, а швидше були створені передумови для чергового етапу розвитку української державності. Однак, як показали наступні події, українська еліта (через дію суб'єктивних та об'єктивних, зовнішніх та внутрішніх чинників) так і не спромоглася скористатися ними.

Дійсно, українські події викликали в Москві неабияке занепокоєння. В листопаді 1660 р. туди надходить перша інформація про поразку московського війська під Чудновим та «зраду» Ю. Хмельницького. Особливо болісно було сприйнято угоду з поляками, підписану Шереметьєвим, зокрема, стосовно необхідності виведення московських військ «...у свої міста і з Києва, і з Переяслава». Занепокоєння викликали дані про активність польських і татарських військ та про їх плани здійснити наступ на Лівобережну Україну⁵. Очевидно, певний час московське керівництво перебувало в розгубленому стані. Щоб не

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 44.

² Таїрова-Яковлева Т. Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. С. 51.

³ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 592.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. С. 51

⁵ Сагановіч Г. Невядомая вайна.... С. 95.

втратити ще й армію Ромодановського, цар віддає наказ князю «...не виступати в черкаські міста», а також «...не посилати пороху в Переяслав». Останнє, на думку Б. Флорі, свідчить що в Москві не бачили в той час на Лівобережжі сил, які б могли підтримати промосковський курс¹.

Однак, ситуація в Україні, яка була майже безнадійною для Москви, невдовзі суттєво покращилася. І тут чи не головним фактором стала позиція лівобережної козацької старшини, яка, свого часу, переважно демонструвала опозиційні настрої до гетьмана Івана Виговського, а 1659 р. саме її промосковська позиція зробила можливим укладення Переяславської угоди, яка повністю відповідала інтересам саме Москви та руйнувала позиції, які, свого часу, відстоювали і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський. Тепер лівобережна козацька старшина відмовляється визнати угоду, підписану під Слободищами. Серед її очільників опиняється рідний дядько гетьмана наказний гетьман Яким Сомко (на думку В. Кривошеї, це був прояв внутрішньої боротьби всередині родинного «клану» Хмельницьких²), який уже 7 грудня 1660 р. після наради з козацькою старшиною, духовенством та міщанами Переяслава надіслав листа царю, в якому присягав на «вічне і вічне підданство» й обіцяв «...за великого государя, за церкви Божі і за віру православну померти»³. Вірність московському царю на початку січня 1661 р. задекларував і ніжинський полковник Василь Золотаренко⁴. Ніжинський полк на момент укладення угоди під Слободищами брав участь у військових діях в Білорусі разом з військами Ю. Долгорукого. Відтак, Золотаренко відмовився виконати наказ Ю. Хмельницького покинути московську армію. Натомість на військовій раді козаки полку присягнули цареві, а свого полковника обрали Сіверським гетьманом⁵. Тоді ж у січні В. Золотаренко разом з іншим лівобережним полковником О. Силичем направили листа до руського воєводи С. Чарнецкого з вимогою негайно вивести польські війська з меж Чернігівського воєводства⁶. Серед факторів, які вплинули на позицію лівобережної старшини, були наступні: переважання промосковських настроїв над пропольськими (на Лівобережжі найбільш критично сприймали спроби порозуміння з поляками), що врешті призвело до неприйняття польсько-українських угод; підтримка, або, принаймні, співчуття до представників опозиції гетьману Виговському; дії московської влади, яка, з одного боку, всіляко підтримувала,

---

¹ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 594-596.

² Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини... С. 160.

³ АЮЗР. Т.5. С. 42.

⁴ Там же. С. 43-44.

⁵ Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи. С. 609-610.

⁶ AGAD. AR. II. 1431. S. 1-3.

обласкувала тих, хто залишався їй вірним. Так, у травні 1661 р. спеціальне царське жалування було виділене вірним козацьким старшинам та полкам. Зокрема, особисто Яким Сомко отримував 500 рублів, а на переяславський полк було виділено 10000 рублів. Також відповідні суми були передані в Ніжинський та Чернігівський полки¹. А в червні 1661 р. спеціальний царський посланець Фьодор Протасьєв був направлений до Сомка та Золотаренка з щедрими подарунками: кожен з них отримав по сорок соболів у 80 рублів². Царський патерналізм, який спостерігався з боку Москви на Лівобережжі, фактично постав як один з дієвих методів російської експансії в Україні. Подібна практика продовжувалася і в наступні роки. Особливо активно в цьому сенсі співпрацював з московським урядом єпископ мстиславський і оршанський Мефодій (Максим Филімонович). Саме через нього здійснювалася роздача «казни царським доброхотам»³. З іншого боку, Москва здійснювала тиск та вдавалася до методів терору щодо «зрадників». Так, у Києві, де в цей час знаходилися війська воєвод І. Чаадаєва та Ю. Барятінського, було влаштовано справжній терор стосовно українського населення, щоб не допустити його переходу під владу Польщі. Так, в листах до царя воєводи зазначали, що «...котрі черкаські города і містечка тобі, великому государеві, вірно служити не стануть, то я ті города поруйную, щоби неприятелі не мали де стояти, щоби козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба буде їх цілком поруйнувати, щоби між ними (мужиками і козаками) посіяти незгоду). Над зрадниками я буду безмилосердно чинити промисел»⁴.

Власне така ситуація дозволила Москві прийняти рішення про організацію виборів нового гетьмана України (на противагу Ю. Хмельницькому, який вчинив зраду), звичайно, йшлося лише про її лівобережну частину, контрольовану московським керівництвом. Відтак було направлено відповідну грамоту, адресовану лівобережній старшині, єпископу Мефодію, наказному гетьману Я. Сомку та запорізькому кошовому І. Брюховецькому⁵.

З іншого боку, Москва здійснювала тиск та вдавалася до методів терору щодо «зрадників». Так, у Києві, де в цей час знаходилися війська воєвод І. Чаадаєва та Ю. Барятінського, було влаштовано справжній терор стосовно українського населення, щоб не допустити його переходу під владу Польщі. Так, в листах до царя воєводи зазначали, що «...котрі черкаські города і містечка тобі, великому государеві, вірно служити не стануть, то я ті города поруйную, щоби неприятелі не мали де стояти, щоби козаки і мужики боялись твоїх ратних людей.

---

¹ АЮЗР. Т.5. С. 64.

² Там же. С. 75-76.

³ Там же. С. 103.

⁴ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. С. 148.

⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1662. Д. 16. Л. 1.

Треба буде їх цілком поруйнувати, щоби між ними (мужиками і козаками посіяти незгоду). Над зрадниками я буду безмилосердно чинити промисел»¹.

Зважаючи на обнадійливі листи від лівобережних старшин, московське керівництво вдається до активних дій. Так, у районі Белгорода в бойову готовність були приведені сили Г. Ромодановського. У Ніжин було направлено воеводу І. Ліхарева. Туди ж послано військовий загін, очолюваний стольником П. Скуратовим. Насамкінець, в напрямку Ніжина з Москви вирушив на чолі чисельного московського війська князь С. Змеєв².

На формування промосковської позиції мешканців Лівобережжя вплинули і дії польських військ на Правобережжі, які під враженням перемоги під Чудновим намагалися швидко, не гребуючи методами, опанувати всю тамтешню територію України й змусити населення до покори. Так, після завершення Чуднівської кампанії, коли сили Потоцького та Любомірського покинули Україну, туди вступила з Литви інша польська армія під керівництвом руського воеводи С. Чарнецького. Рухаючись на Київ і знищуючи окремі підрозділи московських військ, вони, водночас, плюндрували містечка та села, наводячи жах на місцеве населення, яке змушене було шукати порятунку в укріплених фортецях, де ще перебували московські залоги³.

Самі поляки, попри перемогу під Чудновим та підписання Слободищенського трактату, так і не змогли повною мірою встановити контроль навіть на тій частині козацької України, яка залишалася під владою гетьманського уряду Ю. Хмельницького. За сприяння Варшави останній зберіг гетьманську булаву. Так, 20-22 листопада 1660 р. в Корсуні відбулася козацька рада. «Знавець козацьких настроїв» С. К. Беневській, що прибув на неї, зумів переконати старшину, рядове козацтво й самого Хмельницького, який після чуднівських подій виявляв бажання скласти з себе гетьманські повноваження, що саме він має залишитися гетьманом⁴. За ініціативи волинського каштеляна, на посаду генерального писаря було призначено П. Тетерю, який мав контролювати дії гетьмана та спрямовувати їх у необхідне русло⁵. Проте, сподівання польського керівництва не виправдалися. Тетеря невдовзі покинув Україну та перебрався до Варшави, а дії Юрія Хмельницького дуже скоро дали підстави сумніватися у його вірності підписаним угодам. Уже в листопаді – грудні 1660 р. в діях гетьмана стала помітною подвійна гра. З одного боку, він писав листи до Варшави, в яких засвідчував

---

¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. С. 148.

² АЮЗР. Т.5. С. 44-45.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 105.

⁴ ПВК. Т.4. С. 29-30.

⁵ НБУ ІР. Ф. Х. Спр. 4157. Арк. 1; ПВК. Т.4. С. 31-47; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 92.

свою щирість відданість польському королю, а підписання Переяславського договору 1659 р. пояснював грубим тиском з боку московських воєвод¹. Участь українського війська в Чуднівській кампанії пояснював планами укласти мир з Річчю Посполитою та повернутися під владу «свого природного господаря»². З іншого боку, Ю. Хмельницький вже 25 листопада 1660 р. (відразу після ради, на якій було підтверджене його перебування на гетьманській посаді) вислав таємного гінця до Києва з листом до воєводи Ю. Барятінського та стольника І. Чадаєва, в якому запевняє, що капітуляція і підписання угоди з поляками були наслідком примусу і безвихідної ситуації. Гетьман висловлював жаль з цього приводу та запевняв у готовності повернутися у підданство царя. Там же закликав воєводу переконати царя в необхідності направлення на Лівобережжя додаткових військ, які змогли б надати допомогу в разі антипольського повстання на Правобережжі³. Ходили чутки, що Ю. Хмельницький навіть посилав чернця Шафранського в Константинополь до патріарха з проханням скасувати його присягу королю, а також про наміри гетьмана домовитися з Сомком та Брюховецьким, щоб ті напали на нього разом з московськими військами і тоді б він перейшов на бік царя⁴.

Водночас Ю. Хмельницький виявився не настільки слухняним виконавцем волі керівництва Речі Посполитої. Зокрема, він намагався захистити українських мешканців від свавілля польських військ, що перебували на Правобережжі. у листах до короля закликав вжити заходів, щоб жовніри «...не утискали народ, який звик до всіляких вольностей»⁵. Він просив, щоб король «...соблаговолив особливим своїм листом усовістити коронне військо, щоб воно... не ставило постою в козаків – і не завдавало їм образ»⁶. А численні конфлікти між шляхтою, яка прагнула повернути свої втрачені маєтки, та козаками, що в багатьох випадках володіли на той час ними (при цьому колишні власники навіть не чекали рішень генеральної комісії по вирішенню земельних суперечок⁷), спровокували доволі рішучі дії гетьмана. Він не лише неодноразово звертається з цього приводу до представників польського уряду⁸, а й видає універсали, якими польських державців, старост і підстарост було усунуто з королівських та шляхетських земель в Україні⁹. Загалом, як відзначає З. Вуйцік, «...приступаючи

---

¹ ПВК. Т.4. С. 48.

² Там же. С. 54-55.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 52.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 97.

⁵ ПВК. Т.4. С. 50.

⁶ Там же. С. 75.

⁷ Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии. С. 91.

⁸ ПВК. Т.4. С. 164.

⁹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 76.

до вирішальної фази у війні з Росією, шляхетська Річ Посполита не спромоглася на теренах, які становлять ключ до ситуації, проводити відповідну необхідності політику, яка б сприяла втягненню України до своєї колісниці». Натомість, вона стала територією запеклої боротьби і взаємного протистояння впливів польських, московських і татарських¹.

Саме останній, з названих Вуйціком факторів впливу, був доволі суттєвим, на що змушені були звертати увагу і в Москві, і у Варшаві. Він став значною проблемою, з якою зіткнулася Польща у своїй східній політиці. З одного боку, Крим виступав в якості союзника, без допомоги якого немислимою була боротьба проти Москви, а з другого, все більше Бахчисарай перетворювався в конкурента Варшави на території козацької України. Ханат, користуючись сприятливою ситуацією, виношував далекосяжні плани підпорядкування України. Відзначимо, що ця тенденція проявилася ще за гетьманування Б. Хмельницького. Зокрема, саме про це говорилося в інструкції С. Беневському, що направлявся до Чигирини в 1657 р. (йшлося про те, що Крим бажає підпорядкувати собі придунайські князівства і козаків). Активність ханату спостерігалася за гетьманування Івана Виговського, який потребував кримської допомоги в боротьбі як з внутрішньою опозицією, так і московською агресією. Черговий етап активізації української політики Криму припав на період після Чуднова. Звичайно, союзницькі стосунки з поляками змушували Бахчисарай проводити свою політику завуальовано, наголошуючи на непорушності кримсько-польського союзу та необхідності боротьби проти спільного ворога – Москви. Водночас, прагнув перетягнути на свій бік козацьку еліту, пропонуючи себе як альтернативу Варшаві та Москві. Уже в листопаді 1660 р. польський посол, що прибув з Криму, повідомляв про бажання хана прийняти Україну під свій протекторат². В січні 1661 р. про бажання відновити союз між Кримом та Військом Запорозьким, писав до Ю. Хмельницького перекопський мурза Карач-бей³. А навесні 1661 р. уже саман на підтвердження своїх намірів взяти під протекцію Україну направив туди 20 тис. орду під орудою Субхан Газі аги⁴.

Польське керівництво змушене було вживати заходів для нейтралізації кримського впливу в Україні, не розриваючи при цьому вкрай важливих союзницьких відносин⁵. Для цього була обрана тактика максимальної дискредитації Війська Запорозького в очах кримського уряду. Відтак, королівські послы до

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 47-50.

² Тамże. S. 64.

³ Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 488.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 72

⁵ Тамże. S. 79

Криму, повсякчас наголошуючи на українському віроломстві, переконували своїх союзників, що тим не можна довіряти. Подібна риторика спостерігалася і в розмовах з представниками українського уряду. Максимально демонструючи свою приязнь до українців та намагаючись в такий спосіб переконати їх у недоцільності пошуків протектора на стороні, у Варшаві наголошували, що татари завжди були давніми ворогами як України, так і Польщі, і якби повною мірою вдалося досягти польсько-української приязні, тоді б не потребувалася допомога татар¹.

У Бахчисараї, реагуючи на закиди поляків, звертали увагу, що перебування кримських військ в Україні відбувається виключно з ініціативи керівництва Війська Запорозького, яке потребує кримської протекції. Аргументуючи доцільність своєї участі у військово-політичних процесах в Україні, хан доводив, що лише його військо здатне контролювати бунтівне козацтво, у чому має бути зацікавлена і Варшава. На його думку, це, зокрема, видається актуальним з огляду на перспективи польсько-московського замирення, яке неможливе без приборкання України². Слід відзначити, що кримська політика в Україні, а також необхідність приборкання «бунтівного та свавільного» козацтва стали надалі головними чинниками формування ідеї поділу козацької України між Московією та Варшавою.

Роль Криму, його вплив на перебіг польсько-московського протистояння й ситуацію в Україні розуміли і в Москві. Там усвідомлювали, що об'єднання польських, кримських та українських сил становило для Московської держави чи не найбільшу небезпеку, ставлячи її перед загрозою катастрофи. Відтак, кримський напрямок був одним з пріоритетних в політиці Москви. Уже в грудні 1660 р. звідти до Криму було направлено посла Івана Татарінова, який мав провести переговори на предмет відновлення миру між країнами. Його умовами мав стати обмін полоненими, припинення Кримом надання допомоги Польщі й виведення татарських військ з України. Однак, після чуднівських подій годі було очікувати, що в Бахчисараї серйозно поставляться до московських пропозицій. Натомість, після консультацій з польськими послами кримським керівництвом було сформульовано контрумови можливого кримсько-московського замирення, серед яких значне місце займали питання військово-політичної ситуації в козацькій Україні та польсько-московських відносин (Крим намагався продемонструвати свою вірність союзникові і те, що в своїх діях максимально керується інтересами Варшави). Так, ставилася вимога, що всі фортеці в Литві та

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 65.

² Tamże. S. 80.

Україні мають бути передані під владу польського короля, а всі московські війська, які знаходяться в Литві та Україні, мають негайно припинити будь-які збройні акції. Цар має відступитися від України. Не забували кримські урядовці й про свої інтереси. Зокрема з поміж іншого містилася вимога віддати під владу хана Казань та Астрахань, а також заборонити донським козакам здійснювати будь-які ворожі акції проти Криму. Також мали бути зруйновані всі укріплення, збудовані довкола Азова¹. Отже, Москва наразилася на традиційно доволі жорстку відповідь Бахчисараю, який чітко означив свої зовнішньополітичні пріоритети.

Загалом же, після чуднівської катастрофи, яка за інших обставин могла призвести до вкрай важких наслідків для Москви, зокрема, до її повного витіснення з України, царське керівництво не тільки зберегло позиції на Лівобережжі, а й стало виношувати плани повернення під свою владу й Правобережної України. Підставою для цього слугували, згадувані уже, листи Ю. Хмельницького, в яких він говорив про вимушеність своїх дій у жовтні 1660 р. Відтак, у Москві вдаються до спроб вплинути на гетьмана та переконати його повернутися під «високу руку» московського царя. Це завдання покладалося на лідера лівобережної козацької старшини Я. Сомка, рідного дядька Хмельниченка. У червні 1661 р., з огляду на те, що Хмельницький не по своїй волі змушений був укласти угоду з поляками, а тепер, як і раніше бажає бути у царському підданстві², тому особисто доручалося писати до гетьмана і переконувати, щоб він пам'ятав «про вірне підданство батька свого Богдана Хмельницького та про єдину християнську православну віру і свою перед святим Євангелієм клятвену обіцянку... був під нашою царської величності високою рукою у вічному підданстві» У царській грамоті наголошувалося, що Сомко має завірити Хмельниченка, що йому будуть пробачені всі попередні провини, натомість, як у свій час і його батькові, буде надано місто Гадяч, а також царське жалювання та різні милості³. Наказний гетьман направив ряд листів до Ю. Хмельницького, переконуючи того порвати з Польщею⁴.

При цьому в Москві не виключали і варіанту укріплення своїх позицій поки що лише на території Лівобережної України. У такому разі розглядалося питання можливості обрання тут окремого гетьмана⁵, що, звичайно, вело б до розколу козацької України на два гетьманства.

---

¹ AGAD, AKW, Tat. K. 60. S. 117.

² АЮЗР. Т.5. С. 76.

³ Там же. С. 77.

⁴ Там же. С. 92.

⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Ст. 1662. Д. 12. Л.1.

Під впливом чуднівських подій розвивалися і власне польсько-московські відносини. Для Москви вкрай актуальним на цьому етапі було добитися встановлення перемир'я яке дало б можливість відновити свої позиції як в Україні, так і стосовно Речі Посполитої. Першою спробою реалізувати це завдання стали переговори між князем Ю. Долгорукім та литовськими сенаторами. Слід відзначити, що ініціатива встановлення перемир'я, виходила від останніх. Саме тоді воєводи смоленський Кшиштоф Володковіч та вітебський Владислав Воловіч, а також каштелян новгородський Миколай Юдічкй звернулися до головнокомандувача московськими військами у Білорусі з пропозицією припинити військові дії до надходження директив від короля та царя. Однак, в Москві це сприйняли з інтересом. Долгорукій запропонував провести переговори в грудні 1661 р. в Шклові¹. Уже тоді між сторонами було обговорено питання розведення військ та термінів перемир'я, проте якихось конкретних домовленостей досягнуто так і не було².

Під впливом перемог осені 1660 р. королівський двір різко змінив тон спілкування з Москвою. Промовистим у цьому сенсі є королівський універсал від 18 грудня 1660 р. про призначення на 28 березня 1661 р. ординаційного сейму у Варшаві. Якщо в 1658 р., аргументуючи необхідність укладення польсько-московського миру, Ян Казімеж наголошував на слов'янській близькості двох народів, спорідненості мов і релігій, то уже в нових умовах, коли «...з Божої ласки горді московські війська... в Україні під керівництвом Шереметьєва, Козловського, Щербаня, у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі з Хованським, Долгорукім... нашими відважними полководцями та військами на голову в полі розбиті і... козацтво до давнього і вірного нам Речі Посполитій підданства ми припровадили», наголошувалося, що «...москаль... будучи оточеним і стиснутим нашими військами безумовно буде молити про мир»³. Відтак, у відчутті власної переваги, Варшава готова була зайняти по відношенню до Москви більш сильну позицію та саме з неї вести діалог.

Ця тенденція яскраво проявилася під час сейму, який зібрався у Варшаві в травні 1661 р. Слід відзначити, що саме під час його роботи прибуло московське посольство (стольник Замятня Леонт'єв та дяк Міхайлов), метою якого було схилити поляків до підписання перемир'я на 3 роки⁴. Однією з центральних проблем, які постали перед делегатами сейму, було вирішення питання стосунків з козацькою Україною та Москвою. Слід відзначити, що королівський

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 84.

² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 84.

³ АВК. Т.34. С. 190-191.

⁴ АМГ. Т.3. С. 352.

двір покладав великі надії на українське козацтво в сенсі суперництва з Московією. Як відзначає З. Вуйцік, «...акції козацтва в цей час різко пішли вгору»¹. У Варшаві намагалися демонструвати лояльне ставлення до нього. Як наслідок, сеймом було схвалено «Декларацію ласк гетьманові і Війську нашому Запорозькому», в основі якої було затвердження умов польсько-української угоди, в основі якої лежав текст Гадяцького договору з однією зміною – скасовано пункт про Князівство Руське².

Навколо ж питання стосовно відносин з Московією розгорілася суперечка. Попри наявність серед делегатів сейму доволі впливової групи категоричних противників миру з Московією, а також позицію Криму³ (з якою не можливо було не рахуватися), королівський двір змушений був рахуватися з тогочасними внутрішньополітичними реаліями Речі Посполитої. Насамперед слід було врахувати позицію литовського керівництва⁴. На самому початку сейму делегати від Литви рішуче висловили протест проти продовження війни з Московією. Вони звинуватили керівництво Корони в ігноруванні їхніх інтересів, наголошували, що в разі зволікання з укладенням польсько-московського миру створювалася реальна загроза об'єднання козаків, Москви та Швеції, а також спрямування сил цієї коаліції проти Литви⁵. Водночас, і серед коронної шляхти та магнатерії формується потужна опозиція двору, яка в своїй протидії королівським ідеям реформи (йдеться про спробу двору саме під час цього сейму затвердити нову процедуру обрання спадкоємця престолу ще за життя короля) виступала й проти запропонованого Яном Казімежем зовнішньополітичного курсу. Зокрема, це стосувалося й політики відносно Москви, мир з якою, на їх думку, міг врятувати Польщу від економічного занепаду. При цьому вважали, що на початку 1661 р. для укладення миру склалися найсприятливіші умови, коли можна було продиктувати свої вимоги ослабленій поразками Москві. Зволікання ж створювало небезпеку швидкого відновлення військового та політичного потенціалу Московської держави. При цьому, звертали увагу на позицію Литви, яка в прагненні миру могла піти на сепаратну угоду з Московією. Нарешті, йшлося, що порозуміння з Московією дасть змогу мирним шляхом повернути всю Україну під владу Речі Посполитої. Насамкінець, наголошувалося, поразка й занепад Московії може призвести до зростання могутності Кримського ханства, що вкрай небезпечно для інтересів Речі Посполитої⁶.

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 68.

² Там же. S. 68-70.

³ ПВК. Т.4. С. 89.

⁴ Czart. Rkps 2108/IV. S. 253-255.

⁵ AGAD, AR. II. Ks. 20. S. 533-534, 536; Czart. Rkps 394/IV. S. 221-223; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 94-95.

⁶ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 95-96.

Відтак, за таких умов сеймом було прийнято рішення розпочати мирні переговори з Москвою і для цього сформувати повноважне посольство, до складу якого було включено понад 30 осіб з числа сенаторів, урядовців та делегатів сейму. До складу посольства навіть включили польного литовського гетьмана В. К. Госєвського, який на той час перебував у московському полоні, сподіваючись, що ця обставина змусить московське керівництво звільнити високоповажного бранця¹.

У якості головного ж завдання в інструкції послам значилося укладення вічного миру з Москвою. При цьому застерігалось, що послы, зважаючи на відповідну сеймову постанову 1658 р., мають не допустити обговорення питання успадкування польської корони та елекції царя на польський престол. Водночас, головною умовою миру має стати повернення Речі Посполитій всіх окупованих Москвою територій, а також звільнення всіх полонених поляків, козаків й татар, які коли-небудь потрапили в московську неволю. Особливий пункт в інструкції займала «справа України». Москва мала зректись всіх договорів з козаками, укладених, як за старого, так і за молодого Хмельницького, відмовитися від всіх претензій на Україну і не чинити жодних військових акцій проти неї. Цар же має зректись титулів, які не значаться у Полянівському договорі, зокрема «володаря Білої і Малої Русі»². Слід відзначити, що окремо містилося зауваження, щодо категоричної заборони участь в переговорах українських послів³.

Дана інструкція віддзеркалювала всі тогочасні проблеми польсько-московських стосунків, ставлячи в їх центр саме «українське питання». Водночас, вкрай жорстка постановка умов миру свідчила про намагання скористатися з важкого становища Московської держави, яке склалося в результаті поразок 1660 р.

Самі переговори так і не відбулися. Спочатку причиною була затримка з відправкою польсько-литовських комісарів (вони змогли відбути лише 25 липня 1661⁴), яка унеможливила проведення посольських комісій у червні-липні, як то пропонувала Москва. Своєю чергою, польською стороною було запропоновано

---

¹ Volumina Legum. T. IV. S. 369; АВК. Т.34. С. 203-204; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135.

² Czart. Rkps 155/IV. S. 279-291; Rkps 2109/IV. S. 49-51; Volumina Legum. T.4. S. 369

³ НБУ ІР. Ф. ІІ, Спр. 13708. Теки Нарушевтча. Арк. 10; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 102-107; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135.

⁴ Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 183.

розпочати переговори наприкінці жовтня 1661 р¹. і навіть відправлено повноважне посольство, яке у грудні прибуло до Мінська². Однак в Москві, звертаючи увагу на несприятливі осінні погодні умови, запропонували новий термін – січень 1662 р³.

Однак, за суперечками стосовно термінів початку переговорів стояла значно більш суттєва проблема, яка стосувалася предмету переговорів. Так, якщо для Варшави, яка прагнула скористатися складним становищем Москви, головним завданням було укладення вічного миру, звісно на її умовах, то в Московській державі, насамперед, ставили завдання домогтися перемир'я, яке дасть змогу покращити її військово-політичне становище і за кращих умов підійти до дискусій про мир.

Водночас, в Москві активно працювали напряму покращення свого міжнародного становища. Чи не головним у цьому сенсі розглядали укладення миру зі Швецією, переговори з якою розпочалися ще 23 березня 1661 р. в містечку Кардіс⁴. Слід відзначити, що саме під час московсько-шведських переговорів одним з членів московської делегації Афанасієм Ордіном-Нащокіним у листі до царя були висловлені міркування стосовно напрямків зовнішньої політики Московської держави, зокрема в сенсі її стосунків з Польщею. Саме ці положення в подальшому лягли в основу курсу Москви, який призвів до укладення Андрусівського договору з Річчю Посполитою. Головна теза – пріоритетність миру з Польщею. Звичайно, він відзначав, що поляки не погодяться на мир поки Річчю Посполита не поверне собі Україну. Проте, як зазначав Ордин-Нащокін, «...якщо козаки і так зрадили царя, то немає потреби упиратися у своєму зверхництві над ними і в інтересах Росії слід поступитися Україною, або її частиною, Польщі». Мир з Річчю Посполитою, згідно концепції Ордіна-Нащокіна, мав привести до покращення позицій Москви у стосунках з Кримом і Туреччиною. «Якщо цар готовий за мир зі Швецією віддати їй міста інфлянтські, то чому не можна піти на поступки Польщі?». Ордин-Нащокін підкреслював велике значення для Москви Лівонії та доступу до Балтійського моря. Він виступав за те, щоб коштом поступок Польщі, встати міцно саме в цьому регіоні⁵.

Однак, лінія Ордіна-Нащокіна на той час не відповідала офіційній позиції Москви. Його політичний противник боярин Артамон Матвеев репрезентував курс на зближення зі Швецією та боротьбу з Польщею за Україну. У результаті

---

¹ Czart. Rkps 2104/III. S. 153-161; Rkps 2109/IV. S. 91; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 112.

³ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski.... S. 86.

⁵ Tamże. S. 87.

Ордин-Нащокин був відкликаний з делегації на переговорах зі Швецією. Ця відставка суттєво вплинула на перебіг переговорів. За відсутності основного противника замирення з шведами московські послы, перебуваючи під тиском можливості укладення шведсько-польського миру) пішли на значні поступки шведам. У результаті 1 липня 1661 р. було укладено Кардиський вічний мир¹.

Для Московської держави ціна миру виявилася доволі високою. Вона поступалася на користь Швеції всіма своїми завоюваннями в Балтії², натомість отримувала можливість сконцентрувати сили для боротьби з Річчю Посполитою. Це було вкрай важливо, зважаючи на погіршення становища Москви у її протистоянні з Річчю Посполитою, яке спостерігалось в 1661 р. Відтак, царським урядом було спішно передислоковано війська з шведського фронту в Білорусь. Навіть здійснювалися спроби найняти шведів, а в Голландії було знову здійснені закупки зброї³. Хоча це не змінило суттєво ситуацію. Так, в жовтні 1661 р. поблизу села Кушлики литовсько-польські війська під керівництвом Казімежа Жеромського та Стефана Чарнецького розбили московське військо Хованського та Ордіна-Нащокіна. Було втрачено Гродно, Могилів, Вільну⁴. Московські залоги залишалися лише в Ковно та Бихові⁵ та й там їх становище було катастрофічним. Вони страждали від нестачі продуктів, а місцеве населення виявляло до них ворожість, ховало живність та збіжжя⁶.

Тож, наприкінці 1661 – на початку 1662 р. Москва активізує свою дипломатію в напрямку Варшави. У грудні 1661 р. туди направлено царських посланців – Афанасія Нестерова та дяка Івана Міхайлова⁷, які мали переконати польську сторону в необхідності укладення перемир'я, яке, врешті, уможливить початок московсько-польських переговорів про мир⁸. Фактично, сам початок переговорів і навіть від'їзд московських послів узалежнювався від того, чи погодиться польська сторона на встановлення трьохмісячного перемир'я.

У Мінську ж на прибуття московських повноважних послів очікували польсько-литовські комісари. Однак, невирішеність питання стосовно перемир'я стало причиною затримки відправки московської делегації. Хоча офіційно це пояснювали татарським нападом⁹. Лише після того, як стало відомо,

¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.4. С.180-181.

² ПСЗ. Т.1. С. 532-548.

³ Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 105.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 114.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 134.

⁶ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. – С. 115.

⁷ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д. 18. Л.1.

⁸ Там же. Л.56.; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 135

⁹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 136.

що польські комісари після довгого очікування повернулися додому, в Москві все ж відправили делегатів на посольський з'їзд¹. Разом з російськими послами до Смоленська відправлено для обміну і польських полонених – гетьмана Госєвського, полковників Обуховіча, Неверовського та ін. (загалом 212 осіб). За них король обіцяв віддати князя Осіпа Щербатого, стольників князів Семьона Щербатого, Грігорія Козловського, Івана Акінфова. Госєвській обіцяв, що за нього поляки віддадуть князя Петра Хованського.

14 березня 1662 р. Госєвській разом з іншими полоненими поляками був відпущений на кордон без будь-яких вимог про викуп². У Москві розраховували, що це посприє примиренню з Польщею. При цьому польного литовського гетьмана спорядили грамотою до короля, в якій містилася інформація про рішення царя направити до Варшави свого повноважного посла Афанасія Ордіна-Нащокіна для «великих и таємних справ»³. 16 березня 1662 р. московські послы прибули до Смоленська⁴.

Поляки ж продовжували зволікати з початком чергових переговорів з Москвою. При цьому наполягали на повному виконанні нею вимог, серед яких ключовою була відмова царя від Києва, Переяслава, Ніжина всіх міст «Задніпровської Путивльської сторони», а також Полоцька, Вітебська, Динабурга, Борисова та Бихова. Лише в такому разі могло розглядатися питання про перемир'я на два або три місяці для проведення посольського з'їзду, який, на їх думку, слід провести в Полянівці (!). Саме місце з'їзду, обране поляками, символізувало їх непоступливу позицію і бажання у відносинах з Москвою повернутися до формату Полянівської угоди 1634 р.

20 лютого 1662 р. у Варшаві розпочав роботу сейм, де одним з головних питань постало залагодження конфлікту з військом, що було вкрай актуальним з огляду на відновлення Москвою свого військового потенціалу, підірваного в кампаніях 1660-1661 рр.⁵. Також одне з центральних місць зайняло й «українське питання». Так, послы від Київського, Подільського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, представили скарги на дії українського гетьмана та козаків, які «...всупереч постанові попереднього сейму, вчинили насильство тамте-

---

¹ Czart. Rkps 2104/III. S. 177-178; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 136.

² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 136.

³ РГАДА. Ф. 79. Ст. 1662 г. Д. 25. Л. 34-35; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 58; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 14

⁴ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 136.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 146.

шнім обивателям: одних не допустили до володіння їхнім майном у власних маєтках, інших насильно вигнали з маєтків, якими вони уже володіли»¹. Королівська відповідь не забарилася. Ян Казімеж закликав шляхту до витримки, пообіцявши, що всі майнові права шляхти будуть поновлені, як тільки польські війська вступлять на територію України². При цьому визнав цілком справедливими скарги шляхти на козацький постій, який, згідно його слів, ніколи не існував у Брацлавському воєводстві, а в Київському – козаки могли перебувати лише в королівських маєтностях. Відтак, обіцяв зробити все, щоб козаки в земських шляхетських маєтностях і панських містах не вписувалися до реєстру та «...за-лишалися під владою своїх панів так, як були раніше»³. Фактично, це означало повернення порядків, обумовлених форматом Ординації 1638 р.

На сеймі було вироблено тактичну лінію політики стосовно Москви. Розуміючи, що справа за будь-яких обставин дійде до переговорів, було вирішено максимально зволікати з їх початком. До Москви вирішили направити гінця з завіряннями готовності Речі Посполитої до миру. Водночас королівським послам, що на той час перебували в Білорусі, наказувалося продовжувати листування з московськими послами стосовно часу та місця переговорів, а самі переговори відтермінувати «...поки його королівська милість свої війська не випроводить на війну»⁴. У Варшаві, таким чином, сподівалися розв'язати до переговорів з Москвою всі внутрішні проблеми, зокрема, вирішити конфлікт зі сконфедерованими через заборгованість з виплатами військами.

Польсько-литовське керівництво не поспішало з початком переговорів з Москвою ще й з причини складної ситуації в Україні. Звідти надходили тривожні вісті. У Варшаві не могла не викликати занепокоєння, згадувана уже вище інформація, про дії гетьмана спрямовані на усунення від влади королівських старост та державців та його настійливі протести проти дій польських військ. З іншого боку дедалі більш тривожними встають вісті про політику в Україні союзного Речі Посполитій Кримського ханства. Ще 17 вересня 1661 р. Хмельницький уклав під Ставищами угоду з ханом про спільні військові дії проти Москви⁵, яка створила законні умови для активізації Криму на теренах України. Проте, що занепокоєння не було безпідставним, свідчила інформація, яка надходила до Варшави. Сам Хмельницький в листі до канцлера М. Пражмовського наголошував, що неочікуваний вступ орди «майже всередину України» не дає йому

---

¹ ПВК. Т.4. С. 169.

² Там же. С. 170-171.

³ Там же. С. 173-174.

⁴ Czart. Rkps 401/IV. S. 3-5.

⁵ ПВК. Т. 4. С. 120-121.

змоги виконати взяті на себе зобов'язання перед Річчю Посполитою та королем¹. А 27 жовтня 1662 р. уже полковник Г. Лісницький зазначав, що «...татари, будучи тут (на Правобережжі – В. Г.) у великій силі (адже насправді їх рахунок сягає шістдесяти тисяч), нечувано обтяжливі для України.... Проте, що найгірше... це те, що татари умовляють всю Україну, щоб вона відторглася від Республіки і, віддавшись у покровительство хана, а разом і Порти, шукала там своєї безпеки та цілості»².

Звичайно, за таких умов у Варшаві намагаються взяти ситуацію в Україні під свій контроль. Саме з цією метою на початку лютого 1662 р. до Чигирини було вирішено направити П. Тетерю, який мав вивчити ситуацію, що склалася в козацькій Україні та залагодити конфлікт, який виник у результаті означених універсалів Ю. Хмельницького. Він також мав звернути особливу увагу на розвиток стосунків гетьманського уряду з татарами та настрої в середовищі козацтва щодо Москви. Мав з'ясувати «...яке ставлення до Москви самого гетьмана, та відповідно – й черні, і особливо – старшини; чи не було там якихось нових посольств, і чи не відновлені дружні зв'язки, які були раніше розірвані». Окремо йшлося стосовно проблеми польсько-московського замирення, а власне, «...які там (в Україні – В. Г.) є відомості щодо позиції Москви стосовно укладення миру з його милістю королем та Республікою, як зустріне цю відомість Крим». Зазначалося, що польське керівництво бажає укладення миру, «...що ще важливіше, якомога швидше, тільки б можна було схилити царя Московського до цього миру»³.

Тетеря в якості королівського експерта прибув в Україну у вересні 1662 р.⁴ та відразу розпочав активну діяльність, спрямовану на стабілізацію ситуації на Правобережжі. Зокрема, зміг переконати гетьмана відмінити раніше виданий універсал стосовно старост і державців, що, врешті, було узалежнено від обіцянки короля забезпечити на практиці механізм розгляду питань маєтків, як то обумовлювалося в тексті українсько-польських угод 1658 та 1660 рр.⁵ Водночас, Тетеря дуже обережно вдається до дискредитації гетьмана перед королем. Уже 23 вересня він писав: «Тут (у Війську Запорозькому – В. Г.) я знаходжу

---

¹ ПВК. Т. 4. С. 134.

² Там же. С. 216.

³ Там же. С. 146-147; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 77; Wójcik Z. The early period of P.Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661 - 1663) // Harvard Ukrainian Studies. 1979-1980. Vol. 3-4.P. 960; Газін В. Гетьман Павло Тетеря... С. 54; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 257-258.

⁴ Czart. Rkps 402/IV. S. 451-452; Газін В. Гетьман Павло Тетеря... С. 54; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 258.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 77-78; Газін В. Гетьман Павло Тетеря... С. 54.

багато безладу, бо сам гетьман – людина старанна і благонамірена; проте військо – неслухняне, безглуздо чинить опір в своїй непокорі»¹. Пізніше він наголошував, що військо «...втративши, через багато немаловажних причин, прихильність до свого вождя (Ю. Хмельницького – В. Г.), не бажає більше залишатися під його керівництвом»². При цьому Тетеря наголошував на неспроможності Хмельницького керувати Україною. Так, 20 жовтня 1662 р. він писав: «...козаки бачать, що нема за кого триматися, по тій причині, що пан гетьман часто заявляв, що він не дорожить гетьманством, якого він не бажає (а між тим і не складає з себе)»³. Водночас, заперечуючи існування власних видів на булаву, дипломатично натякав, що «...якщо цей жереб паде на мою голову і якщо король і республіка буде потребувати моїх послуг, то я прийму його зі всією доброзичливістю»⁴, адже й так «...весь тягар праці ліг на мої плечі»⁵.

Завдяки зусиллям П. Тетері вдалося стабілізувати ситуацію на Правобережжі. На певний час було знято проблему загострення українсько-польських відносин, а сам «королівський експерт» спромігся створити для себе передумови здобуття гетьманської булави. Не даремно ходили чутки, що ще восени він став повновладним гетьманом⁶. Слід відзначити, що думки про фактичний початок гетьманування П. Тетері ще з осені 1662 р. притримувалися дослідники Е. Юрков та Я. Дашкевич⁷. Автором даної монографії, свого часу, було обґрунтовано висновок про так зване «тіньове гетьманство» Тетері, коли офіційно при владі залишався Ю. Хмельницький, але владні повноваження на себе перебрав «королівський експерт»⁸.

А на початку 1663 р., за умов, коли Ю. Хмельницький, зрікшись булави, прийняв чернечий постриг, 11-12 січня 1663 р. на раді у Чигирині гетьманом було обрано Павла Тетерю⁹. У даному контексті слід зауважити, що Тетерю

---

¹ ПВК. Т.4. С. 209-210.

² Там же. С. 226.

³ Там же. С. 230-232.

⁴ Там же. С. 244.

⁵ Там же. С. 226.

⁶ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 25-27; Летописец... С. 21; [Jerlicz J] Latopisiec, albo kroniczka...S. 72.

⁷ Jurkov E. Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzezeny w II. 1662 - 1665 (Rola polityczna). Докторська дисертація. Львів, 1928 р. // Львівський обласний архів .Ф. 26. Оп. 4. Спр. 678. Арк. 9, 18; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 269; Його ж. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. 1995. №1-2. С. 83.

⁸ Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Дис...канд. іст. наук. Київ, 2001. С. 58-59; Його ж. Гетьман Павло Тетеря... С. 58-67.

⁹ РГАДА. Ф. 124. Оп.1. Ст. 1663. Д. 1; АЮЗР. Т. 7. С. 343; Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний

було обрано як номінального правителя всієї козацької України, хоча фактично його влада поширювалася лише на Правобережжя. Хоча власне сам перехід булави від Хмельниченка до Тетері був несподіваним для керівництва Речі Посполитої, а саме обрання не обійшлося без участі Криму¹, все ж зосередження гетьманської влади в руках Тетері створювало сприятливі перспективи для Варшави. Королівський уряд отримував на гетьманській посаді людину, яку вважав цілковито вірною (хоча як показали події, Тетеря уже з цього часу здійснював спроби проведення тонкої політики, спрямованої на незалежнення гетьманського уряду як від Варшави, так і від Москви та Криму²), а також такої, що користується певним авторитетом в середовищі козацтва.

Між тим, повертаючись до проблеми польсько-московських переговорів, слід відзначити, що поки в Правобережній Україні розвивалися події, що врешті привели до зміни гетьмана, в липні 1662 р. король прийняв рішення виїхати до Львова, де мав провести переговори з конфедератами. Саме там планувалося зустрітися з царським повноважним послом А. Ордіном-Нащокінім³. У цей час збройне польсько-московське протистояння не припинялося і проходило за переваги поляків. Так, 19 липня московські війська змушені були покинути Борисов. На початку осені польські підрозділи активно діяли в районі Великих Лук та Вітебська, спустошуючи навколишні села. А 26 грудня 1662 р. поляками було здобули Усвят⁴. Позитиву для Варшави добавило розв'язання проблеми сконфедерованих військ, яка була однією з найгостріших у внутрішньому житті Польщі. Уже в грудні 1662 р. було укладено угоду між військом та урядом, згідно якої гарантувалася амністія всім учасникам антиурядових акцій. Депутати від війська, у свою чергу, погоджувалися на скорочення суми, яка має бути виплачена, до 9 млн. злотих, з яких лише 6 млн. мають бути виплачені власне грошима⁵.

Однак, попри це, залишалися гострі проблеми, які послаблювали позиції Варшави напередодні чергового раунду переговорів з Москвою. Так, вкотре проявилися протиріччя між коронною та литовською елітами. Свідченням цього стала своєрідна маніфестація литовських комісарів, визначених сеймом 1661 р. для переговорів, коли ті на заклик короля прибути до Львова, відповіли відмовою. Від їхнього імені виступив жмудський староста Глебовіч, який дії литовців мотивував браком фінансових ресурсів. У відповідь на засіданні сенаторів у

щорічник. Вип. I. П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1992. С. 77; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 273.

¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 274.

² Газін В. Гетьман Павло Тетеря... С. 70; Дашкевич Я. Павло Тетеря. С. 254.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 174.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 118-119.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 186-188.

Львові 11 лютого 1663 р. було засуджено позицію литовців та уповноважено Яна Казімежа доручити проводити переговори з Ордіном-Нащокіним тим комісарам, які на той час будуть знаходитися у Львові. Відтак, комісію на переговори мав очолити литовський канцлер К. Пац, великий коронний гетьман С. Потоцький, а також віленський каштелян М. Радзівілл¹.

У Москві, своєю чергою, в жовтні 1662 р. на засіданні Боярської Думи було вироблено інструкцію послам, які мали відбути до Львова². Її пункти були викладені в документі «Статті, що писати в наказі думному дворянину Афанасію Лаврентієвічу Ордіну-Нащокіну, як бути йому у польського Яна Казимира короля»³. В його основу лягла концепція розвитку московсько-польських відносин, яку А. Ордин-Нащокін виклав ще навесні 1661 р. у записці царю⁴. Основна ідея – заради утвердження Московської держави на берегах Балтики, що було пріоритетним, на його думку, слід за будь-яку ціну укласти мир з Річчю Посполитою та спрямувати спільні зусилля проти Швеції, з одного боку, та Криму й Османської імперії – з іншого. При цьому Ордин-Нащокін вважав, що мир з поляками можливий лише в разі укладення московсько-польського союзу, який може бути підкріплений обіцянним ще в 1656 р. обранням царя (або когось з представників династії Романових) на польський престол⁵. І. Галактіонов вважав, що «таємна місія до Львова у 1662-1663 рр.» була помітним рубежем в історії московсько-польських відносин саме через висунення (як головної) ідеї союзу двох держав для боротьби з спільними ворогами⁶.

Заради утвердження Москви на Балтиці, Ордин-Нащокін готовий був іти на значні поступки Варшаві, зокрема й в «українському питанні». Його присутність на засіданні Думи, а також призначення очільником посольства символізувало готовність до цього й самого царя⁷. Очевидно Ордин-Нащокін, з одного боку, заради Балтики ладен був поступитися козацькою Україною, проте з іншого – мав надію, що важка ситуація в Польщі, через загрозу з боку Туреччини і Криму, спонукає і її на поступки Москві.

¹ Czart. Rkps 401/IV. S. 33-34; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 122.

² Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 184; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 58; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 22

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д.27. Л. 22-40.

⁴ Даний документ без зазначення імені автора міститься у фондах РДАДА (Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 р. №.27. Л. 9-13.), на думку Б. Флорі, належить перу саме Афанасія Ордіна-Нащокіна: Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 15.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д. 27. Л. 9-13.

⁶ Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза в дипломатической практике А. Л. Ордина-Нащокина // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Сборник тезисов. Москва : «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 62.

⁷ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 119.

Важливе місце в інструкції займало питання кордонів. Царські послы мали запропонувати, «...щоб кордон було вчинено по Дніпру та Двіні. У великого государя в стороні бути по Двіну Вітебську й Полоцьку, а по Дніпру від Смоленська вниз по Бихів, а від Бихова до Києва, а від Києва до Запорогів»¹. Запропонований поділ територій мав стати основою для укладення миру. При цьому недвозначно зазначалося на необхідності поділу козацької України: «...черкас би поділити для заспокоєння» і, щоб вони «...поділені були по Дніпру і володіли ними Царська величність по цій стороні, а Королівська величність по тій стороні Дніпра і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися»². Щоб переконати поляків, пропонувалося звернути увагу на небезпеку з боку Криму (яка загрожує і Москві, і Варшаві) та на те, що залишення козацької України без контролю польських і московських військ обов'язково призведе до приєднання черкас до Кримського ханства. Фактично пропонувалося осадити Правобережжя польськими військами, а Лівобережжя – московськими³. Як відзначає Б. Флоря, укладачі даного документа роздумували над тим, як «...покінчити з постійною смутою і протиборством «партій» на Україні, протиборством, яке створювало умови для постійного втручання татар»⁴. Гадається, що тут не стільки йшлося про загрозу татарського втручання (яке як фактор, звичайно, було присутнє), скільки про необхідність об'єднання зусиль для контролю над козацькою Україною та придушення будь-яких спроб гетьманського уряду утвердити незалежну державу. Саме на це спрямовувалося завдання, щоб «черкаси утримані були закріпко, а хану б кримському прилучені не були»⁵.

Серед цікавих, на думку московського керівництва, для Варшави пропозицій була й можливість виплатити з царської скарбниці заборговані польському та литовському військам кошти. Пропонувалося до 500 тис. золотих червоних. За це Москва мала отримати «...всі міста, які в списку», що прикладався до інструкції і містив перелік 14 міст, серед яких були й українські – Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів⁶.

Відтак, ключовою в офіційній московській концепції побудови відносин з Річчю Посполитою була ідея, що замирення можливе на основі вирішення найбільш гострої проблеми двосторонніх відносин – територіальної, в якій ключове місце посідало питання приналежності українських земель. З цього й випливала

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д.24. Л. 23.

² Там же. Л. 24-25.

³ Там же. Д.27. Л. 52-55.

⁴ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 19.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д.27. Л. 34.

⁶ Там же. Л. 47-48, 73.

можливість поділу України, який мав з, одного боку, забезпечити апетити і Москви, і Варшави, а з іншого – взяти під контроль бунтівне й вороже обом сторонам українське козацтво та не допустити прийняття ним кримської протекції.

А 29 жовтня (у день відправки посольства¹) А. Ордін-Нащокін отримав спеціальну інструкцію, яка надавала йому право (у випадку відмови польських комісарів ділити Україну й погроз об'єднатися з татарами) йти на максимальні поступки в «українському питанні», «.. їм полякам й інша сторона (Лівобережжя – В. Г.) буде віддана, як буде з'їзд у государевих великих послів с королівськими комісарами», коли остаточно буде вироблено умови мирного договору². Водночас він мав докласти зусилля, щоб домогтися розриву між Польщею та Кримом, переконати поляків у ворожих намірах їхніх союзників та у змові кримського керівництва з козацькою верхівкою, «...що від цього злого союзу і Росії й Польщі проблеми»³.

Московські послы прибули до Львова наприкінці лютого 1663 р. Делегація була дуже багато обставлена. В. Коховській зазначав, що послы були розкішно вдягнуті та вражали численними й дорогими прикрасами (каменями та перлами). Сам Ордін-Нащокін прибув у кареті, за якою слідував численний караван з купецьких возів «для поваги посольської»⁴. Складалося враження, що московська сторона спеціально намагалася справити враження на поляків й підкреслити всім цим блиском могутність та велич царя та силу держави.

19 березня розпочалися переговори. Під час першої ж зустрічі Ордін-Нащокін та Богданов передали полякам письмову декларацію, в якій містилася пропозиція укласти перемир'я, за час якого мали бути знайдені шляхи до підписання вічного миру. Тут же містилася пропозиція поповнити королівський скарб для врегулювання відносин з військом⁵, що можна розцінювати як звичайну спробу підкупу.

Однак, до таких «щедрих та щирих» пропозицій царських послів поляки поставилися різко негативно. У відповідь вони зазначили, що вся вина за війну та невдачу усіх попередніх переговорів лежить виключно на Москві, а король і Річ Посполита постійно демонструють бажання миру, але такого, «...який би був міцний, без кривди і шкоди державам». При цьому, учинивши виразне застереження щодо можливих територіальних вимог Москви, польсько-литовські

---

¹ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 137.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д.27. Л. 56.

³ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 59-60.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 196.

⁵ Czart. Rkps 2106/IV. S. 285-293; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 196; Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза... С. 63.

комісари наполягли, що на початку переговорів сторони мають обопільно представити свої повноваження. Наголошувалося, що ті вимоги, які представлені в царській грамоті в жодному разі не можуть бути прийняті польською стороною, як такі, що принижують гідність короля та Речі Посполитої, «...забираючи те, що належить королівському титулові»¹.

Цікаво, що у відповідь на це московські послы зазначили на тому, що попри письмову інструкцію, вони отримали від царя й усні настанови, які відкривають шляхи до порозуміння (!!!)². Це вкотре підтверджує тезу, що в московському дипломатичному арсеналі завжди були таємні пропозиції (які не відображалися в офіційних інструкціях), а також те, що власне офіційні документи не завжди стовідсотково відображають позиції сторін на переговорах.

Тривала дискусія стосовно царських титулів (в яких, на думку поляків, значилися землі, що належать саме польській короні), повноважень послів, закидів царських послів стосовно того, щоб поляки відмовилися від претензій на Смоленщину та Сіверщину³, змусила польську сторону до вироблення відповідної стратегії на переговорах. Задля цього 5 квітня 1663 р. на нараді senatorів було затверджено реляцію, підготовлену К. Пацом, в якій значилося, що розмови про укладення миру можливі лише за умови повернення всіх провінцій, які були відібрані Москвою у Королівства Польського та ВКЛ. Водночас було вирішено затягувати переговори ще до 2-3-х тижнів, поки не буде остаточно залагоджено конфлікт з військами, що мало б посилити позиції Варшави і вибити «козири» з рук московських послів, які намагалися використати внутрішні труднощі Речі Посполитої. Відтак, було вирішено відхилити московську пропозицію укласти перемир'я на час переговорів⁴.

9 квітня 1663 р. польські комісари вручили письмову відповідь на московські пропозиції, в якій доводилися права короля на Смоленськ і Сіверщину. Більше того, Москва, як винуватець війни, мала передати Речі Посполитій частину своїх територій, або сплатити грошову компенсацію в розмірі 12, або принаймні 10 млн. злотих. При цьому поляки звертали увагу своїх опонентів, що в свого часу цар писав ханові про готовність взамін миру віддати Польщі всі забрані землі⁵.

А. Ордін-Нащокін заради порятунку переговорного процесу намагався задіяти весь свій дипломатичний таланти. Він апелював окремо до представників

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 123.

² Tamże.

³ Tamże. S. 124.

⁴ Czart. Rkps 401/IV. S. 38-39; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 197.

⁵ Czart. Rkps 401/IV. S. 40-41; Rkps 2106/IV. S. 302-305; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 125.

Литви. 20 квітня передав литовському канцлеру К. Пацу список статей (10), в яких обґрунтовувалася позиція Москви та містилися пропозиції щодо умов укладення миру¹. Доводячи, що єдиним надійним союзником Речі Посполитої є саме Московська держава, наводив приклади підступності шведів (його вкрай хвилювала перспектива утворення польсько-шведського антимосковського союзу). Навіть усупереч царській інструкції, згідно якої Ордин-Нащокін не був уповноважений говорити про укладення московсько-польського союзу, він з власної ініціативи порушив це питання². Наголошував, що він дасть змогу покарати шведів за їхні хитрощі та підступність, а кожна зі сторін, і Польща, і Москва, зможуть отримати бажані для них шведські землі: «А тих двох держав [союз] буде страшний і швидко вчинить розплату». При цьому союзникам не слід остерігатися негативної реакції з боку цісаря, Данії, Англії чи Бранденбургу, які «...завжди над шведам помсту раді бачити»³.

Ордин-Нащокін наголошував, що у Польщі й Москви спільні вороги – Туреччина і Крим. На його думку, союз підірве могутність Туреччини на Балканах, а також позбавить Польщу будь-яких ворожих дій з боку «мунтян, волохів та Семигородської землі», які навпаки будуть дивитися на Московську державу та Польщу як на своїх захисників. Об'єднані польсько-московські сили змогли б надати велику допомогу в боротьбі цісаря проти Туреччини та протистояли б негативному впливові Криму (він наголошував, що союзні Польщі татари грабують Україну, чим сприяють поширенню там антипольських настроїв): «... почує хан про союз між тими обома державами (Річчю Посполитою та Московською державою – В. Г.), відкладе свої великі запиту, а радий буде без шкоди дружбу тримати». Також, згідно його аргументів, польсько-московське порозуміння істотно впливатиме на внутрішньополітичну ситуацію в Польщі, сприятиме заспокоєнню шляхти, на що московський цар не пожаліє грошей. Особливо наголошувалося, що на землях, які Польща віддасть Москві, польська шляхта повною мірою збереже свої маєтності, давні права та привілеї. Без сумніву, дані слова адресувалися саме литовцям, для яких ці питання були особливо актуальними. Ордин-Нащокін висловлював пропозицію, що царський уряд може допомогти полякам вирішити проблему заборгованості перед військом: «як на-

---

¹ РГАДА. ф.79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д.8. Л. 1-7.; Czart. Rkps 2106/IV. S. 311-313; Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. 1959. № 6. С. 83-85.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордин-Нащокина.... С. 31.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д.8. Л. 2-3; Czart. Rkps 2106/IV. S. 311-313; Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия... С. 84; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 127; Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 185.

лежить на жалування ратних людей казною ссудить та допоможе...». Як можливий з варіантів, пропонувалося також, що Москва заплатить полякам за ті польські провінції, які свого часу були зайняті царськими військами¹.

У декларації Ордіна-Нащокіна містилися чіткі територіальні вимоги. Наголошувалося, що задля утворення союзу з Москвою Корона Польська має все ж передати царю Сіверські міста та Смоленськ, а також погодитися на те, що Південна Ліфляндія та Динабург мають належати Московській державі².

Водночас, у доволі розлогому документі жодним словом не згадувалося про Україну, хоча це питання займало важливе місце у посольських інструкціях, даних Ордіну-Нащокіну. Очевидно, для московської влади питання долі України було вирішене. Її поділ розглядався як один з ключових аргументів для досягнення порозуміння з поляками. Залишалось лише питання, якою саме частиною українських земель Москва змушена буде поступитися заради укладення вічного миру.

Попри відсутність у статтях Ордіна-Нащокіна згадки про Військо Запорозьке, у розмовах з польськими посадовцями він їх переконував, що польсько-московське порозуміння є найкращим засобом вирішення «українського питання»: «...козаки у великому послушанстві будуть». При цьому наголошував, що в разі відмови поляків Москва змушена буде шукати порозуміння з Кримом, що не в інтересах Варшави. Проте, навіть такі заяви московських послів не вплинули на позицію польсько-литовських комісарів³. Останніх не вдалося налякати небезпеками, що їх змалював Нащокін. У відповідь ті зазначили, що спроба Москви зірвати Полянівський договір призведе до того, що Польща також може пригадати про право короля на московську корону. Вони вкотре наполягали, що мир можливий лише за умови повернення Польщі всіх забраних у неї земель і відшкодування збитків⁴. Загалом, сприймаючи переговори лише як засіб зволікання, поляки не бажали йти на жодні поступки. Уже 27 квітня коронний канцлер М. Пражмовській у листі до Б. Радзівілла відзначав, що переговори завершуються. А 4 травня 1663 р. К. Пац підготував відповідь на меморіал Ордіна-Нащокіна. Виказавши розчарування позицією Москви, він зазначав, що

---

¹ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д.8. Л. 3-5; Czart. Rkps 2106/IV. S. 311-313; Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия... С. 84.

² РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д.8. Л. 6-7; Czart. Rkps 2106/IV. S. 311-313; Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия... С. 85.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 197; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 126; Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения. С. 58.

⁴ Czart. Rkps 2106/IV. S. 309-310.

остання не лише не погодилася повернути Польщі захоплені землі, але й вимагає ще віддати їй Південну Ліфляндію. При цьому єдиною умовою миру Пац назвав визнання Полянського договору 1634 р. і грошове відшкодування¹.

6 травня відбулася остання офіційна розмова делегацій. Ордін-Нащокін передав полякам ще одного листа, де звернув увагу на їхнє небажання укласти мир, що, зокрема, проявилось у відмові прийняти посередництво когось з «панів християнських» та прагненні залучити до переговорів татар, сподіваючись за їх допомогою нав'язати Москві свої умови². Зі свого боку, комісари запевнили, що король і Річ Посполита щиро бажають миру і охоче вишлють своїх послів на нові переговори з повноважними царськими послами. Якщо угода буде здійснена без шкоди для Речі Посполитої, то поляки готові укласти її без будь-яких додаткових вимог стосовно відшкодування збитків. Демонструючи свою зичливість, король визнав наявні титули московського царя і готовий їх вживати аж до часу, коли ці всі питання не будуть урегульовані. 12 травня Ордін-Нащокін та Богданов отримали посольську відправу. У листі до царя Ян Казімеж в якості головної причини безрезультатності переговорів у Львові назвав невирішеність питання стосовно повернення Речі Посполитій її земель. Він наполягав, що замирення може відбутися виключно за умови повернення до довоєнних кордонів³.

Ще до від'їзду московських послів 14 травня у них відбулася ще одна (неофіційна) розмова з К. П. Бжостовським. Ордін-Нащокін вкотре висловився, що Смоленськ та Сіверщина завжди були причиною воєн між Москвою та Польщею і запропонував, щоб Польща повернула Московській державі ці землі на певних умовах. Зокрема, йшлося про те, що між державами могло бути укладене перемир'я на 6-7 років, під час якого вони мали б боротися проти спільних ворогів. При цьому пропонувалося передати здобуті Москвою території Польщі у вигляді компенсації за Смоленщину та Сіверщину. Шляхта польська могла б відразу повернутися до своїх маєтків у тих краях. Ордін-Нащокін, водночас, попереджав, що непоступливість поляків може змусити Москву шукати порозуміння з татарами й турками⁴. Однак і ця спроба царського посла «достукатися» до керівництва Речі Посполитої зазнала невдачі, що й означило загальний крах найбільшої після 1656 р. спроби польсько-московських переговорів. Як одну з

---

¹ AGAD, AR, II. Ks. 20. S. 373-379; Czart. Rkps 2106/IV. S. 314-318.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 128.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1662 г. Д.27. Л. 93-100; Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза. С. 63; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 129.

⁴ Czart. Rkps 2106/IV. S. 330-331

головних причин цього, З. Вуйцік називає елементарне небажання королівського двору йти до миру з Москвою шляхом будь-яких поступок¹. Водночас можна погодитися і з висновком Б. Флорі, що львівські переговори не були марними, а підготували ґрунт для московсько-польських договорів 1667 р.²

Провал місії Ордіна-Нащокіна ознаменував початок чергового етапу збройного протистояння між Річчю Посполитою та Московією. Успішна широкомасштабна військова кампанія на зразок тих, які відбувалися на початку століття, на думку керівництва Речі Посполитої, мала вирішити питання стосовно першості в регіоні Східної Європи. З цією кампанією пов'язувалися надії і на вирішення «українського питання». У якості одного з головних, ставилося завдання а повернення усіх українських земель до складу Речі Посполитої. А також планувалося розв'язати наболілу проблему повернення шляхті втрачених маєтків в Україні³. Король ще в 1662 р., у відповідь на вимоги шляхти, заявив, що після вступу польських військ на територію України стане можливим повернення колишніх власників до своїх маєтків, а, враховуючи, що козацький постій «...ніколи не існував у воєводстві Брацлавському, ні в шляхетських, ні в коронних землях, а в Київському – в земських маєтках, то на першому ж сеймі у цих землях його буде заборонено. Крім того, буде наказано комісарам, призначеним для складання реєстру, щоб в маєтностях земських шляхетських і панських містах, козаки не вписувалися до реєстру, і щоб в майбутньому залишалися під владою своїх панів, як були раніше»⁴.

При цьому саму кампанію можна було представити як акцію, спрямовану на захист законного уряду Війська Запорозького, як відповідь на настійливі прохання гетьмана Павла Тетері про допомогу. Останній повсякчас наголошував на наростанні московської загрози, вказуючи, що «Москва сильно озброюється і збирається»⁵. А в травні 1663 р. інформував про прибуття значних московських сил в Задніпров'я і бажання царя розпочати військові дії проти нього⁶. При цьому слід звернути увагу, що гетьман у своїх листах торкнувся й проблеми польсько-московського миру, вважаючи його важливим в сенсі повернення Лівобережної України під владу короля⁷. Однак, зважаючи на його заклики щодо присилки коронного війська та активних дій проти Москви, гадається, що мир

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 130.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 39.

³ Стороженко И.В. Западно-русские провинциальные сеймики во вт. пол. XVII века. Киев, 1888. С. 26.

⁴ ПВК. Т.4. С. 168, 170, 174.

⁵ Там же. С. 312.

⁶ Czart. Rkps 402/IV. S. 485-486, 489.

⁷ ПВК. Т.4. С. 256.

він бачив як наслідок кампанії, у результаті якої Варшава зможе продиктувати вигідні для неї умови Москві.

Організація військової кампанії проти Москви мала б вирішити ще одну проблему, яка уже тривалий час тривожила керівництво Речі Посполитої. Йдеться про загрозу посилення впливу в Україні Кримського ханства. 23 лютого 1663 р. Тетеря направивши до Варшави чергове посольство з метою домогтися прибуття допоміжних польських військ (мінімум 10 тис.), аргументував необхідність цього тим, що «...хан кримський бажає захоплення України; він уже вимагає від мене через мурз, їх милостей, щоб я без його волі не відправляв жодних посольств до вашої королівської милості»¹. Тоді ж у листі до М. Пращмовського гетьман наголошував: «Кримські мурзи бажають, щоб Україна, як і Волощина, зробилась данницею Криму»². Його слова засвідчували, що намагання Криму встановити свій протекторат над козацькою Україною, які проявилися ще 1662 р., вже на початок 1663 р. стали домінуючими реаліями у політиці ханства. Звичайно, успішний похід проти Москви (із залученням союзних кримських військ), посиливши позиції Варшави в Україні, мав би вирішити і проблему відносин з Кримським ханством, можливо спрямувати останнє на вирішення інших завдань (приєднання до ханських володінь Казані, Астрахані тощо).

Для Москви події першої половини 1663 р., зокрема провал посольської місії А. Ордіна-Нащокіна та обрання гетьманом Павла Тетері, змусили скорегувати політику стосовно України. Так, поки гетьманська булава перебувала в руках Юрія Хмельницького, там зберігали надію повернути гетьмана під царську протекцію і тим самим відновити свою владу на всій території козацької України. Однак, з приходом до влади Тетері, що означив чітку пропольську позицію та плани на об'єднання козацької України під своєю владою, для Москви актуальним стає посилення своїх позицій у Лівобережній Україні та підготовка даного театру до очікуваного наступу з боку Польщі.

Водночас, на Лівобережжі, починаючи з 1661 р. серед козацької старшини, яка, не визнавши Слободищенського трактату, залишилася вірною московському цареві, означилися спроби обрання окремого лівобережного гетьмана. Головними претендентами на булаву виступили наказний гетьман перяславський полковник Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Спроби провести раду й обрати гетьмана на цьому етапі зазнали невдачі. Причиною було гостре суперництво між Сомком та Золотаренком (Ніжинський

---

¹ ПВК. Т.4. С. 254-255.

² Там же. С. 287.

полк виступав проти кандидатури Сомка), а також позиція московського керівництва, яке поки не бажало поспішати з цим питанням. З одного боку, там ще зберігали надію, що зможуть повернути під свою владу Ю. Хмельницького. З другого боку, ні Сомко, ні Золотаренко, які часто конфліктували з царськими воєводами та не бажали з останніми ділити владу, в якості гетьмана не влаштували царське керівництво. Зокрема, у квітні 1662 р. в Москві так і не затвердили вибори гетьмана, організовані Сомком та його прихильниками у Козельці. Тоді в якості підстави для такого рішення став неповний склад козацької ради.

Однак, уже з початку 1663 р. Москва кардинально змінила політику стосовно Лівобережної України, прийнявши рішення про обрання лівобережного гетьмана, що по суті вело до розколу козацької України та оформлення на Лівобережжі окремого державного утворення під жорстким контролем царського уряду. Гетьман же мав присягнути царю «згідно Переяславських (1659 р. – В. Г.) новопоставлених статей»¹.

У якості претендента на гетьманство, якого готова була підтримати Москва, в цей час виступив кандидат від Запоріжжя кошовий гетьман Іван Брюховецький. На думку В. Горобця, він зумів зарекомендувати себе «царським добродієм» ще в 1660 р., коли вперше відвідав Москву в якості кошового отамана². Тепер же голосні промосковські заяви на кшталт того, що «...нам не про гетьманство потрібно старатися, лише про князя Малоросійського від його Царської Величності...»³, лише укріпили його позиції. Це, а також активні зусилля Брюховецького по дискредитації суперників Я. Сомка та В. Золотаренка, сформували ситуацію, коли в Москві саме його вважали найкращим претендентом на гетьманство і всіляко підтримували. Зокрема, в царському наказі Г. Ромодановському значилося: «...берегти міцно, щоб Брюховецького не втратити, а він істинно вірний». Навіть на виконання даного наказу було направлено для охорони останнього окремих загін стрільців⁴. Для реалізації своїх планів Москва активно використовувала єпископа оршанського та мстиславського Мефодія, який, будучи найактивнішим прихильником Москви та маючи вплив на Брюховецького, виступив в якості агента царського уряду, на якого покладалася функція поширення московського впливу в Лівобережній Україні. Через Мефодія з Москви надсилалися кошти для організації підтримки кандидатури Брюховецького⁵.

---

¹ АЮЗР. Т.5. С. 105-107.

² Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Укр. іст. журнал. 2003. №6. С. 42-43.

³ АЮЗР. Т.5. С. 101.

⁴ Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... С. 239, 242.

⁵ АЮЗР. Т.5. С. 103.

Вибори лівобережного гетьмана відбулися 17-18 червня 1663 р. на «чорній» раді в Ніжині. Ці події детально висвітлені в історіографії¹. В. Горобець навіть присвятив їм окреме дослідження, проаналізувавши їх передумови та наслідки для Української держави². Залишається лише зупинитися не окремих аспектах даної проблеми, які дають змогу оцінити роль зовнішнього чинника на розколі козацької України та українську політику Москви, яка окреслилася після військових та політичних поразок у протистоянні з Річчю Посполитою на початку 60-х рр. XVII ст.

Слід відзначити, що обрання окремого гетьмана у Лівобережній Україні відбулося під повним контролем Москви. Це стосувалося як подій, що передували раді, так і самої гетьманської елекції. Так, для проведення ради царем було надіслано посольство, очолюване князем Данілом Великогагіним у супроводі чималого військового загону³. Хоча проголошувалося, що завданням царського посольства був нагляд за законністю виборів, приведення новообраного гетьмана до присяги та вручення йому царської грамоти, однак головне завдання полягало в наділенні булавою особи, потрібної Москві. До того ж зазначалося, що булаву і знамено новообраний гетьман міг отримати, лише прибувши особисто до Москви⁴.

17 червня, з початком виборів гетьмана, коли рада перетворилася у бійку між прихильниками кандидатів у гетьмани, саме московські вояки під командою майора Страсбуха закидали натовп козаків ручними гранатами і завдяки цьому навели порядок⁵. Однак, зважаючи на той факт, що вказані дії московських вояків змусили відступити прихильників Я. Сомка, видається слушною думка К. Стецюк, що гранати були використані цілеспрямовано проти останніх⁶, що й визначило остаточний результат ради. На думку В. Горобця саме Москва виступила в ролі реальної сили, що підтримала Брюховецького під час самої

---

¹ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. Т. 21. Май. С. 125-139; Газін В. Гетьман Павло Тетеря... С. 86-102; Його ж. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії». Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90; Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. С. 234-239; Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... С. 225-250; Kryszak A. Konsekwencje kulturowe i polityczne rady w Niżynie. Kartka z dziejów tożsamości ukraińskiej // Ukraińcy – historia i kultura: sesja naukowa, Szreniawa, 24-25 czerwca 2011. Szreniawa, 2011. S. 81-86

² Горобець В. "Чорна рада" 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. 200 с

³ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. С. 127-128.

⁴ Там же. С. 128, 136.

⁵ Гордон П. Дневник 1659-1667.... С. 131; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1929. Ч.1. С. 167-169.

⁶ Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні... С. 243.

«чорної» ради¹. Останній в знак вдячності, відразу після свого обрання запропонував Великогагіну, щоб з Москви були надіслані в Україну воєводи з залагами. Новообраний гетьман обіцяв їм харчування, а для московських старшин – землі й сінокоси².

Ніжинська «чорна» рада 1663 р. вінчала окремий етап у розвитку Національної революції, вона стала розв'язкою тривалої громадянської війни, що точилася в козацькій Україні з 1658 р. Проте, поділ держави був чи не найгіршим варіантом вирішення цієї проблеми. Це означало фактичну втрату козацькою Україною цілісності. Розкол створив умови для посилення впливу на лівобережній і правобережній частинах України Москви й Польщі. Трагічний для України поділ став результатом польсько-московської боротьби та рівноваги сил між сторонами. При цьому, що найгірше, питання відновлення єдності козацької України стало цілком залежати від відносин між Москвою та Варшавою.

Привівши до влади на Лівобережжі потрібного кандидата на гетьманство, в Москві зосередилися на питанні максимального убезпечення своїх позицій за умов загрози вторгнення польських військ. Насамперед, там вдаються до своєрідної «зачистки тилів», ліквідації потенційних союзників Польщі на Лівобережжі, незадоволених результатами Ніжинської ради та тих, хто постраждав після неї. Звичайно найбільшу небезпеку становив Я. Сомко. Уже 18 вересня 1663 р. з Москви надійшла грамота на ім'я стольника К. Хлопова, де наказувалося «...гетьману Брюховецькому говорити таємним чином, щоб вони Сомка з товаришами судили за військовими правилами, не очікуючи, щоб ту справу до виконання привести відразу..., щоб у Війську Запорозькому ніяких сум'ять не вчинилося»³. Виконуючи наказ, 28 вересня 1663 р. в м. Борзни було страчено Я. Сомка, В. Золотаренка та найближчих їх прихильників. Ще десять осіб із числа старшини було відправлено до Москви, а звідти заслано до Сибіру⁴.

Після того на порядок денний Москви вийшло завдання відновлення українсько-московської угоди, денонсованої внаслідок поразки московських військ під Чудновим та укладення українсько-польського Слободищенського трактату в 1660 р. А тому до І. Брюховецького було направлено спеціальних послів – таємних справ дяків Д. Башмакова та Є. Фролова, які на зустрічі з гетьманом та старшиною 27 листопада 1663 р. в м. Батурині зажадали підписання тексту Пе-

---

¹ Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. С. 43.

² Гордон П. Дневник 1659-1667... С. 133; Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII - XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1994. № 4. С. 130.

³ НБУ ІР. Ф. II. Спр.15407. Арк. 4-5; ЦДІАК. КМФ 7. Оп. 1 Спр. 315. Арк. 1.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 113.

реяславської угоди 1659 р. Крім того, до неї було додано ще ряд статей, спрямованих на посилення позицій Москви в Україні¹. Слід відзначити, що вперше в історії московсько-українських взаємин гетьман Війська Запорозького підписався: «Великого Государя, його царської величності, холоп, я, гетьман Іван Брюховецький»². Деталь, яка яскраво символізувала ту істотну зміну, яка стала у відносинах України й Москви на користь останньої.

Варто звернути увагу на ряд важливих моментів, пов'язаних з підписанням Батуринських статей 1663 р. Самі переговори й підписання угоди відбувалося восени 1663 р. під час вторгнення військ Яна Казімежа на Лівобережну Україну. Стає очевидним, що московська військова допомога Брюховецькому ставилася в залежність від його поступливості. Однак той, несподівано для московського керівництва, зайняв доволі непоступливу позицію й зумів добитися відкладення на майбутнє реалізацію ряду положень угоди (через важкі часи, пов'язані з наступом на Лівобережжя польських військ), зокрема, стосовно повернення втікачів, утримання московських військ в Україні та упорядкування козацького реєстру, збору доходів до московської скарбниці, перепису населення тощо³. Водночас лівобережний гетьман змушений був погодитися на заборону українським козакам торгувати горілкою й тютюном на території Московського царства, а також продавати хліб «...за Дніпро зрадникам»⁴. Загалом же, внаслідок підписання Батуринських статей було відновлено чинність Переяславської угоди 1659 р., а Москва реалізувала завдання зміцнення своїх позицій в Лівобережній Україні, що було вкрай актуальним за умов провалу мирних переговорів та загрози відновлення війни з Польщею.

Обрання окремого гетьмана на Лівобережній Україні та посилення там позицій Москви, вплинули на ситуацію у всій козацькій Україні. Якщо П. Тетеря протягом весни 1663 р., виношуючи плани поширення своєї влади на Лівобережжя, здійснював спроби пошуку порозуміння з лівобережною старшиною, зокрема з Я. Сомком⁵, то вже після Ніжина, не відмовляючись від кінцевої своєї мети, він бере курс на силове вирішення проблеми за допомогою Речі Посполитої та Кримського ханства. Він продовжує активно переконувати Яна Казімежа

¹ Источники малороссийской истории... С. 130; Універсали українських гетьманів... С. 260-265; Горобець В. «Волимо царя східного...» ... С. 241; його ж. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. С. 44; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 125-126;

² Источники малороссийской истории... С. 130; Універсали українських гетьманів... С. 260.

³ Горобець В. «Волимо царя східного...» ... С. 241-244; його ж. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. Київ : Вид-во Інституту Історії НАН України, 1995. С. 37; Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII – XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1930. Ч.2. С. 289-291.

⁴ Источники малороссийской истории... С. 131; Універсали українських гетьманів... С. 265.

⁵ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15412 Арк. 19; АЮЗР. Т.7. С. 361, 365.

в реальній загрозі з боку Москви та Брюховецького. Зокрема, наголошує, що останній «...має намір... переправитися невдовзі з московським військом через Дніпро, щоб заради царя пошукати щастя зі мною й... перетворити околиці Києва в поле війни»¹. Гетьман зазначав, що існує реальна небезпека відриву України від Польщі², а також наголошував, що в інтересах як Речі Посполитої, так і Криму, не допустити поширення влади Москви на Правобережжя³. Гетьман закликав Яна Казімежа особисто прибути в Україну, що «...утвердить її у відповідній стійкості та покорі», наголошував, що саме присутність короля на чолі допоміжних польських військ дасть змогу «...твердо протистояти підступам задніпровським та московським»⁴.

Попри певну гіперболізацію Тетерею небезпеки для Правобережжя з боку московських військ та полків Брюховецького (мав на меті за будь-яку ціну спонукати Яна Казімежа до походу проти Москви), все ж існування такої підтверджували й інші джерела. Так, С. Венславській у листі до короля від 17 липня 1663 р змальовував як вкрай складну ситуацію в Україні. Акцентував увагу на негативних наслідках приходу до влади на Лівобережжі Івана Брюховецького, зазначав, що той арештував всіх прихильників Польщі та «...присягнувся йти до Києва, разом з Долгорукім»⁵. Про підготовку 20-тисячного московського війська для походу проти Тетері повідомляла і татарська розвідка⁶.

Загалом, заклики та сподівання правобережного гетьмана співпадали з планами керівництва Речі Посполитої. З цього приводу З. Вуйцік зазначав, що військовий похід на Москву був «...з точки зору польського державного інтересу, без сумніву, обов'язковим»⁷. Дипломатичні переговори протягом 1660 – 1663 рр. продемонстрували, що не зважаючи на поразку 1660 р. Москва не бажає йти на польські умови, в яких один елемент був незмінним – повернення всіх забраних земель. Відтак, без нового Чуднова не було й мови про корисний для Польщі мир⁸. У тому, що військова кампанія може бути успішною, польських урядовців переконували прагнення Москви будь-що укласти договір про перемир'я з Польщею. На думку польської сторони, така її наполегливість свідчила про неспроможність продовжувати війну⁹. Мета ж походу, за визначенням самого короля, полягала не лише в поверненні під вплив Польщі Лівобережної

---

¹ ПВК. Т.4. С. 328.

² Там же. С. 329.

³ Czart. Rkps 402/IV. S. 490, 505; НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15425-15487. Арк. 240.

⁴ ПВК. Т.4. С. 349-350.

⁵ Там же. С. 334-336.

⁶ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15425-15487. Арк. 240.

⁷ Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696. Warszawa : KiW, 1983. S. 84.

⁸ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 139.

⁹ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 219.

України й Білорусії, а в просуванні вглиб Московського царства, щоб під загрозою захоплення його столиці продиктувати вигідні для Польщі умови миру¹.

Важливим здобутком керівництва Речі Посполитої напередодні походу проти Москви стало залагодження конфлікту з військами, який виник через заборгованість у виплатах. Уже в квітні 1663 р. у результаті підписання угоди в Шадові було досягнуте порозуміння з частиною литовського війська. А 23 червня таку ж угоду було підписано між урядом і коронним військом у Яворові. За нею військо поверталось на службу, а уряд зобов'язувався погасити заборгованість у виплаті жалування. Відповідно до зобов'язань, урядом було зроблено необхідні виплати². З 9 млн. злотих, заборгованих урядом війську, вдалося виплатити 37 %. Решту грошей було обіцяно виплатити в наступні роки, після перемоги над Росією³. Відтак, розпочалася підготовка до походу. У військах було проведено реорганізацію. Щоб звести до мінімуму вплив у ньому прихильників Любомірского, було розформовано частини, що раніше знаходилися під його командою. Деякі відділи були віддані під команду інших воєначальників. Зокрема, уславлену гусарську хоругву самого маршалка було передано під керівництво Я. Собєського. Були розформовані частини, що брали участь у заколоті, зокрема козацькі хоругви Станіслава Любомірского, Лещинських, Гнінських та ін., звільнено з армії велику групу бунтівних офіцерів⁴. Ці заходи мали метою зміцнення надійності та вірності армії, але, водночас, вони послабили її боєздатність. Армія залишилася без досвідчених і загартованих у битвах частин та офіцерів. Як згадував учасник цих подій Ян Паск, військо після реорганізації було вже зовсім іншим, «...деякі порозходилися по домівках, а інші, що були добримися жовнірами, зневірилися»⁵.

Для здійснення своїх планів польський уряд намагався заручитися підтримкою татар. Переговори з кримським керівництвом щодо спільного походу проти Москви, тривали ще з початку 60-х рр.⁶. З початку 1663 р. польська дипломатія активізувалися. У квітні канцлер М. Пражмовській направив листа до татарського мурзи Кутлу Герая, в якому закликав татар залишатися в Україні й

---

¹ AGAD. AR. III, T.4. S. 304, 307.

² Archiwum państwowy w Krakowie. Zbiór Rusieckich. 465. Sygn. 120. S. 57-91.

³ Wimmer J. Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa : Wydawnictwo MON, 1965. S. 140; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 130-131

⁴ Tamże. S. 140-141.

⁵ Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska... S. 244.

⁶ Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku. Warszawa : PWN, 1966. S. 259; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 80

чекати на прихід польських військ для спільного походу проти Москви¹. У квітні 1663 р., з королівським посланням до хана відправився хорунжий Владіслав Шмелінг. Він також мав з'ясувати плани татар щодо Правобережної України². Зі свого боку, хан обіцяв королю підтримку у війні з Москвою, але, водночас, висловив побажання, щоб до умов майбутньої мирної угоди були включені пункти про повернення ханству Казані та Астрахані³.

Польським і кримським воєначальникам майбутня кампанія вбачалася досить простою і не віщувала особливих труднощів, що впливало з аналізу ситуації в Лівобережній Україні та стану московських військ, що там знаходилися. У тогочасних листах царських воєвод згадувалися гострі проблеми з оснащенням військ, йшлося про нестачу озброєння, коштів та продуктів харчування⁴, повідомлялося про часті випадки дезертирства⁵. У жовтні 1663 р. Г. Ромодановській писав, що «...в рейтарських полках лат і литавр, і труб, а в солдатських полках знамен немає». Вину за недостатнє постачання військ воєводи, значною мірою, покладали на Брюховецького⁶. Останній, своєю чергою, не приховував невдоволення Г. Ромодановським, який, на його думку, проігнорувавши небезпеку вторгнення поляків, розпустив свої війська⁷.

15 серпня 1663 р. Ян Казімеж, зібравши сенаторів та шляхту, оголосив рішення виступити в похід і вирвати із московських рук Україну, «...цю зіницю ока Корони Польської»⁸. Як зазначив польський історик В. Чермак: «...був то похід, приречений на великий розмах: його було розпочато з великим галасом і помпою»⁹. Уже 16 серпня 1663 р. війська Яна Казімежа виступили зі Львова, розпочавши кампанію, яка стала останньою спробою Варшави силовим шляхом вирішити питання домінування в регіоні Східної Європи. Більш детально її перебіг висвітлено в роботах В. Газіна, І. Галактіонова, Т. Таірової-Яковлевої¹⁰.

---

¹ АЮЗР. Т.5. С. 166.

² Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. Warszawa : KiW, 1987. S. 201.

³ Czart. Rkps 394/IV. S. 285-288; НБУ ІР. Ф. II. Спр.13710. Арк. 56.

⁴ НБУ ІР. Ф. X. Спр. 10959. Арк. 9.

⁵ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 131-132.

⁶ АМГ. Т.3. С. 541.

⁷ Смолий В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. С. 124, 131-132.

⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 231, 240; Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. С. 309.

⁹ Czermak W. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. Warszawa, 1886. S. 15.

¹⁰ Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663-1664 рр.: причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60-69; його ж. Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663 - 1664 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т.

Головний удар спрямовувався через Лівобережну Україну (де у кількох битвах планувалося розгромити основні московські сили та полки Брюховецького) на Москву. Литовська армія Міхаїла Паца мала завдати удар через Білорусь на Смоленськ і Рославль та з'єднатися з головними силами в районі Брянська¹.

Учасник походу француз Антуан Грамон зазначав, що загальна кількість союзних військ становила близько 130 тис. осіб². Гадається, що більш реальними є підрахунки польського історика Яна Віммера, що реорганізована польська армія на серпень 1663 р. налічувала 24646 осіб кінноти та 22200 – піхоти. З них у похід відправилось, відповідно, 10822 і 13824 вояків³. У Білій Церкві до поляків приєдналися 14 козацьких полків П. Тетері та 40 тис. татар під керівництвом Сефер і Менглі Гераїв та Дадеш-аги⁴. Відтак, загальна кількість військ, що виступили в похід проти Москви становила близько 80 тис., не враховуючи слуг та челяді, які завжди супроводжували в походах шляхтичів. За словами З. Вуйціка, «...в сумі то була сила вражаюча, хоча й далека від досконалості, якій Росія не могла протиставити рівнозначну силу»⁵.

За даними польського командування, Москва мала у своєму розпорядженні 40-тисячну армію Г. Ромодановського, яка дислокувалася в основних містах Лівобережжя та 30-тисячне військо, зосереджене проти литовців⁶. Очевидно, московське керівництво могло у разі необхідності значно збільшити свої сили, довівши їх чисельність до 100 тисяч⁷.

У Москві реально оцінювали загрозу, що насувалася. Враховуючи співвідношення сил, там намагалися відвернути небажане, за даних умов, військово загострення у стосунках з Польщею. На початку липня 1663 р. цар надіслав королю чергові листи, в яких переконував того в необхідності об'єднання зусиль для боротьби проти спільного ворога – Туреччини. У вересні 1663 р. до Варшави було відправлено стряпчого Кірілла Пуціна і піддячого Міконкіна з пропозиціями укладення перемир'я. Однак, польське керівництво, яке відчувало свою пе-

---

1(3). С. 299-303; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини.... С. 341-388.

¹ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 21, 23, 31-33; Ф. 79. Оп. 1. 1663 г. Д. 9. Л. 103.

² Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. С. 11, 29.

³ Wimmer J. Wojsko Polske... S. 141-142.

⁴ Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. Киев, 1899. С. 112; Podhorodecki L. Chanat krymski... S. 202.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 141.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 235.

⁷ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 141-142.

ревагу та взяло курс на силове вирішення долі протистояння з Москвою, не бажало жодних розмов на цю тему¹. У цей час не полишав надій на укладення московсько-польського миру й основний його апологет А. Ордін-Нащокін. Він направляє чергове послання царю з аргументами на користь необхідності для Москви союзу з Польщею². У його аргументації чітко проявляються імперські амбіції. Якщо на початку 50-х рр. ідея утвердження так званого Третього Риму була одним з чинників війни з Польщею, то тепер вона використовується для доведення необхідності створення міцного союзу двох держав, який, на думку Ордіна-Нащокіна, спонукатиме інші православні держави, такі як Молдавія та Волощина, увійти до складу Московії: «...почують волохи той союз, які межують з поляками через Дністер ріку від Польщі чи від Поділля, а між того Дністра й Дунаю їх поселення і віра в міцному благочесті грецького закону. Обидві ці держави Молдавське та Мунтянське під турком перебувають, а відштовхує їх від Великої Росії держава Польська і що часті війни бувають у Великій Росії з Польщею. І ті волохи з найбільшої неволі під оборону турську піддалися, а за вірою бажанням своїм близькі до Великої Росії й ніколи б відступні не були. А в них благочестя вільне... Й для союзу Великої Росії з Польщею обнадіяться ті волохи... скоро пристануть до тих обох союзних держав, а від турка відійдуть. И то об'єднання п. Іхристиянам учиниться союзом». Нащокін наголошував, що «Великій же Росії потрібен союз з Польщею того ради: з'єднається такий багаточисленний християнський народ єдиної матері східної церкви діти. І єдиновірці від самого Дунаю ріки всі волохи, а через Дністер – Поділля і Львів з Червоною Руссю і Волинь і Мала Росія суміжна з Великою Росією». Він наголошував на нагальності прийняття швидких рішень, від чого залежатиме кінцевий результат усіх зусиль: «...нині б того моменту не втратити і їх у довічний прикуп Московській державі до розширення вчинити, а великого государя його царської величності до возвеличення преславного імені». При цьому Ордін-Нащокін застерігав від втягування Москви в непотрібну боротьбу за польський престол, наголошуючи, що усі ці розмови (щодо обрання царя спадкоємцем короля Яна Казімежа), які ще тягнуться з кінця 40-х років й активно обговорювалися у Вільно в 1656 р., є лише хитрощами поляків. На його думку, вирішенням усіх двосторонніх проблем є лише вічний мир³.

Меморіал Афанасія Ордіна-Нащокіна є черговим рафінованим вираженням московської імперської ідеї, ключовими складниками якої були тези про православну та слов'янську єдність, які є протиположними чужорідному, з одного

¹ Czart. Rkps 2104/III. S. 211-212; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С.137

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1668 г. Д. 12. Л. 34-45.

³ Там же. Л. 34-45.

боку, мусульманському (Туреччина, Крим), а з другого – західному (Швеція) впливові. Слід звернути увагу на той факт, що стосовно України, яка, на думку Ордіна-Нащокіна, є «яблуком розбрату» між Варшавою та Москвою, слід просто зняти будь-які суперечки і включити українські землі до складу єдиної слов'янсько-православної імперії, як випливає із цитованого вище тексту мемуаріалу. Звичайно, такі політичні комбінації передбачали знищення української державності, що мало б влаштувати і Польщу, і Москву.

Однак, ідеї Ордіна-Нащокіна на той час не могли бути реалізованими з огляду на початок активних військових дій. Окрім того, основна його теза щодо необхідності підписання угоди про союз з Річчю Посполитою не знаходила ще підтримки серед московського керівництва¹. Розуміючи, що вкрай важко сподіватися на відмову поляків від спроби силою зброї вирішити конфлікт на свою користь, царський уряд розробив чіткий план дій в разі наступу противника. Так, у таємній царській інструкції гетьману Брюховецькому від 18 вересня 1663 р. наказувалося, що в разі неможливості протистояти ворогу, гетьман разом з воєводою Ромодановським має залишити залоги у найбільших містах та відступити до московського кордону, щоб не допустити прориву поляків у межі Московської держави². Мета московської тактики полягала в знекровленні противника шляхом організації оборони окремих українських міст і нав'язування вирішальних битв вже на кордоні Московії. Успішне виконання цього плану видавалося можливим через наявність у козацькій Україні великої кількості добре укріплених міст, що розташовувалися на основних шляхах. Павел Алепський, який відвідав Україну в сер. 50-х років XVII ст. писав: «У країні козаків усі дороги проходять через середину міст і сіл, причому мандрівник вступає в одні ворота і виїжджає в інші, а потаємних доріг в обхід міст взагалі немає»³. Під час штурмів міст, польські війська мали нести значні втрати й дійти до зустрічі з основними московськими силами знекровленими. За задумами царських воєвод, успіх мав бути досягнутий за рахунок спротиву українського населення.

З перших днів кампанія розвивалася не за планом польського керівництва. Реорганізоване коронне військо помітно втратило у боєздатності. Жовніри й надалі вимагали заборгованої платні, а також участі у поході досвідченого воєна-

---

¹ Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза... С. 63.

² ЦДІАК. КМФ 7. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 1; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 121; АЮЗР. Т.5. С. 175.

³ Халебський Павло (Алепський) З подорожніх записок // Київська старовина. 1995. № 4. С. 45.

чальника, польного гетьмана Єжи Любомірского, який, поскаржившись на хворобу, покинув королівські війська¹. Однак поширювалася думка, що той залишився в Польщі для підготовки антикоролівського виступу². Учасник походу Ян Паск, відзначаючи гнітючий настрій, що панував у війську, констатував: «Уже фортуна інша й бажання інше, не те що раніше»³. Ці обставини сприяли назріванню заколоту у війську. Детонатором стали чутки, що призначені жовнірам гроші осіли у кишенях воєначальників⁴. Бунт спалахнув під Микулинцями (поблизу Тернополя) у драгунському полку С. Чарнецького й охопив інші підрозділи, включаючи королівські рейтарські полки, а також дивізії Собєського та Яблоновського. Лише за допомогою німецьких найманців його вдалося придушити⁵. 56 осіб було страчено⁶. Однак ситуація у війську не покращилася. Характерним було масове дезертирство. Утікачі не тільки послаблювали армію, але, займаючись грабежами й насильством, сприяли поширенню серед населення антипольських настроїв. Так, козацький сотник Андрій Солеца розповідав у Переяславі, що з «...королем прийшло три корогви конфедератів і ті від короля відложились і почали за Дніпром села грабувати, куди не приїдуть, тут розбій великий, і від того вся чернь в Запорожжя до Сірка йде»⁷. Про антипольські настрої на Правобережній Україні пише і В. Коховській, відзначаючи, що українські міста зачинялися від польського війська, відмовлялися постачати його провіантом⁸.

18 жовтня 1663 р. війська Яна Казімежа прибули до Білої Церкви⁹, де пробули близько місяця в очікуванні на татар та війська Тетері¹⁰. Гетьман прибув до Білої Церкви на початку листопада¹¹. У його розпорядженні було 6 козацьких полків чисельністю 15 тис. осіб¹². При Тетері знаходилися наказний ге-

---

¹ Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Warszawa, 1967. Т.2. S. 229; Wójcik Z. Jan-Kazimierz Waza. Warszawa : PWN, 1997. S. 158; tego z. Traktat andruszowski... S. 141.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д. 5. Л. 3.

³ Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska. S. 294.

⁴ Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa : Wydawnictwo MON, 1978. S. 240.

⁵ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 1; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 234; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. S. 229; Wimmer J. Historia piechoty polskiej... S. 240; tego z. Wojsko Polskie... S. 144.

⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських № 189 / II. Арк. 1507.

⁷ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 7.

⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 236.

⁹ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських № 189 / II. Арк. 1510.

¹⁰ НБУ ІР, ф. II, 15402, арк. 102-107.

¹¹ Там само. Ф. X. Спр. 4157. Арк. 1-2; ЦДІАК. КМФ 7. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 1.

¹² НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 8.

тьман І. Богун, полковники М. Ханенко, О. Гоголь, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, П. Дорошенко, та ін.¹. Я. Віммер зазначив, що саме приєднання до короля українських полків виправило те критичне становище у військах, що склалося в результаті заколотів².

У ході наради було вирішено 15 листопада здійснити переправу через Дніпро³. Присутніх було ознайомлено з планами кампанії⁴. Протягом 13-15 листопада 1663 р. в районі Ржищева, Стайок, Трипілля і Трехтемирова війська переправилися на Лівобережжя⁵. Як повідомляв у листі до царя воєвода Г. Ромодановській, «...йде король на цю сторону Дніпра з надією, що міста черкаські цієї сторони здадуться, твої вояки не вистоятъ»⁶.

Слід зазначити, що у поході на Лівобережжя взяла участь менша кількість українських сил, ніж на те сподівалися Тетеря й поляки. Київський полк взагалі перебував «при домах своїх», а Чигиринський, Канівський та Брацлавський змушені були залишитися на Правобережжі разом з відділом польських військ полковника С. Маховського для забезпечення тилу й збереження стабільності в цьому регіоні⁷. Отже, з королем вирушило лише шість козацьких полків, з яких три під командуванням самого гетьмана разом з коронним хорунжим Я. Собескім мали завдання, повернувши на південь, блокувати Запоріжжя⁸.

На перших порах кампанія проходила доволі успішно. Уже 25 листопада військам Яна Казімежа здався без опору Воронків⁹, через тиждень – Баришполь¹⁰. У наступні дні – Гоголів та Козелець. А 16 грудня, після нетривалого штурму і втечі з міста московської залоги – Остер¹¹. Друга частина польських військ на чолі з С. Чарнецьким, з якими рухалися українські полки наказного гетьмана І. Богуна, оволоділи Баришівкою, Монастирищем і Носівкою¹². На півдні Собеский і Тетеря, разом з якими рухалися татарські загони Дадеш-аги,

---

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 236.

² Wimmer J. Wojsko Polske... S. 144.

³ Biblioteka Jagiellońska. Oddział Rękopisów (далі – ВJ. Rkps). № 5. S. 903; ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189/II. Арк. 1513.

⁴ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189 / II. Арк. 1513.

⁵ Там само. Арк. 1514-1515; РГАДА. Ф. 210. Оп. 1 Д. 178. Л. 29-30; ЦДІАК. КМФ 7. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 2-3; НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 37; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 240.

⁶ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1 Д. 178. Л. 39.

⁷ ВJ. Rkps № 5. S. 903.

⁸ Tamże. S. 903.

⁹ Czart. Rkps 2104/III. S. 213-217.

¹⁰ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189 / II. Арк. 1517.

¹¹ Там само. Арк. 1520.

¹² Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. С. 12.

Сефер і Менглі Гераїв, оволоділи Кременчуком (26 листопада 1663 р.)¹, Лохвицею, Лубнами, Варвою, Глинськом та Ромнами². На кінець листопада 1663 р. військами короля було здобуто 17 міст. Собеській та Тетеря доповідали про взяття 52 міст, частина з яких здалася без жодного опору. 12 непокірних міст були спаленими³.

У грудні 1663 р. Тетеря з Собескім підступили до Гадяча⁴, але, дізнавшись про прихід військ Г. Ромодановського до Колпачева, відступили до Варви⁵. Попри це наприкінці грудня гетьману й Собескому після тижневого штурму вдалося оволодіти Прилуками⁶. Тоді ж С. Чарнецькій разом з полками І. Богуна продовжив наступ вверх по Десні, у ході якого було здобуто Мену та Борзну⁷.

Загалом, позитивному для поляків ходу подій в листопаді-грудні 1663 р. сприяв ряд чинників. Головним з них була участь у бойових діях українських полків П. Тетері та І. Богуна, які просувалися в авангарді польських військ⁸. Як відзначав польський хроніст М. Єміоловській, «...експедиція Яна Казімежа йшла добре, завдяки тому, що поруч з королем був П.Тетеря»⁹. Слід відзначити, що частина лівобережного козацтва (особливо та, яка була незадоволена політикою І. Брюховецького) позитивно поставилася до універсалів та відозв Тетері про необхідність об'єднання козацької України. Зокрема, один з таких листів 23 листопада 1663 р. було направлено на Запорожжя, відоме своїми опозиційними до Тетері настроями. І навіть там універсал викликав неоднозначну реакцію. Якщо половина козаків не хотіла його навіть слухати, то в іншій він викликав радість¹⁰.

Велике значення для успіхів союзних військ мав той факт, що разом з Яном Казімежем здійснювали наступ полки під керівництвом знаменитого й шанованого в козацьких колах І. Богуна, який «...зі своїми козаками й татарами, де яке місто отримав, то всі що підкорилися, і до нього пристали і тим збільшували сили і підкоряли інших»¹¹. Навіть польські воєначальники у своїх листах

---

¹ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego (zebr. i wyd. F.Kluczycki). Krakow, 1880. S. 227.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д. 12. Л. 4; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 69.

³ Czart. Rkps 402/IV. S. 509; VJ. Rkps № 5. S. 910.

⁴ ПВК. Т.4. Р.3. С. 392.

⁵ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15416 Арк. 6; РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д. 12. Л. 4-5; Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 80-81.

⁶ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 70.

⁷ Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. С. 13.

⁸ Encyklopedyja powszechna. Warszawa, 1867. Т. 25. S. 235.

⁹ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. S. 184.

¹⁰ АЮЗР. Т.5. С. 142-145.

¹¹ Літопис Самовидця. С. 93; Jerlicz J. Latopisiec...Т. 1. S. 84.

визнавали, що лише завдяки Богуноу капітулювали козацькі залоги у Воронкові, Баришполі, Гоголеві, Заволоччі, Острі та Ромнах¹.

Значний вплив на хід подій, як і розраховувало польське командування, мала гостра неприязнь мешканців лівобережних міст та тамтешнього козацтва до московських військ. Ще під час перебування Яна Казімежа на Правобережжі, московські воєводи повідомляли царя про те, що «...почали козаки цієї сторони... зраджувати і за Дніпро йти»². А Брюховецький говорив стольнику Хлопову, що «...міські жителі, прочувши про королівський прихід, думками хитаються й хочуть... міста польському королю здати» і, що «...король йде до Києва по присилці київських мешканців»³. Сам же Хлопов повідомляв до Москви, що Брюховецький не може своє військо зібрати, бо його козаки не слухають⁴. Подібні відомості поступали й від государевих таємних справ дяка Дементія Башмакова, який саме прибув до Брюховецького. Зокрема, він відзначав, що до нього зі всіх сторін поступають скарги, а єпископ Мефодій радив йому їхати обережно, бо «...малоросійські мешканці хиткі і непостійні, вірити їм неможливо: під час неприятельського приходу слід очікувати від них всякого лиха»⁵.

Ще одним чинником успіхів військ Яна Казімежа була діяльність польської агентури на Лівобережній Україні. Зокрема, немало користі приніс ігумен Макошинського монастиря, розташованого поблизу Соснівки, Віктор Бублицевич, який передавав інформацію про «...секрети й всілякі підступи...» противника. За це отримав від короля ряд привілеїв та охоронних грамот⁶.

Своєю чергою, польське керівництво всіляко намагалося показати свою прихильність до українського населення. Король викупував у татар полонених українців і наказував їх відпустити додому. Жовнірам було суворо заборонено проводити реквізиції у місцевого населення. Те, що вже було забрано жовнірами, наказано повернути. Навіть трьох шляхтичів було покарано за порушення цього наказу⁷. Місцеві жителі, які без опору підкорилися королівським військам, отримували різноманітні привілеї. Так, в грудні 1663 – січні 1664 р. Ян Казімеж надав привілеї містам Остер та Борзна⁸. 17 грудня 1663 р. шляхта

¹ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189/II. Арк. 1520.

² НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 25.

³ Там само. Арк. 27; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 124.

⁴ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 37.

⁵ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 124.

⁶ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 48.

⁷ В.І. Rkps № 5. S. 910; ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189 / II. Арк. 1515; РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1663 г. Д.12. Л. 4.

⁸ РГАДА. Ф. 79. Оп. 3. № 98. Л.1; № 99. Л.1-2.

Остра отримала від Яна Казімежа привілей на поновлення її шляхетства¹. Король проявляв свою милість і до представників православного духовенства. Зокрема, універсали на володіння маєтностями отримали від нього монахи Печерського монастиря². Свою роль відіграли й королівські листи та універсали до жителів Лівобережжя, в яких місія польських військ зображувалася не інакше, як «лікування ран» України³. З подібними листами до населення зверталися Я. Собеський та С. Потоцький⁴, наголошуючи на визвольній місії польської армії, яка мала на меті не інакше як все українське населення «...з під володіння неправдивих московітів звільнити»⁵.

Частково справдилися прогнози щодо низької боєздатності московських військ і полків Брюховецького. Продовжувалися суперечки між останнім та московськими воєводами. Лівобережний гетьман скаржився на дії Ромодановського, писав, що той не виконує царських наказів, відмовляється обороняти українські міста. А в листі до київського полковника Дворецького відзначав: «Дивуюся старанню князя Ромодановського, який, зібравши військо, все літо стояв в Белгороді, а як довідався про королівський прихід, то військо розпустив по домах: не знаю чи не прийшла до нього грамота від брата його, Виговського?»⁶. Суперечки точилися і між окремими представниками московського командування. Є дані про невдоволення Г. Ромодановського діями кромського воєводи Безобразова⁷.

Проте, досить ефективною виявилася ставка Москви на оборону українських міст. Спроби їх здобути завершувалися для польських військ великими втратами. Відтак, поляки змушені були обминути Київ, де знаходилася 7-тисячна московська залога, Переяслав і Ніжин. Уже з самого початку кампанії задум короля і його воєначальників розгромити противника в ході однієї чи кількох вирішальних битв почав провалюватися. Московські війська свідомо уникали зіткнення⁸, водночас турбували поляків постійними нападами невеликих загонів. Часто їх ціллю були підрозділи, що займалися збором провізії, через що королівські війська почали відчувати гостру нестачу в продуктах харчування та фуражі для коней. Місцями застосовувалася тактика «спаленої землі». За даними польських джерел, козаками Брюховецького було спалено близько 40 сіл

¹ РГАДА. Ф.79. Оп.1. 1663 г. Д.13. Л. 1.

² НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 7.

³ Там само. Арк. 6.

⁴ Там само. Арк. 31-32.

⁵ АМГ. Т.3. С. 546.

⁶ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 123.

⁷ АМГ. Т.3. С. 542.

⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 252.

навколо Переяслава¹. За висловом польського історика Л. Подгородецкого, відбувалася «війна шарпанини»². На це вказують і відписки московських воєвод, в яких у великій кількості зустрічаються відомості про напади на окремі польські чи татарські загони і захоплення невеликої кількості полонених³.

Розгадавши мету противника, польське командування не бажало витрачати час і сили на здобуття укріплених міст. Склалася ситуація, коли в польському тилу опинилися міста, контрольовані противником. Біля них польське командування змушене було залишати свої підрозділи, розпорошуючи цим сили. А Тетеря вбачав у цьому безпосередню загрозу для Правобережжя. 8 грудня в листі до короля він наголошував, що «...залишити в тилу ці містечка, зайняті противником, не що інше, як відкрити добровільно ворота на той бік»⁴.

На початок 1664 р. ситуація в ході кампанії поступово стала змінюватися. Якщо раніше значна частина українських міст сама відкривала брами перед польськими військами, то тепер все частіше міські жителі чинили їм запеклий опір. Поляки змушені були штурмувати десятки укріплених містечок⁵. Як зазначав В. Коховській, «...жодного містечка не було, ... де б кров польська не пролилася і польське військо шкоди б не зазнало»⁶. Тепер польські підрозділи зазнавали відчутних втрат, знекровлювалися через постійні напади невеликих загонів «дейнеків», українське населення відмовляло в постачанні провіанту. Цілком слушною є думка З. Вуйціка, що в провалі кампанії 1663-1664 рр. «...велика роль антипольського повстання, яке розпочалося на Лівобережній Україні»⁷. Через затягування військової кампанії польське командування змушене було вдаватися до реквізицій та, попри накази короля, репресій, що й провокувало опір місцевого населення.

До того ж проявилася ще одна вкрай негативна для поляків тенденція. Серед правобережних козацьких полків наростає невдоволення діями польських військ, яке охопило і раніше лояльну до поляків частину козацької старшини. Одною з причин цього могли бути численні випадки розорення поляками старшинських маєтків, про що були складені відповідні позови⁸.

---

¹ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських № 189 / П. Арк. 1515.

² Podhorodecki L. Chanat krymski... S. 202.

³ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 43, 75-76, 80-83, 186-187.

⁴ ПВК. Т.4. С. 398.

⁵ Konopczynski W. Panowanie Jana Kazimierza // Dzieje Polskoj nowoi. Warszawa, 1936. S. 354.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 242.

⁷ Wójcik Z. Dyplomacja polska... S. 179.

⁸ Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети / Редкол.: Смолій В.А. та ін. Київ : Видавничий дім "KM Academia", 1998. Кн. 1. С. 148.

Невдоволення діями поляків перекинулося і на Тетерю. Польський полковник С. Маховській, що перебував на Правобережжі, писав правобережному гетьману про відкриті погрози на його (Тетері) адресу¹. Уже в грудні 1663 – січні 1664 р. в Правобережній Україні розпочинається підготовка повстання. Серед учасників антипольської та анитигетьманської змови були впливові представники козацької старшини та православного духівництва: київський воєвода І. Виговський, полковники Г. Гуляницький та Г. Лісницький, митрополит київський Й. Тукальський, колишній гетьман Ю. Хмельницький (на той час архімандрит Гедеон) та ін.²

Змовники керувалися мотивами, що були породжені як антипольськими настроями та бажанням звільнити козацьку Україну з-під королівської влади (при цьому не йшлося про передачу її під владу московського царя), так й особистою ненавистю до Павла Тетері. Стосовно останнього, то найбільша ворожнеча до гетьмана спостерігається з боку колишніх володарів гетьманської булави, яких не покидала надія знову повернути собі владу, осіб, що, за визначенням Я. Дашкевича, входили до «родинного клану Хмельницького», Івана Виговського та Юрія Хмельницького³.

Показником зміни військової ситуації на кінець 1663 – початок 1664 рр. стала вперта й тривала оборона добре укріпленого містечка Салтикова Дівиця, під час штурмів якого поляки втратили двох полковників, чотирьох підполковників і близько трьохсот жовнірів⁴. Коховській вказує, що польськими жовнірами, охопленими жадобою помсти, попри всі заборони з боку командирів, було вирізано до 10 тис. мешканців⁵. За свідченням Самовидця, «...багатьох постинали, а інших в полон татари побрали»⁶.

На цей час польські війська скинули маску благочинних визволителів. Вони все частіше вдавалися до репресій проти населення. Траплялися випадки продажу жовнірами українців татарам за листок тютюну⁷. Водночас жорстокість поляків посилила спротив, який особливо проявлявся в ситуаціях, коли в містах були зосереджені козацькі або московські залоги.

---

¹ ПВК. Т.4. С. 396.

² Там же. С. 317; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1997. Т. 233. С. 414.

³ Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність // Україна в минулому. Київ-Львів, 1992. Вип. 2. С. 92.

⁴ Летописец... С. 22; Літопис Самовидця. С. 94.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 249.

⁶ Літопис Самовидця. С. 94.

⁷ Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Ч. 1. С. 207.

Посилення опору українців було спричинене також діями татар, які проявляли таку жорстокість щодо українського населення, що навіть викликали обурення деяких польських офіцерів та іноземців. Зокрема, А. Грамон писав: «Татари перерізали горло всім, хто мав більше 60 років, сорокалітніх зберігали для галер, молодих хлопчиків – для насолоди, дівчат і жінок – для продовження їх роду і подальшого продажу»¹. У джерелах відзначається, що часто міські жителі у переговорах з польським командуванням обіцяли здатися за умови, що татари відправляться до Криму².

Лише після тривалих штурмів на початку січня 1664 р. жовніри змогли оволодіти Меною, Сосницею, Новими Млинами та Коропом³. Навіть на здолання невеликих містечок королю доводилося витратити по кілька днів та нести відчутні втрати. Ян Казімеж змушений був відмовитися від планів захоплення Батурина, в якому знаходилася залога козаків Брюховецького, посилена московськими вояками⁴.

Спроба польського командування все ж нав'язати вирішальну битву московським військам князя Черкаського, які знаходилися в районі Путивля не увінчалася успіхом⁵. Московські воєводи продовжували уникати зіткнення з поляками. За наказом Черкаського війська були відведені від Путивля в ліси. При цьому, щоб завадити переслідувачам, створювалися лісові завали, різноманітні пастки тощо⁶. За вкрай складних умов, в яких опинилося польське військо (відчувалася гостра нестача продуктів харчування та фуражу, поляки несли втрати через спрацьовування створених росіянами пасток та напади дрібних загонів противника⁷), не наважившись на штурм Путивля, король, з'єднавшись в районі Коропа з військами С. Чарнецького та Я. Собєського, рушив у бік Глухова⁸.

Саме штурм Глухова став переломним моментом в ході всієї військової кампанії. Ян Казімеж, керуючись інформацією про факти «хитань» в середовищі мешканців міста, сподівався здобути його без особливих труднощів⁹. Але завдяки рішучим діям московської залоги й активній агітації місцевого протопопа Шматковського більшість міщан утвердилася у необхідності оборони міста. Облога продовжувалася до кінця січня 1664 р. й не принесла польським

---

¹ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. С. 26.

² ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. № 189/П. Арк. 1522.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 251; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow : Naklad Akad. Um., 1898. T.1. S. 199.

⁴ Літопис Самовидця. С. 94.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 254.

⁶ Там же. S. 254-255.

⁷ Акты арх. експед. Т.4. С. 198.

⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 256.

⁹ Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его отношения с московским правительством (1653 - 1673 гг.). Киев : Тип. Г.Т.Корчак-Новицкого, 1892. С. 6.

військам бажаного результату. 29 січня 1664 р. відбувся вирішальний штурм, під час якого поляки навіть змогли увірватися в місто й підняти над стінами прапори, проте завдяки відчайдушним діям оборонців Глухова, зазнавши втрат, знову були відкинуті¹. Король у листі до дружини писав: «Штурм нам не вдался так як було бажано, а ще гірше, що ми несемо великі втрати»². Це, врешті, змусило його припинити спроби здобути місто.

На думку, З. Вуйціка, облога Глухова «...не мала жодної стратегічної мети і лише дарма понищила польські сили»³. Гадається, в настійливих спробах Яна Казімежа здобути місто була логіка. За умов, коли польські війська змушені були обминути Київ, Переяслав, Ніжин, Гадяч, Путивль, захоплення Глухова мало, насамперед, психологічне значення. Також, король планував там розмістити війська для зимівлі й перепочинку перед вирішальним наступом на Москву (прикордонне розташування міста створювало для цього сприятливі умови). Однак, попри бажання короля будь-що здобути місто, він змушений був зняти облогу й відійти до Севська на з'єднання з литовським військом, яке під командуванням великого литовського гетьмана Павла Сапєги, на початку січня 1664 р. здобувши Бихів, спішно рухалося на з'єднання з королем⁴.

Після невдалих спроб московського командування не допустити з'єднання коронного та литовського військ⁵, на початку лютого 1664 р. в районі Севська відбулося об'єднання королівських військ з литовською армією й татарами під командуванням Карач-бея⁶. Ян Казімеж провів загальний огляд військ та військову нараду. Більшість з оточення короля радили йому відступити з військом до Польщі й відновити мирні переговори з Москвою⁷. Врешті-решт, вирішили повернути в напрямку Новгород-Сіверського⁸. Водночас, невеликий мобільний загін під командуванням підстоля сандомирського Стефана Бідзінського та писаря польного литовського Хіларего Полубіньського був направлений вглиб московської території⁹. Рейд продовжувався 3 тижні. Поляки розгромили під Карачєєвом московський загін Прозоровського, спалили ряд волостей, але,

---

¹ Zbiór pamiętników do dziejów polskich. S. 138; Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. С. 18.

² Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. Warszawa : Lud. spoldz. wyd., 1985. S. 418.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 159.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 249, 259.

⁵ Тамже. S. 251-252.

⁶ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189/II. Арк. 1541.; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 249.

⁷ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 260.

⁸ Яковлева Т. Иван Богун-Федорович // Київська старовина. 1992. № 5. С. 51.

⁹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 260.

як згадував учасник походу Ян Дробиш-Тушинській, «...через великі сніги і важку зиму ледве самі повернулися і то, головним чином, пішки»¹.

Лютий 1664 р. позначений численними сутичками між королівськими військами та підрозділами московських воєвод у районі Воронежа, містечка Ніжинського полку та під Новгородом-Сіверським². Але згодом військова активність змінилася затишшям.

Тактика московського командування, спрямована на затягування війни та знекровлення противника, дала свої результати. Такий хід війни деморалізує вплив на польське військо. Знову актуалізувалося питання виплати жалувannya, яке прямо пов'язувалося з завершенням військової кампанії. Хоча 17 лютого 1664 р., під час огляду військ, Ян Казімеж уклав з жовнірами чергову угоду, за якою вони погоджувалися служити ще деякий час без оплати³, але це не дало впевненості польському керівництву щодо надійності військ, які, окрім усього іншого, легко піддавалися агітації прихильників Є. Любомірского. Суперечки з приводу подальшого ведення військових дій загострилися в середовищі польського керівництва. Так, на військових радах розгорілися сварки між М. Пражмовським та М. Пацом, а С. Чарнецькій навіть останньому погрожував відтяти голову⁴. А на раді під Новгородом-Сіверським, вже сам король піддав критиці та звинуватив у всіх невдачах М. Паца й С. Чарнецького⁵.

Ще одним чинником, що суттєво вплинув на співвідношення сил на початку 1664 р. став відхід в Крим більшої частини татар, стурбованих активністю запорожців, які у грудні здійснили похід під Перекоп⁶ та на р. Колончак, де було розгромлено чисельний татарський загін та відбито весь полон⁷, а на початку січня 1664 р. – на Тягин (Бендери)⁸. Крім того, частина мурз відкрито виявляла незадоволення умовами походу, важкими втратами та мізерною здобиччю. Ті ж, хто залишався, не брали участі в спланованих польським командуванням операціях, а розсипалися невеликими загонами по околицях і займалися грабежами⁹.

На рішення польського командування про припинення походу на Москву вплинула загрозлива концентрація московських військ: у Путивлі стояв П. Шереметьєв з військом в 5 тис. солдат, в Новгороді-Сіверському – І. Перхунов,

¹ Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik. S. 34; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 143.

² РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 82, 186-187; Літопис Самовидця. С. 95.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 143.

⁴ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... S. 204.

⁵ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 75.

⁶ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 191.

⁷ АЮЗР. Т.4. С. 272.

⁸ НБУ ІР. Ф. Х. Спр. 4157. Арк. 2.

⁹ АЮЗР. Т.5. С. 231-232.

40-тисячна армія Я. Черкаського зосередилася в районі Брянська, а військо князя Ю. Долгорукого – Калуги¹. У самій Москві 21 лютого 1664 р. було оголошено про великий царський похід проти поляків².

У цей час надходить тривожна інформація і з самої Польщі, де активізувалася опозиція, очолювана Є. Любомірським³, а ще більш небезпечні події розгортаються у Правобережній Україні, де з початку 1664 р. розгорається народне повстання, яке носило яскраво виражене антипольське і антикатолицьке забарвлення, а також спрямовувалося проти влади П. Тетері⁴. За таких умов активізувався й лівобережний гетьман Брюховецький, який розсилає універсали, де обіцяє надати допомогу повстанцям⁵.

27 лютого 1664 р. польські війська знову розділилися. С. Чарнецькій зі своїми підрозділами направився до Чернігова, а основні сили на чолі з королем виступили з-під Новгород-Сіверського в напрямку Могилева⁶. Тетеря ж отримав наказ з 2-тисячним загоном козаків відбутися на Правобережжя для з'єднання з С. Маховським⁷. 20 квітня Ян Казімеж прибув до Мінська, а на початку травня залишки польської армії повернулися до Варшави⁸. З відступом польських військ міста, що раніше піддалися королю, знову присягали на вірність цареві. При цьому міські жителі винищували польські залоги, що були там залишені⁹. Останнє засвідчило вкрай негативне явище, характерне саме для періоду першої половини 60-х рр. XVII ст., коли за умов занепаду української державної ідеї (відкрито пропольська та промосковська політика, відповідно, урядів П. Тетері та І. Брюховецького) фактично українцям не залишалось альтернатив між Варшавою та Москвою. Складалася ситуація, коли розколота на дві частини козацька Україна дедалі більше перетворювалася в об'єкт політики більш сильних держав, що вели запеклу боротьбу за першість в регіоні.

Говорячи про причини провалу походу Яна Казімежа, частина польських істориків, зокрема Т. Корзон, вважає, що до цього призвело припинення наступу на Москву, яке розцінюється як невинуватена помилка польського керівництва.

---

¹ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 210; Галактионов І. В. Из истории русско-польского сближения. С. 71.

² РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 209-211; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. С. 131.

³ Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. S. 419

⁴ НБУ ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 40; ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Оссолінських № 189 / II. Арк. 1544; АЮЗР. Т.5. С. 150-152; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 264.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 264.

⁶ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. С. 28; Podhorodecki L. Wazowie w Polsce... S. 420.

⁷ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. С. 264; Величко С. Літопис. Т.2. С. 44.

⁸ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Д. 178. Л. 82, 186-187.

⁹ Там же. Л. 186.

Її пояснюють слабохарактерністю короля, який, начебто, володів достатніми силами, щоб продовжити й успішно завершити свій похід¹. Однак, аналіз ситуації, яка склалася на початок лютого 1664 р. в Україні і співвідношення сил ворогуючих сторін, дає підстави стверджувати, що в діях короля була логіка. Він усвідомив неможливість за таких обставин досягнення мети походу. Навіть Чарнецькій, який був поміж командування чи не найбільш войовничим і рішучим, зваживши ситуацію, заявив, що «...до подальших військових дій військо не було здатним жодною мірою»².

Як коротко охарактеризував результати походу Ян Паск, «...оточивши лише кілька курників, які до походу були житловими, зазнавши біля них великих втрат, повернулися додому ні з чим»³. Похід мав важкі наслідки. Саме польське військо було наполовину знищене. За словами полоненого польського офіцера, лише по дорозі в Литву від голоду, холоду, ран і постійних нападів селян і козаків загинуло близько 5 тис. осіб⁴. Ян Дробиш-Тушинській, зокрема, вказував, що під час відступу «...значна частина військ йшла пішки, як товариства, так і челяді»⁵. Ще один учасник походу француз Антуан Грамон писав, що «...полки 800-900 чоловік прийшли до Могилева в складі 60-80. Було втрачено 4 тис. коней та три чверті армії...Ми думали, що загинемо всі, і король ледве врятувався. Сніги розтанули, річки вийшли з берегів; іноді доводилося робити по чотири льє по розливах, не маючи іншої можливості не потонути, окрім спорядивши людей, ескадронів, що йдуть попереду, і батальйонів довгими жердинами для нащупування місць, куди можна б було ступити»⁶. Польський історик Ян Віммер підрахував, що чисельність польської армії за 9 місяців зменшилася на 4396 осіб. Значною мірою це були втрати під час штурмів міст⁷. При цьому лише втрати в піхоті становили близько 2700 осіб, а чисельність драгун зменшилася до 440 осіб⁸.

Можна погодитися з висновком З. Вуйціка, що це був «...остаточний крах польських планів на сході – підтвердження втрати українських земель». На його думку, невдача польського керівництва потягнула за собою наслідки, які загалом відобразилися і на всьому ході польсько-московського суперництва: «Росія пережила найважчі для себе роки 1660-1663, коли загроза поразки висіла над нею як дамоклів меч. У такій ситуації кампанія 1663-1664 рр. стала переломною

¹ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego... S. 202-204.

² Wójcik Z. Jan Sobieski... S. 89.

³ Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska. S. 244.

⁴ АЮЗР. Т.5. С. 205.

⁵ Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik... S. 35.

⁶ Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. С. 28-29.

⁷ Wimmer J. Wojsko Polske... S. 144.

⁸ Wimmer J. Historia piechoty polskiej... S. 241.

у польсько-російській війні. То був кінець надій Речі Посполитої, що Росію можна змусити до сприятливих умов миру збройним шляхом. Водночас розкол України, започаткований в 1663 р. вибором Тетері на Правобережжі і Брюховецького на Лівобережжі почав набирати твердості»¹.

Серед причин провалу кампанії Вуйцік називає дві: стратегічну та внутрішньополітичну. У першому випадку йдеться про значне послаблення сил польської армії в ході важких битв січня-лютого 1664 р. і наближення весни, яка утруднила марш королівської армії вглиб Московії. Другий пов'язаний, насамперед з рокошем Любомірского. Потреба збереження сил для наведення порядку всередині країни стала однією з головних причин припинення походу проти Москви².

Водночас, слід звернути увагу й на вплив українського фактора. Так, якщо на початковій стадії походу саме дії українських козацьких полків, які рухалися разом польськими військами, а також прояви негативного ставлення серед населення Лівобережної України до політики московських воєвод та гетьманського уряду Івана Брюховецького, були одними з основних чинників успішного ходу кампанії, то, власне, зміна ставлення до польських та кримських військ, привело до рішучого спротиву військам Яна Казімежа на Лівобережній Україні. Склалася ситуація, коли присутність українських сил на тому чи іншому боці давала вирішальну перевагу, відповідно, Варшаві чи Москві.

Загалом, похід військ Яна Казімежа став рішучою спробою керівництва Речі Посполитої силовим шляхом завершити тривале (з 1654 р.) протистояння з Московською державою та вирішити долю боротьби за домінування в Східній Європі. Симптоматично, що основним театром боротьби стала територія України. Провал походу визначив новий етап польсько-московського протистояння, головним змістом якого виступають спроби політичного вирішення конфлікту. Через неспроможність жодної з сторін досягти переваги в конфлікті (наступає своєрідний гамбіт), вони поступово схиляються до досягнення компромісу, зокрема, за рахунок України.

Невдача короля підштовхнула виступ опозиції на чолі з Є. Любомірським, що призвело до загострення внутрішньополітичної ситуації в Польщі, висунувши внутрішні проблеми на перший план.

Значні збитки військові дії принесли й Москві. Польські, литовські й особливо татарські загоны вчинили справжній погром прикордонних Севського,

---

¹ Wójcik Z. Znaczenie wieku XVII w historii stosunków polsko-rosyjskich // Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa : PWN, 1963. S. 73.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 145.

Кильського, Путивльського, Карачеєвського, Орловського, Кромського та Курського повітів. Лише полонених було взято понад 6 тис. осіб, спалено близько 5 тис. дворів тощо¹.

Але незрівняно важчими були наслідки цієї війни для України як з огляду на людські й матеріальні втрати, так і через погіршення внутрішньополітичної ситуації. Польські, литовські, татарські та московські війська, пройшовши її землями, залишили спалені села та зруйновані міста. Значна частина українського населення була знищена або опинилася в полоні.

Крах військової кампанії Яна Казімежа та невдала спроба гетьмана П. Тетері за допомогою польських військ відновити єдність Української держави спричинили до поглиблення тенденцій розколу та ще більшого посилення позицій Москви на Лівобережній Україні. Правобережжя ж опинилося в полум'ї повстання, спрямованого як проти відновлення польського панування, так і проти правління уряду Павла Тетері.

4.2. Українська проблематика на московсько-польських переговорах в Дуровичах.

Крах спроби польсько-литовської верхівки шляхом широкомасштабної військової кампанії вирішити долю протистояння з Москвою та усвідомлення фактичної рівноваги сил, в умовах якої жоден з суперників виявився неспроможний силою зброї добитися бажаних результатів, знову перевели польсько-московське протистояння в площину дипломатії. Цим було визначено курс Варшави та Москви до Андрусова, який започаткували переговори в Дуровичах, що тривали з 11 червня по 20 вересня 1664 р. Різних аспектів цього етапу переговорів Москви та Варшави часів війни 1654-1667 рр. у своїх працях торкалися З. Вуйцік, В. Газін, Г. Сагановіч, Т. Таїрова-Яковлева, Б. Флоря². У Дуровичах, серед інших проблем польсько-московських відносин, знову гостро постало

---

¹ Новосельский А.А. Исследования по истории эпохи феодализма. С. 76; Podhorodecki L. Chananat krymski ... S. 202.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski...S. 163-196; Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 541-555; його ж. «Українське питання» в політичному концепті А. Ордін-Нащокіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 205-217; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 120-121; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ... С. 550-553; Її ж. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в... С.179-192; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна.. С. 56-83.

«українське питання», що й зумовлює необхідність аналізу перебігу переговорів.

Слід сказати, що спроби перевести проблеми польсько-московських відносин в переговорне русло велися з самого початку походу короля Яна Казімежа на Лівобережну Україну. Цілком логічно, що за тих умов активність проявляла саме московська сторона. Королю було направлено царський лист з пропозицією скликати сейм, на якому мало б бути вирішено питання наступних польсько-московських переговорів. Також ставилося питання про необхідність встановлення перемир'я¹. Однак на тому етапі при королівському дворі домінувала впевненість у власних силах, а мирні спроби Москви розцінювалися як вияв слабкості та бажання виграти час. Навіть найбільш помірковані в польському уряді (як канцлер М. Пражмовській) вважали, що переговори з Москвою слід розпочати а умовах стратегічної переваги, коли можна буде продиктувати свої умови². Як наслідок, московські пропозиції були відкинуті³.

На початку 1664 р. в Москві знову вдаються до спроб ініціювати переговорний процес з Польщею. У січні 1664 р. цар надсилає Яну Казімежу ряд листів, в яких йшлося про необхідність скликання нового посольського з'їзду⁴. З цією ж метою саме в розпал боїв під Глуховим до короля направився стряпчий Кірілл Пуцін. Царський посланець знайшов короля вже в лютому (про його прибуття до короля згадується, зокрема, в листі М. Жабокліцького до хелмського каштеляна Пясочинського від 30 лютого 1664 р.⁵), коли польські війська, після спроби здобуття Глухова, відійшли до Севська. Саме поблизу нього у с. Ушині перебував Ян Казімеж. Глухівська невдача, ослаблення тривалим походом війська та наближення весняної повені визначили позицію короля. З даних умов перемир'я уже було бажаним⁶. Після чого, у відповідь на московські пропозиції розпочати мирні переговори, було дано згоду. У якості можливого місця майбутніх посольських з'їздів розглядалися Белев чи Калуга⁷.

Робота по підготовці мирних переговорів продовжилася уже в Москві, куди прибув королівський посланець Самуїл Венславській. Ним були проведені переговори у Посольському приказі з А. Ордіном-Нащокіним та дяком А. Іва-

---

¹ AGAD. AR. II. 1490. S.1-4.

² Czart. Rkps 2104/III. S. 211-213; Wójcik Z. Traktat andruszowski...S. 153.

³ AGAD. AR. II. Ks. 20. S. 592-596. Czart. Rkps 2104/III. S. 214-217.

⁴ Czart. Rkps 2104/III. S. 219-220.

⁵ ПВК. Т.4. С. 401.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 262-263.

⁷ Czart. T.N. Rkps 158/IV. S. 5-8; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 262; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 156; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 153-154.

новим та досягнуто домовленості, що царські уповноважені й королівські комісари мають з'їхатися для переговорів уже навесні 1664 р. Неузгодженими залишалися питання щодо конкретних термінів та місця проведення з'їзду¹. Наприкінці лютого 1664 р., коли стало остаточно зрозуміло, що військова кампанія, на яку польське керівництво поклало великі надії, повністю провалилася, Венславській вдалося приїхати до Москви. Королівська інструкція, яку отримав Венславській, підтверджує, що польське керівництво в цей момент вже виявляло неабиякий інтерес до встановлення перемир'я. Водночас, королівський посланець мав продемонструвати в Москві, що, попри невдачу військової кампанії, мілітарний потенціал Польщі залишався достатнім для продовження війни. Зокрема, він мав дати зрозуміти царським урядовцям, що на боці поляків може виступити Швеція, а також Річ Посполита розраховує на підтримку з боку Криму й Туреччини². Окрім інструкції Венславській отримав два листи до царя, в яких йшлося про місце майбутнього з'їзду, а також вказувалися імена королівських комісарів³. А вже в березні 1664 р., коли король перебував у Могилеві, до нього прибув царський посланець з грамотою, в якій пропонувалося провести переговори в районі сіл Красне та Звіровичі⁴.

У цей час одним з суттєвих чинників, який визначав позиції сторін напередодні переговорів, було розгортання антипольського повстання в Правобережній Україні. Польська влада виявилася неспроможною погасити його полум'я на початковому етапі. Фактично, у її розпорядженні були лише відділи С. Маховського та полки гетьмана П. Тетері, направлені королем в район повстання в лютому 1664 р. Хоча слід відзначити, що останньому завдяки активним діям вдалося на початку березня розгромити повстанські сили, керовані Сулимою⁵. Допити полонених повстанців дали конкретний матеріал щодо підготовки повстання й участі в ній представників козацької старшини. Серед останніх називався й Іван Виговський, який, нібито, надав повстанцям значну суму грошей, хоругву та універсал із закликом об'єднуватися навколо повстанського ватажка⁶. Крім того, С. Маховській повідомляв, що, нібито, до його рук потрапили листи Виговського до П. Дорошенка, в яких містився заклик виступити проти Тетері⁷. Власне ця інформація була використана для розправи з потенційним

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 156.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 10; Акты арх. эксп. Т.4. С. 198.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 154-155.

⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 267.

⁵ ЛНБ ВР. Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських № 189/II. Арк. 1544; АЮЗР. Т.5. С. 151-152; Літопис Самовидця. С. 95.

⁶ ПВК. Т.4. С. 409-411.

⁷ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego. S. 187.

очільником повстанського руху. Відтак, 16 березня 1664 р. С. Маховській, заарештувавши Івана Виговського, начебто на раду, в Корсунь, заарештував його, а через десять днів без суду й слідства стратив його поблизу Вільховця¹. Ще раніше, на початку лютого 1664 р. було заарештовано й ув'язнено у Мальборку Ю. Хмельницького². У середині червня, така ж доля спіткала й київського митрополита Й. Тукальського, якого ще у березні 1664 р. Тетеря звинувачував у причетності до повстання. На початку липня 1664 р. наступною жертвою польських репресій став полковник Г. Гуляницький³.

На початку березня 1664 р. на Правобережній Україні з'явилися польські війська під командуванням С. Чарнецького та Я. Собєського⁴. Останній у своїх універсалах закликав місцеве населення повернутися до мирного життя. При цьому звертав увагу, що між Польщею та Москвою уже розпочалися мирні переговори. Іменем короля Собєській обіцяв помилування всім, хто складе зброю. Тим же, хто проігнорує це звернення, погрожував жорстоким покаранням⁵.

Наприкінці березня 1664 р. в події на Правобережній Україні втрутився лівобережний гетьман Іван Брюховецький. Він видав універсал, в якому повідомляв про наміри возз'єднати козацьку Україну й закликав населення Правобережжя виступити спільно проти поляків⁶. У реалізації своїх планів Брюховецький розраховував на підтримку московських військ. Але, як з'ясувалося, основна їх частина була відведена Г. Ромодановським до Белгорода й розпущена. Тож лівобережний гетьман міг покладатися лише на невеликий загін стрільців під керівництвом В. Кікіна та нечисленні гарнізони, що були розташовані в Переяславі та Києві. На початку квітня 1664 р. перші полки Брюховецького переправилися на Правобережжя⁷.

Протягом квітня-травня 1664 р. на Правобережжі активізувалися військові дії. У районі Чигирини та Бужина польські війська та полки Тетері зазнали ряду поразок⁸. Успішно діяв проти польських військ і татар кошовий отаман І.

---

¹ Тамże; Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) \ Оттиск из "Киевской старины". Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. С. 14.

² Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. Т.2. С. 63.

³ Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzien) // Studia i materialy do historii wojskowosci. Warszawa, 1972. Т. 18. Cz. 2. S. 151.

⁴ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz. 1 // Studia i materialy do historii wojskowosci. Warszawa, 1969. Т.15. Cz. 2. S. 113-114.

⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 271; Костомаров М. Руїна. Гетьманство Брюховецького. С. 33.

⁶ ЛНБ ВР. Ф. 209 Спр. 20/П. Арк. 23-24; ПВК. Т.4. С. 420-421.

⁷ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego... S. 119, 121.

⁸ АЮЗР. Т.5. С. 201.

Сірко¹. На початку травня на Правобережну Україну переправилися московські війська під командуванням стольника П. Скуратова. З'єднавшись із полками Брюховецького, вони стали табором на Бужинському перевозі неподалік Чигирин². Поява московських військ на Правобережжі сприяла поширенню там промосковських настроїв. Зокрема, І. Чаадаєв тоді повідомляв: «Зараз багато міст і містечок від Тетері й поляків зачинилися та хочуть бути під Москвою й Брюховецьким»³. Загалом, на травень 1664 р. ситуація для Павла Тетері та польського командування суттєво погіршилася. Під їхнім контролем залишилися лише Чигирин, Корсунь та Біла Церква. Гетьмана підтримували лише Павлоцький та Білоцерківський полки⁴. Наприкінці травня П. Тетеря писав: «Ніколи ще Україна не палала таким жахливим бунтом як тепер, роздмухуваний з усіх боків, він спалахнув над моєю головою. І Запорожжя, і задніпровська вольниця, і Сірко, силами й серцями з'єднавшись в околицях з Брюховецьким, підняли війну проти Його королівської милості на загибель Вітчизни. До такої міри заразили вони міста жадобою свавілля, що врозумляти їх можна лише з величезними зусиллями, обертати їх до розсудливості все одно, що вибивати її з каменю»⁵. І якщо ще у квітні правобережний гетьман ще вірив у дієвість силових методів придушення повстання, зазначаючи, що «...ми повинні силою зброї Вашої королівської милості і за допомогою орди... привести в порядок майже всю Україну»⁶, то тепер вважав необхідним пошук інших засобів. Зокрема, наголошував на необхідності якомога швидшого укладення польсько-московського миру, «...хоча б і на не надто вигідних умовах»⁷, який, на його думку, лише міг «...гарантувати встановлення миру в Україні»⁸.

Власне за таких умов у Москві відбулися згадувані вже переговори Венславського з Ордіном-Нащокіним та дяком Івановим. Коли королівський посланець повів розмову про скликання нового посольського з'їзду, московська сторона, яка, очевидно, ще не володіла достовірною інформацією щодо масштабів подій в Правобережній Україні та стосовно становища польських військ, спочатку позитивно відреагувала на цю пропозицію і цар офіційно підтвердив свою згоду на з'їзд комісарів. Уже 13 березня між сторонами було укладено угоду про організацію (принаймні до 10 квітня) зустрічі послів під Новгородом-Сіверським. У царському уряді навіть попередньо визначили склад посольства. Проте

¹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15402. Арк. 51.

² Там само. Спр. 15415. Арк. 182-183.

³ Там само. Спр. 15402. Арк. 62.

⁴ Там само; Спр. 15415. Арк. 183.

⁵ ПВК. Т.4. С. 430-431.

⁶ Там же. С. 427.

⁷ Там же. С. 436-437.

⁸ Там же. С. 433; Czart. Rkps 402/IV. S. 526.

все докорінним чином помінялося, коли надійшли відомості про масштаби розгортання повстанського руху на Правобережжі. Московські урядовці стали вимагати, щоб майбутній з'їзд відбувся в місці (у Москві пропонували Брянськ) і в терміни, які будуть запропоновані саме ними, а польський посол має, своєю чергою, присягнути, що у Варшаві погодяться на такий варіант. Попри несприятливу ситуацію польському послу Венславському все ж вдалося підписати в Москві 12 квітня 1664 р. з А. Ордіном-Нащокіним та А. Івановим угоду про відновлення переговорного процесу. Зокрема, було домовлено, що московські та польські послы прибудуть до 1 травня 1664 р. до Смоленська¹.

Царським урядом було остаточно визначено склад свого великого та поважного посольства, яке мав очолити Нікіта Одоєвській. У якості зміни, у порівнянні з попередніми з'їздами, до складу посольства було включено Афанасія Ордіна-Нащокіна². Склад делегації свідчив, що офіційна Москва, очевидно під впливом успіхів у війні проти поляків на Лівобережній Україні, прорахувавши всю слабкість польських позицій на майбутніх переговорах, прагнула повернутися до концепцій, що домінували на попередніх переговорах з поляками, починаючи з 1656 р. Очільник московської делегації Нікіта Одоєвській завжди був прихильником жорсткої лінії стосовно Варшави. Для нього була характерною непоступлива позиція, зокрема, в питаннях статусу українських земель. Водночас, перебування в складі посольства Афанасія Ордіна-Нащокіна (не в основній ролі) дає підстави стверджувати, що в Москві розглядалася й можливість досягнення з поляками компромісної угоди на основі концепцій саме останнього, які були продемонстровані у його меморіалах та уже обговорювалися навесні 1663 р. у Львові. Венславській, своєю чергою, підтвердив склад польської делегації: М. Пражмовській, Вежбовській, Є. Глебовіч, С. Чарнецькій, М. Пац, Я. А. Храповіцькій³.

26 квітня 1664 р. – в с. Шейнове було укладено угоду про недоторканність послів⁴, яка відкрила шлях до початку чергового раунду польсько-московських

---

¹ ПСЗ. Т.1. С. 587-588; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 137.

² AGAD, AR, II, Ks. 20, S. 640; Акты арх. експ. Т.4. С. 198.

³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.2. S. 269; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 156-157.

⁴ Grabowski A. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyc mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michału Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków : Nakładem Józefa Cypcera, 1845. T.I. S.170; ПСЗ. Т. 1. С. 588-589; Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 188.

переговорів. Резиденцією польських послів мало стати село Звіровичі, а московських – Красне. Самі посольські з'їзди мали відбуватися між цими пунктами у районі села Дуровичі¹.

Приблизно в час проведення переговорів у Шейновому з'явився ще один важливий документ, який характеризує політичну концепцію А. Ордіна-Нащокіна, що дедалі більше набувала рис офіційної зовнішньополітичної стратегії Московської держави. У ній було викладено бачення суті московсько-польських відносин та місця в них «українського питання». Це була доволі розлога записка Ордіна-Нащокіна, адресована царю². Її текст, свого часу, опублікував І. Галактіонов³. А на думку З. Вуйціка, цей політичний меморіал є одним з найцікавіших документів московської дипломатичної думки допетровської епохи⁴. Ґрунтовний аналіз документа здійснив Б. Флоря, зазначивши, що його метою було обґрунтування необхідності укладення саме московсько-польського союзу, як єдиної умови встановлення міцного миру та припинення тривалих війн⁵. А. Ордин-Нащокін наголошував, що багато православних мешкають на Балканах та звертав увагу, що молдавани, волохи та ін., будучи відділеними від «своєї захисниці Московської держави» теренами Речі Посполитої, виявилися відданими під владу Туреччини. На його думку, становище радикально зміниться, коли Польща й Москва примиряться. Православне населення Балкан відразу відійде від Туреччини і примкне до дружніх держав і «...це буде мати величезне значення у справі об'єднання усіх православних народів від Дунаю до Великої Росії. Тісно будуть пов'язані між собою Волощина, Молдавія, Поділля, Червона Русь, Волинь, Малоросія і Великоросія». У справі реалізації балканських планів Москви, Ордин-Нащокін значну роль покладав на її статус як центра православ'я. На його думку, саме релігійний чинник має сприяти поширенню впливу і на неслов'янські народи, які належать до Східної Церкви (Молдавія, Волощина). Ордин-Нащокін у своєму політичному меморіалі зазначав: «Союз з Польщею необхідний тому, що лише за таких умов ми можемо покровительствовати і православ'ю в польських областях. Єдиновірні молдавани і волохи, які відділені тепер від нас ворожою Польщею, почувши про наш союз з нею, приєднаються до союзних держав і від'єднаються від турка. Таким чином з'єднається такий багаточисленний християнський народ, однієї матері, східної церкви,

---

¹ AGAD. AR. II. Ks. 20. S. 671-674; Акты арх. эксп. Т.4. С. 198; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 158.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1668 г. Д. 12. Л. 34-45; Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 414-430.

³ Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. С. 85-89.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 160.

⁵ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна.. С. 43.

діти: від самого Дунаю всі волохи і через Дністер, Поділля, Червону Русь, Волинь і Малу Росію, яка вже приєднана до Великої»¹.

Загалом записка не стосувалася «українського питання». Однак, без його вирішення на користь Москви усі ці плани Ордіна-Нащокіна залишалися чистою фантазією. Відтак, через його значущість автор просто не міг обійти української тематики. Він вважав, що по укладенні миру з Польщею, значно зросте вплив Москви в Україні. Однак застерігав від покладання великих надій на козаків. Перекоаний був, що вони ніколи не будуть вірними підданими та вважав їх потенційними союзниками Криму і Швеції, які колись спільно розпочнуть війну проти Московської держави. Наголошував, що «...вони, не дивлячись на Польщу і Литву, порадившись з ханом і шведом, почнуть злу війну на Велику Росію». На його думку, задля кращого контролю над ненадійним українським козацтвом, а також для оптимального розв'язання суперечки з Варшавою, доцільно відмовитися від частини України. При цьому він зазначав, що це стане умовою опанування цього краю².

Б. Флоря, аналізуючи ідеї Ордіна-Нащокіна, відзначає той момент, що московський дипломат, погоджуючись на передачу частини українських земель під владу Польщі (Правобережжя, яке і так було непідконтрольним Москві), водночас чітко стоїть на тому, що частина України має обов'язково залишатися під владою царя. При цьому Флоря проголошує тезу, яка фактично є мотивом всієї московської стратегічної лінії щодо України: «Ні плани активної політики на півдні, ні плани з'єднання воєдино багатьох православних народів не можна було б здійснити, якщо б Росія не мала жодних володінь на Україні»³.

Загалом, у даному меморіалі повторювалися ідеї, що вже фігурували в політичній епістолярії та промовах Ордіна-Нащокіна. Він вкотре позиціонував себе як прихильника укладення московсько-польського союзу, спрямованого проти Швеції та Туреччини. Однак, головна ідея йшла значно далі створення простої антитурецької та антишведської коаліції. Вона цілком лягала в смислові рамки московської імперської ідеології, яка активно формувалася в середині XVII ст. Мир Польщі та Московії мав створити основу для союзу цих двох держав, який своєю чергою мав стати ґрунтом для утвердження православної слов'янської імперії. Останнє розглядалося московським керівництвом як велика геополітична місія Москви. Україна в планах Ордіна-Нащокіна займала особливу роль. Вона мала стати ціною бажаного союзу. Відмовляючись від утримання будь-якою ціною частини українських земель і жертвуючи ними за-

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 414-428.

² Там же. Л. 429; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 160-161.

³ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна.. С. 53

ради союзу з Польщею, московський дипломат був переконаний, що в майбутніх імперських межах українські землі все одно опиняться під владою Москви. Фактично мав відбутися тимчасовий компроміс заради досягнення вищої цілі. На даному ж етапі відбувалося відкрите нехтування обов'язками протектора козацької України, які передбачалися договором 1654 р. (говорючи про відносини з Україною, в Москві повсякчас апелювали саме до Переяславсько-Московської угоди) та принесення української державності в жертву московським імперським устремлінням.

Слід відзначити, що в царській відповіді звучало цілковите схвалення курсу на союз з Польщею, який навіть було названо богоугодною справою. Стосовно ж «українського питання», то Алексей Михайлович на цьому етапі відкинув можливість віддати полякам всю Україну: «Собаці не гоже їсти й одного куска хліба православного ... А буде обидва куски хліба достануться собаці навіки, ох! Хто може за те відповідати і бути виправданим»¹, однак змушений був погодитися на поділ українських земель («хліба православного»)².

Водночас, офіційна позиція Москви зберігала в основі лінію, яка прослідковується ще з віленських перемовин 1656 р. Головна теза: встановлення миру та утворення московсько-польського союзу (в ідеалі скріпленого єдиним монархом з династії Романових) відкривають шлях до вирішення усіх протиріч та проблем у відносинах між Москвою та Варшавою, будь то українські козаки, чи міжетнічні суперечності та питання церковної унії. Зокрема, той же Ордин-Нащокін у розмовах з польськими комісарами напередодні переговорів у Дуровичах, 26 квітня 1664 р. наголошував, що після укладення між державами вічного миру «можна всілякий благоустрій творити»³.

Повертаючись, власне, до підготовки польсько-московських переговорів, слід відзначити, що в Москві традиційно значну увагу приділяли створенню чинників тиску на королівських комісарів. Так, згідно царського наказу, в район посольських з'їздів мали направитися значні московські сили (?). Із Севська туди мав виступити Я. Черкаській, а зі Смоленська – Ю. Барятінській, а також князь Іван Хованській, «...щоб польські комісари обману і затримки миру не вчинили»⁴.

У травні царські уповноважені відправилися в Смоленськ. А 3 червня до них зі стряпчим Іваном Петровим було відправлено таємний наказ старатися, «...щоб благонадійний і міцний мир учинити і кров християнську заспокоїти

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 11. Л. 4.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина...С. 55.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 11. Л. 17.

⁴ Акты арх. эксп. Т.4. С. 199.

навіки на обидва боки, а рубіж би учинити по Дніпру (мається на увазі до українського кордону – В. Г.). Якщо польські комісари так постановити рубіж не захочуть, то вам би остаточно говорити про стародавні міста, про Смоленськ з 14 містами»¹.

Важливе місце в наказі займало «українське питання». При цьому означилися певні зміни в підході московського керівництва до діалогу з Варшавою стосовно нього. Коригування позиції Москви значною мірою було зумовлене позитивними тенденціями для неї, що окреслилися в боротьбі з поляками власне на українських землях (невдала кампанія військ Яна Казімежа на Лівобережжі, анитпольське повстання на Правобережній Україні). І якщо наприкінці 1662 р. там готові були за мирний договір, навіть поступитися Лівобережжям, то тепер про це вже не йшлося. Натомість, як нагальна проблема висувалася необхідність спрямування спільних зусиль (Москви та Варшави) на недопущення зближення козацької України з Кримом і Туреччиною. «Про черкас обох сторін говорити і стояти міцно, що вони люди вільні і яка буде користь обом державам, якщо їх даремно в Крим відігнати і розорення і війну постійну від них приймати»². Передбачалася і можливість поділу козацької України. Як значилося в наказі, в разі, якщо б комісари стали чинити опір і це загрожувало б зривом переговорів, московські послы могли б погодитися на перебування Правобережної України під владою короля, за умови дотримання прав та вольностей православної релігії на Правобережжі (поляки мали відмовитися від перетворення церков на костели, а також не віддавати православних храмів уніатам). Також польська влада мала обіцяти не переслідувати козаків, міщан і міст українських («...щоб там церков в костели не перетворювати і уніатам не віддавати, міста і черкас нічим не утискати, дати волю»)³.

На думку Б. Флорі, шляхом гарантування прав і вольностей українського козацтва та православної церкви (зі свого боку Москва мала дотримуватися цих принципів і в своїй політиці стосовно Лівобережжя) московське керівництво прагнуло досягти стабільності в цьому регіоні та убезпечити від можливого пошуку козацькою Україною кримської протекції⁴. Цілком погоджуючись з цим висновком, все ж слід акцентувати увагу на тому, що Москва прагнула на даному етапі об'єднати зусилля з польським керівництвом для вирішення спільного завдання – встановлення контролю над Військом Запорозьким та недопущення його руху в бік Криму та Туреччини.

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 13. Л. 58; Акты арх. эксп. Т. 4. С. 158; Сагановіч Г. Невядомая вайна... С. 120.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 13. Л. 60-61

³ Там же. Л. 61

⁴ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нашокина... С. 60-61.

В оточенні польського короля напередодні переговорів відчувалося занепокоєння. З одного боку, Венславській, прибувши з Москви, виказав міркування, що там рішуче налаштовані в ході переговорів добитися корисних для себе умов, а з другого, до польських урядовців дійшла інформація про наближення московських військ Черкаського та Прозоровського до Смоленська. Непокоїло також розташування неподалік району майбутніх переговорів і війська князя І. Хованського. Небезпідставними були побоювання поляків, що останній може здійснити напад на Мінськ, де на той час знаходилися король та урядовці Речі Посполитої, або спробувати здобути Вільно¹. Відтак, 7 травня 1664 р. відбулася нарада сенаторів у Мінську, на якій було вирішено направити спеціальний універсал до війська і гетьманів з закликом до готовності у зв'язку з загрозою з боку московських військ Черкаського, Прозоровського і Хованського. Литовському канцлерові М. Пацу було доручено спеціально слідкувати за рухом супротивника. У справі майбутніх переговорів було прийнято рішення відразу не приступати до головних справ, а зволікати, щоб дати змогу військам приготуватися. Комісари мали розпочати дискусію стосовно другорядних справ (повноваження, титули...) й, максимально зволікаючи з початком з'їздів, не допустити, однак, зриву переговорів².

11 червня 1664 р. в Дуровичах розпочалися посольські з'їзди³. Традиційно вже, їх початок пройшов у взаємних звинуваченнях та суперечках стосовно титулів та повноважень⁴. Позиція Польщі була традиційною: Москва має повернути усі захоплені землі і відновити кордони згідно Полянівського мирного договору 1634 р., а також відшкодувати усі завдані Речі Посполитій збитки⁵. Московські послы, натомість, прагнули спрямувати дискусію в русло обговорення перспектив утворення антитурецької коаліції, основу якої мали скласти Польща та Москва. Проте, поляки виявилися байдужими до подібних перспектив. Комісари чітко стояли на тому, що переговори про можливу лігу можуть розпочатися лише після укладення польсько-московського миру, звичайно, на їх умовах⁶.

Між тим переговори відбувалися під впливом інформації, що надходила з Правобережної України. На початковому їх етапі ситуація там складалася позитивно для Москви, що вселяло впевненість в царських послів та посилювало

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 162.

² Tamże. S. 162.

³ Czart. Rkps 157/IV. S. 106, 108.

⁴ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 159; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 269.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. № 13. Л. 208-212; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 270.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.2. S. 270; Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 188.

їхню позицію. Успішні дії повстанців привели до того, що під контролем поляків та правобережного гетьмана Павла Тетері залишалося лише декілька міст¹. Саме на цей час припадають і, згадувані вище, листи Тетері, в яких той закликав короля до якнайшвидшого замирення з Москвою². Однак, керівництво Речі Посполитої наполягало на дотриманні попередніх інструкцій – максимальному зволіканні, зокрема, до покращення військово-політичної ситуації в козацькій Україні. Тоді Одоєвській писав: «Польські комісари як раніше, стоять вперто, спеціально зволікають», очікуючи «...із України вістей»³. Королівські комісари стояли на тому, що в основі будь-яких домовленостей має стояти одна умова – повернення Москвою всіх захоплених земель, як в Короні, так і у ВКЛ. Також вимагали значної компенсації (10 млн. «добрих грошей») за всі завдані Речі Посполитій збитки⁴.

За таких умов, серед московських послів розгорілася дискусія. Ордін-Нащокін, будучи послідовним прихильником ідеї польсько-московського союзу, наполягав, що комісарів можна схилити до поступок лише обіцянкою утворення такого. Проти його позиції виступали Одоєвській та Долгорукій, виправдовуючись тим, що не мають на це відповідних інструкцій. Вони залишалися переконаними противниками поступок полякам, вважали, що вплинути на позицію поляків можна лише досягненням військового успіху. Долгорукій закликав, щоб князь Черкаській ще до закінчення літа перейшов Дніпро з метою «литовське військо пожати, а комісарів понизити»⁵. У Москві, притримуючись тактики, яку пропонувало угруповання Одоєвського – Долгорукого, вдалися до демонстрації сили. Князь Черкаській отримав наказ виступити з військами в район Орші, поближче до місця переговорів, й розташуватися в 30 верстах від Дуровичів, як зазначалося «для страху польським комісарам». У разі, коли б поляки продовжували зволікати з укладенням миру, князь мав активізувати військові акції проти них⁶.

У ході ж переговорів, царські послы, відкидаючи на цьому етапі будь-які компроміси, також ставили максимальні вимоги, розраховуючи, що невтішні для поляків відомості, зокрема з України, змусять їх бути більш поступливими. 12 липня вони оголосили, що цар готовий укласти з королем мир в разі, коли отримає за всі збитки і кривди Велике князівство Литовське. Максимально, на

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. № 13. Л. 97-99; НБУ. ІР. Ф.ІІ. Спр. 15402. Арк.62; Спр. 15415. Арк.183

² ПВК. Т. 4. С. 430-431, 433.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 13. Л. 208

⁴ Czart. Rkps. 401/IV. S. 69-70; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 168-169.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 13. Л. 208-212

⁶ Там же. С. 249-251.

що вони погоджувалися (обурені їхніми заявами королівські комісари оголосили, що покидають переговори і навіть хотіли демонстративно скласти намет, в якому ті проводилися), це на домовленість про передачу литовських земель на захід від Березини польському королю через 18 років. Водночас, східний берег Березини мав назавжди залишатися під владу царя. Також на жодні компроміси не погоджувалися стосовно українських земель: «А Малій і Білій Росії і запорозьким черкасам зі всіма містами і землями бути в Царської Величності стороні вічно»¹.

Фактично, переговори знову опинилися в глухому куті. Жорстка позиція польських комісарів змушувала їх опонентів до пошуків компромісів. Тут, власне, і зіграла свою роль присутність в складі московської делегації А. Ордіна-Нащокіна. Той намагався переконати поляків, що козацька Україна не може бути нерозв'язною проблемою у стосунках між Москвою та Варшавою. Він говорив: «А в Україні ми мало маємо потребу. Якщо ми козаків не отримаємо, то вони підуть до татар і турок, пішовши під їх поганську протекцію, й можуть стати загрозою і нам, і їм (полякам – В. Г.) самим, а тому що цей народ вільний, від присяги Його Королівській Величності звільнений, коли їх Зборівський договір порушили». Вкотре наголошувалося на тому, що в разі відмови царя від козаків, вони опиняться під владою не короля, а кримського хана й турецького султана, що, безумовно, створить проблеми і для Польщі, і для Москви². Він припускав можливість, що цар погодиться поступитися Києвом та всією Правобережною Україною, але лише за умови, що православна церква не буде зазнавати там жодних кривд та утисків, а козакам будуть збережені давні вольності³.

Загалом слід сказати, що декларація Ордіна-Нащокіна засвідчила напрям розвитку московсько-польського діалогу, який розпочався у Вільно в 1656 р. і в якому ключовим місцем було «українське питання». Власне чітко проявлялася тенденція до пошуку компромісу за рахунок України. Декларація була зумовлена, насамперед, ситуацією, що склалася в Україні та Литві (на територіях, де відбувалися основні події польсько-московського протистояння) в 1663 і на початку 1664 року. Зокрема, це значне посилення московської влади на Лівобережжі, яке відбулося після обрання гетьманом Івана Брюховецького, провал походу Яна Казімежа на Лівобережну Україну в 1663-1664 рр., а також антипольське повстання на Правобережжі. Водночас Москва на даному етапі виявилася неспроможною скористатися з останніх подій в Правобережній Україні та встановити там свою владу. Поступово формувалося розуміння з боку московської еліти безперспективності на цьому етапі продовження боротьби з Польщею, яка

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 171-172.

² Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 189.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 173.

лише виснажувала сили обох держав та створювала найкращі можливості для реалізації планів Криму та Туреччини.

З погляду З. Вуйціка, дана декларація була значним кроком в напрямку порозуміння з Річчю Посполитою, а також внеском в процес генези положень майбутнього Андрусівського трактату¹. Однак поляки і надалі чітко слідували інструкціям та не погоджувалися обговорювати мир на таких умовах. Увагу опонентів звертали на те, що становище Польщі на даний час значно краще, ніж було тоді, коли Москва захопила польські землі, стосовно яких сьогодні йде суперечка. Наголошували, що тепер Польща має лише одного супротивника – Москву, водночас заручилася підтримкою з боку Швеції та Криму. Поляки афішували, що шведський посол прибув до Варшави, щоб укласти союзний договір, а тим часом казанські та астраханські татари прислали своїх послів до хана з проханням, щоб взяв їх під свою опіку. Апелювали вони і до подій в Україні. Так, 30 червня в розмові з Ордіном-Нащокіним Бжостовській зазначав, що повстання на Правобережній Україні майже придушене (що насправді на той момент не відповідало істині), а С. Чарнецькій чекає на прибуття орди, щоб йти в похід на московські землі². Відтак, поляки вважали недоцільним продовжувати переговори на умовах, які представила московська сторона, і погрожували покинути переговори.

Щоб уникнути зриву переговорів, сторони вирішили влаштувати перерву до 10 серпня. Московські послы відбули до Смоленська, а поляки – до Толочина. Послы роз'їхалися з метою обговорення пропозицій опонентів та отримання відповідних інструкцій від керівництва³.

Уже 13 серпня 1664 р. відповідні інструкції надійшли з Москви. Від послів вимагалось прикласти усі зусилля для підписання мирного договору⁴. Однак, як звертає увагу Б. Флоря, це не означало готовність московського керівництва йти на нові поступки. Навпаки, вимоги стали жорсткішими, цар готовий був поступитися лише Полоцьком та Вітебськом⁵. В «українському питанні» цар не збирався йти на жодні нові поступки. У Москві навіть сподівалися, що, за певних сприятливих обставин, частину Правобережжя зможуть включити до царських володінь. Надії пов'язували з антипольським повстанням на Правобережній Україні. Із захопленням сприймалася кожна позитивна інформація (як то, про серйозні втрати С. Чарнецького, яких він зазнав під час облоги містечка

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 173-174.

² РГАДА. Ф. 79. Оп 1. Ст. 1664 г. Д. 13. Л. 291

³ Czart. Rkps 158/IV. S. 20-23; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 163.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д.14. Л. 172

⁵ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 70.

Ставище, чи про поразку Маховського від Сірка та калмиків¹), яку відразу було повідомлено послам.

Насправді ж розвиток подій на Правобережжі був не настільки сприятливий для московських планів. На початок серпня 1664 р. там намітилися зміни, які були пов'язані з успіхами польських військ та гетьмана Тетері у боротьбі з повстанцями та московськими військами. Так, наприкінці липня під Корсунем було розгромлено загін Г. Косагова та три лівобережні полки гетьмана І. Брюховецького². 23 серпня польськими військами під командуванням полковника Радзівєвського було завдано поразки повстанцям під Городищем, а через два дні під Красним³. Серпень позначений також перемогою полковника С. Маховського під Лисянкою⁴, та Станіслава Стефана, який під Радомишлем розгромив 4-тис. козацький загін Д. Децика⁵. Польськими військами та полками Тетері було відновлено контроль над містами Лодижин, Немирів, Бершадь, Тростянець. Склали зброю захисники Боярки, Шавулихи, Романівки, Торговиці⁶. Успішному для поляків й Тетері розвитку подій сприяло те, що вдалося звести до мінімуму допомогу повстанцям з боку московських військ та Брюховецького. Це стало наслідком активних диверсійних дій на Лівобережжі, а також в межах Московської держави. Зокрема, 13 серпня 1664 р. з подібним завданням на Лівобережжя було відправлено 2-тисячний кінний загін Козубського в з'єднанні з 2 тис. козаків. Разом з ними вирушила 15-тисячна татарська орда⁷. Уже наприкінці серпня С. Чарнецький писав: «Із Задніпра повернулися пан Козубській поручик хоругви Королівської милості й Ширін-бей, дав знати, що за Дніпром добре гостював»⁸. Невдовзі він повідомляв, що готується черговий військовий загін для відправки в задніпровський рейд⁹.

За таких умов московське керівництво вдалося до різних методів, щоб змусити поляків до укладення мирного договору. З одного боку, в Москві вдалися до традиційної активізації військового фактору. На початку серпня замість Черкаського було призначено князя Ю. Долгорукого¹⁰. Останній був досвідченим та енергійним воєводою що мало б переконати польське керівництво в серйозності намірів Москви, яка показувала опонентам, що в будь-яку мить може

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 213

² ПВК. Т.4. С. 456-457; АМГ. Т.3. С. 580; АЮЗР. Т.5. С. 158.

³ ЛНБ. ВР. Ф.5. Оп.1. 189/II. Арк. 1574.

⁴ Там само. Арк. 1570.

⁵ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 13712. Арк. 10.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... С. 138.

⁷ ЛНБ. ВР. Ф. 5. Оп. 1. 189/II. Арк. 1572.

⁸ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 13712. Арк. 8.

⁹ Там само. Арк. 13.

¹⁰ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 180.

перейти до рішучих воєнних дій¹. Водночас виведення Долгорукого зі складу московської посольської делегації означало прийняття зовнішньополітичної концепції А. Ордіна-Нащокіна. Саме під час перерви в переговорах останній їздив до Москви і зустрівся з царем, після чого привіз указ про призначення Долгорукого командувачем військ². З іншого боку, здійснювався пошук варіантів вирішення проблем, які стояли на заваді порозумінню між Москвою та Варшавою. 23 серпня в ході дванадцятого з'їзду московські послы представили черговий меморандум, погоджений з царем, в якому було представлено три варіанти польсько-московської угоди: на основі перемир'я, вічного миру (проте лише за умови, що кожна сторона не буде допомагати противникам іншої), вічного миру з підписанням союзної угоди між обома країнами. Власне останнє було ключовою тезою концепції А. Ордіна-Нащокіна, яка ставала провідною в політичній лінії московського керівництва стосовно угоди з Річчю Посполитою. За умов розгляду першого варіанту Річ Посполита, на думку московських урядовців, мала погодитися на принцип «uti possidetis», тобто віддати Москві всі землі, які зайняті її військами. А за час перемир'я сторони мають прикласти зусилля для укладення тривалого миру. У разі, коли б поляки пристали на другий варіант, то вони мали б відмовитися від своїх претензій на Смоленськ, Сіверщину та всю Лівобережну Україну. Якщо поляки будуть схильні вибрати третій варіант (з укладенням союзу), то умовою Москви було отримання, окрім Смоленщини і Сіверщини, ще Динабургу й Південної Ліфляндії, а також Лівобережної України. Ці додаткові бажання мотивувалися тими оборонними обов'язками, які мали лягти на плечі Москви в разі створення московсько-польського союзу. Натомість, пропонувалися Польщі Полоцьк та Вітебськ, а також йшлося про готовність поповнити королівську скарбницю³. При цьому українські землі, відповідно до концепції Ордіна-Нащокіна, мали слугувати «для оборони... обох союзних держав від татар»⁴.

Однак, комісари поставилися до московського проекту негативно. Вони й далі продовжували наполягати на тому, що мир можливий лише на статтях Польнянівського трактату⁵. Особливо жорстка їх позиція стосувалася «українського питання» (йшлося не лише про територіальний розподіл). Недвозначно акцентувалося, щоб в Москві не будували жодних планів стосовно України і не спи-

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 177.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 70

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 252-255; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 183-184.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 242-244.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 186.

ралися «...на бунтівних хлопів, які належать до Речі Посполитої». Комісари заявили, що «черкасами поступитися жодним чином не можна», адже таке рішення не буде підтримане на сеймі, так як шляхта до останнього буде боротися за повернення українських земель¹.

Це був останній випадок, коли під час переговорів 1664 р. відбувся обмін письмовими деклараціями. До завершення переговорів відбулося ще шість з'їздів, однак якогось порозуміння так і не було досягнуто. 20 вересня 1664 р. Геронім Вержбовській урочисто виголосив, що з вини московських послів переговори не досягли очікуваного результату, а відтак їх продовження слід відкласти до 10 червня 1665 р. Позиція польської сторони продовжувала визначатися розвитком повстання в Правобережній Україні. Перелом у його ході, який уже почав проявлятися в серпні 1664 р., а на осінь став очевидним. Попри те, що в руках повстанців та козаків Брюховецького залишалися окремі правобережні міста², загалом розвиток подій дозволив гетьману П. Тетері на осінь 1664 р. дійти висновку, що «...Україна переходить поступово у кращий стан»³.

Саме за такої ситуації й відбулося завершення чергової спроби укладення польсько-московської угоди. Епілогом переговорів в Дуровичах став обмін гінцями та листами між царем та королем. Ініціатором виступив цар, який відразу по поверненню послів, вислав до Варшави на сейм (листопад 1664 – січень 1665) свого гінця підполковника Васілія Тяпкіна з пропозицією щодо організації наступного з'їзду послів для переговорів про вічний мир⁴. 21 грудня 1664 р. той мав аудієнцію у короля і через п'ять днів був відправлений з листами, в яких король висловлював згоду на приїзд повноважних послів⁵. А вже 20 січня з Варшави до Москви було направлено оршанського стольника Яна Котовіча з повідомленням про завершення сейму та пропозиціями прибути царським послам на позачерговий двотижневий сейм, який планувався на початок березня 1665 р⁶.

Отже черговий етап пошуку політичного вирішення тривалого (з 1654 р.) московсько-польського протистояння був пов'язаний з переговорами в Дуровичах. Загалом, їх перебіг засвідчив існування між сторонами протиріч, які не давали змогу досягти порозуміння. Вони полягали в цілком різному баченні умов миру. Якщо у Варшаві продовжували наполягати на відновленні умов Поляннівського договору 1634 р., то у Москві стояли у збереженні своєї влади на тих

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1664 г. Д. 14. Л. 297-324.

² ЛНБ. ВР. Ф. 5. 189/II. Арк. 1575; ЦДІАУУК. Кмф. 7. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 18; АЮЗР. Т.5. С. 162, 163, 165, 234.

³ ПВК. Т.4. С. 456-457.

⁴ Czart. Rkps 2106/IV. S. 339-343.

⁵ Tamże. S. 344-347.

⁶ Tamże. S. 349-350; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 189.

територіях Речі Посполитої, які свого часу були зайняті царськими військами і які досі перебували під їхнім контролем. Це повною мірою стосувалося й України. Водночас, тривала війна та неспроможність жодної зі сторін здобути вирішальну перевагу, зумовлювали пошуки компромісу. На етапі переговорів у Дуровичах обриси такого уже оформилися у вигляді заяв про можливість поділу козацької України, а головний ідеолог такого вирішення «українського питання» А. Ордін-Нащлокін навіть був включений (не в основній ролі) до складу царського посольства на переговори.

Самі переговори в Дуровичах розпочалися в умовах провалу походу Яна Казімежа на Лівобережну Україну та початку антипольського повстання на Правобережжі, що зумовило позиції сторін (у Москві вважали, що поляки будуть поступливішими, а у Варшаві сподівалися, що вдавшись до тактики зволікання, зможуть досягти сприятливішого співвідношення сил з Москвою). Водночас, перебіг переговорів відбувався під відчутним впливом подій на Правобережній Україні. Зміни в ході повстання зумовлювали відповідні зміни в ході польсько-московських дискусій.

4.3. Андрусівський договір 1667 р. Українська ціна польсько-московського перемир'я.

Початок 1665 р. для керівництва Речі Посполитої позначився загостренням внутрішньополітичної кризи та погіршенням його позицій в Україні, яке було пов'язане з антипольським повстанням на Правобережжі. Так, в самій Польщі свого апогею досягло протистояння між королівським двором та опозицією на чолі з Єжи Любомірським¹, яка виступала проти запровадження принципу вільної елекції (*vivente rege*) в справі обрання глави держави. Сторони вдалися до радикальних дій. Так, у відповідь на винесення 29 грудня 1664 р. сеймовим судом смертельного вироку опозиційному політику, якому інкримінувалася державна зрада, дії, спрямовані на посягання на законну владу, заклики до бунту², Любомірській закликав військових, спрямувати зброю проти ворогів Республіки в оточенні короля і силою отримати все, що їм заборговано владою. Ці заклики, зокрема, охоче сприймалися у військах, що перебували на той час в Україні. Жовніри, які пройшли вкрай важку кампанію на Лівобережній Україні в 1663-1664 рр., а тепер змушені були вести не менш виснажливу боротьбу з повстанцями на Правобережжі, зазнавали важких втрат, при цьому уже довгий час не отримували обіцяної платні, з прихильністю зустрічали агентів

¹ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. 15417. Арк. 310; АЮЗР. Т.5. С. 235.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 211.

Любомірского. Наслідком цього стає поширення анархії та випадків дезертирства. Наприкінці лютого 1665 р. І. Брюховецький констатував, що «...поляки з черкаських міст безперервно тікають до Польщі, і з Чигирина, і з Корсуня кінні полки всі втекли, і де залишилося небагато піхоти»¹.

Важким ударом для Варшави стала смерть в середині лютого 1665 р. досвідченого воєначальника київського воєводи Стефана Чарнецького, якого було важко поранено під час штурму Лисянки². Хоча його наступник сандомирський воєвода Ян Замойській, був людиною «...великої відваги й великого серця», проте не мав ні достатнього досвіду, ні авторитету серед жовнірів³. Окрім цього, негативний вплив на становище польських військ мав черговий відхід до Криму (через загострення стосунків ханату з ногайськими мурзами та небезпеку нападів на Крим запорізьких козаків та калмиків) основних татарських сил⁴.

За таких умов відбулася активізація антипольської боротьби на Правобережжі⁵. 14 квітня брацлавський полковник В. Дрозденко розгромив поблизу Брацлава головні сили П. Тетері⁶, у результаті чого майже вся Брацлавщина перейшла під контроль повстанців. А 31 травня 1665 р. І. Брюховецький, до загонів якого приєдналися 7 тис. калмиків, за підтримки московських військ воєводи Протасєєва під Білою Церквою завдав поразки основному польському війську на Правобережжі, яке після смерті Замойського очолив воєвода Станіслав Яблоновській⁷.

Під впливом поразок, а також відгукнувшись на заклики лідера антикоролівської опозиції Єжи Любомірского, частина польських військ, які перебували в Україні, у травні 1665 р. створила поблизу м. Гончариха конфедерацію під керівництвом маршала Устріцького та покинула межі козацької України⁸. За таких обставин польські сили в Україні виявилися неспроможними протистояти

---

¹ НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15401. Арк. 6-7.

² Там само. Спр. 15402. Арк. 335; Drobysz Tuszynski J.F. Pamiętnik. С.37; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.3. S.7; Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. S. 230.

³ НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15417. Арк. 336; Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik. С. 35-40.

⁴ РДАДА. Ф.123. Оп 1. Ст. 1665. Д. 5. Л. 1, 4-5; ЦДІАУУК. Кмф. 7. Оп. 1. Спр. 370. Арк. 1; НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15425-15487. Арк. 242.

⁵ НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15401. Арк. 7; АЮЗР. Т.5. С. 247-249, 258-259, 264-269; Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1869. Т.6. С. 168; Источники малороссийской истории. С. 165; Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik. S. 38-39; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... С. 138.

⁶ АЮЗР. Т.5. С. 270; Т.6. С. 26; Крип'якевич І. Серби в українському війську // Записки наукового тов. ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1920. Т.129. С. 89-90.

⁷ НБУ. ІР. Ф. ІІ. Спр. 15401. Арк. 741-742; АЮЗР. Т.5. С. 274.

⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Т.3. S. 15; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством... С. 134; Павлицев Н. И. Польская анархия... С. 335.

діям повстанських загонів. Як результат – поразка на початку червня під Бершаддю. Як зазначив Ян Дробиш-Тушинській, «...чи то стало карою Божою за ті збитки, що військо наше в Україні чинило, чи результатом того, що військо було розділене на частини, але в результаті бою загинуло 2/3 усього воїнства, що нараховувало до цього 20 корогв». Ті ж, котрі залишилися в живих, піддавшись агітації прибічників Любомірского, відправились у напрямку на Ярослав для з'єднання з військами бунтівного маршалка¹. Підрозділи, які залишилися вірними уряду, були, своєю чергою, відкликані з України королем². Відтак, в Україні залишався лише 3-х тисячний польський загін, що перебував у Білій Церкві. Там же знаходилося близько 400 татар, а також в Корсуні – 250 німців-найманців. Невелика польська залога залишалася у Чигирині³.

Загалом, розвиток подій як всередині Польщі, так і, зокрема, на теренах Правобережної України змусив польське керівництво уважніше поставитися до московських мирних пропозицій. Ще на початку року до Варшави було направлено царського посланця Нестерова, який вкотре завірив короля у щирому бажанні Алексея Михайловича досягти миру між обома державами⁴. Відтак, у травні 1665 р. під час перебування у Варшаві царського посланця Г. Богданова тема мирних переговорів стала основною в польсько-московському діалозі⁵. За результатами переговорів Радою сенату було вироблено інструкцію членам сеймової депутації на переговори з московськими послами, яку 31 травня схвалив король⁶. У ній йшлося, що переговори можуть вестися лише з питання укладення перемир'я на 12, 15 чи 18 років. Максимум, на що могла погодитися польська сторона, це збільшення терміну перемир'я до 20 років⁷.

Під час переговорів комісари мали дотримуватися чіткої стратегії, яка передбачала мінімалізацію поступок (насамперед територіального характеру) Москві. Розглядаючи декілька варіантів можливих територіальних поступок з боку Речі Посполитої (Смоленщина, Смоленщина і Сіверщина) лише в якості останнього йшлося про передачу Москві Лівобережної України за умови, що опоненти погодяться на відходження до Польщі Києва та окремих лівобережних міст. При цьому, як значилося в інструкції, комісари мають застерегти московське керівництво від планів спорудження фор-

---

¹ Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik. S. 41-42.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 215.

³ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі... С. 190.

⁴ Czart. Rkps 2106/IV. S. 353-356.

⁵ Tamże. S. 358-360; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 138-139.

⁶ Czart. Rkps 2112/IV. S. 45.

⁷ Tamże.

тець на Лівобережжі. Відзначимо, що готовність поляків поступитися Лівобережжям не стосувалася Запоріжжя, яким Варшава не погоджувалася поступитися за жодних обставин. У разі погодження Москви на цей варіант замирення, польська сторона готова була укласти угоду про військовий союз проти будь-кого¹.

Безумовно, дана інструкція повною мірою відображає ту внутрішньо- та зовнішньополітичну реальність, в якій опинилася Річ Посполита на початок 1665 р. Готовність до серйозних поступок на користь Москви була продиктована хиткістю позицій Варшави, спричиненою розгортанням громадянської війни всередині Польщі та антипольським народним повстанням в Україні. Варшава не мала переваги над Москвою і в мілітарному сенсі, що яскраво засвідчила невдала кампанія на Лівобережній Україні в 1663-1664 рр. Цілком можна погодитися з висновком З. Вуйціка, що «...інструкція від 31 травня 1665 р. є результатом цих історичних подій в житті Речі Посполитої однаковою мірою зовнішніх, як і внутрішніх, які ми спостерігали між осінню 1663 та весною 1665 р. Є вона безпосереднім наслідком «безщасного 1664 року»². Однак, слід відзначити, що не менш «безщасною» стала для Варшави й перша половина 1665 р.

15 червня 1665 р. Богданову, який відбув до Варшави на початку лютого 1665 р.³, було вручено королівську грамоту, в якій пропонувалося укладення перемир'я в якості найкращого вирішення польсько-московських справ. При цьому зазначалося, що відновити переговори можна було б наприкінці серпня або на початку вересня 1665 р.⁴ Однак, якщо ще недавно сама Москва виступала з ініціативами стосовно відновлення мирних переговорів, то на вересень її пріоритети змінилися. Насамперед, це було пов'язано з подіями на Правобережній Україні. Так, протягом літа 1665 р. зазнала остаточного краху політика гетьмана Павла Тетері, якого у Варшаві вважали послідовним та вірним провідником політики польського уряду в Україні. Залишившись без прихильників, не отримуючи суттєвої допомоги ні від поляків, ні від Криму і зрозумівши безперспективність подальшої боротьби, прихопивши з собою військовий скарб, державний архів та клейноди⁵, він відправився до Польщі⁶. Це стало черговим відчутним ударом по позиціях Варшави як в Україні, так і в протистоянні з Москвою. У Кремлі постали перед дилемою: продовжувати й надалі спроби укласти з Річчю

¹ Czart. Rkps 2106/IV. S. 373-378; Rkps 2109/IV. S. 109-115; Rkps 2112/IV. S. 45-46; Яковлева Т. Украинский вопрос... С. 190; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 200-201.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 202.

³ РГАДА. Ф.79. Оп. 1. Ст. 1665 г. д. 4; Czart. Rkps 2106/IV. S. 351.

⁴ Czart. Rkps 2106/IV. S. 351-356; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 199.

⁵ Літопис Самовидця. С. 96.

⁶ АЮЗР. Т.5. С. 281; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. С. 96.

Посполитою мирну угоду на вигідних умовах, зважаючи на складне внутрішньополітичне становище опонента, невдачі поляків в Україні, чи, знову таки, скориставшись вказаними факторами, які призвели до суттєвого зменшення військової спроможності Варшави, активізувати військові дії й цим шляхом добитися позитивного результату, відмовившись від непевних домовленостей¹. Рішучим противником другого варіанту виступив А. Ордін-Нащокін. Він закликав царя не вдаватися до крупних військових операцій ні в Білорусі, ні в Україні, а натомість відновити мирні переговори. Для цього виявив бажання особисто взятися за налагодження контактів з польською стороною².

Думка Ордіна-Нащокіна, звичайно, мала вплив на позицію московського керівництва з даної проблеми, однак не можна ігнорувати й дії інших чинників. Так, попри те, що з від'їздом П. Тетері для Варшави склалися перспективи повної втрати Правобережної України, у Москві, своєю чергою, не змогли скористатися з цієї нагоди. Ні московські воєводи, ні тим паче лівобережний гетьман Іван Брюховецький не спромоглися опанувати ситуацію на Правобережжі, де розпочалася боротьба за владу, у результаті якої, заручившись підтримкою татар, гетьманську булаву здобув Петро Дорошенко³.

Тут слід відзначити, що в умовах рівноваги сил та обопільного знекровлення між Москвою та Варшавою саме кримський чинник відіграв суттєву роль у розвитку тогочасної політичної ситуації в Правобережній Україні. Саме Бахчисарай виявився спроможним на літо – осінь 1665 р. контролювати військові та політичні процеси в цьому регіоні. Звичайно, формально хан залишався союзником Варшави, проте реальний вплив останньої в Правобережній Україні був зведений до мінімуму. У Москві, не могли не усвідомлювати кримської загрози, яка спрямовувалася не лише проти інтересів Варшави. Там розуміли, що насамперед посилення позицій Криму та зближення Бахчисараю з силами в Україні, що воліли дистанціюватися як від Польщі, так і від Москви, загрожує позиціям останньої, а врешті – втратою України. На цьому ґрунті створювалася платформа для московсько-польського діалогу, а відтак – порозуміння.

За умов курсу на продовження діалогу з Варшавою в Москві ставлять завдання максимально посилити свої позиції на Лівобережжі. Для цього склалися передумови на початку вересня 1665 р. Саме тоді до Москви прибув на чолі доволі вражаючої делегації лівобережний гетьман І. Брюховецький. Його супроводжували практично всі генеральні старшини, три полковники (ніжинський – Матвій Гвинтівка, київський – Василь Дворецький та лубенський – Григорій Гамалія), а також переяславський протопіп Григорій Бутович. На фоні

¹ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина. С. 108.

² Там же. С.109.

³ Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. С. 88-89.

царської щедрості до членів української делегації (самому Брюховецькому було пожалувано боярський титул, він та інші старшини отримали грамоти на дворянство, маєтності та млини¹), у Москві 1 листопада 1665 р. було підписано нову українсько-московську угоду (Московські статті 1665 р.). Зважаючи на тривалий період з часу прибуття гетьманської делегації до Москви й до власне підписання нових статей, а також аналізуючи хід самих дискусій в Москві, В Горобець дійшов висновку, що переговори проходили під відчутним тиском царських урядовців, які змусили гетьмана (останньому слід віддати належне, що він чинив посильний опір) прийняти московські вимоги². Відтак, Московські статті 1665 р. зафіксували радикальне посилення позицій Москви в Лівобережній Україні. Зокрема, практично у всі великі українські міста вводилися московські залоги (у Києві мало знаходиться 4 тис. піхоти й 1 тис. кінноти, у Чернігові, відповідно, 1000. та 200, у Переяславі – 1700 і 300 тощо). Ці залоги мали утримуватися коштом української сторони (згідно Батуринської угоди 1663 р.)³.

Підписання Московських статей ознаменувало спробу царського керівництва, скориставшись підконтрольністю лівобережного гетьмана, відразу реалізувати програму встановлення повного контролю над козацькою Україною (принаймні її частиною). Вона йшла значно далі тих московських планів, які ще з часів Богдана Хмельницького наражалася на жорсткий супротив українських гетьманів, але були реалізовані внаслідок укладення Переяславської угоди 1659 р. Московські статті утверджували фактичне воєводське управління в Лівобережній Україні (під урядом гетьмана залишалось лише козацтво), у руках московських воєвод зосереджувався збір податків, для чого передбачалося проведення перепису населення. Встановлювався тотальний контроль Москви над економічним та політичним розвитком лівобережного гетьманства й унеможлиблювало поширення там впливу правобережного гетьмана чи польського короля.

Можна говорити про те, що Москва взяла курс на практичну реалізацію ідеї про можливість поділу козацької України. Свідомо віддаючи Правобережжя полякам та укріплюючи свої позиції на Лівобережжі, царський уряд виходив з тривалого протистояння з Варшавою, залишивши за собою значну частину українських земель. Це розглядалося як суттєвий здобуток, який у подальшому, на фоні послаблення Речі Посполитої, міг бути використаний в якості плацдарму для наступу з метою інкорпорації до складу Московського царства й решти українських земель.

¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 1. Ст. 1665. Д. 68. Л. 1-503.

² Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. С. 47-48.

³ АЮЗР. Т.6. С. 3-4, 15, 18-19; Універсали українських гетьманів... С. 270.

Якщо Москві на осінь 1665 р. вдалося домогтися посилення своїх позицій на підконтрольній Лівобережній Україні, то становище Польщі на Правобережжі залишалося вкрай хитким. Як уже зазначалося, великою втратою для польського керівництва стало падіння влади Павла Тетері. Сходження Петра Дорошенка на гетьманську посаду кардинальним чином вплинуло як на позиції Польщі в Правобережній Україні, так і на перспективи подальших польсько-московських переговорів. Отримавши гетьманську булаву він, номінально зберігаючи вірність польському королю, здійснює заходи, які спрямовувалися на обмеження впливу Корони на Правобережній Україні. Так поставив перед королівським урядом вимогу визнання автономії Гетьманщині на основі умов Зборівського договору 1649 р., наголошував на необхідності підтвердження всіх прав та привілеїв козацтва, надання йому права проживати не лише в королівських землях, а й в маєтках шляхти та духовних осіб, а також виступав за те, що козацтво має підлягати виключно юрисдикції гетьмана та полковників¹. При цьому Дорошенко в якості протидії польському королю шукає підтримки з боку кримського хана. На той час до влади в Криму прийшов Аділ Герай, який ще активніше розпочинає діяти в напрямку України. Відтак, уже наприкінці травня – на початку червня 1666 р. до Дорошенка прибули ханські послы з пропозиціям поновлення кримсько-українського військово-політичного союзу². Насамкінець, Дорошенко, спираючись на кримську допомогу, намагався реалізувати програму об'єднання козацької України³. Дії правобережного гетьмана (особливо за умови активної допомоги Криму) ніскільки не влаштували ні Варшаву, ні Москву, що, безумовно, диктувало сторонам необхідність нагального вирішення «українського питання» та підштовхувало і королівський двір, і московських чиновників до пошуку компромісу в питанні майбутнього Війська Запорозького.

Реалізації планів правобережного гетьмана сприяла ситуація на Лівобережній Україні, що склалася наприкінці 1665 – початок 1666 рр. З одного боку підписання Іваном Брюховецьким Московських статей засвідчило значне про-

---

¹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 213-222; Степанков В. С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній Гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т.19 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 54.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко... С. 102, 107.

³ АЮЗР. Т.6. С. 50-51; Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). С. 26.

сування Москви в справі підпорядкування собі Лівобережжя та посилення контролю над тамтешнім гетьманатом. Проте, з іншого – той же Московський договір, який передбачав втручання царських воєвод в управління Гетьманщиною, зокрема в сфері збору податків, викликав невдоволення найширших верств населення Лівобережної України (січовики, селяни, духовенство). Московський воєвода у Січі Григорій Косагов відзначав, що «...царських людей не люблять і .... хочуть миритися з татарами і Дорошенком»¹.

В умовах, коли і в Москві, і у Варшаві все більше доходять висновку про можливість вирішення обопільного протистояння шляхом поділу України, коли сторони сходяться в прагненні посилити свої позиції відповідно в Лівобережжі та Правобережжі, коли і одних, і других непокоїли дії Криму, підтримуваного Туреччиною, склався перспективи результативних польсько-московських переговорів.

У вересні 1665 р. саме в час, коли московське керівництво, приймаючи делегацію Брюховецького, вирішувало питання подальшого утвердження своєї влади на Лівобережжі, до Москви прибув королівський посланець Г. Комар. Його приїзд і ознаменував відновлення переговорного процесу між двома державами². Попри напружений характер дискусій (сторони фактично виходили з тих позицій, на яких завершилися попередні переговори в Дуровичах), в остаточній декларації, датованій 30 жовтня 1665 р. було зазначено, що польські й московські повноважні послы (з московського боку на з'їзд мали відбутися А. Ордін-Нащокін та дяк Г. Богданов) з'їдуться 1 січня 1666 р. з метою продовження переговорів про укладення миру. Також йшлося, що сторони мають досягти згоди протягом січня. Місцем переговорів було визначене білоруське село Андрусово³.

У цей час в московських урядових колах продовжувала тривати дискусія щодо політики по відношенню до Польщі, яка, зокрема, стосувалася й майбутніх переговорів. Боярська верхівка, очолювана відомим противником Польщі князем Одоєвським, наполягала на жорсткій та безкомпромісній позиції щодо Варшави. Умовою миру з Польщею вони бачили обмеження володінь короля в Україні по р. Буг і збереження за Москвою всіх здобутих нею земель. Іншої думки притримувався Ордін-Нащокін. Він, як і раніше, схилився до компромісу з поляками задля створення союзу Московії та Польщі проти Туреччини та Швеції⁴.

¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко... С. 103.

² Czart. Rkps 2106/IV. S. 370-378; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 139; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 166.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1665 г. Д. 9. Л. 205; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С.139; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 166; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 209.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 213.

На початку 1666 р. сторони почали підготовку до вирішального етапу московсько-польських переговорів. До Варшави з Москви з метою інформування короля про перебіг переговорів, які проводив Г. Комар у Москві та суть досягнутих домовленостей, було направлено піддядчого Ф. Годовікова. У своїй грамоті цар виражав сподівання, що наступні переговори будуть остаточними й приведуть до порозуміння¹. Також ним була здійснена спроба схилити короля до ідеї про проведення переговорів у Москві². Однак поляки наполягали на дотриманні попередніх домовленостей стосовно Андрусова. І уже в грамоті царю, переданій через Годовікова, король засвідчив готовність розпочати переговори й завірив, що його комісари вчасно прибудуть на місце запланованих посольських з'їздів³.

15 лютого 1666 р. до Андрусова направилися московські повноважні посли. Делегацію очолював окольничий Афанасій Ордін-Нащокін⁴, що промовисто вказувало на зміну позиції московського керівництва в бік прагнення досягнути компромісу з поляками. Також до складу посольства входили Богдан Нащокін і дяк Грігорій Богданов⁵. Послам була надана царська інструкція стосовно ведення переговорів, що представляла собою надзвичайно деталізований документ, в якому містилися рекомендовані репліки московських послів та ймовірні відповіді на них поляків. Їм наказувалося розпочати розмови зі з'ясування умов польської сторони. Якщо комісари цього не зроблять, а натомість вдадуться до спроб акцентувати увагу на тому, що на попередніх з'їздах московська сторона обіцяла віддати королю Полоцьк, Вітебськ, Динабург, Київ та Правобережну Україну, царські посли мали зазначити, що жодних офіційних домовленостей стосовно цього не було, а велися лише дискусії. В інструкції наголошувалося, що перемир'я між державами має бути укладене без будь-яких територіальних поступок. Про такі можна буде говорити лише під час наступних переговорів про вічний мир. Серед таких московська сторона могла розглядати частину литовських міст, зокрема, Вільно, Ковно, Брест, Гродно, Новгородок, Мінськ, за умови збереження усіх прав православної церкви⁶.

Фактично цар пропонував королю міста, які на час переговорів і так були під його владою. У відповідь на можливе обурення цим фактом з боку поляків

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 210.

² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 139.

³ Czart. Rkps 2106/IV. S. 391; Rkps 2110/IV. S. 27-28; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 227-228.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1665 г. д. 15. Л. 1-2.

⁵ Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 139.

⁶ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 105. Л. 46, 62; Ст. 1666 г. Д. 3. Л. 261-264; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 228-229.

царські послы мали зауважити, що означеними містами король заволодів не силою зброї, а підступністю та зрадою¹.

Заслуговує на увагу одна теза, що за жодних умов московські послы не повинні допустити зриву переговорів². Але, гадається, Москва задля укладення перемир'я готова була йти на значно більші поступки, ніж ті, що декларувалися в самій інструкції.

З-поміж чинників, які продовжували впливати на співвідношення сил між Московською державою та Річчю Посполитою, чи не головним залишався український. На початок 1666 р. визначилася певна перевага Москви у боротьбі за Україну. Їй вдалося повною мірою використати як владні бажання лівобережного гетьмана Івана Брюховецького: прагнення отримати боярський титул, маєтності, одружитися на представниці однієї з московських боярських родин, так і відчуття ним хиткості свого становища: антигетьманські настрої в середовищі лівобережного козацтва, постійні суперечки з московськими воєводами. Відтак, укладення Московських статей 1665 р. вело до радикального посилення московських позицій на Лівобережжі. Водночас позиції Варшави на Правобережжі залишалися вкрай хиткими. На початок 1666 р. різко загострилися стосунки польського керівництва з гетьманом Петром Дорошенком (на початку січня 1666 року у Чигирині козацька рада підтвердила вибір його гетьманом). 20 лютого останній, як про це повідомляв Іван Брюховецький, вчинив нараду з правобережною старшиною і постановив, «...щоб всіх ляхів, що були на Україні в містах, в Польщу всіх вислати, а самим зі всіма Задніпровськими містами до хана кримського прихилитися»³.

Така ситуація давала підстави московському керівництву сподіватися, що королівський двір змушений буде за будь-яку ціну добиватися укладення миру з Москвою, що створить непогані перспективи для включення до угоди положень, сформульованих відповідно до московських інтересів.

26 березня 1666 р. московські повноважні послы прибули до Мігновичів, звідки А. Ордіном-Нащокіним та керівником польської делегації Є. Глебовічем (шляхом листування) було остаточно визначено с. Андрусово в якості місця проведення посольських з'їздів⁴. 16 квітня 1666 р. московським послам була направлена царська інструкція, в якій робився наголос на декількох пунктах, які мають бути зафіксованими в угоді. По-перше, цар наполягав на збереженні під владою Москви Смоленська з 14 містами, Динабурга, України по Дніпро й Києва з околицями в 7-8 миль. По-друге, царські послы мали зафіксувати в угоді,

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 105. Л. 64-70

² Там же. Л. 71-77; Ст. 1666 г. Д. 3. Л. 351-355.

³ АЮЗР. Т.6. С. 88.

⁴ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения. С. 88.

що московсько-польський союз створюється, насамперед, задля оборони від турок і татар¹.

Аналізуючи зміст додаткових царських інструкцій щодо територіального питання, Б. Флоря звертає увагу на той факт, що в усіх попередніх інструкціях йшлося про встановлення кордону між Річчю Посполитою та Московською державою по Дніпру, що фактично виключало з царських володінь Київ. На разі в даній інструкції було окремо наголошено на тому, що Київ з прилеглими територіями має залишатися під владою Московської держави. На думку дослідника, це було викликано занепокоєнням, що віддача Києва викличе протести у лівобережного козацтва (адже Київ – «...важливий центр Лівобережного гетьманства»)². Однак, гадається, тут слід, насамперед, говорити про оцінку Києва як центру православ'я, що було вкрай важливо для Москви в сенсі реалізації ідеї III Риму.

Слід відзначити, що на прохання Ордіна-Нащокіна уже в ході переговорів з Москви надійшли додаткові роз'яснення стосовно територій в Україні, які мають залишитися під владою царя. Йшлося про все Київське воєводство, а власне Черкаський, Чигиринський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський полки. Аргументувалося це тим, що вказані полки не можуть бути окремо від Запоріжжя, яке «тими ж полками наповнюється». У разі спротиву поляків, послам слід було добиватися включення до царських володінь частини Київського воєводства з містами Біла Церква, Корсунь та Канів³.

Як бачимо, Москва напередодні переговорів намагалася досягти максимальних результатів, скориставшись з тогочасного важкого становища Речі Посполитої.

30 квітня 1666 р. після прибуття комісарів Речі Посполитої в Андрусові розпочалися польсько-московські переговори⁴. Традиційно перші суперечки між сторонами стосувалися формальних справ. Польські комісари, діючи згідно інструкцій короля й канцлера, всупереч прагнення царських послів негайно приступити до розгляду питань по суті переговорів, обрали тактику зволікання⁵. Адже саме в цей час внутрішньополітична криза, яка охопила Польщу, досягла свого апогею. Зосереджуючи сили проти опозиціонерів, очолюваних Любо-

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 3. Л. 264; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения. С. 86-87.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 139.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 3. Л. 357; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 140.

⁴ Czart. Rkps 2110/IV. S. 133-134; Rkps 2112/IV. S. 191; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч.3. С. 139.

⁵ Czart. Rkps 2110/IV. S. 133-134, 123; Rkps 2112/IV. S. 191-200.

мірським, король змушений був відкликати значні сили з Литви та України, залишивши для охорони східних рубежів лише 12-тисячний контингент¹. Відтак, в королівському уряді сподівалися виграти час для того, щоб розправитися з опозицією, стабілізувати ситуацію в Речі Посполитій, що дало б змогу розмовляти з московськими послами з більш сильних позицій. Московські ж послы, навпаки, намагалися пришвидшити переговорний процес, щоб, скориставшись моментом, домогтися підписання мирної угоди ще до того, як королівський двір вирішить внутрішні проблеми.

Означені установки, яким слідували послы обох держав, домінували на першому етапі андрусівських переговорів та були визначальними на його результати. Загалом посольські дискусії зводилися до суперечок навколо дрібних питань, а сторони (насамперед польські комісари) повсякчас наголошували на необхідності отримання відповідних інструкцій з Варшави. Слід відзначити, що й царські послы через щораз нові вимоги опонентів змушені були також звертатися за вказівками до Москви.

8 та 12 травня 1666 р. відбулися відповідно друга й третя посольські конференції, на яких тривали дискусії навколо польського проекту замирення, що передбачав декілька етапів. У ході першого сторони мали б розробити й затвердити порядок припинення воєнних дій на час переговорів. На другому – мали відбутися переговори щодо «вічного миру». У разі їх зриву, слід було повернутися до питання про перемир'я². У територіальному питанні польська сторона декларувала готовність поступитися на користь Москви Смоленськом зі всією Сіверською землею та Динабургом. У Варшаві погоджувалися на варіант, згідно якого король отримує Полоцьк та Вітебськ, а також відповідну грошову винагороду. Твердою на цьому етапі була польська позиція по Україні. Вона зводилася до тези, що всі українські землі мають бути повернуті до складу Речі Посполитої³. Гадається, у Варшаві, оцінюючи тогочасну ситуацію в Україні (на Правобережжі після подій анитпольського повстання 1664-1665 рр. залишалася доволі хитка ситуація та спостерігався відчутний вплив Криму, на Лівобережжі після підписання Московських статей 1665 р. кардинально посилювалися позиції Москви), не могли не розуміти всю нереальність сподівань на повернення всіх українських земель під їхню владу. Тут стояло питання, щоб зберегти контроль на бодай їх частині. Відтак польські декларації стосовно українських земель, очевидно, виголошувалися в сенсі звичайнісінької політики зволікання (поляки

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 232-233.

² Czart. Rkps 2107/IV. S. 65; Rkps 2110/IV. S. 123; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 234.

³ Czart. Rkps 2110/IV. S. 3-5; АЮЗР. Т.6. С. 119; Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 89; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 236.

розуміли, що навколо цього питання дискусія буде тривалою та безрезультатною).

У Москві й надалі намагалися пришвидшити переговори. Тому вже 8 червня 1666 р. після того, як царські послы отримали наказ прийняти польські пропозиції (як основу для подальшої дискусії), сторонам вдалося прийняти «безпечну» грамоту про припинення військових дій на всіх рубежах: від Двіни до Запорозжя. У її доповнення царські послы поставили вимогу, щоб поляки не надавали допомоги татарам у їх діях проти Москви¹. Цікаво, що в угоді не було обумовлено термін припинення воєнних дій, що, як справедливо зауважує З. Вуйцік, було доказом глибокого переконання сторін в тому, що переговори приведуть до укладення миру, або перемир'я. Угода завершувалася тезою, що у провадженні переговорів про «вічний» або «тимчасовий» мир, повинні бути враховані всі домовленості, досягнуті в попередній період, починаючи від посольства Ордіна-Нащокіна та Богданова до Львова у 1663 р.²

На думку З. Вуйціка, в умовах складного внутрішньополітичного становища Речі Посполитої підписання угоди, «...яка давала так необхідну безпеку ззовні», було значним досягненням польської дипломатії³. Натомість, Б. Флоря вважає, що угода була, насамперед, здобутком московської дипломатії, аргументуючи тим, що вказані положення ще фігурували в пропозиціях царських послів під час попередніх комісій, а також пропонувалися Ордіном-Нащокіним напередодні Андрусівських переговорів⁴. Угода про таке загальне перемир'я (до цього перемир'я встановлювалися лише в районі проведення переговорів та мали чітко визначений термін) відповідала інтересам Москви. Вона давала час на відновлення військового потенціалу, стабілізацію ситуації в Московській державі (подолання фінансової кризи), а також, на думку, зокрема, А. Ордіна-Нащокіна, угода про перемир'я була важливим передвісником укладення договору про союз між двома державами.

Ордин-Нащокін, пори все, продовжував виношувати ідею укладення вічного миру з утворенням військово-політичного союзу Речі Посполитої та Московської держави. Заради цього готовий був на значні поступки, зокрема, йшлося про Україну. Так, у листах до царя він зазначав, що справа укладення такого миру наштовхується на протидію представників Польського королівства у делегації Речі Посполитої, які категорично не бажали поступатися українськими землями (це навіть, за словами Ордіна-Нащокіна викликало їх суперечку

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 105. Л. 130-139; Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. С. 139.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 235

³ Tamże.

⁴ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 143.

з литовцями). Водночас царський посол наполягав, що мир слід укласти за будь-яку ціну¹. Натомість позиція царя залишалася незмінною. Він наполягав, щоб послі слідували попереднім інструкціям, в яких чітко ставилося завдання збереження за Московією якщо не всієї козацької України, то її лівобережної частини з Києвом².

Слід відзначити, що не лише територіальні аспекти «українського питання» впливали на перебіг переговорів, а й власне позиція та дії українських гетьманів. При цьому йдеться не лише про Петра Дорошенка, який за допомогою татар успішно укріплював свої позиції на Правобережжі. Він здійснював активні операції проти московських військ та підрозділів Брюховецького, а всі спроби Москви, апелюючи до керівництва Речі Посполитої, якимось вплинути на дії правобережного гетьмана були безуспішними³. Лівобережний гетьман І. Брюховецький, намагаючись скористатися зі складного становища Речі Посполитої через триваючу там громадянську війну, вирішив поширити свою владу на частину білоруських земель. У той момент, коли між московськими та польсько-литовськими послами було укладено угоду про загальне перемир'я, він здійснює спроби здобути Гомель та розпочав військові дії в районі Кричева та Слуцька, а також в околицях Турова та Пінська⁴. Це викликало різку реакцію з боку московського керівництва. Брюховецькому було строго наказано припинити будь-які дії проти польських та литовських військ⁵. Зокрема, Ордін-Нащокин, гостро засудив дії лівобережного гетьмана та розцінив їх як зумисну спробу зірвати укладення мирного договору між Московією та Річчю Посполитою: При цьому дії Брюховецького були використані в якості ідеальної ілюстрації тези московського дипломата про козацтво як силу, ворожу інтересам Московської держави та таку, що виступає проти встановлення будь-якого порядку: «...їм не хочеться миру, щоб бути завжди у свавіллі, а не під началом на своїх нивах працювати»⁶. Слід додати, що дану позицію демонстрував саме головний промотор та ідеолог московсько-польського діалогу, який вийшов на завершальну стадію саме на переговорах в Андрусові. Фактично, це була теза, яка лягла в основу вирішення «українського питання».

---

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 3. Л. 428-435; Д. 5. Л. 242.

² Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 145-146.

³ АЮЗР. Т.6. С. 128; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 151-152.

⁴ АЮЗР. Т.6. С. 120-121.

⁵ РГАДА. Ф.124. Оп. 1. Ст. 1666. Д. 11. Л. 1-9.

⁶ Там же. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 4. Л. 237-238; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 169

Повертаючись до позиції Варшави, слід відзначити, що розвиток внутрішньопольської кризи не сприяв реалізації тактики королівського двору на переговорах з Москвою, яка полягала в зволіканні та очікуванні на стабілізацію політичного життя Речі Посполитої, з якою пов'язувалися надії на посилення позицій у переговорах з царськими послами. Очікувана внутрішня стабілізація не відбулася, що засвідчив зрив сейму у Варшаві та відновлення військових дій між королем та прихильниками Любомірского¹. Інформація з Польщі, що надходила до Андрусова, навпаки, надавала впевненості московським послам й вела до їх зміни тональності. Уже на дев'ятій посольській сесії, яка розпочалася 18 червня 1666 р., А. Ордін-Нащокін у різкій формі поставив вимогу визначитися з позицією польської делегації. При цьому він, будучи переконаним прихильником укладення договору про «вічний мир», під тиском царських інструкцій змушений був зосередитися на проблемі укладення перемир'я.

У цей час царські послы отримали відповідні директиви з Москви, в яких містилися нові умови, які мали б виконати поляки. Королівські комісари розцінили такий хід як бажання царя зірвати переговори і, користуючись важким становищем Речі Посполитої, розпочати воєнні дії проти ослабленого громадянською війною противника². Проте, їх побоювання виявилися передчасними. У Москві продовжували дотримуватися визначеної раніше лінії – будь-що не допустити зриву переговорів. Дискусії тривали на комісіях 23 та 30 червня 1666 р., по завершенні яких сторони погодилися влаштувати перерву. На цей момент московські послы означили готовність віддати полякам Вітебськ з околицями³, а комісари, відповідно, готові були поступитися Сіверською землею до кордонів з Україною. Стосовно останньої сторони залишалася на початкових позиціях⁴. При цьому, аналізуючи можливості вирішення даного питання, в Москві звернулися до гетьмана І. Брюховецького, щоб той надав перелік міст, які входили до складу Лівобережного гетьманства. Відтак, було визначено територію козацької України, яка за будь-яких умов має залишитися під владою царя. До неї входили міста Переяславського, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Полтавського, Миргородського, Дубенського та Київського полків, а також «...за Дніпром Київ та Канів»⁵.

Водночас, слід відзначити, що переговори відбувалися в умовах очевидної непевності як позицій Варшави, так і Москви, особливо, що стосувалося козацької України. Так, підписання Московських статей, з одного боку, ознаменувало,

---

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 237.

² Там же.

³ Czart. Rkps 2107/IV. S. 96-99; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 238.

⁴ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 90.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 4. Л. 320-325

так бажане в Москві політичне та економічне підпорядкування Лівобережної України, однак, з іншого, - спричинило поширення там антимосковських настроїв, яке стало відповіддю на спроби царського уряду провести перепис населення Лівобережжя. Надходила інформація про невдоволення місцевих мешканців збільшенням поборів¹. Це все відбивалося на ставленні і до Брюховецького, який писав до царя про хвилювання на Запоріжжі, звідки, згідно його інформації, вийшов великий загін козаків з метою «захопити» самого гетьмана².

Занепокоєння Брюховецького мало під собою цілком реальну основу. Уже 18 липня 1666 р. в Переяславі розпочалося повстання проти гетьмана та московських воєвод. Повсталі вбили полковника та зробили спробу захопити місто. Найгіршим для московського керівництва було те, що, згідно інформації Брюховецького, там активно поширювалися заклики про прийняття протекції Кримського ханства і об'єднання з Дорошенком: «послали... до Дорошенка й до татар, щоб вони йшли до них на допомогу»³. Разом з тим надійшли вісті про активізацію самого правобережного гетьмана. Останній, намагаючись скористатися повстанням на Лівобережжі з метою відновлення єдності козацької України, 29 липня 1666 р. звернувся з відозвою до мешканців Лівобережної України. У ній виказував задоволення тим, що Переяславський полк «здорове зачав діло», яке веде до «...з'єднання... з нами братерського». Також звернувся з листом до канівського полковника, пропонуючи йому приєднатися до переяславців і прибути до нього в Черкаси⁴. При цьому Дорошенко не обмежився відозвами та листами. Його війська разом з повсталими козаками Переяславського полку дали відсіч спробам московських військ під керівництвом князя К. Щербатова придушити повстання⁵.

Указані події безпосередньо впливали на перебіг польсько-московських переговорів, які у цей час тривала в Андрусові. Зокрема, про це писав А. Ордин-Нащокін, наголошуючи, що негативні для Москви тенденції, що виявилися на Лівобережжі, не залишалися секретом для Варшави та добавляють впевненості польській стороні в переговорах. Він писав: «... комісарам сила в посольстві прибула з України, тому що минулого року в Україну були надіслані перепищики з Москви для збору прибутків з тамтешніх мешканців; проте останні і від польського короля великою кров'ю відбивалися, щоб жити по своїй волі, їм краще кровопролиття та свавілля ніж спокій; невдоволення в Україні внаслідок

---

¹ АЮЗР. Т.6. С. 128.

² Там же.

³ Там же. С. 134-136; Стецюк К. І. Народні рухи... С. 277-287.

⁴ РГАДА. Ф. 210. Стб. 588. Л. 676-677.

⁵ Там же. Л. 671-672, 745-746.

збору податків відродило в поляків надію на її повернення, а відтак призвело до складнощів в ході переговорів»¹.

Звичайно, не була ідеальною ситуація для поляків і в Правобережній Україні. Гетьман Петро Дорошенко, розуміючи, яку небезпеку українській державності несуть в собі польсько-московські домовленості, намагався контролювати їх перебіг. Зокрема, в липні 1666 р. він звертався зі спеціальним посланням до самого короля, в якому просив того інформувати про розв'язання «справи України»². При цьому, негативно оцінюючи сам факт польсько-московських переговорів, фактично ігнорував всякі домовленості між ними. Як уже зазначалося, усупереч угоді про перемир'я, яку було укладено в травні 1666 р. в Андрусіві, Дорошенко продовжував здійснювати воєнні акції проти полків Брюховецького та московських військ. Такі дії ставили під загрозу результати московсько-польських мирних переговорів.

Дедалі загрозливішого характеру для поляків набувала співпраця Дорошенка з татарами. Хоча останні декларували себе союзниками Речі Посполитої (та й Дорошенко повсякчас наголошував, що він є підданим короля), проте в Україні проводили цілком самостійну політику у власних інтересах. Головна мета Бахчисараю, яка означилася ще на початку 60-х рр. XVII ст., полягала в нав'язуванні Війську Запорозькому своєї протекції, яка підривала позиції Варшави. Це викликало гостре занепокоєння керівництва Речі Посполитої. Ще наприкінці 1664 р. король направив до Бахчисараю свого посла Александра Петріковського. Інструкція, яку той отримав, яскраво характеризує проблеми, які на той час проявилися в польсько-кримських стосунках, а також роль в них «українського питання». Вперше, прямо ставилося питання того, що політика Криму в Україні суперечить інтересам Варшави, а самому Петріковському було доручено уважно відслідковувати «грізні татарські інтриги на Україні»³ А дії Дорошенка, який на початку липня 1666 р. писав, що «... хан новий (Аділ Герай – В. Г.) бажає дуже жити в приязні з Військом його королівської милості Запорозьким, а на знак цього допомагає частими посилками орди на супротивника»⁴, ще більше утвердили Варшаву у розумінні небезпеки кримської політики в Україні.

За таких умов кожна зі сторін була зацікавлена у продовженні переговорів та результативному їх завершенні. Царські послы у середині липня 1666 р.

¹ Соловьев С. М. История России. Т.1-12. С. 169.

² Степанков В.С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т. 4 (6). С. 228.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 194.

⁴ АЮЗР. Т.6. С. 115.

отримали нові інструкції. З одного боку, у них містилася вказівка намагатися чинити тиск на комісарів, залякуючи їх можливим укладенням московсько-шведського договору, а з іншого, - окреслювалися межі нових можливих поступок полякам, насамперед, тих, що стосувалися території України. Так, у якості першої пропонувалося віддати Канів. Якщо б комісари і надалі залишалися на своїх позиціях, дозволялося відмовитися від земель Київського воєводства. Насамкінець, у якості максимальної поступки, розглядалася можливість запропонувати полякам «Київський повіт». Однак сам Київ беззаперечно мав залишатися під владою царя¹. У якості третього методу впливу на королівських комісарів, пропонувалося вдатися до підкупу. Так, рекомендувалося запропонувати їм значні суми. Зокрема, найбільш непоступливим з них пропонувалося передати 20 тисяч рублів з метою «пом'якшення» їх позиції. Дані пропозиції були оприлюднені вже на п'ятнадцятій сесії, яка відбулася 23 липня 1666 р. Царські послі наголосили, що це остаточні умови і в разі, якщо поляки погоджуються, то вони мають це зафіксувати в офіційному листі. В іншому разі погрожували «припинити безплідні дискусії»².

Однак польські комісари, не зважаючи на погрози, відхилили московські пропозиції. У відповідь вони підготували свою декларацію, в якій окреслили рамки чергових поступок. Зокрема, виражали згоду передати царю всю Сіверщину та розширити межі царських володінь на Смоленщині, але при цьому залишалися на старих позиціях стосовно козацької України³. Відтак, переговори знову зайшли в стадію суперечок та взаємних звинувачень у небажанні досягти взаємоприйнятної угоди. Сторони, з одного боку, не бажали допустити зриву переговорного процесу, проте з іншого – старалися поки що не вийти на межу максимально дозволених керівництвом поступок.

Між тим, головний промотор московсько-польського порозуміння А. Ордін-Нашокін старався задіяти всі можливі методи для досягнення мети – схилити Польщу до укладення угоди. Так, традиційно вбачаючи в литовській верхівці силу, що відзначалася більшою схильністю до досягнення порозуміння з Москвою, він пропонував особливу увагу приділити роботі з представниками литовської магнатерії. Для цього рекомендував поступитися окрім Полоцька та Вітебська ще й Динабургом, що безумовно мало б відповідати інтересам саме литовців, а також встановити безпосередні контакти з одним із впливових литовських магнатів князем Богуславом Радзівіллом. У середовищі коронної еліти Ордін-Нашокін був зацікавлений у співпраці з лідером опозиції Є. Любомирським. Якщо ще до початку переговорів до цього питання підходили вельми

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 4. Л. 311-316; Czart. Rkps 2107/IV. S. 134-137.

² Czart. Rkps 2107/IV. S. 110-112; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 240.

³ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 240.

обережно, намагаючись не спровокувати польське керівництво зв'язками з екс-маршалком, то тепер, коли переговори були в розпалі і коли потрібно було «натиснути» на Варшаву, Ордін-Нащокін погоджувався використати для цього «карту Любомірского». Не виключав Ордін-Нащокін і можливості силового тиску на поляків. Зокрема пропонував «...для успіху в посольській справі... укріпити порубіжні міста... в Смоленськ та інші міста запаси та раті вивести». Насамкінець, вважав за необхідне укріплення московських позицій в Лівобережній Україні, для чого пропонував збільшити там військову присутність, зазначаючи: «...від польських кордонів слід утримати Україну від Чернігова по Дніпро та під час перемир'я слід укріпити Чернігів та сіверські міста»¹. Фактично йшлося про укріплення позицій Москви на Лівобережжі та очевидна відмова від експансії на Правобережну Україну.

Зі свого боку, у Варшаві не поспішали відмовитися від тактики зволікання. у справі переговорів з Москвою. Там продовжували сподіватися на швидке розв'язання внутрішньополітичної кризи. Воно наступило уже 13 липня 1666 р., коли у битві під Монтвами королівські війська були наголову розгромлені прихильниками Є. Любомірского. Наслідком цієї поразки стало укладення 31 липня перемир'я під Легоніцями, яке створило передумови для припинення громадянської війни². Завершення внутрішнього протистояння в польських урядових колах (попри те, що воно відбулося не за королівським сценарієм) розцінили як сигнал для означення більш жорсткої позиції на переговорах з Москвою. Власне про це йшлося в ухвалі Ради сенату від 14 липня 1666 р. Наголошувалося на необхідності активізувати переговорний процес, однак при цьому рекомендувалося й надалі зволікати з прийняттям остаточного рішення, принаймні до середини вересня. До цього часу в польському керівництві сподівалися відновити сили й підготуватися до чергової воєнної кампанії проти Москви³.

Польсько-литовські комісари у своїх листах висловлювали оптимізм, вважаючи, що даний момент є сприятливим, щоб домогтися від Москви вигідних умов миру. Зокрема, К. П. Бжостовській у листі до Богуслава Радзівілла писав: «Ніколи кращого не мала Республіка випадку, як зараз... аби тільки сама в собі

---

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 170.

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.3. S.72-74; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 240; Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. С. 117.

³ Czart. Rkps. 401/IV. S. 103; Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) // Проблемі історії країна Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110

грунтовно заспокоїтися могла»¹. Однак саме в словах Бжостовського й крилася гірка правда для Польщі. Адже припинення громадянської війни не принесло відразу очікуваної стабілізації політичного життя, де залишалися невирішеними гострі проблеми. Кінець серпня 1666 р. позначився черговим проявом внутрішньополітичної боротьби, коли королівська партія здійснила спробу прийняти сеймову конституцію, яка б дозволила обрання спадкоємця престолу за життя діючого монарха. Однак, зусиллями противників реформи вкотре сейм було зірвано². В. Коховській яскраво змальовує доволі сумні польські реалії: «Повстали після зірваного сейму всюди в Польщі дифіденції та ненависть, нарікали на трактати легоніцькі, військо не бажало бути слухняним, поки не ухвалені податки, без яких жодної зарплати мати не сподівалося; навіть сенатори, які щиро кохали свою вітчизну, нарікали на тих, хто в контракти про вольності входили з чужоземцями.... Лише один Бог міг врятувати Річ Посполиту»³.

Водночас, вкрай складною залишалася для Варшави ситуація в Правобережній Україні. Жорстку позицію щодо польського уряду зайняв Петро Дорошенко, яка зумовлювалася абсолютним ігноруванням Варшавою інтересів України. Зокрема, це стосувалося вимог гетьманського уряду визнати автономію України, хоча б на умовах Зборівського договору 1649 р. Також відбувалося зволікання з визнанням самого Дорошенка в якості гетьмана (у короля не поспішали надсилати тому клейноди, як відзнаки гетьманської влади)⁴. А восени 1666 р. додалися ще й проблеми, які виникли в результаті присилки в Україну додаткових польських військ. Щоб дещо стабілізувати ситуацію в самій Польщі король ще 13 серпня 1666 р. розпорядився відправити частину військ, які були мобілізовані як королем, так і його противниками, та задіяні в громадянській війні, а тепер створювали серйозні проблеми для влади, в Україну. Їх прибуття в розорений тривалими війнами край неминуче викликало невдоволення українського населення, на плечі якого лягало утримання жовнірів. Також жорстко виступив проти цього і гетьман Петро Дорошенко⁵. Така ситуація ще більше утверджувала останнього в необхідності пошуку союзників, на підтримку яких можна було б опертися в протистоянні антиукраїнській політиці як з боку Москви, так і Варшави. При цьому польсько-московські мирні переговори аж ніяк не вселяли надію на врахування українських інтересів. Тому все чіткіше проявлявся курс гетьмана на союз з Туреччиною та Кримом, єдину на

---

¹ AGAD. AR. V. T. 35. Nr. 1503

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.3. S. 82.

³ Там же. S. 84.

⁴ Степанков В. Відмова Варшави... С. 111.

⁵ Там само. С. 110.

той час реальну третю силу, яка також була вкрай занепокоєна перспективою замирення Москви та Варшави.

Відтак, якщо до цього часу присутність татар на Правобережжі ще була доволі незначною, то з вересня татарський чинник набуває для Варшави (та й для Москви) все більш загрозливих форм. Уже 18-19 вересня 1666 р. в Україну прибули перші численні загони татар, а 5 жовтня – кримське військо (10-15 тис.) на чолі з самим нурадин-солтаном Девлет Гераєм. Ситуація для поляків була вкрай неприємна. Вона не лише послаблювала їх вплив у Правобережній Україні, а й, враховуючи, що татари в союзі з Дорошенком активно діяли проти Москви, підривала сам польсько-московський мирний процес¹.

Отже, починаючи з серпня 1666 р. позиція Варшави на переговорах в Андрусові, насамперед, була продиктована розумінням політичною елітою Речі Посполитої необхідності укладення миру з Москвою, як засобу виходу «...зі сліпого провулка, в якому опинилася країна»². У цьому сенсі у спеціальному королівському посланні, яке надійшло до комісарів 18 серпня 1666 р., змальовувалася гнітюча ситуація в країні та рекомендувалося наполегливо захищати кожену справу, відстоювати кожен градус поступок. У разі необхідності посли могли робити видимість зриву переговорів, водночас не допускаючи цього.

Стосовно можливих поступок, король давав дозвіл говорити про можливість передачі Москві більшої частини Смоленщини, Сіверщини за умови, що там будуть збережені всі права та привілеї католицької церкви, а також гарантоване повернення шляхті втрачених маєтностей. Також у Варшаві готові були відмовитися від Лівобережної України. При цьому категорично не допускалися будь-які розмови щодо Правобережної України з Києвом і Каневом. Стосовно ж Лівобережжя комісари мали спробувати домовитися стосовно проходження кордону «...можливо по Ніжин, а принаймні в Переяславі влада наша залишалася»³.

На думку Б. Флорі, на серпень 1666 р. фактично були закладені основи для майбутньої домовленості⁴. Дійсно, саме на цей час сторони означили обопільно прийнятні умови, в основі яких був поділ українських земель між Москвою та Варшавою по Дніпру. Позиції розходилися в окремих деталях, а також кожна зі сторін ще мала надію, скориставшись тогочасною ситуацією, зокрема і в Україні, все ж виторгувати для себе преференції і досягти більшого, ніж навіть

¹ Степанков В. Відмова Варшави... С. 111-113.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 242.

³ Там же. S. 241-242.

⁴ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нашокина... С. 164.

окреслювали офіційні інструкції. Водночас, зацікавленість обох сторін в результативному завершенні перемовин створювала поле для компромісу, в якому опинилося «українське питання».

У Москві вкотре окреслили свою позицію щодо українських земель. Не обговорюючи питання приналежності лівобережної України, там вкотре в якості можливих поступок назвали Київський повіт та Канів. Гостра зацікавленість у результативності даного раунду переговорів підштовхувала московське керівництво навіть до того, щоб відмовитися від Києва¹.

Однак навіть такі, на думку московського керівництва, значні поступки не справили враження на королівських комісарів, які хоча й були уповноважені на відмову від Лівобережної України, в очікуванні позитивних змін як в Польщі, так і в Україні (йшлося про розгортання антимосковського повстання на Лівобережній Україні) продовжували наполягати на поверненні всієї козацької України до складу Речі Посполитої.

У Москві прагнули переломити хід переговорів на свою користь, відтак прикладають зусилля, щоб проінформувати царських послів (і королівських комісарів) про свої успіхи в Україні. Так, зокрема, повідомлялося, що війська гетьмана І. Брюховецького та московським підрозділам князя К. Щербатого все ж вдалося завдати поразки повстанцям та їх союзникам – полкам П. Дорошенка й татарам. Битва не завершилася повним розгромом, але у результаті сили повсталих відійшли до Дніпра. Сам Дорошенко, який у цей час стояв на іншому березі Дніпра, у Сокирній, відійшов до Черкас². Також в листі містилася інформація про хвилювання в Криму. Це все мало переконати учасників переговорів у зміцненні позицій московської влади в Лівобережній Україні та відсутності об'єктивних причин, щоб йти на якісь значні поступки полякам³.

Відповідно, в інструкціях, які надійшли послам у вересні 1666 р. наголошувалося на необхідності утримати в своїх руках Київ. Якщо раніше допускалася можливість обговорення питання про його передачу полякам (навіть говорилося, що в такому разі на лівому березі буде збудований «новий Київ»), то тепер йшлося, що після укладення договору Київ має залишатися під владою царя, принаймні – до завершення терміну перемир'я⁴.

Попри всі спроби царських послів вплинути на королівських комісарів (А. Ордін-Нащокін навіть намагався залучити до цього Є. Любомірського та Б. Ра-

---

¹ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 165

² РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Стб. 588. Л. 704-707

³ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 166

⁴ Там же. С. 165-166.

дзівілла, а також вимагав використання різних методів, від демонстрації військової сили, до чергових поступок¹), вони залишалися непоступливими. У жовтні 1666 р. і королівські, і царські комісари відзначали, що переговори зайшли у безвихідь. Відтак, задекларувавши свої пропозиції, щодо мирного врегулювання, 6 листопада 1666 р. сторони оголосили перерву².

У листопаді відбулися суттєві зміни в ситуації на українських землях. Так, якщо у серпні-вересні у результаті успішних дій лівобережного гетьмана та московських військ Щербатого окреслилися певні позитивні для Москви тенденції, то події середини жовтня не могли прибавити оптимізму царському керівництву. Власне на початку жовтня в Україну прибуло численне кримське військо, очолюване Девлет Гераєм. Частина кримських військ на чолі з «молодим солтаном» Саламет Гераєм тоді ж виступила на Лівобережжя в район Переяслава, де здійснювала спроби здобути місто³. За умови так і не придушеного антимосковського повстання в Переяславському полку, кримський фактор постав у якості реальної загрози позиціям Москви. З цим в царському уряді не могли не рахуватися.

Зі свого боку, активізація та посилення впливу Кримського ханства в Україні аж ніяк не влаштувало й Варшаву. Хоча з Бахчисарая по відношенню до Варшави продовжувала лунати союзницька риторика, однак кримське керівництво все більш настійливо намагалось встановити свій протекторат над Правобережною Україною, витіснивши звідти Польщу. Навіть у грудні 1666 р. закликали П. Дорошенка, скориставшись внутрішніми негараздами Речі Посполитої, звільнити Україну від польських військ⁴. Саме за таких умов Варшава означила можливість поступок у територіальних питаннях, що постали в Андрусові. Зокрема, у новій інструкції, яка була направлена комісарам 28 листопада уже не йшлося про вимогу повернення усіх українських земель до складу Речі Посполитої, хоча стосовно Києва на даному етапі переговорів позиція поляків залишалася незмінною⁵.

17 грудня відбувся двадцять восьмий з'їзд. Польські комісари означили свою позицію, яка відповідала отриманим напередодні інструкціям з Варшави. Погоджувалися поступитися на користь Москви Лівобережною Україною, однак стосовно Києва вимоги залишалися незмінними. Пропозиції

---

¹ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина.... С. 167, 168, 170.

² Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 244.

³ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 173.

⁴ Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть). С. 491.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 245-246.

польсько-литовської сторони викликали обурення московських послів, які навіть відмовилися представити їх цареві на розгляд¹. Переговори вкотре опинилися перед загрозою зриву. Дійшло до того, що польські комісари направили до Варшави повідомлення про підготовку від'їзду з Андрусова, а царським послам заявили про готовність відновити переговори уже в червні 1667 р.².

Тим часом царські послы, в плани яких жодною мірою не входив такий розвиток подій, спробували відновити переговорний процес. Через Комара А. Ордін-Нащокін закликав комісарів повернутися до столу переговорів, наголошуючи, що не вичерпані всі можливості для порозуміння. Було погоджено провести ще одну, неофіційну, сесію 20 грудня 1666 р³. На ній очільник московської делегації заявив, що має намір особисто відбути до Москви, щоб ознайомити царя з останніми польськими пропозиціями. Відтак, просив, щоб через три тижні послы знову могли б зустрітися для остаточного вирішення справи перемир'я⁴.

Коли польські комісари зазначили на неможливості такого тривалого очікування на московську відповідь через складну ситуацію в литовському війську, яке страждає від нестачі продуктів харчування, Ордін-Нащокін задля порятунку ситуації пішов ще на декілька заяв. По-перше, він пропонував литовцям брати продовольство з територій, які на даний момент контролювалися московськими військами (за умов гарантії безпеки). По-друге, оприлюднив ще одну можливу поступку з боку Москви, заявивши, що цар не буде наполягати на передачі йому Динабургу, якщо Москва отримає право вільного судноплавства до Риги по ріках Касплі й Двіні. Дискусія торкнулася, зокрема, й питання щодо козацької України. Комісари зажадали, щоб окрім Правобережжя, до територій підвладних королю були віднесені окремі райони Лівобережної України й Запоріжжя⁵.

Задля збереження перспективи продовження переговорів Ордін-Нащокін, навіть всупереч позиції інших членів московської делегації, пообіцяв передати ці вимоги царю⁶. Висловлюючи свою думку, він звертав увагу на позитивні моменти для Московської держави в останніх польських пропозиціях. Наголошував, що раніше взагалі не було жодної надії на повернення Смоленська та Сіверщини. При цьому зазначав, що поляки добре обізнані з тогочасними

---

¹ Czart. Rkps 2107/IV. S. 160-166; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 245

² Czart. Rkps 2112/IV. S. 119 -121; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 246.

³ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Кн. 105. Л. 519-533.

⁴ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 247.

⁵ РГАДА. Ф. 79. Оп.1. Ст. 1666 г. Д. 5. Л. 132-133

⁶ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 248.

труднощами московського керівництва (неспроможність належним чином укріпити прикордонні міста та гостра нестача коштів). Дипломат писав: «Якщо мир буде відкладено, щоб турок і хан в Україні не посилювалися, її навколишні міста не розорили, коли виведуть людей, то і миритися нічого буде; і почалася війна за те, щоб турка і хана не допустити до володіння Україною. В посольствах і по всьому світу про це говорилося; а крім миру з Польщею, невдоволення в тамтешніх людей подолати нічим»¹. Власне ситуацію в Лівобережній Україні Ордин-Нащокін оцінював як критичну. При цьому вважав, що спричинена вона значною мірою непродуманою спробою проведення перепису населення. Наголошував: «..тамтешнє життя у великій образі і там такі великі сум'яття зі всіх боків і зловживання...»². Аргументуючи свою позицію, Ордин-Нащокін звертав увагу також і на зовнішні фактори. По-перше, це небезпека укладення польсько-шведського союзу (про це королівські комісари повсякчас наголошували, намагаючись зробити опонентів поступливішими), а по-друге, наростаюча кримсько-турецька загроза. На його думку, саме турецький султан був найбільш зацікавленим у зриві польсько-московських переговорів. Вважав, що війна та обопільне знекровлення Москви та Варшави створювали можливості для утвердження влади Туреччини та Криму в Україні³. Власне в цей час надійшла інформація з Правобережної України, яка підтверджувала занепокоєння Ордина-Нащокіна. Йшлося про те, що 17 жовтня до правобережного гетьмана прибули турецькі послы, які привезли тому подарунки: «аргамак турецький з нарядом та шаблю» та переказали бажання султана «учинити» Дорошенка удільним правителем. А Дорошенко, своєю чергою, «...з полковниками турському царю присягали на тому, що йому служити турському царю с кримським ханом»⁴. Відтак, очільник московського посольства вважав за необхідне якомога швидше укласти миру з поляками (навіть на доволі важких для Москви умовах)⁵. Наразі він не відкидав і можливості відмовитися від Лівобережної України. При цьому вважав, що цей крок міг стати основою для важливих стратегічних здобутків. Зокрема, йшлося про можливість впливу на процес обрання володаря польської корони (трон міг здобути або сам цар, або його ставленик)⁶.

Під впливом означених чинників царське керівництво заради укладення угоди з поляками було готове йти на значні поступки. Так, 27 грудня цар наді-

¹ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 170-171.

² РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 5. Л. 40.

³ Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения... С. 95; Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 180

⁴ РГАДА. Ф. 210. Оп. 1. Стб. 596. Л. 80-81

⁵ Там же. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 5. Л. 137-142, 148-152.

⁶ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокіна... С. 181

слав своїм послам статті, згідно яких ті мали домовлятися з поляками. Пропонувалося укласти перемир'я на 12 чи більше років. Задля цього в Москві погоджувалися навіть віддати Динабург з Південною Лівонією, які мали стати оплатою за Київ. Проте, в разі «...якщо не погодяться, то в крайньому випадку поступитися і Києвом, і задніпровськими містами київської сторони, а східній стороні Дніпра бути за царем, Запоріжжя поділити – цій стороні бути за Московою, а іншою поступитися Польщі»¹.

Загалом же, на грудень 1666 р. означилася реальна можливість досягнення польсько-московського порозуміння. І якщо події в Україні, а саме загроза посилення там впливу Туреччини та Криму, підштовхували до цього московське керівництво, то водночас вони впливали і на позицію Варшави. Саме в цей час (друга половина листопада 1666 р.), виконуючи королівський наказ, на територію Правобережжя вступило польське військо, очолюване полковником С. Маховським. Рухаючись в напрямку Брацлава, польський воєначальник розміщував окремі загоны в українських містах і селах. При цьому похід супроводжувався грабежами та насильством. Обурення з боку українського населення викликали спроби поляків провести перепис населення, як зазначалося, щоб з'ясувати можливості для розселення жовнірів². Власне ці дії польського керівництва, які жодним чином не були погоджені з гетьманом Петром Дорошенком, і носили явний антиукраїнський характер, викликали різку реакцію з боку останнього. Відтак, спільно з кримським військом Девлет Герая Дорошенко в битві під Браїловом у грудні 1666 р. розгромив поляків. Сам хід битви докладно описаний в роботах В. Смолія та В. Степанкова³. Відтак, не зупиняючись власне на перебігу Браїлівської битви, слід відзначити, що за наслідками, сучасники її порівнювали з Батозькою перемогою Богдана Хмельницького 1652 р.⁴. А З. Вуйцік у цьому сенсі зазначав, що «...поразка була цілковитою а польське панування на Україні на багато років впало»⁵.

Дійсно, поразка польських військ під Браїловим катастрофічно відобразилася на позиціях Варшави в Україні. На хвилі антипольських настроїв серед населення Правобережної України Петру Дорошенку вдалося практично звільнити її від польських військ. Окремі залоги залишалися тільки в Корсуні та Білій Церкві. Та й ті були блоковані полками правобережного гетьмана⁶. Вкрай складну ситуацію, в якій опинилася річ Посполита характеризував В. Коховській:

¹ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 5. Л. 143-147

² Степанков В. Відмова Варшави... С. 115-116.

³ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко.. С. 126-130; Степанков В. Відмова Варшави... – С. 117-118.

⁴ Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego... S. 368.

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 249.

⁶ Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко.. С. 129.

«...коли війна турецька в очах стоїть, чауш від цісаря турецького у Львові є, прибув з оголошенням війни турецької, Москва не бажає завершувати трактати, в кордони литовські прагне, Орда на буджацьких полях в готовності стоїть, щоб до Польщі вторгнутися; Україна зрікшись підданства полякам, туркам піддалася»¹.

За таких умов у Варшаві все більше схилилися до порозуміння з Москвою. 30 грудня 1666 р. Рада сенату постановила направити наказ польським комісарам, що в цей час проводили переговори в Андрусові, щоб ті приклали максимальних зусиль для чим швидшого укладення миру, «... на тих умовах, які Москва запропонує»². Польсько-литовські комісари поспішали, намагаючись утвердити з московськими послами принципові положення угоди ще до того, як в Москві зможуть проаналізувати всю складність становища Речі Посполитої, яка була зумовлена поразками в Україні та політичною кризою всередині держави. Це могло спонукати Москву зайняти більш жорстку позицію на переговорах³. До речі, вже 1 січня 1667 р. царським послам була направлена чергова інструкція, в якій, на відміну від попередніх, йшлося про необхідність за будь-яку ціну (зокрема, полякам слід було запропонувати відповідну оплату) утримати Київ⁴, що свідчило про певні зміни, які відбувалися в ставленні до умов польсько-московського порозуміння в царських урядовців. Спостерігався відхід від означених раніше можливих поступок на користь Варшави. Відтак, уже 13 січня 1667 р., комісари виступили з заявою, що готові прийняти московські умови миру з незначними корективами. Стосовно України було заявлено, що Лівобережжя має відійти Московській державі разом з Києвом, якого однак слід буде повернути Речі Посполитій за два роки по укладенні договору. Також було обумовлено встановлення подвійного суверенітету над Запоріжжям. Водночас передбачалося укладення союзу Москви та Варшави проти Туреччини, Криму та козаків, які приймуть протекцію хана чи султана⁵. Після цього поляками було представлено свій проект договору. Власне його головні положення, які стосувалися встановлення кордонів між державами, спільного протекторату над Запоріжжям, спільної політики обох держав стосовно Османської імперії та Криму, майже без змін увійшли до тексту Андрусівського договору⁶.

¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. T.3. S. 104.

² Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко.. С. 130; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 558-560; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 246-257.

³ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 186; Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 252.

⁴ РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Ст. 1666 г. Д. 5. Л. 155-156

⁵ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 252-253.

⁶ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина... С. 188

Б. Флоря, аналізуючи тогочасну позицію Московської держави стосовно переговорів з поляками, звертає увагу, що у царському уряді не скористалися вкрай важким становищем Варшави з огляду на активізацію в Правобережній Україні антипольських дій Криму і Туреччини, а також тамтешнього гетьмана Петра Дорошенка (хоча були добре проінформовані). При цьому виказує думку, що головна причина полягала в тому, що зміни, які відбувалися на Правобережжі, загрожували інтересам не лише Речі Посполитої, а й Москви. Відтак, завершення війни й укладення союзу були для останньої такою ж необхідністю, як і для Речі Посполитої¹. У Москві розуміли, що лише спільними зусиллями з Варшавою зможуть не лише протистояти турецько-татарській загрози, а й утримати під своїм контролем українське козацтво. Козацька ж Україна, яка тривалий час була в епіцентрі польсько-московського протиборства, могла не лише опинитися під турецько-татарською владою, а й постати в якості реальної загрози для двох держав.

Вихід зі складної ситуації для керівництва Речі Посполитої та Московської держави вбачався в негайному припиненні польсько-московської війни заради протидії спільній загрози. І «справедливий» поділ України, яка довгий час була «каменем спотикання» під час спроб досягнути порозуміння, сторонам стає розглядатися як той компроміс, який і створить умови для створення польсько-московського альянсу проти Туреччини та Криму.

Таким чином переговори підійшли до свого завершення, чому, безумовно, сприяли наступні чинники: тривала війна та дипломатичне протистояння довели неспроможність жодної з держав на цьому етапі досягти переваги, яка б створила можливість продиктувати свою волю й змусити опонента її прийняти; складна внутрішньо- та зовнішньополітична ситуація як Речі Посполитої, так і Московської держави, яка змушувала сторони якомога швидше розв'язати взаємний конфлікт і зосередитися на боротьбі проти спільних ворогів – Криму й Туреччини; насамкінець, поділ козацької України був засобом встановлення контролю над українським козацтвом, недопущення його дрейфу в бік Бахчисараю та Стамбулу.

Польсько-московська угода була досягнута компромісом, який базувався на дуже хиткій основі, створеній коштом ущемлення прав цілого народу на державний суверенітет і незалежність. Хиткість польсько-московського компромісу залишала невирішеною проблему двосторонніх відносин, її вирішення відсувалося на суд майбутньої історії.

Підписання польсько-московської угоди та обмін документами з текстом трактату відбулося 30 січня 1667 р. Наступного дня тривала остання

---

¹ Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нашокина... С. 190.

посольська сесія. на якій було обговорено способи реалізації військового союзу проти татар. Поляки представили своїм союзникам інформацію про агресивні дії татар і турків проти Речі Посполитої. Обговорювалося також питання дій Москви проти спільних ворогів. Царські представники обіцяли повною мірою виконувати умови договору, а московські війська, якщо це буде необхідно, підуть і під сам Кам'янець-Подільський¹.

Отже, Андрусівським договором передбачалося укладення московсько-польського перемир'я на 13,5 років, тобто до червня 1680 р. Основним пунктом угоди стало визначення рубежів між державами. Так, Річ Посполита втрачала на півночі: Дорогобуж, Білу, Невель, Себеж, Красне й Веліж разом зі своїми повітами. На сході до Московської держави відходили Смоленщина та Сіверщина разом з Черніговом та всім Чернігівським воєводством. У володіннях царя опинялася вся Лівобережна Україна, а також Київ з повітом (до 15 квітня 1669 р.). Міста Вітебськ та Полоцьк з повітами, Динабург, Лютин, Резиця, Марієнбург, вся Лівонія, а також Правобережна Україна визнавалися під юрисдикцією Польщі. Запоріжжя переходило під обопільне управління Москви та Варшави, а запорізькі козаки мали служити обом монархам проти вірогідної агресії з боку Туреччини чи Криму². Фактично Андрусівський трактат став угодою про поділ України.

У жовтні 1667 р. для підтвердження перемир'я до Москви прибули Беневській та Бжостовській³. Перед московським керівництвом було порушено декілька питань. Зокрема, стосовно долі польської шляхти, яка втратила свої маєтності, що опинилися на територіях, які відійшла до Москви, а також щодо створення союзу обох держав, спрямованого проти Туреччини та Криму. Остання проблема безпосередньо торкалася України. Так, польська сторона виступила з пропозицією, «щоб царська величність для захисту від неприязельських приходів тримав в Україні постійно свої війська, чисельність яких слід чітко визначити, а королівські війська відповідної кількості, в свою чергу, також будуть напоготові. І якщо прийде звістка, що кримці виступають, то слід громити їх спільними зусиллями. А тепер щоб цар швидше надіслав своє військо в Україну, щоб воно, з'єднавшись з королівським, йшло на відступників, які вже піддалися султану турецькому разом з ордою (йдеться про Дорошенка – В. Г.)... усмиривши їх спільними зусиллями, привести їх в підданство, щоб вони були під владою обох

¹ Wójcik Z. Traktat andruszowski... S. 254.

² ПСЗ. Т.1. С. 658; Czart. Rkps 2111/IV. S. 139-158; Rkps 2112/ IV. S. 251-275; Акты арх. експ. Т.4. С. 203.

³ Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 174

великих государів, а не під бусурманським ігом; і наперед послати слід до черкасів грамоти, закликаючи їх до повернення в підданство і обнадіюючи їх всякими ласками...»¹. У контексті цієї розмови Ордін-Нащокін, звертаючи увагу на те, що саме Київ є надійним місцем для московських військ, закинув, що в інтересах обох государів, щоб це місто назавжди залишалося під владою Москви. Проте поляки відкинули це, наголосивши, що стосовно Києва чітко записано в Андрусівському договорі й він має через два роки бути переданий Польщі. У кінцевому результаті московське керівництво пообіцяло направити на допомогу полякам в боротьбі з татарами і непокірними козаками 5 тис. кінноти та 20 тис. пішого війська².

Безперечно, угода стала логічним наслідком тривалого польсько-московського протистояння, яке розпочалося в 1654 р., в центрі якого, зокрема, перебувала козацька Україна. Військові кампанії та дипломатичні дискусії, що їх періодично змінювали, окреслили декілька важливих тенденцій. Насамперед, результат боротьби за домінування в регіоні ЦСЄ безпосередньо залежав від того, хто контролює Україну. Це зумовило вкрай запеклу боротьбу навколо вирішення «українського питання». Протистояння між Варшавою та Москвою виявило неспроможність жодного з суперників досягти стратегічної переваги, щоб продиктувати свої умови. Відтак, в ситуації рівноваги сил, знекровлення суперників в ході тривалої боротьби, усвідомлення спільної небезпеки з боку інших держав, насамперед Туреччини та Криму, сторони погодилися на компромісний поділ України. До нього вони йшли довго (з 1656 р., коли у Вільно було підписано першу угоду про перемир'я між Москвою та Варшавою), але послідовно. Етапами на цьому шляху стали Віленські переговори у вересні-жовтні 1658 р., спроби укладення угод в Борисові в березні-червні 1660 р., переговори А. Ордіна-Нащокіна у Львові в березні-травні 1663 р., робота дуровицької комісії в червні – вересні 1664 р. та, насамкінець, андрусівські переговори, які тривали з 10 травня 1666 р. по 30 січня 1667 р., які й поклади кінець тривалій польсько-московській війні. Протягом усього цього часу під час тривалих дипломатичних суперечок сторони йшли до компромісу, поступово доходючи розуміння про можливість вирішення взаємного протистояння шляхом компромісу в «українському питанні». До поділу українських земель підштовхувало усвідомлення й королівським, і царським урядом неспроможності взяти під контроль український народ з його прагненням до утвердження національної держави, яка виявилася чи не найголовнішим ворогом і Москви, і Варшави. Особливо непокоїла

---

¹ Czart. Rkps 2112/IV. S. 295-303; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 175-176.

² Czart. Rkps 2112/IV. S. 309-321; Соловьев С. М. История России. Т.11-12. С. 176.

суперників перспектива отримання Військом Запорозьким протекції Порти. Насамкінець, варто звернути увагу, що реалізації політичних цілей Польщі та Москви сприяв внутрішній розкол в українському суспільстві, у результаті якого українська політична еліта стала неспроможною протистояти експансіоністським планам Москви та Варшави та їх курсу на поділ України.

Отже, у 1667 р. укладенням Андрусівської угоди завершилася московсько-польська війна, яка тривала з перервами тринадцять років. Звичайно, жодною мірою не можна приймати тезу, свого часу, висунуту І. Галактіоновим, що війна завершилася перемогою Росії, яка в результаті «...стала провідною силою серед держав Східної Європи»¹. Результати війни на жодну мірою влаштувати жодну зі сторін. Загалом, певне просування до намічених цілей можна спостерігати в Московській державі. Царському керівництву вдалося суттєво похитнути позиції Речі Посполитої в регіоні ЦСЄ, відвоювати втрачені на початку століття землі і навіть розширитися за рахунок частини білоруських та українських територій. Включення до складу Московської держави Лівобережної України створювало для Москви серйозний фундамент для подальшого просування в напрямі реалізації імперської ідеї. Водночас це суттєво послаблювало її основного противника – Варшаву. Однак, в порівнянні з ситуацією, що склалася на початковому етапі війни (в 1654-1656 рр.) помітними є втрати Романових. Адже в той час Москвою були досягнуті значно серйозніші успіхи: окуповано практично все ВКЛ з його столицею, вималювалися перспективи поширення царської влади на всі українські землі (включно з Західним Поділлям, Волинню та Галичиною), царським урядом виношувалися плани (які на той час виявилися близькими до реалізації) стосовно утвердження династії Романових на польському престолі. Від значної частини цих перспективних планів довелося відмовитися.

Варшава, своєю чергою, звичайно, більше втратила, ніж набула. Найбільша невдача полягала в тому, що в результаті війни відбулося значне посилення Москви, яка тепер складала Речі Посполитій значну конкуренцію в регіоні. А тенденції, що вималювалися у внутрішній та зовнішній політиці Варшави і чітко демонстрували її рух в бік послаблення позицій, нічого доброго не обіцяли. Серйозними були територіальні втрати, насамперед – Лівобережна Україна. З іншого боку, з 1656 р., коли Річ Посполита опинилася в кроці від повного краху (окупація значної її частини Москвою та Швецією, зрада частини магнатерії та шляхти, глибока внутрішня криза, революція в Україні, яка привела до

---

¹ Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза в дипломатической практике А. Л. Ордина-Нащокина. С. 61.

виникнення Української держави, очолюваної Богданом Хмельницьким), Варшава зуміла значною мірою відновити свої позиції. Було відвойовано ряд територій, досягнуто паритету у військовому протистоянні як з Москвою, так і з іншими супротивниками (Швеція, Трансільванія), польській еліті вдалося не допустити захоплення корони московською династією.

Андрусівська угода, торкнувшись безпосередньо України, фактично створювала реальну загрозу для самого існування Української держави. Опинившись розколотою та поділеною між Москвою та Варшавою, вона опинялася об'єктом імперських амбіцій двох держав, що боролися за першість в Східній Європі. Слід відзначити, що загрозу для України, породжену, Андрусівською угодою, в повній мірі розуміли в Україні по обидва боки Дніпра. Так, правобережний гетьман Петро Дорошенко, дізнавшись про умови Андрусівського договору, на початку лютого 1667 р. відразу ж відіслав своїх послів до кримського хана з пропозицією укладення військово-політичного союзу. При цьому йшлося про необхідність замирення Кримського ханства з Москвою та організації спільного українсько-кримсько-московського походу проти поляків¹. Також згідно планів Дорошенка до вказаної коаліції мала долучитися і Османська імперія². Власне таким чином правобережний гетьман намагався не допустити реалізації Андрусівського договору. А 10 березня 1667 р. він оголосив мобілізацію усіх підвладний йому козацьких полків, наголошуючи на реальній небезпеці для України («адже про наші голови торг йде, і погрожують силою»)³. Доволі промовистими є слова і лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, виголошені в листі до мешканців Лівобережжя в березні 1668 р.: «...москалі..., з ляхами помирившись, з обох рук... нас Військо Запорозьке і весь народ християнський український вигубляти, і Україну вітчизну нашу вщент розорити постановили»⁴.

Загалом дослідники сходяться на тому, що Андрусівський договір мав найтрагічніші наслідки саме для України. На думку Т. Таїрової-Яковлевої, козацька Україна фактично була принесена в жертву московсько-польському союзу. «По суті, все повернулося до того стану, з якого починалася Хмельнич-

---

¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності Нью-Йорк, 1985. С.112..

² Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Відп. ред. В. Смолій. Вип.3. Київ, 2003. С.196.

³ Універсали українських гетьманів... С. 400.

⁴ АЮЗР. Т.7. С. 40; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. С. 43.

чина, - польського контролю над Запорожжям... Україні відводилася лише другорядна роль заручниці цієї угоди»¹. В. Смолій та В. Степанков переконані, що даний договір став компромісом між двома державами (Річчю Посполитою та Московською державою) за рахунок поділу козацької України та «...мав надзвичайно трагічні наслідки для долі українського народу. Ситуація, яка склалася, створювала незборимі труднощі на шляху консолідації українських земель у межах національної держави»².

У 1654 р., шукаючи протекції московського царя, Богдан Хмельницький розраховував заручитися військовою допомогою з боку Москви задля продовження боротьби проти Польщі з метою визволення всіх етнічних українських земель та завершення їх об'єднання в рамках національної держави. Однак, як з'ясувалося, Україна для Москви стала важливим компонентом в її курсі на утвердження імперії і, власне, московські інтереси стали домінуючими в питаннях, що стосувалися реалізації Переяславсько-московської угоди 1654 р. Опинившись в епіцентрі московсько-польського протистояння за першість в регіоні ЦСЄ козацька Україна, водночас, була і важливим чинником, який впливав на перебіг цієї боротьби, і її заручницею. Врешті розв'язання тривалого конфлікту відбулося саме через поділ українських земель між Річчю Посполитою та Московською державою. Розраховуючи отримати можливості для утвердження соборної національної держави, український народ виявився поділеним між двома державами, кожна з яких прагнула ліквідувати ознаки державного життя на українських землях.

---

¹ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. С. 560-561.

² Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). С. 333.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

1654-1667 рр. – це період московсько-польської війни, коли Варшава і Москва зійшлися у боротьбі за першість у регіоні Східної Європи. В епіцентрі протистояння опинилися українські землі. Саме укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. й спровокувало конфлікт, а вирішення на свою користь «українського питання» було поставлене ворогуючими сторонами в основу досягнення кінцевої мети протистояння.

«Українське питання» відіграло важливу роль в ході всієї боротьби, перетворивши козацьку Україну, як в своєрідне «золоте яблуко», володіння яким забезпечувало домінування в регіоні, так і «камінь спотикання», який тривалий час не давав змоги Москві та Варшаві дійти порозуміння й укласти мирний договір, навіть в умовах шведської з одного боку, та турецької загрози, з іншого. Водночас означилася тенденція поступового просування суперників до «компромісу» щодо України. Якщо в 1656 – 1658 р. (у ході віленських переговорів) сторони лише в неофіційних дискусіях вели мову про можливість домовитися стосовно українських земель, то вже з 1662 р. офіційно була оприлюднена ідея поділу України по Дніпру.

Загалом, боротьба між Річчю Посполитою та Московською державою навколо вирішення «українського питання» пройшла декілька етапів, які можна розмежувати саме за змістом постановки проблеми України, шляхів її розв'язання в планах ворогуючих сторін та впливом українського фактору на перебіг московсько-польського протистояння й співвідношення сил між суперниками.

Перший етап припав на період з січня-березня 1654 р., до початку 1656 р., упродовж якого Москва намагалася використати мілітарний потенціал Війська Запорозького для вирішення своїх стратегічних завдань в Білорусі та Литві, а Варшава, своєю чергою, прагнула зруйнувати українсько-московський військово-політичний союз, що склався в 1654 р.

З початку 1656 р. до осені 1658 рр. в умовах віленського переговорного процесу між протиборствующими сторонами було поставлено питання підпорядкування козацької України, від чого узалежнювалося укладення мирного договору. Важливим моментом стало означення самої можливості дискусій навколо цього питання та досягнення компромісу. Власне укладення Віленського договору, недопущення українських послів до самих переговорів та спроби Москви здійснити ревізію угоди 1654 р. створило напругу в стосунках Чигирин та Москви. Водночас це давало надію керівництву Речі Посполитої на порозуміння з українською стороною.

У 1658-1660 рр. тривала запекла боротьба Варшави та Москви за Україну, перебіг якої, значною мірою, визначалася саме позицією Чигирини. Ключовими подіями в цьому сенсі виступили Гадяцький та Переяславський договори, відповідно 1658 та 1659 рр., а також Чуднівська кампанія та укладення Слободищенського трактату 1660 р. Врешті сформувалися передумови для розколу Української держави, коли правобережна та лівобережна її частини опинилися в сфері політичних впливів Речі Посполитої та Московської держави.

Тенденціями першої половини 60-х рр. XVII ст. висунення Москвою в якості основи для замирення з Польщею ідеї поділу козацької України по Дніпру, яка однак на цьому етапі була відкинута керівництвом Речі Посполитої. Там вдаються до останньої радикальної спроби вирішення «українського питання» шляхом масштабної військової кампанії. Її провал, а також послаблення позицій Варшави на Правобережжі у результаті спалах там антипольського народного повстання створили умови для відновлення московсько-польських мирних переговорів.

У 1665-січні 1667 рр. тривалі переговори завершилися в Андрусові «порозумінням» коштом Української держави, яку було вирішено поділити між Москвою та Варшавою.

Трагічний для України поділ став наслідком як рівноваги сил між протистоячими сторонами й їх виснаженням в ході тривалої війни, так і прагненням таким чином встановити контроль над «непокірним та свавільним козацтвом», а також загрозою переходу останнього під протекцію Туреччини та Кримського ханства.

Розв'язання тривалого московсько-польського протистояння завдало катастрофічного удару справі утвердження української державності й врешті означило передумови поразки Української національної революції XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні джерела:

1. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису (Київ).
Ф. II. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII – XX ст. Оп. 5.
Спр. №№ 13698-13716, 15401-15424, 15425-15487. 15557–15561.
Ф. X. № 4157, 10959.
2. Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника. Відділ рукописів (Львів).
Ф. 5. Оп. 1. Спр. Осолінських. № 189/II. Збірник історичних документів 1648 – 1666 рр., складений М. Голінським.
Ф. 209. Спр. Баворських. № 280 / II.
3. Российский государственный архив древних актов (Москва).
Ф. 68. Сношения России с Молдавией и Валахией. Оп. 1. 1654 г. Д. 1; Оп. 2. 1656 г. Д. 28.
Ф. 74. Сношения России с Бранденбургом. Оп. 1. 1656 г. Д. 5.
Ф. 79. Сношения России с Польшей. Оп. 1. Кн. 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105; 106, 107, 108; 1654 г. Д. 5, 8; 1655 г. Д. 10, 14, 15; 1656 г. Д. 25, 26, 28, 30, 37, 43, 44; 1657 г. Д. 8, 16, 17, 22; 1658 г. Д. 7; 1659 г. Д. 10, 13; 1662 г. Д. 25, 27; 1663 г. Д. 8, 13; 1664 г. Д. 5, 10, 13; 1665 г. Д. 4, 9, 14, 15; 1666 г. Д. 3; Оп. 3. Д. 98, 99; Оп. 5. Д. 9.
Ф. 96. Сношения России с Швецией. Оп. 1. 1656. Д. 3.
Ф. 123. Сношения России с Крымом. Оп. 1. Д. 4.
Ф. 124. Малороссийские дела. Оп. 1. 1653 г. Д. 1, 3, 4; 1654 г. Д. 1, 4; 1657 г. Д. 4, 7, 14; 1658 г. Д. 20; 1659 г. Д. 3, 11, 12; 1660 г. Д. 8, 17; 1662 г. Д. 16; 1663 г. Д. 1, 3; 1665 г. Д. 68; 1666 г. Д. 11.
Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 11. Д. 178.
4. Центральний державний історичний архів України (Київ)
КМФ 7. Оп. 1. Спр. 315, 318, 319.
Ф. 128. Оп. 1. Спр. 2.
Ф. 221. Оп. 1. Спр. 186.
5. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Варшава)
F. 354. Archiwum Radziwillow. Dz. II. Nr. 1307, 1355, 1431, 1490; Ks. 20, 21; Dz. V. T. 35, 49, 251.
F. Księgi Poselstw (Libri Legationum). Nr. 33.
Archiwum Koronne Warszawskie. Dz. Rosyjski. K. 54; Dz. Tatarski. K. 60.
Archiwum Zamojskich, Nr. 3036.

6. Archiwum państwowy w Krakowie (Краків)
Zbiór Rusieckich. 465. Sygn. 120.
7. Biblioteka Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Zebranie rękopisów (Краків)
Rkps. 155; 157; 158; 384; 388; 394; 399; 401; 402; 2103; 2104; 2105; 2106; 2107; 2108; 2109; 2110; 2111; 2112; 2113.
8. Biblioteka Jagiellońska. Oddział Rękopisów(Краків)
№ 5.

Опубліковані джерела:

9. Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. Вильна : Электро-типогрфия «Русский Почин», 1909. Т. 34. Акты относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654-1667). 578 с.
10. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. Т. II. Разрядный приказ. Московский стол 1635-1659. Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1894. 773 с.
11. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. Т. III. Разрядный приказ. Московский стол 1660-1664. Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1901. 674 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1853. Т. 5. 288 с.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3. 620 с.
14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с..
15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.
16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1869. Т. 6. 279 с.
17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург. Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 7. 398 с.

18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. В. В. Працц, 1875. Т. 8. 419 с.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10. 838 с.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11. 820 с.
21. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. Ф. Елеонского и К⁰, 1889. Т. 14. 902 с..
22. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. А. Катанскаго и К⁰, 1892. Т. 15. 462 с.
23. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографическою экспедициею Императорской академии наук. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1836. Т. 4. 500 с.
24. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Тип. Имп. У-та Св. Владимира, 1908. Ч. III, т. VI. 419 с.
25. Бростовский П. К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного // Сборник Муханова. 2-е изд. Санктпетербургъ, 1866. С. 483-542.
26. Величко С. В. Літопис. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.
27. Витебская летопись составленная витебскими мещанами: Михаилом Паницырным (896 – 1709), Иваном Чарновским (1601-1757), Гавриилом Кириловичем Аверкою и Стефаном Гавриловичем Аверкою (1578-1768) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 216-236.
28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : В 3-х т. Москва : Изд-во АН СССР, 1954. Т. 3. 644 с.
29. Галактионов И. В. К истории Андрусовского перемирия 1667 г. // Исторический архив. 1959. № 6. С. 82-89.
30. Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII ст. Львів : Вид-во АН України, 1994. 153 с.
31. Гордон П. Дневник 1659-1667. Перевод, статья, примеч. Д. Г. Федосова; Отв. ред. М. Р. Рыженков. Москва : Наука, 2003. 315 с.
32. Грамон А. Из истории московского похода Яна Казимира. Юрьев : Типогр. Маттисена, 1929. 30 с.

33. Две неизвестные грамоты из переписки царя Алексея Михайловича с гетманом Богданом Хмельницким в 1656 г. // Славянский архив. 1958. С. 81-82.
34. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655-1658 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Ред.кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. 540 с.
35. Добромильская летопись. 1648-1700 // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 239-240.
36. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 11-30.
37. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ : Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
38. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. Київ : Наукова Думка, 1954. 778 с.
39. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из главного московского Архива министерства иностранных дел, собр. И. М. Каманиным. Киев, 1911. 120 с.
40. Донесение Августина Майерберга императору Леопольду I о своем посольстве в Московию // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 1-3. Москва, 1882.
41. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург : Тип. Пратца, 1851. Т. 4. 444 с.
42. Жерела до історії України-Руси / Упор. М. Кордуба. Львів, 1911. Т. XII. 546 с.
43. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655-1656): Документы, исследование. Москва : Наука, 1994. 190 с.
44. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Часть 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. Москва : Памятники исторической мысли, 1998. 374 с.
45. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-русских переговорах у дер. Немежа в 1656 г. (предыстория) // Славяне и их соседи. 1991. Вып.3. Католицизм и православие в средние века. С. 158-175.

46. Иванова О. В. Русско-датские переговоры 1656-1659 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 366-419.
47. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. Москва, 1858. Ч.1. 339 с.
48. Кобзарева Е. Н. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII века // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 311-340.
49. Кобзарева Е. Н. Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII века // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гумманитарий, 2007. С. 9-49.
50. Кордуба М. Акти до Хмельниччини (1648-1657). // Матеріяли до історії української козащини. Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львов, 1911. С. 334-335
51. Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. Перевод с польского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). Москва, 1846. №4. 55 с.
52. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 205-248.
53. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. Київ : Критика, 2006. С. 99-174.
54. Курдюмов М. Заметки о церемониях, происходивших при дворе царя Алексея Михайловича по случаю объявления похода против польского короля Яна-Казимира. Москва : Тип. Гл. Упр. Уделов., 1910. 24 с.
55. Летописец в русских и польских що ся сторонах деяло и якого року // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. I. Киев : Университетская Типография, 1856. С. 10-43.
56. Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в которм году деялось в Украине малороссийской обеихъ сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506-1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и

- Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 3-69.
57. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ : Т-во "Знання" України, 1992. 192 с.
  58. Літопис Самовидця . Київ : Наукова думка, 1971. 205 с.
  59. Мицик Ю. "Віршована хроніка про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр." // Історичний журнал. 2004. № 1-2. С 98-110.
  60. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Т. 4: (1655-1658). Київ, 2015. 540 с. (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Канадський інститут українських студій)
  61. Мицик Ю. З дипломатичного листування уряду Кримського ханства (друга половина XVI – початок XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. С. 473-502.
  62. Мицик Ю. З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Наукові записки. Том 14, Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія". 1999. С. 93-112.
  63. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. Т. ССXXXII. Львів, 1997. С. 360-397.
  64. Мицик Ю. Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. Київ – Львів, 1996. Вип. 8. С. 205-214.
  65. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Т. III. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею (1632-1660 гг.). Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1854. 1248 стб.
  66. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1852. Т.3. 438 с.
  67. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Киев : Университетская типография, 1859. Т.4. 464 с.
  68. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 3. 600 с.
  69. Пересторога України // Укр. іст. журнал. 1991. №5. С. 133.
  70. Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1885.
  71. Полное собрание законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 года. Санкт-Петербург : Типография II Отделения

- Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 1. 1029 с.
72. Путешествие в Московию барона Августина Майерберга, члена императорского придворного совета и Горация Вильгельма Кальвуччи, кавалера и члена правительственного совета Нижней Австрии, послов августейшего римского императора Леопольда к царю и великому князю Алексею Михайловичу, в 1661 году, описанное самим бароном Майербергом. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1874. 54 с.
73. Сводная Галицко-русская летопись с 1660 по 1700 год., сост. А. С. Петрушевичем. Львов, 1874. 692 с.
74. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в контексте русско-польского конфликта в 50-х гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Институт славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 479-505.
75. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений, (от 1387 до 1710 года), изданное Виленскою археологическою комиссиею под редакциею Ученого Секретаря Маврикия Круповича. Вильна : В Типографии Осипа Завадзкаго, 1858. Ч. I. 164 с.
76. Собрание писем Царя Алексея Михайловича. Москва : Тип. В. Готье, 1856. 249 с.
77. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – Київ : Наук. думка, 1992. 336 с.
78. Степанков В., Степанков В. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам та краєзнавцям) // Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 6. С. 37-73.
79. Сухих Л. До 350-ї річниці Конотопської битви 1659 року. Українсько-російська війна 1658-1659 років: причини й передумови // Архіви України. 2009. № 3-4(264). С. 159-195
80. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 3. Кн. 1 Третя чверть XVII ст. / Упор., передм., приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 2001. 504 с.
81. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатію. Серія 1. / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ – Львів : НТШ, 2004. 1086 с.
82. Утверждение династии / Андрей Роде. Августин Мейерберг. Самуель Коллинс. Яков Рейтенфельс. Москва : Рита-Принт, 1997. 544 с.

83. Фаизов С. Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем 1654-1658 гг. // Русская и украинская дипломатия в международных сношениях в Европе середины XVII века. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 438-478.
84. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького. URL: http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um_1/Dokumenty/1-fedoruk%20yargoslav.htm
85. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII века / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 137-230.
86. Хаванова О.В. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 341-365.
87. Халебський Павло (Алепський) 3 подорожніх записок // Київська старовина. 1995. № 4.
88. Черниговская летопись. 1587-9991750 // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Киев : Университетская типография, 1856. С. 1-10.
89. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) \ Оттиск из "Киевской старины". Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. 46 с.
90. Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Рос. акад. наук, Ин-тут славяноведения, Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва : Гуманитарий, 2007. С. 231-316.
91. Darowski A. Trzydziesci lat traktatów pokojowych. (1656-1686) I. Przed pokojem andruszowskim // Szkice historyczne, skreślony na podstawie współczesnego pamiętnika. Petersburg: Nakładem księgarni K. Grendyszynskiego, 1895. Ser. II. S. 347-419
92. Drobysz Tuszynski J. F. Pamiętnik // Dwa pamiętniki z XVII wieku. Wrocław-Kraków, 1954. S. 21-108.
93. Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diaryusze, Relacye, Pamiętniki i t.p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego, z rękopismów zebrane. 2 tomy. Kraków : Nakładem Józefa Cyrcera, 1845. T. I. 367 s.
94. Kaczmarczyk J. "Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17. Oktobra anno 1660" // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa

- diarowana prof. dr hab. W. A. Serczykowi w 60 rocznicę jego wrodzin. Białostok, 1995. S. 221-226.
95. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 1. 369 s.
  96. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. 314 s.
  97. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan : Nakład i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 3. 250 s.
  98. Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma Jacuba Michałowskiego. Kraków : W drukarni c. k. uniwersytetu, 1864. 856 s.
  99. Medeksza S.F. Księga Pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654 – 1668 / Wyd. Władysław Seredyński. Kraków : W drukarni C. K. Uniwersytetu Jagiel., 1875. XXV. 526 s.
  100. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. Pod redakcją M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. S. 243-262
  101. Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów zebrał X. Sadok Barącz Dominikan. Lwów : W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, 1855. 310 s.
  102. Pamiętnik Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego (1640-1684). Przepisał z autografu i przypiskami opatrzył Hr. Leon Potocki, opisaniem rękopismu poprzedził i objaśnieniami uzupełnił J. I. Kraszewski. Warszawa : w Drukarni Michała Ziemkiewicza, Krakowskie-Przedmieście Nr. 415, 1877. 212 s.
  103. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi. Ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów : W drukarni zakładu narodowego Ossolińskich, 1850. 287 s.
  104. Jasnowski J. Listy Stefana Czarnieckiego do Bogusława Radziwilla / Józef Jasnowski // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1938. T. X. S. 110-125.
  105. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom I. Warszawa. 1853. 187 s.

106. Latopisiec, albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. Wł. Wojcicki. Tom II. Warszawa. 1853. 213 s.
107. Michałowski J. Księga pamiętnicza wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego z dawnego rękopisma. Kraków : Nakładem Tow. nauk. krakowskiego, 1864. 856 s.
108. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paska z czasów panowania Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III; wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań : Nakładem Ludwika Merzbacha, 1840. 279 s.
109. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego (zebr. i wyd. F. Kluczycki). Kraków, 1880. 760 s.
110. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668: publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały / Zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. Wrocław; Warszawa; Kraków, Gdańsk; Łódź : «Volumen», 1989. T. 1: 1648-1660. 266 s.
111. Rudawski W. J. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. / Wawrzyniec Jan Rudawski. Petersburg, Mohylew : Nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. T. 2. 459 s.
112. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. T. IV. –
113. Zbiór pamiętników do dziejów polskich, wydał Włodzimierz Stanisław Hr. de Broel-Plater. Warszawa : W drukarni gazety codziennój, 1859. T. 4. 242 s.
114. Zródła do dziejów polskich wydawane przez Michała Grabowskiego i Alexandra Przędziecriciego. Wilno : Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1843. T. I. -

Література:

115. Антонович В. Коротка історія козащини. Вінніпег, Давфін, 1971. 232 с.
116. Антонович В.Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст. // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. С. 279-342.
117. Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50-70-ті роки XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 299 с.
118. Арсланов Р. А., Мосейкина М. Н. Курс лекций: «История Отечества». URL: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1249>
119. Артамонов В. Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII-XVIII вв. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіум, 2006. Т. 16 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 291-304.

120. Артамонов В. Україно-русская конвергенция в последней трети XVII-XVIII веках // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 607-622.
121. Аугустинович К. Русско-польська війна 1654-1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 47-52.
122. Бабулин И. Б. События под Конотопом летом 1659 г. // Военно-исторический журнал. 2009. № 7. С. 35-41.
123. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. Москва : Цейхгауз, 2009. 48 с.
124. Бабулин И. Украинско-российская война 1658-1659 годов и военно-патриотическая мифология // Российская история. 2011. № 3. С. 175-178.
125. Бабулин И. Б. Состав и численность русского войска в Конотопском походе 1659 г. // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. Москва, 2011. Вып. 2. С. 80-110.
126. Бабятынські К. Ад Смаленску да Вільні. Вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй 1654-1655 гг. / Пераклад з польск. Мовы Антона Кузміча. 2-е вид. Смаленск : Інбелкульт, 2014. 172 с.
127. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Київ : Час, 1993. 656 с.
128. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 3. Москва : Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. 319 с.
129. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Ч. 4. Москва : Тип. Э. Лиснера и А. Гешеля, 1902. 463 с.
130. Берх В. Царствование царя Алексея Михайловича. Санкт-Петербург : Тип. Х. Гинце, 1831. Ч.1. 316 с.
131. Борисенко В. Й. Наростання суперечностей між Україною і Московією в 1655 р. / Володимир Борисенко // Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Наукові записки з української історії. Вип. 18. Тернопіль 2006 р. С.
132. Борисенко В. Роль російського уряду в дестабілізації політичного життя України (квітень 1657 – лютий 1658 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Випуск 7. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 143-151.
133. Борисенко В. Й. Україна на межі політичного розриву з Московською державою в 1656 – першій половині 1657 рр. // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип. 11. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційному процесі: проблеми і перспективи», 25-26 лютого 2006 року. Київ, 2006. С. 12-18
134. Борисенко В. Й., Бульвінський А. Г., Візер С. О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. Київ : Вид-во «Станий світ» : Вид. Т. Мосієнко, 2006. 256 с.

135. Борщак И. Украина, Литва и французская дипломатия в 1648-1657 гг. (по неизданным документам). URL: <http://www.laborunion.lt/memorandum/ru>
136. Бравцев Д.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: сучасна російська історіографія // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України. Нікополь – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. Вип. 1. С. 87-95.
137. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С. 294-418.
138. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2005. 367 с.
139. Брехуненко В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fonies // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 335-358.
140. Брехуненко В. Православна політика гетьмана Богдана Хмельницького у світлі міждержавних стосунків між Україною та Московією // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року : історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 65-70.
141. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ : Темпора, 2014. 504 с.
142. Бульвінський А. Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 – серпень 1659 рр.) // Український історичний журнал. 2005. №1. С. 125 – 138.
143. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. 1997. №6. С.2-12
144. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 76-83
145. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Укр. іст. журнал. 1998. № 4. С. 33-43
146. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С.447-480.
147. Бульвінський А. Московський інтеграційний проект 1654 року: завдання і способи реалізації // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 77-96.

148. Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр. : Автореф. дис....канд. іст. наук. Київ : Ун-т ім. Т. Шевченка, 1998. 19 с.
149. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр. : основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Росія та Україна : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 174-218.
150. Бульвінський А. Українсько-московська війна 1658-1659 років // Історія в школах України. 2003. №5. С.41-46.
151. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.
152. Вдовин И. А. Идея славянского единства в контексте русской общественной мысли XVII века. URL: <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/vdovin.htm>
153. Вдовин И. А. «Проблема юга» в произведениях русской общественной мысли XVII века. URL: <http://www.hist.msu.ru/Calendar/1997/Apr/Lomonosov97/vdovin.htm>
154. Вейдемейер А. О России под державою дома Романовых до единодержавия Петра Великого. Санкт-Петербург : В типографии Якова Трея, 1858. 147 с.
155. Вернадский Г. В. История России. Т.5. Московское царство. URL: <http://www.spsl.nsc.ru>
156. Верстюк В. Ф, Горобець В. М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій: Том 1.: Українські проекти в Російській імперії. Київ : Наук. думка, 2004. 510 с.
157. Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.
158. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах. Москва : Международные отношения, 1995. URL: <http://kirjazh.spb.ru/biblio/pohleb/pohleb5.htm>
159. Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во вт. пол. XVII – нач. XVIII вв. Киев, 1899. 361с.
160. Востоков А. Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. 1887. Т. 17. Февраль. С. 269-284.
161. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. 1888. Т. 21. Май. С. 125-139.
162. Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. 342 с.
163. Газін В. Вільно 1656 р. : «українське питання» в російсько-польських переговорах // Україна крізь віки : Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С.428-446.

164. Газін В. Гетьман Павло Тетеря : соціально-політичний портрет (монографія). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2007. 230 с.
165. Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Дис...канд. іст. наук. Київ, 2001.
166. Газін В. В. Гетьманство Павла Тетері : спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665 рр.). Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2001. 19 с.
167. Газін В. В. Європейський вектор у зовнішній політиці Московської держави та козацька Україна (середина – друга половина XVII ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої та нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 141-154.
168. Газін В. В. Зміна царської титулатури в середині XVII ст. , як вияв імперських тенденцій у зовнішній політиці Московської держави // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, 6-7 квітня 2006 р. Кам'янець-Подільський, 2005. Вип.5. Т.1. С. 50-51
169. Газін В.В. Зовнішня політика Московської держави напередодні та з початком російсько-польської війни 1654-1667 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 392-401.
170. Газін В. Кримський Ханат між Москвою, Варшавою та Чигирином: участь Бахчисараю у військово-політичному протистоянні в Центрально-Східній Європі в середині 50-х рр. XVII ст. // *Regiones euksinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów.* Kraków : Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. Wydawnictwo Naukowe, 2012. S. 273-288
171. Газін В. Литовський чинник у військово-політичному протистоянні між Польщею та Московською державою у 1654-1667 рр. // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України.* Інститут історії України. Київ : Інститут історії України. 2013. Т. II. С. 162-176.
172. Газін В. В. На шляху до Андрусова : Україна між Польщею й Росією в першій половині 60-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2001. Т. 6(8). С. 112-129.
173. Газін В. Литовська еліта між Швецією, Московською державою, Польщею та козацькою Україною в середині 50-х рр. XVII ст. // *Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України.* Інститут історії України. Київ : Інститут історії України. 2009. Т. I. С. 106-120.

174. Газін В. Між Гадячем та Переяславом: Москва та Варшава в боротьбі за Україну в 1658 – 1659 рр. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Випуск 5. – С...
175. Газін В.В. Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках др. пол. 50-х рр. XVII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану проф. А. О. Копилова. С. 324-329.
176. Газін В. Польська корона для Романових: московські дипломатичні комбінації в поствіленський період (кінець 1656 – серпень 1657 р.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 415-423.
177. Газін В. Похід польських військ Яна Казимира на Лівобережну Україну у 1663-1664 рр. : причини провалу // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Київ, 1999. Т. 3 (5). С. 60-69.
178. Газін В. Причини походу польських військ у Лівобережну Україну в 1663-1664 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1(3). С. 299-303.
179. Газін В. Російсько-польські переговори 1664 р. в Дуровичах: вплив українського чинника на перебіг політичного діалогу Москви та Варшави // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 541-555.
180. Газін В. «Українське питання» в політичному концепті А. Ордін-Нащокіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 21: На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 205-217.
181. Газін В. Чорна рада 1663 р.: новітні політтехнології в історії ранньомодерної України // Збірник наукових праць «Політологічні студії». Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 82-90.
182. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
183. Галактионов И. В. Проблема русско-польского союза в дипломатической практике А. Л. Ордина-Нащокина // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Сборник тезисов. Москва : «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 61-64.

184. Галактионов И. В. Русско-польский союз: обоснование идеи А. Л. Ординым-Нащокиным накануне переговоров в Андрусове // Славянский сборник. Саратов, 1990. Вып. 4. С. 81-125.
185. Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащекин русский дипломат XVII в. Москва : Изд. социально-экономической литературы, 1961. 134 с.
186. Гебеи Ш. Трансильванско-русские отношения в XVII в. URL: http://www.russtudies.hu/php/upload/File/06Gebei-OR_kesz_jav.pdf
187. Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки наукового т-ва ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1909. Т. 88. С. 23-50.
188. Герасимчук В. Перед Чуднівською кампанією // Наук. зб., присвяч. проф. М. Грушевському. Львів, 1906. С. 288-299.
189. Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. Київ, 1928. Ч. 1. С. 205- 216.
190. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. Львів : Друк. Наук. тов. ім. Шевченка, 1913. 149 с.
191. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
192. Горобець В. Від союзу до інкорпорації : українсько-російські відносини др. пол. XVII – перш. чв. XVIII ст. Київ : Вид-во Інституту Історії НАН України, 1995. 70 с.
193. Горобець В. Вільно чи Раднот? Українсько-трансільванська військова співпраця 1657 р. в контексті формування протестантської ліги // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 120-133.
194. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.
195. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 81-108.
196. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. Київ : Інститут історії України, 2001. 533 с.
197. Горобець В. М. Західний похід українського та російського військ 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. С. 291.
198. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг та поразок. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 480 с.
199. Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. : впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів. Український історичний журнал. 2005. №2. С. 16-47.

200. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 245-271.
201. Горобець В. М. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. 2003. №6. С. 39-51.
202. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 235-251.
203. Горобець В. Українсько-російська інтеграція / дезінтеграція 1650-1660 років: фактори етнічно-релігійні, військово-політичні та соціальні // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 52-64.
204. Горобець В. М. Українсько-російські відносини на переломі: 1657 – 1658 рр. (у пошуках передумов руїни) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). Київ – Черкаси, 1994. С. 19-25.
205. Горобець В. Україна та Росія після Переяслава : фактори інтеграції та дезінтеграції // Козацька спадщина. Вип. 1. Нікополь – Запоріжжя : РА „Тандем-У”, 2005. С. 72-80.
206. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659 рр.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво (збірник статей). Київ : Генеза, 1998. С. 112-130.
207. Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст. : тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журнал. 1997. № 1. С. 22-43.
208. Горобець В. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 року // Укр. іст. журнал. 2009. №4. С. 48-66.
209. Горобець В. Чи мала шанси весна 1661 року стати „термідором” української революції? (етюд до соціополітичної історії другої половини XVII ст.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 1. Київ, 2002. С. 157-172.
210. Горобець В. "Чорна рада" 1663 року. Передумови, результати, наслідки / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2013. 200 с.
211. Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657-1659 гг.) // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Москва, 1954. С. 307-356.

212. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. ІХ-1. 880 с.
213. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1997. Т. ІХ-2. 776 с.
214. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 1998. Т. Х. 408 с.
215. Грушевський М. Переяславська умова України з московією 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ : Смолоскип, 2003. С. 5-54.
216. Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 196-222.
217. Гурбик А. Україна і трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції // Україна – Угорщина : спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 134-153.
218. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі : від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 315-334.
219. Гурбик А. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Випуск 8. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. С. 195-219.
220. Гурбик А. Похід військ Раднотської коаліції на Варшаву та повернення в Україну // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2006. С. 281-307.
221. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність // Україна в минулому. Київ – Львів, 1992. В. 2. С. 78-92.
222. Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 254-284.
223. Дашкевич Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662-1665) // Неопалима купина. 1995. №1-2. С. 81-101.
224. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів : Світ, 1991. 576 с.
225. Дэвис Н. История Европы; пер. с англ. Т. Б. Менской. Москва : АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. 946 с.
226. Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/index.html>

227. Заборовский Л. В. Последний шанс умиротворения : Переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 24-30.
228. Заборовский Л. В. Религия и политика в кризисный период конца 40-х – 60-х гг. XVII в. в Восточной и Центральной Европе // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. 1997. №3. С.67-75.
229. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории междунар. отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе. Москва: Наука, 1981. 180 с.
230. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Из истории русско-польских дипломатических контактов : посольство Н. И. Одоевского с «Товарыщи» 1656 г: (Посольский архив) // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. Москва, 1989. С. 153-180.
231. Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII століття // Київська старовина. 2003. №1. С. 3-12.
232. Иконников В. Ближний боярин Афанасий Лаврентьевич Ордын-Нащокин один из предшественников Петровской реформы // Историчні портрети. Київ : Либідь, 2004. С. 293-334.
233. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.
234. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. / Під ред. Ю. Ю. Кондуфора. Київ : Наукова думка, 1979. Т.2. 615 с.
235. Иванов Д. И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века : Русско-польские переговоры 1656 года. Дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2000. 207 с.
236. Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года : Из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века // Славяноведение. 2002. №2. С. 52-68.
237. Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. Миссия П. Галинского // Русское средневековье, 1998 год. Москва, 1999. Вып. 2: Международные отношения. С. 57-81.
238. История Русов или Малой России. Москва : В Университетской Типографии, 1846. 257 с.
239. Кемпа Т. Конфесійна проблема в гадяцькій угоді // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 128-147.
240. Кінан Е. Російські історичні міти. Київ : Критика, 2003. 310 с.
241. Киссинджер Г. Дипломатия; пер. с англ. В. В. Львова. Москва : Ладомир, 1997. 848 с.

242. Кобзарева Е. И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655-1661 годах. Москва : Ин-т рос. истории РАН, 1999. 300 с.
243. Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии : 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 53-80.
244. Кобзарева Е. И. Зарубежная историография о русско-шведских отношениях 1655-1661 годов // Отечественная история. 1993. №. 4. С. 115-125.
245. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. Відпов. секретар В. Брехуненко. Київ : ІУАД, 2008. С. 228-239.
246. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 83-89.
247. Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / К. Коссаржецький // Гадяцька унія 1658 року. Відпов. секретар В. Брехуненко. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 177-227.
248. Костмаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Передмова В. С. Мороза; Худож. оформ. А. П. Дерев'янка. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
249. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. VI : Гетьмановане Івана Выговского та Юрія Хмельницького // Історичні монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловського, 1891. 234 с. (Руска історична бібліотека / подь ред. О. Барвєньського ; т. XIII)
250. Костомаров М. Історичні монографії Миколи Костомарова. Т. VII : Руїна. І. Гетьмановане Бруховецького // Історичні монографії. В Тернополі : З друк. Іосифа Павловського, 1892. 151 с. (Руска історична бібліотека / подь ред. О. Барвєньського ; т. XIV)
251. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей . Санкт-Петербург : Вестник Знания, 1880. Т. 2. 408 с.
252. Кочегаров К. А. Внешняя политика Речи Посполитой во второй половине XVII века. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/40307.php>
253. Кочегаров К. А. Борьба украинской политической элиты за свои интересы в отношениях с Россией и Польшей. URL: <http://www.portal-slovo.ru/history/40173.php>
254. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
255. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1997. Т. 233. С. 398-441

256. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів : Світ, 1990. 408 с.
257. Крип'якевич І. Серби в українському війську // Записки наукового тов. ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 1920. Т. 129. С. 81-93.
258. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 148-176.
259. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 109-127.
260. Курбатов О. А. «Литовский поход 7168 года» князя И. А. Хованского и битва при Полонке // Славяноведение. 2003. №4. С. 25-40.
261. Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во вт. пол. XVII в. Киев, 1875. 125 с.
262. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. 346 с.
263. Маевски В. Польское военное искусство второй половины XVII века // История военного дела в Польше: Избр. вопросы. Диссертации. Очерки, Варшава, 1970
264. Малов А. В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656-1671 гг. Москва : «Древнехранилище», 2006. 624 с.
265. Малов А. В. Русско-польская война 1654 – 1667 гг. Москва : Цейхгауз, 2006. 48 с.
266. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. Москва : Изд. Московского ун-та, 1974. 255 с.
267. Марченко М. Борьба Росії і Польщі за Україну (1654 – 1664 рр.). Київ : Вид. АН УРСР, 1941. 116 с.
268. Мацьков О.М. Причини Чуднівської кампанії 1660 року // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Вип. 7: На пошану академіка П. А. Тронька (до 100-річчя від дня народження). С. 231-243.
269. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича. Москва : В типографии Александра Семена, 1854. 256 с.
270. Мицик Ю. Андрусівське перемир'я 1667-го року очима польського хроніста Миколая Ємьоловського // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Віч-

- ного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 87-90.
271. Мицик Ю. Браїлівська битва (1666 р.) в описі «Віршованої хроніки» // Наукові записки. Том 78, Історичні науки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2008. С. 68-82.
272. Мицик Ю. А. (отець) Гетьман Іван Виговський. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
273. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ : ВПОП "Дніпро", 1996. 262 с.
274. Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Вип. I // П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1992. С. 72-93.
275. Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 191-236.
276. Мицик Ю. А. Охматівська битва 1655 // Енциклопедія історії України : у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 704.
277. Мицик Ю. Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. Львів, 1997. С. 30-46
278. Мицик Ю. А. Українські події 1665 р. у описі польської віршованої хронічки // Наукові засади збалансованого розвитку регіону : матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (1-4 жовтня 2008 року) / Всеукр. спілка краєзнавців ... [та ін.]. Житомир : В. Б. Котвицький, 2008. С. 292-303.
279. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 237-251.
280. Мицик Ю., Тарасенко І. Andrzej B. Pernal. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659. Kraków, 2010 // Український археографічний щорічник. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 608-610.
281. Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
282. Нефедов С. А. Первые шаги на пути модернизации России : реформы середины XVII века // Вопросы истории. 2004. №4. С. 33-51.
283. Новосельский А. А. Исследования по истории эпохи феодализма. Москва : Наука, 1994. 223 с.
284. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI-XVII ст. // Теорія Третього Риму. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі. Під редакцією

- проф. д-ра І. Мірчука. Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. 55 с.
285. Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995.
286. Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.156-220.
287. „Око всей великой России”. Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков / Под ред. Е.В. Чистяковой. Москва : Международные отношения, 1989. 240 с.
288. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII-XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1929. Ч. 1. 425 с.
289. Окиншевич Л. Центральні установи України-гетьманщини XVII-XVIII ст. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1930. Ч. 2. 352 с.
290. Олійник Л.В. Спільна боротьба українського і російського народів проти польсько-шляхетської агресії (1654-1667 рр.). Дис. .... кандидата історичних наук. Київ, 1963. 245 арк.
291. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург : Типография В. С. Балашева, 1887. Т.2. 405 с.
292. Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.). Львів : Міссіонер, 1998. 306 с.
293. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.. Київ : Смолоскип, 2003. 890 с.
294. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. Київ: Видавничий дім КМ Академія, 2013. 400 с.
295. Позняк С. В. Летопись Самовидца как источник по истории Украины и российско-украинских отношений второй половины XVII в. // Крыніца-знаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 2/ Рэдкал.: С. М. Ходзін (адказ. рэд.) і інш. Минск : БДУ, 2005. С. 182-187.
296. Понтинг К. Всемирная история. Новый взгляд; пер. с англ. Москва : Астрель, 2010. 958 с.
297. Проезжая по Московии. Москва : Международные отношения, 1991. С. 21.
298. Прудовский П. И. Притязания московского правительства на господство в Восточной Европе: их ареал и политическое содержание на начальном этапе русско-польской войны 1654-1667 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 256–258
299. Путро О. І. Гетьман І. Виговський і Гадяцька угода 1658 – 1659 рр. (Нові підходи до проблеми національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XVII ст.) // Українська козацька держава: витоки та

- шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси, 1993. С. 65-71.
300. Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 97-111.
301. Пушкарев Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII века. Очерки истории. Москва : Наука, 1982. 288 с.
302. Рогожин Н. М., Санин Г. А. Россия и Украина в XVI-XVIII вв. // История и историки. Историографический вестник. 2004. Москва : Наука, 2005. С. 333-342.
303. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654-1793). Петроград, 1915.
304. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923.
305. Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. Київ : Вид-во. АН УРСР, 1946. Т.2. С. 131-151.
306. Савич А. А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654-1667 гг. // Ученые записки МГПИ им. В. П. Потемкина. Москва, 1947. Т.2. Вып.2. С. 122.
307. Савчук Н. О. Діяльність уряду Ю. Хмельницького в умовах загострення суспільно-політичної ситуації в Українській державі (1659 – початок 1663 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2001. 18 с.
308. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський : Каліграф, 2001. 236 с
309. Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654-1667. Менск : Навука і тэхніка, 1995. 144 с.
310. Санин Г. Антиосманские войны в 70-е – 90-е годы XVII века и государственность России и Речи Посполитой // РОССИЯ – УКРАИНА: история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html>
311. Санин Г. А. Внешняя политика России во второй половине XVII века / Г. А. Санин // История внешней политики России. Конец XV-XVII век. (От свержения ордынского ига до Северной войны). Ред. кол. А. В. Игнатьев, В. Б. Михайлов, А. А. Преображенский, Г. А. Санин. Москва : Наука, 1999. С. 277-342
312. Санин Г. А. Геополитические факторы во внешней политике России второй половины XVII – начала XVIII века и Вестфальская система международных отношений // Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века. К столетию академика А. Л. Нарочницкого. Отв. ред. С. Л. Тихвинский. Москва : Наука, 2007. С. 112-124.
313. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва : Наука, 1987. 170 с.

314. Санин Г. А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648-1702 гг.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. С. 305-322.
315. Санин Г. А. Россия, Украина и Трансильвания в системе международных отношений середины XVII века // Государственность, дипломатия и культура в Центральной и Восточной Европе XI-XVIII веков. Москва : Институт славяноведения РАН, 2005. С. 100-125.
316. Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667-1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. Москва, 1979. С. 276-286.
317. Сас П. М. Ординація Війська Запорозького 1638 // Енциклопедія історії України : Т. 7: Мі-О. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во "Наукова думка", 2010. С. 628-629
318. Семенов А. В. Взгляды современников и историков на проблему «Шведского Потопа»// Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 277-280.
319. Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е гг. XVII в. (по материалам РГАДА) // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 115-132.
320. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург : Университетская типография в Казани, 1887. 772 с.
321. Смирнов Н. В. Военная кампания 1654-55 гг. на литовском направлении // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции. Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 295-300
322. Смолій В. Переяслав 1654 року та українсько-російські відносини крізь призму століть // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 8-20.
323. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид. доп., перероб. Київ : Либідь, 1995. 624 с.
324. Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 163-207.

325. Смолій В. А., Степанков В. С. Мета й основні напрями зовнішньої політики уряду Богдана Хмельницького // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 355-371.
326. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ : Темпора, 2011. 631 с.
327. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення дипломатичної служби Української держави та принципи її функціонування у роки Національної революції // Історія українського козацтва : Нариси: У 2 т. Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. С. 343-355.
328. Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // Нариси з історії дипломатії України / О. І. Галенко, Є. Є. Комарніцький, М. В. Кірсенко та ін. під ред. В. А. Смолія. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С.107-162.
329. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть : проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
330. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
331. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
332. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 107 с.
333. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992
334. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648-1676 рр. крізь призму століть // Укр. іст. журнал. 1998. № 3. С. 3-12
335. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. Київ : Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
336. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. Київ : Темпора, 2008. 72 с.
337. Состояние России в 1650-1655 гг. по донесениям Родеса. Москва : Императорское общество истории и древностей Российских, 1914. С. 237.
338. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. Кн.V. Т.9-10. 718 с.

339. Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. В 18 кн. Отв. ред. : О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. Москва : Мысль, 1990. Кн. VI. Т. 11-12. 671 с.
340. Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. Москва : Изд. Московского университета, 1960. 179 с.
341. Степанков В. В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum : студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 187-195.
342. Степанков В. С. Боротьба Петра Дорошенка за зміцнення правобережного гетьманства. Підгаєцька кампанія та її провал (серпень 1665 – жовтень 1666 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. Т. 4 (6). С. 226-234.
343. Степанков В. Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.) // Проблеми історії країни Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. 2. С. 110-123.
344. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського : соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 88-108.
345. Степанков В. С. Жванецька кампанія Б. Хмельницького : витоки, хід, політичні наслідки (серпень – грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 5–17
346. Степанков В. С. Львівські облоги 1648, 1655, 1672 // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 368-369.
347. Степанков В. Охматівська битва та її наслідки // Визначальні події воєнної історії України середини та другої половини XVII століття: збірник матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2012. С. 18-25.
348. Степанков В. С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Укр. іст. журнал. 2003. №6. С. 20-28; 2004. №1. С. 20-28.
349. Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 85-127.
350. Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Київ : Варта, 1995. С. 285-316.

351. Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648 – 1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 21-37.
352. Степанков В. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття (збірник статей). Київ : Генеза, 1998. С. 26-45.
353. Степанков В. Українсько-московський договір 1654 року: причини розривання його козацькою Україною // Віл Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С. 4-11.
354. Степанков В. С. Утвердження влади Петра Дорошенка у Правобережній Гетьманщині (вересень 1665 – липень 1666 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т.19 : На пошану академіка В. А. Смолія. С. 45-67.
355. Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби в Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.) // Наукові записки інституту історії (АН УРСР). Київ, 1957. Т.9. С. 225-250.
356. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 364 с.
357. Стороженко И. В. Западно-русские провинциальные сеймики во вт. пол. XVII века. Киев, 1888. 140 с.
358. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 31-48.
359. Таирова-Яковлева Т. Г. Гадячский договор и идея триединого государства «Речь Посполитая» // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции. Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 309–311.
360. Таирова-Яковлева Т. Г. Проблемы русско-украинских взаимоотношений в середине XVII в. // Україна-Росія: діалог історіографій : Матеріали міжнар. наук. конф. Ін-т. історії України НАН України, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту (Едмонтон), Сіверський ін-т регіон. дослідж.; Редкол.: В. Ф. Верстюка (відп. ред.), В. М. Бойко (відп. секр.), С. А. Лепявко, С. М. Плохій. Київ-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. С. 47-51.
361. Терлецький О. Історія Української держави. Львів, 1924. Т.ІІ.

362. Тихомиров А. Международное положение и дипломатия Речи Посполитой и Великого княжества Литовского в 1569-1764 гг. URL : http://elib.org.ua/ukraine/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1148584509&archive=&start from=&ucat=8&.
363. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина: Н–Я / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 370 с
364. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. 463 с.
365. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 604 с.
366. Український Гетьманат : нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. у 2 кн. Кн. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 610 с.
367. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655-1658 гг. // Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 128-146.
368. Фаизов С. Пробуждение империи в царствование Алексея Михайловича (официальная идеология Москвы и фольклор) // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 145-159.
369. Федорук Я. Аналізи текстів Віленського договору 1656 року в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип.21. С. 190-210.
370. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с
371. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657. Частина 1: 1654 рік. Львів : „Місіонер”, 1996. 262 с.
372. Федорук Я.О. Міжнародні відносини середини XVII століття і укладення Віленського договору між Річчю Посполитою та Росією у 1656 році. Автореф. дис. на здобуття наук. ст. доктора іст. наук. Київ, 2012. 35 с.
373. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654-1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Київ : Смолоскип, 2003. С.796-861.
374. Федорук Я. Посольський звіт Петра Голінського про його перебування у Москві у 1656 р. // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 985-1017.

375. Федорук Я. Українська проблематика на віленських переговорах між Річчю Посполитою та Росією восени 1656 р. // Укр. іст. журнал. 2012. № 5. С. 52-64.
376. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 років // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип.2. С. 83-100.
377. Федорук Я. О. “Mercurius Politicus” про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 року та її наслідки // Східний світ. The World of the Orient. Вип.2-3. Київ, 2016. С. 108-123.
378. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордина-Нащокина и попытки ее осуществления. Москва : Индрик, 2013. 448 с
379. Флоря Б. Н. Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве (К истории русской внешней политике времени «Потопа» // Славянские народы: Общность истории и культуры : к 70-летию чл.-кор. РАН Владимира Константиновича Волкова / Отв. ред. Б. В. Носов. Москва : Наука, 2000. С. 85–99.
380. Флоря Б. Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655-1656 гг. // Kwartalnik Historyczny. 2003. R. CX. S. 25–49
381. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.). Москва : «Индрик», 2010. 656 с.
382. Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. Санкт-Петербург : Издательство «Скиф», 2004. С. 160-173.
383. Флоря Б.Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 9-23.
384. Хаванова О. В. Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 133-150
385. Чухліб Т. Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості а Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип.3. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 193-206.
386. Чухліб Т. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) // Укр. іст. журнал. 2008. №3. С. 45-74.

387. Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 86 с.
388. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
389. Чухліб Т. Міжнародне значення Першої Української національної революції та проблема Переяслава 1654 року // Козацька спадщина. Вип. 1. Нікополь-Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2005. С. 68-72.
390. Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х рр. XVII ст.) // Гадяцька унія 1658 року. Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. С. 240-268.
391. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
392. Чухліб Т. Концепція полівасалітетної підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 146-173.
393. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави : причини, укладення, наслідки // Укр. іст. журнал. 2003. №4. С. 46-61.
394. Чухліб Т. Поняття «Україна», «українські козаки», «український народ» в положеннях Андрусівського перемир'я та міжнародній офіційній документації 1667-го року // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / Упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. Ніжин : НДГУ імені М. Гоголя, 2016. С. 90-99.
395. Чухліб Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). Київ-Черкаси, 1993. С. 81-86.
396. Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1995.
397. Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII – початок XVIII ст.). Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1995. 193 арк.
398. Чухліб Т. В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. Київ : Наш час, 2007. 156 с.

399. Чухліб Т. Українсько-російські домовленості 1654 року в контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»). Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 71-76.
400. Чухліб Т. Respublica Christiana – Terra Cossacorum – Pax Orient: Козацька держава у між цивілізаційному просторі Сходу і Заходу // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. С. 354-369.
401. Чухліб Т., Стецишин О. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією // Політика і культура, № 43 / 26 листопада – 2 грудня 2002.
402. Шварц И. Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. Москва : Институт славяноведения РАН, 2000. С. 31-46.
403. Шевченко Г. Участь Івана Богуна у військово-політичному конфлікті між козацьким гетьманом Виговським та полтавським полковником Пушкарем // Етнічна історія народів Європи. 2005. Вип. 19. С. 133-142.
404. Юга О. Вплив міжнародного чинника на політику владних кіл Речі Посполитої щодо козацької України (грудень 1653 – червень 1655 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2017. Т. 27 : До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 101-113.
405. Юга О. Періодизація «української політики» владної еліти Речі Посполитої середини XVII століття: постановка проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2016. Т. 26 : На пошану професора А. О. Копилова. С. 270-278.
406. Юга О. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 року через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої // Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави: збірник наукових праць за підсумками науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2014. С. 17-22.
407. Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко. Дніпропетровськ : Промінь, 1990. 190 с.
408. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Київ : Наукова думка, 1990. Т.2. 560 с.
409. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ : Генеза, 1997. 312 с.
410. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время. Авторизованный перевод с украинского Владимира Рыжковского;

Научный ред. перевода Алексей Толочко. Москва : Новое литературное обозрение, 2012. 768 с.

411. Яковлева Т. Г. Гадячский договор – легенда и реальность. URL : <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/jakovl.htm>
412. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // РОССИЯ – УКРАИНА : история взаимоотношений. Москва : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. URL : <http://litopys.org.ua/index.html>
413. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття : Причини і початок Руїни. Київ : Основи, 1998. 447 с.
414. Яковлева Т. Загибель Івана Богуну // Укр. іст. журнал. 1991. № 5. С. 139-142.
415. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. 1992. № 5. С. 43-54.
416. Яковлева Т. Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // Укр. іст. журнал. 2003. №2. С. 14-24.
417. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини : Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
418. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип.3. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2003. С.179-192.
419. Яковлів А. «Статті Богдана Хмельницького» в редакції 1659 року// Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Київ, 1928. Т.І. С. 179-194.
420. Яковлів А. Українсько-московські договори у XVII-XVIII віках // Укр. іст. журнал. 1993. № 4-6. С.96-118; 1994. № 4. С. 133-144.
421. Яценко В. Б. Битва после битвы: казацко-московская война 1658–1659 гг. в изображении современной российской и украинской историографии // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. Санкт-Петербург : Любавич, 2010. С. 382-387.
422. Эйнгорн В. Иван Андреевич Шматковский протопоп глуховский и его отношения с московским правительством (1653-1673 гг.). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1892. 19 с.
423. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Из Чтений в имп. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1899. 1104 с.

424. Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S. 458-489.
425. Baranowski B. Organizacja regularnego wojska polskiego w latach 1655-1660 // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej. 1956. R.II. S. 209-230.
426. Bobiatyński K. Działalność wojskowa Aleksandra Hilarego Polubińskiego podczas wojny z Moskwą w latach 1654-1655 // Materiały do Historii Wojskowosci. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 75-92.
427. Codello A. Wydarzenia wojenne na Zmudzi i w Kurlandii 1656-1660 // Przegląd Historyczny. Warszawa : PWN, 1966. T.57. S. 49-66.
428. Czaplński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S.137-196.
429. Czaplński W. Emigracja polska na Śląsku w latach 1655-1660 / Władysław Czaplński // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. Wrocław : Zakład im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1955. R.10. S. 556-610.
430. Czaplński W. Wyprawa Czarnieckiego na Pomorze w r. 1657. Poznań : Drukarnia Uniwersytetu Poznańskiego, 1949. 149 s.
431. Czermak W. Sprawa Lubomirskiego w roku 1664. Warszawa, 1886.
432. Historia dyplomacji polskiej. Pod red. Zbigniewa Wójcika. Warszawa, 1982. T.2. 774 s.
433. Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 // Studia Historyczne. Kraków : UJ, 2001. R. XLIV. Z. 4. S. 145-167.
434. Dąbrowski J. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku // Rzeczpospolita w latach Potopu. Kielce, 1996. S. 93-96
435. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Ви п. 7. С. 143-160.
436. Dąbrowski J. S. Przed “potopem”. Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654-1655 / J. S. Dąbrowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. Z. 130. S. 87-102
437. Dąbrowski J. S. Senat koronny. Stan sejmujący w czasach Jana Kazimierza. Kraków : Towarysiwo Wydawnicze „Historia Iagellonica“, 2000. 285 s.
438. Dąbrowski J. S. Ugoda hadziacka na sejmie 1658 roku // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury. Pod. red. P. Borka. Kraków : Collegium Columbinum, 2008. S. 45-78.
439. Dobiecki M. Car Aleksy Michałowicz na Litwie. Fragment dziejowy z XVII stulecia // Przegląd Powszechny. Kraków : Druk. Wł. L. Anczyca i spółki, 1892. R.9. T.33. S. 161-176.
440. Encyklopedia powszechna. Warszawa : Nakład, druk i własność S. Orgelbranda, 1867. T.25. 983 s.

441. Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. 1909. R.23. S. 78-125.
442. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa : Wojskowy instytut naukowo-wydawniczy, 1931. 189 s.
443. Jadwisieńczyk Maria. Projekt elekcji “vivente rege” z r. 1665 (Mikołaja Prażmowskiego) // Studia Historyczne. 1979. R.22. S. 535-551.
444. Jasienica P. Rzeczpospolita obojga narodów. Warszawa, 1967. T.2.
445. Jaworski F. Obrona Lwowa, 1655 r.: wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę obłężenia miasta przez moskali i kozaków. Lwów : Nakładem gminy król. stól. m. Lwowa, 1905. 45 s.
446. Jurkov E. Pawel Tetera, hetman Ukrainy prawobrzeżeny w ll. 1662-1665 (Rola polityczna). Докторська дисертація. Львів, 1928 р. // Львівський обласний архів . Ф.26. Оп. 4. Спр. 678.
447. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów : Mit czy rzeczywistość (Uгода Hadziacka – teoria i praktyka). Kraków : Księgarnia akademicka, 2007. 182 s.
448. Kania P. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej w XVII wieku. URL : http://www.Historia.terramail.pl/opracowania/nowozytna/polityka_zagraniczna_polski_xvii.html
449. Kania P. Stosunki polsko-rosyjskie w XVI i XVII wieku. URL : http://www.historia.terramail.pl/opracowania/nowozytna/polska-rosja_w_xvii_w.html
450. Kijas A. Dyplomatyczna działalność Atanasego Ordina-Naszczokina. Przyczynek do stosunków polsko-rosyjskich w drugiej połowie XVII w. // Polska. Niemcy. Europa: Studia dziejów myśli politycznej I stosunków międzynarodowych. Pod. red Antoniego Czubińskiego. Poznań, 1977. S.111-119.
451. Konopczyński W. Panowanie Jana Kazimierza // Dzieje Polskoj nowoi. Warszawa, 1936.
452. Konopczyński W. Polska polityka bałtycka // Roczniki Historyczne. Poznań : Towarzystwo Miłośników Historii, 1927. R.3. S. 163.
453. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow : Nakład Akad. Um., 1898. T.1. 586 s.
454. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze : Wyd. “Inforteditions”, 2005. 461 s.
455. Kossarzecki K. Sluck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwa w latach 1654-1667 // Materiały do Historii Wojskowosci. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 93-113.
456. Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. Warszawa, 1846. T. I-II.
457. Krajewski M. Historia Stefana na Czarny Czarnieckiego, wojewody kijowskiego, hetmana polnego koronnego. Kraków : Nakład Wydawnictwa biblioteki polskiej, 1859. 174 s.

458. Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej // *Materiały do Historii Wojskowosci*. Pultusk, 2004. Nr 2. S. 113-132.
459. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
460. Kroll P. Unia hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrześniu 1659 roku // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa : DIG, 2008. S. 439-458.
461. Kryszak A. Konsekwencje kulturowe i polityczne rady w Niżynie. Kartka z dziejów tożsamości ukraińskiej // *Ukraińcy – historia i kultura : sesja naukowa*, Szreniawa, 24-25 czerwca 2011. Szreniawa, 2011. S. 81-86.
462. Kryszak A. Pawel Tetera – hetman kozacki. Praca doktorska. Poznań, 2013. 255 s.
463. Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654-1655. Szkiców historycznych. Serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 443 s.
464. Kubala L. Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych. Serya IV. Lwów : H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 1913. 495 s.
465. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Szkiców historycznych. Serya V. Lwów : H. Altenberg, G. Seueart, E. Wende i SP, 1917. 439 s.
466. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660. Szkiców historycznych. Serya VI. Lwów : Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922. 651 s.
467. Leszczyński J. Dwa ostatnie sejmy przed “potopem” szwedzkim w oczach dyplomaty cesarskiego // *Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny*. Wrocław; Warszawa; Kraków etc., 1975. R.30. S. 289-302.
468. Majewski W. Bitwa pod Prostkami (8. X. 1656 r.) // *Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej*. 1956. R.II. S. 324-344.
469. Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzień) // *Studia i materiały do historii wojskowosci*. Warszawa, 1972. T.18. Cz.2. S. 147-199.
470. Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. Okres wiosenny. Cz.1 // *Studia i materiały do historii wojskowosci*. Warszawa, 1969. T.15. Cz.2. S. 61-115.
471. Matelski D. Grabież dóbr kultury Rzeczypospolitej obojga narodów (1569-1795). Poznań, 2005. 142 s.
472. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. 2-ie wyd. Białystok, 1997. 315 s.
473. Nagielski M. Rywalizacja polsko-rosyjska w dobie potopu w kontekście wojny obu państw ze szwecją w latach 1656-1661 // *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2014. №1. Январь-июнь. С. 98-117.

474. Ochman-Staniszevska S., Staniszewski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T.1. 596 s.
475. Plebański J. K. Jan Kazimierz Waza. Marja Ludwika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne. Warszawa : Nakładem Księgarni G. Gebethnera i R. Wolffa, 1862. 358 s.
476. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. Warszawa : KiW, 1987. 316 s.
477. Podhorodecki L. Sławne bitwy polaków. Warszawa : Wydawnictwo „MADA”, 1997. 403 s.
478. Podhorodecki L. Wazowie w Polsce. Warszawa : Lud. spoldz. wyd., 1985. 492 s.
479. Przyboś A. Działalność wojskowa Stefana Czarnieckiego w latach 1655–1660 // Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej. 1956. R. II. S. 230-288.
480. Przyboś A. Stefan Czarniecki w latach „Potopu” 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. T.2. S. 119-180.
481. Rachuba A. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX 1655 – II 1656) // Acta Baltico-Slavica. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk , 1977. T.XI. S. 81-108.
482. Rawita-Gawroński F. R. Ostatni Chmelnicznko (zarys monograficzny) 1640-1679. Poznań : Nakładem „Ostoji” spółki wydawniczej, 1919. 171 s.
483. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rosją. Poselstwo Bieniewskiego : od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.
484. Rogalski L. Dzieje Jana III Sobieskiego, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego. Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glücksberga, 1847. 536 s.
485. Sokalski B. Wspomnienie o Stefanie Czarnieckim i o tem co sie wówczas w Polsce dzialo. Lwów, 1908. 112 s.
486. Szwara M. Od ugody kiejdańskiej do “wieczystego” pokoju z Moskwą. Polityczne aspekty separatyzmu litewskiego w latach 1644-1686 // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. Wrocław : Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego i Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 1995. T.XIII. S. 52-63.
487. Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. T.1. 280 s.
488. Walewski A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). Kraków : Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. T.2. 332 s.
489. Wimmer J. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa : Wydawnictwo MON, 1978. 616 s.

490. Wimmer J. Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa : Wydawnictwo MON, 1965. 383 s.
491. Wisner H. Król i car : Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995. 140 s.
492. Wisner H. Wielkie księstwo Litewskie w przededniu potopu // Rzeczpospolita w latach Potopu. Kielce : Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1996. S.11-19.
493. Wojny Polski w XVII wieku. URL : http://www.sciaga.pl/tekst /57179-58-wojny_polski_w_xvii_wieku
494. Wójcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego, 1654-1666 // Acta Poloniae Historica. Warszawa, 1976. T.34. S.139-150.
495. Wójcik Z. Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572-1795) / pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : PWN, 1982. S. 181.
496. Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik Historyczny. 1954. Rocznik LXI. Nr 3. S. 76-109
497. Wójcik Z. Miedzy traktatem andruszowskim a wojna turecka stosunki polsko-rosyjskie 1667-1672. Warszawa : PWN, 1968. 326 s.
498. Wójcik Z. Jan-Kazimierz Waza. Warszawa : PWN, 1997. 214 s.
499. Wójcik Z. Jan Sobieski 1629 – 1696. Warszawa : KiW, 1983. 617 s.
500. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. Warszawa : PWN, 1957. T.1. S. 331-378.
501. Wójcik Z. The early period of P.Teterja`s Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harward Ukrainian Studies. 1979-1980. Vol.3-4. P. 958-972.
502. Wójcik Z. Traktat andruszowski i jego geneza. Warszawa : PWN, 1959. 281 c.
503. Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku // Polska służba dyplomatyczna XVI-XVIII wieku / Studia pod red. Zbignewa Wójcika. Warszawa : PWN, 1966. S. 257-368.
504. Wójcik Z. Znaczenie wieku XVII w historii stosunków polsko-rosyjskich // Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa : PWN, 1963. 352 s.

Перелік імен

- Аділ Герай, кримський хан (1666-1671)
294, 304
- Акінфов Іван, стольник 234
- Алегретті Алегретто, австрійський посол
80
- Алепській Павел, син патріарха Макарія
257, 330
- Антонович В.*, український історик 9, 332
- Апанович О.*, український історик 292, 332
- Апхутін Іван 165, 167
- Арсланов Р.*, російський історик 45,
332
- Артамонов В.*, російський історик 46, 48,
332-333
- Астаф'єв Деніс 134
- Аугустінович К.*, австрійський історик 27,
40-41, 80, 127, 165, 330, 333
- Бабка Р.*, польський історик 70
- Бабулін І.*, російський історик 26, 185, 195,
333
- Баклановській Іван, думний дворянин 59
- Бантши-Каменський Д.* 9, 34, 327, 333
- Бантши-Каменській Н.* 58-59, 65, 84-85, 89,
92, 105, 132-135, 165, 177, 182, 184,
188, 207, 209, 211-212, 220, 229, 231-
234, 241, 256, 276, 292, 295-296, 298,
300, 333
- Барабаш Яків, запорізький кошовий 145,
153-155, 164
- Барановській Б.*, польський історик 96, 356
- Барятінській Юрій, князь, окольничий,
воєвода 220, 223, 225, 279
- Башмаков Дмитрій (Демєнтій), думний дяк
250
- Безпалій Іван, наказний гетьман 186, 194,
198
- Березівський Максим, воєвода берестейсь-
кий 82, 85
- Бегановській Миколай, львівський хорун-
жий (1644-1658) 61
- Безобразов Андрей, стольник, кромський
воєвода 262
- Беневській Станіслав Казімеж, волинський
каштелян (1655-1660), чернігівсь-
кий воєвода (1660-1676) 31, 43, 82,
131-132, 139-140, 144, 148-149, 159-
162, 167-168, 173, 175, 181, 188-
189, 197, 209, 224, 226
- Берх В.*, російський історик 22, 183. 335
- Бжостовській Павел Кипріан, референдарій
ВКЛ 36, 94, 99, 101-102, 104-105,
107-111, 117-119, 124, 245, 284, 306,
325
- Бідзінській Стефан, підстолій сандомирсь-
кий 266
- Бобятинській К.*, польський історик 40,
51-53, 58, 60-61, 64-66, 71, 84, 333,
356
- Богданов Григорій, думний дяк 29, 241,
245, 292-293, 295-296, 300
- Богданович-Зарудний Самійло, генераль-
ний суддя Війська Запорозького 53
- Богун Іван, кальницький полковник (1650-
1658), паволоцький полковник
(1658-1663), наказний гетьман (1663-
1664) 129, 198, 259-261
- Боньковській І. 132
- Борщак І.*, український історик 58-59, 333
- Борисенко В.*, український історик 16, 333
- Брайчевський М.*, український історик 60,
333
- Брехуненко В.*, український історик 15, 40,
51, 60, 333
- Бравцев Д.*, український історик 335
- Брюховецький Іван, лівобережний геть-
ман (1663-1668) 223, 225, 248-252,
254, 257, 260-262, 268, 270, 274-275,
283, 285, 287, 289, 291, 294-295, 297,
301-304, 309, 319
- Бублицевич Віктор, ігумен Макошинсь-
кого монастиря, 261
- Бульвінський А.*, український історик 15,
40, 195, 333-334
- Бурляй Кінрад 53
- Бутич І.*, український історик 68, 152
- Бутович Григорій, переяславський прото-
піп 292
- Бутурлін Андрей, окольничий, київський
воєвода 64, 150
- Бутурлін Василій, боярин 76, 140
- Бутурлін Фьодор, окольничий, воєвода 30,
137, 144

- Валєвскій А.**, польський історик 18, 79, 94, 359
- Вдовін І.**, російський історик 25, 47-48, 335
- Вейдемейєр А.**, російський історик 22, 335
- Величко Самійло** 38, 237, 261, 268, 325
- Веллінг Готард**, шведський посол 128
- Верстюк В.**, український історик 41, 132, 136-138, 143, 335
- Велікогаїн Данило**, окольничий князь 249-250
- Венславскій Самуїл**, польський дипломат 252, 272-273, 276, 281
- Вержбовскій Геронім** 276, 287
- Вернадскій Г.**, російський історик 61, 335
- Виговський Данило**, бихівський полковник, наказний гетьман 179, 185
- Виговський Іван**, генеральний писар, гетьман Війська Запорозького (1657-1659) 31, 76, 140-141, 144-145, 148-160, 164-165, 167, 170, 173, 177-179, 181, 183-187, 189, 194, 196-201, 203-206, 208, 210, 212, 222, 226, 264, 273-274
- Виговський Самійло** 202
- Вишневецький Дмитро** 217
- Вишневецький Ієремія**, руський воєвода (1646-1651) 162
- Візер С.**, український історик, 333
- Віммер Я.**, польський історик 253, 255, 258-259, 269, 359-360
- Вісконті Д** 78-79
- Віснер Х.**, польський історик 63, 360
- Віттенберг**, шведський фельдмаршал 73
- Волконскій Фьодор**, князь 177
- Волк-Карачевський В.**, український історик 255, 289, 335
- Воловіч Владислав**, вітебський воєвода 229
- Володковіч Кшиштоф**, смоленський воєвода 229
- Воронич Данило**, київський скарбник 149
- Востоков А.**, український історик 249, 335
- Вуйцик З.**, польський історик 20, 42, 45, 51-52, 62-63, 85, 94, 97, 102, 114-115, 125, 127, 131, 139, 180, 183-184, 211, 213-215, 218, 221, 225-227, 229-230, 232, 236, 239, 242-243, 245-246, 252-253, 255, 258, 263, 266-267, 269-273, 276-277, 281-284, 286-288, 290-291, 295-296, 299-300, 302, 304-305, 308, 310-311, 313-314, 316, 356, 360
- Вяжевіч П.-К.**, новгородський воєвода 85
- Габсбург Карл**, арцекнязь
- Газі Герай**, калга солтан 92
- Газін В.**, український історик 16, 45, 49, 58, 166, 236, 238, 249, 254, 271, 335-337
- Галактіонов І.**, російський історик 22-23, 46, 234, 239, 241, 243-245, 254-255, 257, 260, 267-268, 277, 297-299, 302, 312, 318, 325, 337-338
- Галецькій** 165
- Галінскій Пьотр**, оршанський маршалок 89
- Гамалія Григорій**, лубенський полковник 292
- Гапоненко Роман**, сотник 110, 112, 123
- Гвинтівка Матвій**, ніжинський полковник 292
- Гебеї Шандор**, угорський історик 27, 90, 102, 120
- Гембіцкій Я.**, хелмінський біскуп 63
- Герасимчук В.**, український історик 10, 170-171, 174-175, 181, 216-217, 223-224, 264, 325, 338
- Глебовіч Єжи**, жмудський староста 85, 238, 276, 297
- Гнілко А.**, польський історик 216, 357
- Гоголь Остап**, подільський полковник 259
- Годовіков Фьодор**, дяк 296
- Голінській Марцін** 33
- Голобуцький Володимир** 11
- Гомін Павло**, кошовий отаман 153
- Гонзага Марія-Людовіка**, королева Польщі (1648-1667) 160, 179
- Гордон Патрік**, шотландський офіцер 37, 249-250, 325
- Горобець В.**, український історик 14-17, 41, 54-57, 60, 63, 69-70, 74-76, 81, 89, 94-95, 100, 102, 125, 132, 136-138, 143, 148, 155, 175-176, 178-179, 182, 185-186, 194-195, 203, 248-251, 293, 335, 338-339, 348
- Горскій Грігорій**, мстиславський воєвода (1655-1662) 85
- Госєвскій Вінцент Корвін**, польний литовський гетьман (1654-1662) 66, 105, 114, 134-135, 163, 165, 182-183, 195, 231, 234
- Грабовскій А.**, польський історик 35, 276, 330
- Грабянка Григорій** 38, 268, 291, 328

- Грамон Антуан 36, 255, 265-266, 268-269, 325
- Груша Іван, генеральний писар Війська Запорозького (1657-1659) 145
- Грушевський М.*, український історик 10, 24, 53, 60-61, 65-68, 70, 74, 81-82, 88, 90, 103, 110, 112-113, 116, 122, 131-132, 136-138, 141, 147-152, 154-159, 161-164, 166, 171, 175, 178-179, 340
- Гуляницький Григорій, полковник ніжинський (1656-1659), наказний гетьман Сіверський (1658-1659), полковник корсунський (1662-1664) 194, 259, 264, 274
- Гурбик А.*, український історик 16, 130, 137, 340
- Дадеш-ага 255, 259
- Данило, абат 75
- Даровській А.*, польський історик 18, 35, 54, 94, 99, 101, 207, 210, 213, 215, 330
- Дашкевич Я.*, український історик 17, 237, 264, 340
- Дворецький Василь, київський полковник (1663-1668) 262, 292
- де Нуае П'єр 180
- де Родес Йоган 45-46
- де-Броел-Платер В. С. 35, 332
- Девіс Н.*, англійський історик 27-28, 46-47, 340
- Девлет Герай, нурадин солтан 308, 310, 313
- Денгоф Александр, абат 78
- Децик Дем'ян, овруцький полковник (1664-1665) 285
- Добецький М.*, польський історик 72, 356
- Долгорукий Юрій, московський князь 177, 182-183, 203, 214-215, 222, 229, 252, 268, 282, 285-286
- Домбровській Я.*, польський історик 20, 43, 61, 63, 65, 163, 356
- Дорошенко Д.*, український історик 319, 340
- Дорошенко Петро, гетьман Правобережної України (1665-1676 рр.) 199-202, 218, 259, 273, 292, 294-295, 296, 301, 303-304, 307, 309-310, 313, 315-316
- Дробиш-Тушинській Ян Флоріан 37, 267, 269, 289-290, 292, 330
- Дрозденко Василь 289, 291
- Ейнгорн В.*, російський історик 265, 355
- Євлашевській К., смоленський каштелян 173, 188-189
- Єміоловській Миколай 37, 66, 260, 273, 313, 331
- Єрлич Йоахім 19, 37, 70, 213, 260, 331-332
- Єрмолич 134
- Жабокліцкій М.* 138, 272
- Жданович Антон, київський полковник (1655-1656), наказний гетьман 129-130, 139, 142, 162, 179
- Желябужській Іван, московський дворянин 207
- Жеромській Казімеж, полковник ВКЛ 233
- Жолкевській Станіслав, великий коронний гетьман (1618-1620) 218
- Заборовській Лев 23, 34, 42, 52-55, 71, 78-79, 83-87, 91, 111, 326, 340-341
- Завіша Кшиштоф великий литовський маршалок. мінський та brasлавський староста 85, 94
- Завіша Ян Довгялло, віленський біскуп номінант 94
- Замойській Ян, київський воєвода (1658-1659), сандомирський воєвода (1659-1665) 69, 217, 289, 291
- Заруба В.*, український історик 41-42, 341
- Заунчковський Іов, коберенський архімандрит 200
- Захар'їна Н.*, російський історик 91, 111
- Зиков Фьодор, рейтарський полковник 89
- Змеєв Семьон, стольник 202, 208, 213, 224
- Золотаренко Василь, ніжинський полковник (1659-1663) 198, 207, 212, 222-223, 247-248, 250
- Золотаренко Іван, ніжинський полковник (1652-1655), наказний гетьман Сіверський (1654-1655) 64-66, 68, 135
- Зюзін Н., путивльський воєвода 151
- Іван Васильєвіч (Грозний), великий князь московський (1533-1547) 117
- Іванов Алмаз, думний дяк Посольського приказу 177, 272, 275-276
- Іванов Д.*, російський історик 36, 341
- Іванов Михайло 153
- Іванова О.*, російський історик 106, 327
- Ієвлев Кліментій, стряпчий 133
- Іслам III Герай, кримський хан (1644-1654) 56, 62, 92

- Каманін І.**, російський історик 34, 133
 Карач-бей, перекопський мурза 226, 266
 Караш, кримський князь 159
 Карл Габсбург 98
 Карл Х Густав, шведський король (1654-1660) 73, 129, 172, 208
 Карл XI, шведський король (1660-1697) 209
Качмарчик Я., польський історик 35, 219, 331, 357
Кемпа Т., польський історик 190, 193, 197, 341
 Кисіль Адам, київський воєвода (1649-1653) 43
 Кікін Василій, стольник 30, 90, 136-137, 147-148, 274
Кінан Е., американський історик 45, 341
Кіссенджер Г., американський політик, дипломат та політолог 40, 341
Кіяс А., польський історик 72, 106, 357
Ключицький Ф., польський історик 332
 Кмітіч Самуель, оршанський хорунжий 210, 213
Кобзарєва Є., російський історик 26, 71-72, 74, 97, 106, 327, 342
 Ковалевський Іван, генеральний осавул (1655-1656) 200
Когут З., канадський та український історик 342
 Козловській Грігорій, стольник, київський воєвода 229, 234
 Козубській 285
Колдзейчик Д., польський історик 56, 342
 Комар Геронім, королівський посол до Москви 108, 132, 295-296, 311
Конопчинській В., польський історик 95, 263, 357
Кордуба М., український історик 62, 78-79, 327
Корзон Т., польський історик 265, 267, 269, 357
 Корицінській Стефан, великий канцлер коронний (1653-1658) 78, 81, 87, 106, 113-115, 139
 Коробка Федір, генеральний обозний (1650-1654, 1669), чигиринський полковник (1664-1665) 207
 Косагов Грігорій, стряпчий 285, 297
Косаковській К., польський історик 178
Коссажецький К., польський історик 21, 71-72, 342, 357
Костомаров М., український історик 9, 51, 63, 259-260, 274, 342
 Котовіч Ян 287
Кочєгаров К., російський історик 40, 342
 Коховській Вєспазіан 37, 66-67, 74, 96, 175, 178, 182-183, 188-189, 194, 208-209, 212, 215, 219-220, 224, 233-234, 238, 241-242, 244, 254-255, 258-259, 262-266, 268, 272-274, 281, 289, 306-307, 313-314, 331
 Кравченко Іван, генеральний суддя 200
Краєвській М.-Д., польський історик 18, 357
 Красінській Ян Казімеж, площський воєвода (1650-1658), підскарбій великий коронний (1658-1668) 94
Кривошея В., український історик 145, 150, 198-199, 222, 342
Крикун М., український історик 34, 264, 294, 327, 342
Крип'якевич І., український історик 68, 289, 343
Кришак А., польський історик 21, 249
Кроль П., польський історик 21, 145, 149, 159-162, 164, 168, 172, 175, 181, 184, 188-189, 191, 193, 195-196, 206, 211, 213, 216, 218, 343, 358
Кубаля Л., польський історик 19, 54, 61-62, 67, 71, 73-74, 79, 81-82, 88, 115-117, 119, 129, 132-134, 161, 163-164, 170-172, 178-179, 181, 358
 Кузьмін, піддячий 188
Кулаковський П., український історик 189-190, 343
 Куракін Фьодор, князь, воєвода 121
Курбатов О., російський історик 206, 343
Курдюмов М. 327
 Кутлу Герай, мурза 253
 Кучерській 132
 Ладовіцкій Ян 85
Левицький О., український історик 225, 343
 Леопольд І Габсбург, імператор Священної Римської імперії (1658-1705) 130
 Леонтєв Замятня, московський посол, стольник 229
 Лещинській Анджей, арцибіскуп гнєзненський (1652-1658) 105, 114, 149, 169, 184
 Лещинській Богуслав, підскарбій великий коронний (1650-1658), підканцлер

- великий коронний (1658-1659), 81, 114, 191
- Лециньскій Ян, ленчицький воєвода (1653-1656), познанський воєвода (1656-1678), великий підканцлер коронний (1661-1666), великий канцлер коронний (1666-1678) 31-32, 87, 103, 114, 132, 162, 165, 170-171, 181, 191
- Лециньскій Я.*, польський історик 63, 358
- Лизогуб Іван, канівський полковник (1659-1660), уманський полковник (1661-1663) 200
- Липинський В.*, український історик 10, 60, 113, 122, 345
- Лісницький Григорій, миргородський полковник (1652-1658) 150-151, 164, 236, 259, 264
- Ліхарев Василій, окольнічий, воєвода 29, 84
- Ліхарев Іван, стольник, воєвода 224
- Лобанов-Ростовскій Іван, воєвода 202
- Лопухін Авраам, стрілецький полковник 123-124, 134, 136
- Лорбах Теодор, австрійський посол 80
- Лосовскій Ян 207
- Любомірскій Єжи, маршалок великий коронний (1650-1664), польний гетьман коронний (з 1657 р.) 105, 114, 161-163, 165, 168, 217-218, 224, 253, 258, 268, 270, 288-292, 299, 302, 305-306, 309
- Любомірскій Станіслав 253
- Лянцкороньскій Станіслав, польний коронний гетьман (1654-1657) 65, 96
- Маєвскій В.*, польський історик 97, 274, 343, 358
- Майерберг Августин, австрійський барон, мандрівник і дипломат 52, 59, 326, 329
- Малов А.*, російський історик 26, 58, 343
- Мальцев А.*, російський історик 64, 343
- Марченко М.*, український історик 10, 343
- Матвєєв Артамон, стряпчий, ближній царський боярин 30, 68, 134, 149-151, 225
- Мательскій Д.*, польський історик 70-71, 358
- Маховскій Себастьян, польський полковник 259, 264, 268, 273-274, 285, 313
- Мацьков О.*, український історик 203, 343
- Мачохін Константін 58
- Медекша Стефан Францишек, королівський секретар, дипломат 84, 132-133, 135, 331
- Менглі Герай 255, 260
- Мефодій (Максим Филимонович), єпископ мстиславський і оршанський 223, 248, 261
- Мехмед IV Герай, кримський хан (1654-1666) 48, 92, 127, 194
- Медовіков П.*, російський історик 48, 52-53, 343
- Мицик Ю.*, український історик 16-17, 34, 37, 70, 76, 128, 195, 226, 237, 310, 326, 328, 343-344
- Міконкін 255
- Мінін 207
- Міронович А.*, польський історик 48, 358
- Міхайлов Іван, дяк 59, 229, 233
- Міхаловскій Якуб, польський мемуарист 56, 69, 331-332
- Млоцкій Я. 61
- Монтремовіч К. 132
- Морозов Борис, боярин 187
- Мосейкіна М.*, російський історик 45, 332
- Мужилловський Силуян, полковник 53
- Муханов П.*, російський літератор, історик 36
- Нагєльскій М.*, польський історик 21, 35, 73, 88, 106, 120, 173, 182, 194-195, 197, 199, 331, 358
- Немирич Юрій, київський підкоморій (1641-1659), овруцький староста (1653-1659) 82, 151
- Нечай Іван, чаусівський полковник 135, 184, 201-202
- Неверовскій, польський полковник 234
- Нестеров Афанасій, стольник, 105-106, 108, 134, 188, 233, 292
- Нефьодов С.*, російський історик 26, 220, 344
- Нікон, московський патріарх (1652-1666) 48, 63
- Новосєльскій А.*, російський історик 92, 271, 344
- Носач Тимофій, генеральний обозний 200
- Обуховіч Філіпп-Казімеж, польський полковник 234
- Оглоблін О.*, український історик 46-48, 60, 344-345

- Одинець Андрій, черкаський полковник (1659-1660) 200
- Одоєвській Нікіта, князь, боярин, московський дипломат 36, 91, 100, 102, 105, 109, 187, 207, 211, 276, 282
- Окиншевич Л.*, український історик 249, 251, 345
- Орда Станіслав Вінцент, росеньський староста, регент канцелярії великої литовської 84
- Ордин-Нащокін Афанасій, думний дворянин, керівник Посольського приказу (з 1667 р.) 23, 25, 29, 32, 165, 232-234, 238-239, 241-247, 256-257, 272, 275-279, 282-284, 286, 288, 292, 295-298, 300-302, 305-306, 309, 311-312, 317
- Оссолінській Єжи, великий канцлер коронний (1643-1650) 43, 162
- Охманн-Станішевська С.*, польський історик 88, 172, 359
- Павліщев Н.*, російський історик 22, 289, 347
- Паїсій, єрусалимський патріарх 48
- Панкратьєв 177
- Парчевіч Пьотр, архієпископ, імператорський посол 127, 141
- Паск Ян 37, 253, 258, 269, 332
- Пац Кшиштоф, великий хорунжий литовський (1646-1656), великий підканцлер литовський (1656-1658) канцлер великий литовський (1658-1683) 105, 114, 212, 239, 242-244
- Пац Міхаїл, польний литовський гетьман (1663-1667) 214-215, 255, 267, 276, 281
- Перналь А. Б.*, польсько-канадський історик 20, 61-62, 66-67, 70, 75, 81-83, 121, 126-127, 130, 132, 149, 159, 162, 164, 167, 169, 172, 174-175, 190-191, 194, 343
- Петренко Яків 200
- Первільєв 134
- Перхунов Іван 267
- Петріковській Александр 304
- Петров, стряпчий 279
- Плебаньській Я. К.*, польський історик 106, 359
- Подгородецькій Л.*, польський історик 66, 73, 254-255, 263, 266, 268, 359
- Понтінг К.*, англійський історик 6, 345
- Полоцкій Сімеон, богослов 47
- Полубіньській Хіларій, писар польний литовський (1654-1668) 213-215, 266
- Потоцкій Анджей, коронний обозний, великий коронний хорунжий (1660) 194, 196-197, 203
- Потоцкій Міколай, великий коронний гетьман (1646-1651) 51
- Потоцкій (Ревера) Станіслав, великий коронний гетьман (1654-1667) 43, 65, 61, 69, 96, 162-163, 168, 203, 209-210, 213, 216-218, 224, 239, 262
- Почобут Одланській Ян Владислав 214-215, 331
- Пражмовській Міколай, великий канцлер коронний (1658-1666) 98, 181, 210, 213, 219-220, 235, 244, 247, 253, 267, 272, 276
- Прозоровській Пьотр, воєвода 266, 281
- Протасьєв Фьодор, воєвода 223
- Прудковській П.*, російський історик 25, 84, 113, 345
- Путро О.*, український історик 47-48, 345-346
- Пушкар Мартин, полтавський полковник (1648-1658) 145, 153, 164
- Пушкарьов Л.*, російський історик 25, 47, 346
- Пушкін Грігорій, боярин, воєвода 52
- Пушкін Степан, окольничий, воєвода 52
- Пушцін Кірілл, стряпчий 255, 272
- Пушибоз А.*, польський історик 96, 359
- Пясочинській, хелмський каштелян 272
- Равіта-Гавроньській Ф.*, польський історик 19, 131-132, 139-140, 148-149, 153, 166, 168, 173, 189, 359
- Радзівілл Богуслав, конюший великий литовський (1646-1669) 244, 307-308, 311
- Радзівілл Міхаїл Казімеж, віленський каштелян (1661-1667) 239
- Радзівілл Януш, великий литовський гетьман (1654-1655) 63, 65, 72, 81-82, 84
- Радзівевській Геронім 74, 285
- Ракочі Дьєрдь II, князь Трансільванії (1648-1660) 62, 95, 98, 103, 108, 113, 129-130, 132-137, 139
- Ракочі Францішек 98
- Ракочі Шебеш, трнсільванський посол 152
- Репнін-Оболенській Боріс, князь, боярин 29, 53

- Риневич В.*, український історик 152
Рогальській Л., польський історик 96, 359
Рогожін Н., російський історик 46, 346
 Рогозін Дмитрій, стряпчий 140
 Роля Павел 86
 Романов Алексей Алексеевич, царевич 98
 Романов Алексей Михайлович, московський цар (1645-1676) 31, 45, 48, 60, 64, 79, 85, 90-91, 98, 100, 102, 110, 113, 115, 117, 119-121, 125-126, 131, 138, 142, 165, 181, 195, 206, 214, 216, 292, 326
 Романов Пйотр I 45, 47
Романьській Р., польський історик 216
 Ромашкевич
 Ромодановській Григорій, князь, белгородський воєвода 152, 178, 182, 185-186, 201, 224, 248, 254-255, 259-260, 262, 274
Рудавській В., польський історик 128, 332
 Ртіщев Фьодор, окольничий 85
Савчук Н., український історик 17, 346
Сагановіч Г., білоруський історик 27, 64, 71, 88, 90, 119, 121, 125, 215, 221, 233, 271, 280, 346
 Саковіч Адам, ошмянський староста 86, 169
 Салмет Герай, солтан 310
 Самовидець 38, 129, 260, 264-265, 267, 273, 293, 328
Санін Г., російський історик 24, 40, 346-347
 Сапега Павел, воєвода вітебський, а пізніше й віленський, великий гетьман литовський (1656-1665) 81, 85, 96-97, 105, 134, 161, 163, 168-169, 182, 207, 213-214, 266
 Сарбієвській Станіслав, грабовецький та коритницький староста (пізніше мазовецький воєвода) 94
Сас П., український історик 193, 347
 Семененко А. 74
 Сефер Газі-ага 158
 Сефер Герай 255, 260
Семьонова Л., російський історик 59, 97, 329, 347
 Силич Оникій, чернігівський полковник (1657-1663) 222
 Сірацкій, хорунжий 214
 Сірко Іван, кошовий отаман Запорізької Січі 200, 258, 275
 Скуратов Павел, стольник 224
 Скуратов Пйотр 275
 Служевській С. 96
Смірнов В., російський історик 56, 347
Смірнов Н., російський історик 66, 347
Смолій В., український історик 6, 10-12, 17, 41-42, 52, 60, 70, 74-75, 81, 94, 100, 153, 190, 200, 254, 285, 289, 292, 294-295, 306, 313-314, 319-320, 347-348
 Собескій Ян, великий коронний хорунжий (1656), маршалок великий коронний (1665), гетман польний коронний (1666-1668) 217, 253, 258-260, 262, 265, 274, 332
Сокирко О., український історик 195, 348
 Солеца Андрій, сотник 258
Соловійов С., російський історик 22, 59, 64, 88, 99-100, 103, 126, 134, 165, 177, 180, 182-183, 187, 195-196, 199, 201-202, 208-210, 212-214, 219-220, 224-225, 233, 238, 250-251, 257, 261-262, 272-273, 281, 284, 295, 304, 306, 312, 316-317, 348-349
 Сомко Яким, переяславський полковник, наказний гетьман Лівобережної України (1660-1663) 198, 222-223, 225, 228, 247-251
Станішевській З., польський історик 172
Степанков Валерій, український історик 10-12, 17, 41-42, 52, 56-57, 60, 70, 74-75, 81, 94, 100, 153, 190, 200, 254, 285, 289, 292, 294-295, 304, 306-308, 313-314, 319-320, 329, 347-350
Степанков Віталій, український історик 56, 216-217, 329, 349
Стецюк К., український історик 248-249, 303, 350
Стороженко І., російський історик 246, 350
 Страсбух, майор 249
 Субхан Газі ага, кримський воєначальник 127, 226
 Сулешев Маметша, кримський князь 158
 Сулима, ватажок повстанців на Правобережжі у 1664 р. 273
Сухих Л., український історик 150, 156, 164, 186, 329
Таїрова-Яковлева Т., російський історик 8, 26, 81, 91, 94, 96, 103, 111, 118, 125, 151-152, 154, 163-164, 175-176, 185, 190-192, 197, 202, 206-208, 213-214,

- 216-218, 221, 231, 236, 238-239, 243, 254-255, 266, 271, 276, 281, 283, 293, 319-320, 350, 355
- Тарновскій М., войніцький каштелян 63
- Татарінов Іван, московськи посол 227
- Тернешельд Якоб, шведський посол 128
- Тесленко І., український історик 152
- Тетеря Павло, переяславський полковник, гетьман Правобережної України (1663-1665) 21, 36, 145-146, 149, 163-164, 166-168, 173-175, 179, 224, 236-238, 246-247, 251-252, 255, 258-260, 263-264, 268, 270-271, 273-275, 282, 285, 287, 289, 291, 293-294, 296
- Телєпнев Іван 165, 168
- Тишкевич Єжи, віленський єпископ 82-83, 96
- Тіхоновскій Ніколай, мстиславський воєвода 134
- Толочко О., український історик 41, 132, 136-138, 143, 335
- Томкевич Феодосій, львівський купець 159, 170
- Торкват, шведський посол 88
- Трубецкой Алексей, князь, воєвода 64, 146, 152, 182-183, 185-187, 194-196, 199-201, 203
- Тукальський Йосип, київський митрополит (1663-1675) 264, 274
- Тшебіцкій Анджей, коронний підканцлер (1652-1658) 105
- Тяпкін Василій, стряпчий, полковник 287
- Ф**аїзов С., російський історик 34, 48, 57, 330, 351
- Федорук Я., український історик 12-13, 34, 36, 59, 67, 72, 76, 78-80, 85, 87, 89, 95, 101, 111-112, 117, 120, 124, 330, 351-352
- Фердинанд III Габсбург, австрійський імператор (1637-1657) 78, 80
- Філіп, московський митрополит 47
- Філотей 47-48
- Флоря Б., російський історик 24-25, 34, 36, 46, 71, 86, 89, 92-93, 97, 100, 111, 122, 125, 156, 163-164, 166, 168-169, 177-179, 181-182, 184, 186, 202, 206-207, 215, 217, 221-222, 234, 239-240, 243, 246, 271, 277-280, 284, 286, 292, 298, 300-301, 308-310, 312, 314-315, 330, 352
- фон Лізолі Ф. 171
- Фрагштейн І., австрійський резидент у Варшаві 78
- Фрідріх Вільгельм, електор (маркграф) бранденбурзький (1640-1688) 98, 106
- Фролов Євстрат, двірцевий дяк 250
- Хаванова О.*, російський історик 62, 128-129, 137, 139, 330, 352
- Ханенко Михайло 198, 206, 259
- Хітрово Богдан, окольничий та оружейничий 156-157
- Хлопов Кірілл 250, 261
- Хмельницький Богдан, гетьман Війська Запорозького (1648-1657 рр.) 7, 9-11, 19, 34, 37, 42, 44, 51, 56-57, 61-62, 64, 66-69, 71, 73, 76, 83, 89-92, 95, 99, 103, 106, 108-112, 122-124, 128, 130-133, 136-146, 150-153, 156-157, 159, 176, 198, 201, 203, 209, 222, 226, 228, 293, 313, 320, 326
- Хмельницький Юрій, гетьман Війська Запорозького (1657, 1659-1662 рр.) 144, 148, 152-153, 178, 198-202, 205, 207, 209, 211-212, 215, 217-219, 221-226, 228, 231, 235-238, 247-248, 264, 274
- Хованскій Іван, князь, воєвода 182, 195, 206, 208, 210-211, 213, 215, 229, 233-234, 279, 281
- Ходкевич Ян Казімеж, віленський каштелян (1646-1660) 71
- Храповіцкій Ян-Антоній, хорунжий смоленський (з 1650), підкоморій смоленський (з 1660) 276
- Цицюра Тимофій, переяславський полковник (1659), наказний гетьман (1660) 198, 217, 219
- Цоделло А. 74, 97, 356
- Ч**аадаєв Іван, думний дворянин, київський воєвода 220, 223, 225, 275
- Чаплінскій В.*, польський історик 74, 87, 96, 139, 162, 356
- Чермак В.*, польський історик 254, 356
- Чарнецькій Стефан, обозний великий коронний (1652), каштелян київський (1652), староста ковельський (1655), регіментарій (1656), воєвода руський (1657-1664), воєвода київський (1664-1665), гетьман польний коронний (1665) 69, 73, 96-97, 213-

- 214, 222, 224, 233, 258-260, 265, 267, 269, 274, 276, 284, 288, 291
- Черкаський Яков, князь, воєвода 84, 99, 265, 268, 279, 281-282, 285
- Чіріков , стольник 157-158
- Чистякова Є., російський історик 23, 338
- Чухліб Т., український історик 13, 41, 60, 70, 75, 81, 94, 100, 120, 125, 152, 175, 177, 185-186, 194, 219, 294, 319, 348, 352-354
- Шафранський, чернець** 225
- Шаховской Міхаїл, князь, віленський воєвода 179
- Швара М.* 65, 359
- Шварц І.*, австрійський історик 27, 40-41, 58, 78-80, 88-89, 127, 165, 330, 354
- Шевченко Г.*, український історик 129, 354
- Шереметьєв Василій, боярин, київський воєвода 64, 68-69, 157, 179, 185-186, 198, 201-203, 213, 216-217, 219-221, 229
- Шереметьєв Пьотр, боярин 177, 267
- Шматковський Іван, глухівський протопіп 265
- Шумовській Я. 132
- Щербатий Осіп**, князь, стольник, воєвода 234
- Щербатий Семьон, піддячий Малоросійського приказу 208, 213
- Щербатий Константін, князь, окольничий 303, 309-310
- Щербань 229
- Юга О.**, український історик 17, 57, 61-63, 81, 83, 354
- Юдіцкій Міколай, новгородський каштелян 229
- Юрков Е.*, український історик 237, 357
- Яблоновській Станіслав**, стражник коронний (1660), великий обозний коронний (1661), воєвода руський (1664-1692) 258, 289
- Яворницький Д.*, український історик 10, 354
- Яворській Ф.*, польський історик 74, 357
- Ядвісеньчак М.*, польський історик 98, 357
- Яковенко Н.*, український історик 176, 190, 354
- Яковлів А.*, український історик 60, 250
- Якушкін Яков 158
- Ян II Казімеж, польський король, великий князь литовський (1648-1668) 18, 22, 31-32, 37-38, 48, 55, 61-62, 65, 67, 73, 76, 88-89, 95-98, 102, 108-109, 111, 114, 117, 119, 126-127, 130, 134, 142, 161, 183, 197, 212, 230, 235, 239, 251-252, 254, 256, 258-262, 265-268, 270, 272, 280, 283, 288, 332
- Ясеніца П.*, польський історик 258, 289, 357
- Яскульській Маріуш 62-63, 141
- Ясновській Я.*, польський історик 212-213, 331

Наукове видання

Володимир Газін

**МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ. «УКРАЇНСЬКЕ
ПИТАННЯ» У 1654-1667 РР.**

Підписано до друку 2019
Друк офсетний. Папір офсетний. 60x84/16
Обл. вид. арк..... Ум. др. арк. 24,38
Тираж 300 прим.

Видруковано згідно з наданим оригінал-макетом
В друкарні ТОВ «Друкарня «Рута»»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. (038) 494-22-50, drukruta@ukr.net